

**УКРАЇНА – ПОЛЬЩА:
ВАЖКІ ПИТАННЯ**

Україна - Польща :
важкі питання
т. 5

Видання спонсорували:

*Комітет наукових досліджень
Фундація ім. Стефана Баторія
Міністерство закордонних справ
Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва
Уряд до справ ветеранів та репресованих осіб
Міністерство Національної оборони
Банківський фонд ім. д-ра Маріяна Кантона
Депозитно-кредитний банк СА в Любліні*

**Україна - Польща:
важкі питання
Т. 5**

*Матеріали V міжнародного семінару істориків
«Українсько-польські відносини
під час Другої світової війни»*

Луцьк, 27-29 квітня 1999 року

Світовий союз воїнів Армії Крайової
Об'єднання українців у Польщі

TYRSA

2001

Наукова рада:

*проф. Анджей Айненкель, проф. Владислав Філяр,
проф. Ярослав Ісаєвич, проф. Степан Макарчук,
проф. Анджей Пачковський, проф. Володимир Сергійчук,
д-р габ. Міхал Клімецький, доц. Микола Кучерена*

Редакція:
Євген Місило

Обкладинка:
Данута Благут-Беганська

Коректа:
Катерина Сень

© Світовий союз воїнів Армії Крайової,
© Об'єднання українців у Польщі
© Волинський державний університет ім. Лесі Українки
Варшава 1999

ISBN 83-912091-6-4

Зміст

Вступ	7
Відкриття семінару	9
I. Михайло Швагуляк, <i>Хроніка подій в Західній Україні у 1939-1945 рр.</i>	14
Владислав Філяр, <i>Хронологія подій на Волині в 1939-1944 рр.</i>	31
Міхал Клімецький, <i>Хронологія подій у східній Малопольщі 1939-1947 рр.</i>	78
<i>Дискусія I.</i>	107
II. Збігнєв Карпус, <i>Втрати населення в Західній Україні у 1939-1941 рр.</i>	139
Костянтин Кондратюк, <i>Втрати населення Західної України у 1939-1941 рр.</i>	150
<i>Дискусія II.</i>	164
III. Володимир Трофимович, <i>Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939-1945 рр.</i>	181
Ґжеґож Мазур, <i>Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнаціональному польсько-українському конфлікті у 1942-1945 рр.</i>	208
<i>Дискусія III.</i>	221
IV. Ґжеґож Грицюк, <i>Втрати населення на Волині у 1941-1944 рр.</i>	249
Збігнєв Пальський, <i>Втрати українського населення на Волині та в Східній Малопольщі в період з лютого 1944 до кінця 1947 р.</i>	271
Степан Макарчук, <i>Втрати населення на Волині в 1941-1947'рр.</i>	291
<i>Дискусія IV.</i>	308
V. Узгодження і розбіжності	331
Особовий показник	335
Географічний показник	343
Резюме англійською мовою	355

1911

1912

1913

1914

1915

1916

1917

1918

1919

1920

1921

1922

1923

1924

1925

1926

1927

1928

1929

1930

1931

1932

1933

1934

1935

1936

1937

1938

1939

1940

1941

1942

1943

1944

1945

Вступ

Світовий союз воїнів Армії Крайової та Об'єднання українців у Польщі віддають до рук читачів черговий том із серії *Україна - Польща: важкі питання*. У ньому поміщено матеріали V міжнародного наукового семінару, що проходив 27-29 квітня 1999 р. в Луцьку на Україні. На ньому розглянуто чотири теми, а саме:

- Хроніка подій в Західній Україні в 1939-1947 рр.,
- Втрати населення в Західній Україні у 1939-1941 рр.,
- Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнаціональному польсько-українському конфлікті в 1942-1945 рр.,
- Втрати населення на Волині в 1941-1947 рр.

У V семінарі брали участь

з української сторони:

1. проф. Ярослав Ісаєвич - головуєчий,
2. доц. Гурій Бухало,
3. проф. Володимир Ханас,
4. доц. Володимир Дмитрук,
5. доц. Ігор Ільюшин,
6. проф. Іван Кічий,
7. проф. Костянтин Кондратюк - доповідач,
8. доц. Микола Кучерепа,
9. проф. Юрій Макар,
10. проф. Степан Макарчук - доповідач,
11. доц. Віктор Матійченко,
12. проф. Богдан Осадчук,
13. проф. Володимир Сергійчук,
14. проф. Михайло Швагуляк - доповідач,
15. проф. Володимир Трофимович - доповідач,
16. проф. Богдан Заброварний

з польської сторони:

1. проф. Анджей Пачковський - головуєчий,
2. проф. Едмунд Бакуняк,
3. проф. Владислав Філяр - доповідач,

Пану Анджеею Жупанському
повноважному представнику Головної управи
Світового союзу вояків Армії Крайової
Луцьк

Шановний пане!

Звертаюся до Вас з проханням передати всім учасникам і організаторам V семінару польських і українських істориків вдячність за роботу, що була проведена до цього часу, і побажати успіхів у подальшому ефективному діалозі між українцями і поляками.

Досить високий рівень політичних стосунків між сусідніми державами дасть справжній ефект лише тоді, коли їм товаришує порозуміння суспільств обох держав. Щоб так сталося, необхідно в'яснити всі болісні справи минулого і усунути «білі плями» історії.

Семінари українських і польських істориків, які вже традиційно проходять у Луцьку, є прикладом ретельної праці щодо взаємного порозуміння. Сподіваюся, що наслідки вашої роботи знайдуть схвалення як в Польщі, так і в Україні, слугуючи важливій меті розвитку діалогу між громадянами України і Польщі.

Ще раз вітаю всіх причетних до організації семінару, українські і польські інституції, представників влади в Луцьку, наукові та громадські установи.

З найкращими побажаннями
Броніслав Геремек

Надзвичайний і Повноважний
Посол України в Республіці Польща

Привітання українським та польським історикам
(Луцьк, 27 квітня 1999 р.)

Панове товариство!

Хочу скласти вам подяку за вашу працю, яка знайшла своє відображення у двох книжках під одною назвою «Польща - Україна: важкі питання». Я належу до читачів тих книжок і зізнаюся, що при їх читанні переживаю три різні емоційні і розмірковуючі моменти. Спочатку захоплююся багатством ваших знань, деталями подій, які розгорталися ще так недавно на українській та польській землях, подій, що їхня пластика пов'язана з людськими надзвичайними характеристиками

і долями. Потім приходиться жалеть, що воно саме так трагічно сталося, як сталося, що в багатьох випадках українська та польська сторони допустилися помилок, не врахували очевидно спільних інтересів, перебуваючи під впливом стереотипів минулого, не думаючи про майбутнє. Нарешті, приходиться третій стан переживання й думки. Чим правдивіше і безстрашніше ви, історики, змальовуєте за допомогою документів і фактів трагічне минуле, тим більше хочеться бачити Україну і Польщу повністю примиреними, звільненими на всіх рівнях життя від застарілих упереджень, інакше кажучи, невдоволення історичною минулими переходить у живу потребу діяти проти всього того, що українців і поляків колись доводило до ворожнечі, у живу потребу активно творити нову традицію наших стосунків, оперту на той базис, що нині вже збудований приятельськими взаєминами між Україною і Польщею як самостійними державами і рівноправними партнерами. Для цієї нової, спрямованої в майбутнє традиції в наших стосунках, надзвичайно важливими є факти і події минулого, які показують, що були мудрі політики з обидвох сторін, котрі виходили з принципової засади про те, що українці і поляки це два народи з однаковими правами на свою власну територію і власну державу. Почуття миролюбивості, які вже домінують в наших стосунках, будуть змінюватися і розвиватися саме на основі визнання, що ми життєво потрібні одні одним як дві нації, дві історії, дві культури, дві державницькі традиції. Збігнів Бжезінський сказав: Миролюбна Україна забезпечує польську свободу та безпеку, таке ж значення для України має і миролюбна Польща.

Чи можуть українські й польські історики, які скрупульозно вивчають найгірші й найстрашніші часи у стосунках наших народів, працювати на ілюзію, справді миролюбну, демократичну, державницьку, європейську будучину наших народів? Можуть, якщо братимуть до уваги не виправдовування й не вблювання своїх сторін, а лише об'єктивний аналіз, який уже говорить і говориме завтра, що братовбивчі українсько-польські конфлікти були на руку лише тій силі, котра розпалювала ненависть між нами, поневолювала наші народи, отже, самих нас обернала у свою імперську потугу. Мені здається, що тільки ширший аналіз фактів нашої спільної українсько-польської історії з прив'язкою до історії третьої, одвічно користаючої з нашої ворожнечі сили, дасть істинне розуміння нашої минулини. Думаю, всі ми разом здатні позитивно впливати на розбудову українсько-польського єднання, виробляти духовну енергію для цього порозуміння, від якого залежить майбутнє наших народів і всієї Європи.

Посол України в Республіці Польща
Д. Павличко

Анджей Жупанський: Ми зібралися на п'ятий семінар, а це вже половина шляху. З тридцяти призначених для обговорення тем буде опрацьовано п'ятнадцять. У 2001 р. ми, мабуть, завершимо роботу. Організаторами цих семінарів є Об'єднання українців у Польщі та Світовий союз воїнів АК, але ми тільки організатори, а не історики. З великою шаною ми спостерігаємо за ретельним підходом до цих складних питань польських та українських істориків, котрі завжди спирались на документи. Саме тому томи *Україна - Польща: важкі питання*, що видавалися на основі семінарів, викликають великий інтерес, принаймні, в Польщі. Багато людей шукає ці книги, прагне їх прочитати, бо вони репрезентують ваші ретельні дослідження. А швидке їх видання заслуга осередку КАРТА. Враховуючи величезне зацікавлення, нам слід подумати про наступні видання.

Я переконаний, що протягом наступних двох років нам вдасться подолати існуючі розбіжності. Звичайно, не треба розраховувати на те, що обидві сторони обов'язково визнають інтерпретацію окремих фактів, які мали місце в минулому. Проте самі факти слід узгодити.

Роман Дрозд: Від імені Об'єднання українців у Польщі як одного з організаторів, а також від себе особисто я зичу товариству, щоб наша, вже п'ята, наукова зустріч була плідною і сприяла порозумінню українців та поляків. Для Об'єднання українців у Польщі це дуже важливо.

Передаю вам щирі вітання і від імені відсутнього пана Юрія Рейта. Робота не дозволила йому прибути до Луцька, але серцем він тут, серед нас.

Чеслав Гжеляк: Від імені польських істориків щиро вітаю наших українських колег. Водночас хочу нагадати товариству, що наші п'ятий і шостий, осінній, семінари проходять у особливий рік, адже це шістдесяті річчя вибуху Другої світової війни, яка негативно вплинула на стосунки між польським та українським народами. В основі цих стосунків лежали як причини, так і наслідки цієї війни. Друга важлива річчя - десятиліття так званої осені народів, тобто 1989 р., який дозволив обом народам відновити свою національну самобутність. Якби не 1989 р., то не було б, мабуть, наших семінарів. У ході наших дебатів потрібно пам'ятати про ці дві річчя. Задумаймося над такою річчю: суд виносить вирок, маючи в своєму розпорядженні прокурора, адвоката і суддю, а історик одночасно є і обвинувачем, і захисником, і суддею. І дуже важко іноді винести вирок. Саме тому всі томи матеріалів, видані після чергових семінарів, мають спільний заголовок: «Важкі питання».

Марек Ясяк читає лист директора Військового історичного інституту Академії національної оборони у Варшаві професора **Анджея Айненкеля**:

Шановне товариство! На превеликий жаль, важливі й невідкладні обов'язки перешкодили мені взяти участь у цій нашій сесії. Я високо оцінюю роботу колективу, який так компетентно, щиро і разом з тим дружньо проводить спільні дослідження, що стосуються недалекого минулого двох наших сусідніх народів. Потреба в таких дослідженнях очевидна як для сучасного, так і майбутнього, адже це дуже важливий елемент нашої близькості та приязні, що виникають зі спільної історії, незважаючи на трагічні моменти.

Бажаю вам плідних дебатів і сподіваюся на скору зустріч у Варшаві. Маю надію, навіть упевненість, що участь наукових працівників Військового історичного інституту Академії національної оборони буде, як завжди, вагомим внеском до загального доробку конференції.

*Зі щирими вітаннями
Анджеєм Айненкель*

Богдан Осадчук: Склалося так, що в минулу неділю я був у Парижі і розмовляв з редактором «Культури» Єжи Гедройцем, який є, мабуть, патріархом польсько-українського порозуміння. Усім учасникам від його імені я бажаю плідної праці під тим гаслом, що політики повинні будувати теперішнє і майбутнє, а історики вивчати минуле та тлумачити його.

Хроніка подій в Західній Україні у 1939-1945 рр.

При підготовці доповіді ставилося завдання простежити найважливіші події історії Західної України періоду Другої світової війни, розміщуючи їх у хронологічній послідовності. Такий ретроспективний погляд дає можливість подумки охопити весь ряд фактів, скласти первісне поверхнєве уявлення про їх різноманіття та значущість, полегшує підхід до осмислення окремих історичних подій. Основна увага при цьому зосереджена на випадках, що тою чи іншою мірою стосувалися українсько-польських взаємин. Дотримуючись принципу часової послідовності, ми спиралися на прийняту в історичній науці періодизацію: від німецько-польської війни 1939 р. по червень 1941 р., від початку німецько-радянської війни по осінь 1942 р., від рубежа 1942-1943 рр. по осінь 1944 р., від кінця 1944 р. по травень 1945 р. У початковій та заключній частинах доповідь виходить за означені хронологічні рамки.

Нашу розповідь розпочнемо з подій останніх днів серпня 1939 р., коли дедалі очевиднішою ставала можливість вибуху воєнного конфлікту між Німеччиною і Польщею. У ніч з 23 на 24 серпня у Москві підписано договір про ненапад між урядами Радянського Союзу та Німеччини. Цей акт був оцінений у Львові як підготовка зовнішньополітичних умов для розв'язання війни проти Польщі. Наступного дня, 24 серпня відбулося засідання Народного комітету найбільшої української партії Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), в ухвалі якого зазначалося, зокрема, що українське громадянство виконає в цих важких часах громадянські обов'язки, які накладає на нього приналежність до Польської держави¹.

Перед лицем воєнної загрози українські політичні угруповання намагалися консолідувати свої сили. 31 серпня 1939 р. в канцелярії УНДО зібралися представники основних легальних партій та організацій, на розгляд яких запропоновано ідею створення Українського національного проводу (УНП). В проекті Конституції УНП окреслено його головне завдання - «сконсолідувати і скоординувати політичні та громадянські сили Українського Народу в Польщі»². Але подальше ускладнення ситуації в краї, спричинене агресією Німеччини проти

Польщі, перешкодило продовженню консолідаційних зусиль українського політикуму.

1 вересня 1939 р. частини Вермахту перейшли кордон і розпочали воєнні дії на території Польщі. Того ж дня польська Служба безпеки провела численні арешти серед української інтелігенції у Львові, Перемишлі та інших місцевостях³.

Провідники українських політичних угруповань підтвердили свою вірність обраній позиції. Голова УНДО і Української парламентарної репрезентації Василь Мудрий виступив 2 вересня на засіданні сейму з заявою, в якій, зокрема, зазначив, що «разом з усім громадянством українці виконають обов'язок і принесуть усі жертви для оборони держави»⁴.

12 вересня німецькі війська підійшли до Львова і розпочали облогу міста. Того ж дня у поїзді Гітлера відбулися спеціальні наради за участю Йоахіма Ріббентропа, начальника штабу верховного командування (ОКВ) Вільгельма Кейтеля, шефа військової розвідки (абверу) Вільгельма Канаріса, начальника II відділу абверу Ервіна Ляхоузена. Учасники обговорювали різні варіанти політичного оформлення наслідків воєнної кампанії. В ході дискусії щодо подальшої долі Західної України вирінула, зокрема, думка про можливість проголошення її самостійною. У зв'язку з останнім, йшлося про інспірування масового збройного виступу українців, який був би спрямований не тільки проти польських властей, а й мав би на меті винищення поляків та євреїв. Врешті ця ідея була відхилена⁵.

13 вересня передано в ефір звернення до українського населення. Закликаючи не чинити опору наступаючим німецьким військам, диктор наголошував, що Німеччина йде як друг українців⁶.

15 вересня в львівській газеті «Діло» опубліковано заяву за підписами митрополита Андрея Шептицького і голови УПР В. Мудрого, в якій спростовувано поширювані у місті чутки про те, що немов українці свідомо шкодять польському війську та активно проти нього виступають. «Українці, вірні покликів свого Проводу і чинників державної влади та здоровому інстинктові самозбереження, - говорилося у зверненні - в часах, коли діють виїмкові воєнні закони, за весь час війни і в цих нинішніх днях у Львові поведуться спокійно і гідно та зберігають достойну поставу в обличчі історичних подій, яких вирішення лежить в руках воюючих державних армій»⁷.

Всередині вересня мали місце напади загонів, сформованих членами ОУН, на окремі відступаючі польські відділи. Більші бої українців з польським військом відбулися в Миколаївщині, Щиреччині та Стрийщині.

В цей час у ході війни наступила нова фаза. 17 вересня радянські війська перейшли радянсько-польський кордон і вступили на землі Західної України та Західної Білорусі.

22 вересня відділи Червоної армії зайняли Львів. Вранці того ж дня з міста на захід вирушив нечислений гурт українських інтелігентів, серед них - голова УНДО В. Мудрий, редактор газети «Діло» Іван Кедрин-Рудницький, голова товариства «Луг» Роман Дашкевич, професор Роман Смаль-Стоцький. Втекли і деякі наддніпрянські емігранти⁸.

Того ж дня оголосили про свій саморозпуск Українська соціалістично-радикальна партія, Українська соціал-демократична партія і Українське національно-демократичне об'єднання⁹. В день вступу до Львова радянських військ українські політичні діячі різних напрямків заснували Допомоговий комітет на чолі з Костем Левицьким. 24 вересня делегація комітету зустрічалася з радянським військовим комендантом Г. Івановим і представником цивільних властей Міщенком. Наприкінці місяця служби НКВС розпочали арешти українських громадських діячів. 30 вересня ув'язнено сеньйора українського політикуму Костя Левицького.

28 вересня укладено в Москві німецько-радянський договір про дружбу і кордони. На мапі, підписаній Сталіним і Ріббентропом, як додатку до тексту договору, було нанесено лінію кордону, яка включала в межі СРСР переважну більшість території Західної України. Кордон пройшов по так званій «лінії Керзона», визначеній державами Антанти 1919 р. На німецькому боці залишилися: Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина, які були приєднані до створеної 12 жовтня 1939 р. на частині окупованих польських земель Генеральної Губернії.

Радянське керівництво у спішному порядку оформляло державно-політичний і територіальний статус Західної України. 22 жовтня відбулися вибори до Народних зборів Західної України. 27 жовтня Народні збори прийняли Декларацію про возз'єднання Західної України з Українською РСР. У відповідності з законами Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 р. і Верховної Ради УРСР від 15 листопада, Західна Україна стала інтегральною складовою частиною Радянської України.

Після саморозпуску партій єдиним українським політичним угрупованням на терені Західної України залишилася підпільна Організація Українських Націоналістів (ОУН). Наприкінці 1939 р. в ОУН загострилися взаємини між радикальним крилом на чолі зі Степаном Бандерою і поміркованою частиною, що гуртувалася навколо голови

проводу Андрія Мельника. Прибічники Бандери скликали 10 лютого 1940 р. в Кракові конференцію крайових провідників ОУН і створили так звану революційну фракцію ОУН - скорочено ОУН(р). Замість одної організації в націоналістичному таборі сформувалися два політичних центри - бандерівський - ОУН(р) та мельниківський - ОУН(м)¹⁰.

Ставлення властей Генеральної губернії до українців визначалося загальними настановами керівництва III Рейху в справі трактування народів Східної Європи. Заборона політичних партій однозначно свідчила, що нацистська верхівка не збирається брати до уваги політичні цілі українського громадянства. Натомість, німецькі установи намагалися скеровувати його суспільну активність в неполітичне русло. Вони толерували розвиток української кооперації, яка швидко розбудовувала свою мережу: на початку 1940 р. в так званому Закерзонському краї числилося 619 кооператив. З дозволу німецьких властей розвивалося українське шкільництво. У 1939/1940 навчальному році в Генеральній губернії діяло 840 українських народних шкіл, в яких працювало 1300 вчителів.

Власті Генеральної губернії вдавалися до засобів, які могли сприяти підживленню міжнаціональних протиріч. Наприкінці 1939 р. і на початку 1940 р. під контроль українців передано деякі підприємства і торговельні заклади, що належали євреям, а також землі поляків, виселених з прикордонної смуги¹¹.

Прагнення українського громадянства до згуртування знайшло свій вияв у створенні спеціального представницького органу. На зламі 1939-1940 рр. у всіх місцевостях з українським населенням і скупченнях еміграції з'явилися так звані допомогові комітети. Цей рух, що мав економічне та культурно-просвітне спрямування, очолив професор Володимир Кубійович. Всі місцеві комітети підпорядковувалися краківській станиці. Спочатку цей новотвір, за прикладом емігрантських організацій¹² в Німеччині, прибрав назву Українське національне об'єднання (УНО). У червні 1940 р. завершився процес формування координаційної централі в Кракові, яка стала іменуватися Українським центральним комітетом (У ЦК)¹². У ЦК функціонував як неполітична суспільно-культурна та економічна інституція, яка представляла інтереси українського населення та еміграції в Генеральній губернії.

Водночас восени 1939 р. та у першій половині 1940 р. в Західній Україні з'являються осередки польського підпілля, які були зв'язані з еміграційним урядом. 28 листопада 1939 р. Комітет до справ краю випрацював таємний документ, в якому викладено платформу для

евентуальних переговорів з українським політичним представництвом. У вступній частині документу стверджувалося: «Уряд не лише допускає можливість порозуміння з українським самостійницьким рухом, а й визнає необхідність створення спільного польсько-українського фронту [...], спрямованого проти окупантів»¹³. Але прем'єр-міністр еміграційного уряду генерал Владислав Сікорський поставився неприхильно до пропозицій комітету.

У квітні та червні-липні 1940 р. представниця місцевої польської групи - Союзу збройної боротьби (ZWZ) Ванда Пеховська вела розмови з митрополитом Андреем Шептицьким. В ході розмов йшлося про пом'якшення гостроти польсько-українських взаємин¹⁴.

На зламі 1939-1940 рр. репресивна акція більшовицького режиму в Західній Україні сяг нула своєї вищої точки. Органи НКВС заарештували майже всіх громадських та політичних діячів, активістів суспільного життя. На початок 1940 р., за далеко не повними даними, було ув'язнено понад 120 визначних українських громадян¹⁵. Численні арешти проведено серед поляків.

Вслід за цим розпочато масові вивезення українців та поляків у глибинні райони СРСР. Всього від жовтня-листопада 1939 р. по липень 1941 р. було переселено близько 1 млн осіб. Перша депортація розпочалася 10 лютого 1940 р. Вона охопила, переважно, середніх та нижчих державних та самоурядових функціонерів та сільських осадників з родинами. Число переселених становило близько 220 тис. осіб, вивезених до північних районів європейської Росії. Друга депортація відбувалася в квітні 1940 р. і охопила понад 320 тис. осіб. Третя депортація, що була проведена в червні та липні 1940 р., охопила щонайменше 240 тис. осіб¹⁶.

Від липня 1940 р. настали зміни в ситуації польського населення на території Західної України, приєднаної до СРСР. Вони були спричинені змінами стратегічного і політичного становища в Європі та заходами польських комуністів перед вищими радянськими чинниками. Від осені 1940 р. в доволі обмеженому обсязі і під контролем радянських властей почала розвиватися польська культура¹⁷.

Радянський режим активізував боротьбу з українським націоналістичним підпіллям. Заходи органів НКВС, в яких поєднувалися безоглядність з підступністю, дали значні наслідки. Вдалося здобути інформацію про керівні кадри та окремі осередки ОУН, що дозволило провести в другій половині 1940 р. численні арешти. Довершенням всієї акції став великий судовий процес, що відбувся у Львові в січні 1941 р. Абсолютну більшість серед 59 посаджених на лаву підсудних становила молодь, головно студенти університету. За вироком суду

42 підсудних, в тому 11 дівчат, засуджено до смертної кари, решта дістала 10-річне ув'язнення. Після наполегливих просьб відомих західноукраїнських громадян Президія Верховної Ради СРСР змінила частині підсудних вищу міру покарання на 10 років в'язниці.

Більшовицький режим запроваджував нові порядки в сфері аграрних відносин. Вже на початку 1940 р. партійні та радянські органи приступили до насадження колгоспної системи. Намагаючись подолати нехіть західноукраїнського селянства до нових форм господарювання, власті широко вдавалися до випробуваних методів погроз і арештів. Лише застосування крайніх засобів дозволило пришвидшити процес колективізації. На 1 червня 1941 р. у Західній Україні було створено 2651 колгосп, об'єднано 177 194 господарств¹⁸.

Розпочавши восени 1940 р. підготовку до війни проти СРСР, німецькі відомства стали виявляти жвавий інтерес до українських політичних середовищ. Представники командування абверу 18 жовтня 1940 р. розпочали розмови з лідерами ОУН(м), а 3 листопада - ОУН(р). За домовленістю з представниками німецького командування, досягнутою в квітні 1941 р., мали бути створені два українські батальйони - «Нахтігаль» і «Роланд»¹⁹.

Напередодні нових воєнних потрясінь українські політичні угруповання визначили свої плани. ОУН(р) мала намір скористатися майбутнім німецько-радянським воєнним конфліктом для реалізації власних політичних цілей. В постанові II Великого збору ОУН (квітень 1941 р.) зазначалося, зокрема: «Організація Українських Націоналістів бореться за Українську Суверенну Соборну Державу, за визволення поневолених Москвою народів Східної Європи й Азії, за новий справедливий лад на руїнах московської імперії ССРСР. Організація Українських Націоналістів продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення Українського Народу без огляду на всі територіально-політичні зміни, які зайшли б на терені Східної Європи»²⁰. ОУН заявила про свою рішучість поборювати «акцію тих польських угруповань, що змагають до відновлення польської окупації українських земель»²¹.

У травні 1941 р. провід організації опрацював політичні вказівки під заголовком *Боротьба й діяльність ОУН під час війни*, в якій наголошувалося про намір виступити в майбутньому воєнному конфлікті з Москвою в ролі партнера і активного учасника. Трактуючи держави, які «ведуть боротьбу з Москвою і не ставляться вороже до України» як «природних союзників», автори документа разом з тим не виключали такої ситуації, коли на Україну можуть прийти війська, що «вороже відносилися б до української державности» і тоді, як зазначалося

в *Політичних вказівках*, «наша визвольна боротьба увійшла б у новий період»²².

Лідери ОУН(р) докладали зусиль, щоб згуртувати різні емігрантські течії та угруповання. 22 червня 1941 р. у Кракові засновано Український Національний Комітет (УНК), до складу якого увійшли представники всіх політичних напрямків, за винятком ОУН(м). Очолив УНК активний діяч ОУН(р) Володимир Горбовий²³.

Тим часом служби НКВС провели у червні 1941 р. чергову, четверту депортацію з Західної України, якою було охоплено понад 300 тис. осіб.

Вдосвіта 22 червня 1941 р. німецькі збройні сили завдали ударів по радянських прикордонних військах та передових частинах Червоної армії. Розпочалася німецько-радянська війна, в якій терени України одразу стали театром воєнних дій. 30 червня німецькі війська увійшли до Львова.

Водночас в місті з'явилася група провідних діячів ОУН(р): Ярослав Стецько, Лев Ребет, Ярослав Старух, Іван Равлик, Степан Ленкавський, Дмитро Яців. Ввечорі на їх зазив в будинку товариства «Прогресивіта» відбулися збори представників українського громадянства Львова. 30 червня 1941 р. виступаючи перед присутніми Я. Стецько в імені проводу ОУН проголосив Акт створення Української Держави. Далі був зачитаний декрет про покликання Крайового правління західних областей України, яке очолив Стецько²⁴.

6 липня 1941 р. у Львові на зборах чільних представників громадськості ухвалено створити постійний орган - Раду сеньйорів, у складі 13 осіб на чолі з К. Левицьким. Почесним головою Ради сеньйорів став митрополит А. Шептицький²⁵.

У відповідь на проголошення української державності німецькі власті провели арешти ініціаторів цієї акції. 5 липня в Кракові був заарештований С. Бандера і депортований у Берлін для допитів. Арештовано багатьох членів Національного комітету у Кракові, зокрема - В. Горбового. 9 липня арештовано Я. Стецька²⁶.

У цей час Гітлер конкретизував і довів до відома найближчого оточення свої плани щодо народів Східної Європи. 16 липня 1941 р. в головній квартирі Гітлера відбулася спеціальна нарада за участю Гітлера, Герінга, Розенберга, Кейтеля і Ламмерса. Гітлер повідомив, зокрема, про намір розділити територію України на частини. Галичину він мав намір приєднати до Генеральної губернії. Торкаючись суті німецької окупаційної політики, Гітлер заявив, що на землях, розташованих на захід від Уралу, не може бути жодної військової сили окрім німецької²⁷. Отже, будь-які державницькі плани народів цих

територій, в тому числі українців, засадничо відкидалися. Приступаючи до реалізації прийнятих рішень, правителі Німеччини здійснили черговий поділ території України. Галичина, як колишня австрійська провінція, декретом Гітлера від 1 серпня 1941 р. була приєднана до Генеральної губернії як її п'ятий округ (дистрикт). Через три тижні, 20 серпня, створено Рейхкомісаріат України, до якого увійшли Волинь, Полісся, Правобережжя і Полтавщина. Адміністративним центром рейхкомісаріату зроблено провінційне місто Рівне. Імперським комісаром України призначено Еріха Коха.

Одним з напрямків діяльності німецької адміністрації на українських землях стало поборовання активних інтелігентських середовищ, які генерували національні державницькі ідеї. Заборонивши український уряд, створений у Львові 30 червня 1941 р., німецькі власті розпочали 15 вересня репресивну акцію проти ОУН(р), яка тривала до січня 1942 р. Сотні активних членів організації було кинуте до в'язниць та концтаборів.

Восени 1941 р. відбулися важливі зміни у польському підпіллі в Галичині. У листопаді були об'єднані під зверхністю командування Армії Крайової (АК) окремі конспіративні групи, що діяли у Львові від 1939-1941 рр. Очолив польську підпільну мережу генерал Савіцький. У першій інструкції, яку отримав генерал Казимир Савіцький від командувача АК генерала Стефана Грота-Ровецького, наголошувалося на одному з головних постулатів діяльності і боротьби польського підпілля у Західній Україні досягнення *status quo ante bellum*²⁸.

Таким чином, вже на початку німецько-радянської війни, окреслилася діаметральна протилежність позицій українських та польських політичних кіл в питанні про подальшу долю Західної України.

В цей час сталася подія, яка давала привід для загострення польсько-українських взаємин в краї. На початку липня 1941 р. у Львові заарештовано і розстріляно групу польських вчених-професорів і доцентів вищих шкіл, наприкінці місяця страчено професора львівської політехніки, колишнього прем'єр-міністра Польщі Казимира Бартеля. Вчинив ці розправи спеціальний підрозділ СС під командуванням Карла Ебергада Шенгартга. Серед поляків, по свіжих слідах подій, ширилася чутка про причетність до вбивств польських науковців українців з числа членів ОУН(р). Однак, подальші дослідження цього контроверсійного питання не підтвердили версії щодо участі українців у цих випадках²⁹.

Натомість восени 1941 р. помітне було зацікавлення польської і української сторін у налагодженні контактів. Протягом серпня-жовтня відбулося ряд розмов, переважно приватного характеру, між

українськими і польськими діячами. З українського боку в них брали участь Мілена Рудницька, В. Мудрий, В. Горбовий, Степан Скрипник та ін. У той же час мали місце розмови польських представників з представниками ОУН(р). Відбувалися ці зустрічі у Варшаві та Кракові³⁰.

Подальші контакти відновлено навесні 1942 р. у Львові після того, як тут сформувалося і зміцнилося польське та українське підпілля. Нав'язуючи розмови з представниками проводу ОУН(р), польські представники діяли за дорученням головного штабу і за згодою Міністерства внутрішніх справ. Українську сторону в цих розмовах заступали митрополит А. Шептицький або його заступники, а найчастіше репрезентанти бандерівської ОУН - Євген Врецьона, Зіновій Матла, Михайло Степаняк³¹.

Принципова позиція найпотужнішого українського угруповання ОУН(р) в питаннях взаємин з поляками була сформульована на II конференції Організації Українських Націоналістів, що відбулася в квітні 1942 р. В постанові конференції зазначалося: «Стоїмо за злагодження польсько-українських відносин у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на Західно-Українських Землях. Одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків та апетитів щодо Західних Українських Земель, проти антиукраїнських інтриг та спроб поляків опанувати важливі ділянки господарсько-адміністративного апарату Західно-Українських Земель коштом відсторонення українців»³².

Прикметною подією в житті краю того часу було відкриття у Львові в квітні 1942 р. вищих курсів в ділянках медицини, фармакології, ветеринарії, рільництва, лісництва, техніки. На курси приймали українців і поляків. У першому семестрі 1942 р. навчалося 1736 осіб, найбільше з них було на медичних курсах - 722³³.

Бандерівська ОУН, яка завдяки активним діям похідних груп створила свої підпільні осередки в багатьох місцевостях України, взяла курс на підготовку збройної боротьби з німецькими окупантами. Рух опору розглядався як складова частина боротьби за визволення українського народу від будь-якого іноземного поневолення, за відбудову державності. В постановах II конференції ОУН(р) на передній план висувалися такі завдання, як створення і розбудова власних революційно-політичних та військових сил і ведення самостійницької всеукраїнської політики революційної боротьби³⁴.

Восени 1942 р. у північних районах Волині з'явилися бойові групи, сформовані членами ОУН, що були спеціально відражені сюди

з Галичини. Їх об'єднав під загальним командуванням Дмитро Клячківський. Розпочалося формування єдиної збройної сили, яка прийняла назву Українська Повстанська Армія (УПА). Основною базою УПА стала Волинь. Висуваючи як безпосереднє завдання створюваної збройної сили - захист населення від терору і злих окупантів, провід ОУН ставив водночас найвищу мету - повне звільнення України від іноземної окупації і забезпечення побудови незалежної Української держави³⁵.

Разом з тим з весни 1943 р. повстанські підрозділи утворилися й у Галичині. Тут вони попервах іменувалися Українською Національною Самообороною.

Перші бої українських повстанських відділів з німцями припадають на лютий 1943 р., коли була вчинена успішна спроба визволити в'язнів Лубенської та Кременецької тюрем.

Навесні 1943 р. до УПА перейшла майже вся допомогова українська поліція з Волині. Замість українців, до поліції мобілізовано поляків³⁶.

Водночас дедалі частіше доходило до боїв між українськими повстанцями і червоними партизанськими загонами, що вторгалися в район дій УПА. В липні 1943 р. відділи УПА мали численні сутички та бої із з'єднанням Ковпака, яке здійснювало рейд з районів Прип'яті і Дніпра в район Карпат. Упродовж літа і осені 1943 р. українські повстанські відділи вели бої з партизанськими загонами Федорова, Бегми, Медведева.

У березні 1943 р. німецька адміністрація Галичини звернулася до УЦК з пропозицією приступити до створення української збройної формації покищо в силі однієї дивізії. Погоджуючись на цю пропозицію провідники УЦК виходили з міркувань, що в разі невдалого для Німеччини закінчення війни і еventуального відступу німецьких військ з території України, українська дивізія стала б збройним зав'язком української армії, яка подібно до Українських Січових Стрільців наприкінці Першої світової війни відіграла б головну роль у встановленні та скріпленні незалежної держави, або хоча б попервах захистити народ і народне майно в умовах повоєнного хаосу. Організатори дивізії «Галичина» сподівалися, що заки добровольці перейдуть вишкіл, війна закінчиться і дивізія служитиме виключно для українських цілей на українських землях³⁷. 15 квітня створено Військову управу, яка мала проводити набір до дивізії. 28 квітня урочисто оголошено про початок творення II стрілецької дивізії «Галичина»³⁸.

В хроніці подій воєнного часу середина і друга половина 1943 р. належать до найтрагічніших сторінок. В червні 1943 р. настало різке загострення польсько-українських взаємин, яке надалі набрало харак-

теру збройної конфронтації, що супроводжувалася взаємним знищенням українців і поляків. Не вдаючись до аналізу цих випадків, що зрештою не є моїм завданням, назву лише окремі числа і зв'язані з ними події, базуючись на даних, які почерпнуто з польських та українських джерел.

Початок конфронтації, за даними обох сторін, припадає на 1942 р. Як свідчить М. Лебедь, поляки в цей час повели терористичну акцію проти українського населення на теренах, що межували з польською етнографічною територією, зокрема в Грубешівському, Холмському, Володавському округах³⁹. У польських дослідженнях йдеться про перші самотні випадки вбивства поляків, вчинених українськими поліціями в рамках здійснюваних німцями протипартизанських операцій⁴⁰.

Польські автори, спираючися загалом на доволі обмежене коло і до того ж односторонніх джерел, простежують ескалацію насильств відділів УПА супроти польського населення на Волині і Поліссі. У 1943 р. в лютому - вбивства в Сарненському і Костопільському округах, в березні та квітні - також у Дубнівському, Рівненському, Луцькому, Здолбунівському і Кременецькому округах, а також в Столинському на Поліссі, у липні-серпні - в Ковельському, Володимирському, Горохівському і Любомльському округах⁴¹. Відповіддю поляків на дії УПА були криваві пімсти над українським населенням. В руслі цієї контракції та заходом реалізації плану „Burza” було створення в січні 1944 р. польської партизанської дивізії, яка у березні цього ж року прийняла назву 27. Волинської дивізії піхоти⁴².

У серпні 1943 р. українсько-польське протиборство перекинулося на Галичину і охопило, насамперед, прикордонні з Волинню терени, а в наступні місяці, перенеслася на Бережанський, Підгаєцький і Рогатинський округи. У першій половині 1944 р. бої охопили Перемишлянський, Самбірський, Городоцький, Львівський, Рудківський, Стрийський та Жидачівський округи. Від червня сутічки тривали практично у всіх районах Галичини⁴³.

Картина польсько-української конфронтації, відтворена в дослідженнях польських авторів, потребує критичного ставлення. А для цього необхідне ґрунтовне вивчення цієї проблеми з української сторони. Викликає сумніви, зокрема, й подане у них число втрат поляків - до 100 тис. осіб⁴⁴.

Але повернімося до інших примітних подій в житті Західної України того періоду. З 21 по 25 серпня 1943 р. проходив III Надзвичайний Великий Збір ОУН (р). У програмових постановках, прийнятих на з'їзді фігурували важливі загально-демократичні та соціально-економічні

положення: Українська самостійна держава без поміщиків, капіталістів і більшовицьких вельмож; створення замість СРСР системи вільних національних держав усіх народів; знищення імперіалістів та імперій; найвищий обов'язок Української держави - служіння інтересам народу; знищення більшовицької експлуаторської і кріпацької колгоспної системи, індивідуальне землекористування; національно-державна власність у великій промисловості та кооперативно-громадська - у дрібній; участь робітників у керівництві заводами, у прибутках підприємств; 8-годинний робочий день; свобода друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду; рівність усіх громадян України, незалежно від їх національності в державних та громадських правах і обов'язках⁴⁵.

Восени 1943 р. командування УПА очолив Роман Шухевич, який напередодні став головою проводу ОУН(р).

В середині 1944 р. завершено розпочату раніше працю задля створення представницького органу, який об'єднав би всі українські сили. 11 липня 1944 р. зібралися чільні представники українських земель та різних українських груп і середовищ. Збір проголосив себе тимчасовим українським парламентом і прибрав назву Українська Головна Визвольна Рада (УГВР). УГВР створила Президію на чолі з президентом та Генеральний секретаріат - підпільний національний уряд. УГВР мала завдання: об'єднати і координувати дії всіх самостійницьких сил, визначити ідейно-програмові напрямки визвольної боротьби та керувати цією боротьбою, репрезентувати політичну боротьбу українців в краю і за кордоном⁴⁶.

Перше серйозне зіткнення між загоном УПА і батальйоном НКВС відбулося на Волині 18 січня 1944 р. Найбільші бої між формуваннями УПА і військами НКВС мали місце у Гурбах в районі Крем'яця з 23 по 25 квітня 1944 р.⁴⁷

17 липня 1944 р. в бій з наступаючими радянськими військовими частинами в районі Бродів вступила дивізія «Галичина» (10 тис. стрільців). Вона була розбита на частини переважаючими силами противника і розгромлена в ході п'ятиденних боїв. Невдовзі дивізія була знову відновлена.

В ході літнього наступу Червоної армії її війська 27 липня зайняли Львів, Станіслав і Перемишль. В момент наближення радянських частин до Львова активізувалася АК, яка приступила до акції „Burza”, що мала засвідчити польський характер західних земель України. 23 липня 1944 р. відділи львівського терену АК зробили безуспішну спробу зайняти місто ще до вступу туди Червоної армії⁴⁸.

У ці ж дні визначилася лінія польсько-українського розмежування. 21 липня 1944 р. Крайова Національна Рада створила Польський Комітет Національного Визволення, який фактично виконував функції польського уряду на теренах Польщі, зайнятих Червоною армією. Уряд СРСР визнав ПКНВ офіційною репрезентацією польського народу. 27 липня 1944 р. (з датою 26 липня) укладено угоду про польсько-радянський державний кордон, за основу якого прийнято «лінію Керзона». Угоду підписали В'ячеслав Молотов і Едвард Осубка-Моравський⁴⁹.

У серпні 1944 р. відбулися перші зудари між спеціальними відділами радянських міністерств внутрішніх справ (НКВС) і державної безпеки (НКДБ) та УПА на території Галичини. Московське керівництво ставило за мету до моменту закінчення війни з Німеччиною розбити українські повстанські сили і подолати будь-який збройний опір. У квітні-травні 1945 р. проведено широкомасштабну облаву проти УПА за участю 40 тис. військовослужбовців на території Прикарпаття і Карпат.

Взимку 1946 р. в річці побороювання ОУН-УПА радянське керівництво розмістило майже в усіх населених пунктах Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Чернівецької, Тернопільської, Волинської та Рівненської областей гарнізони військ МВС і Червоної армії⁵⁰.

Навесні 1946 р. нарада проводу ОУН прийняла рішення про потребу переходу від форм відвертої повстанської боротьби до властивих підпільно-конспіративних форм. Цей перехід здійснювався протягом 1946-1948 рр. в залежності від природньо-географічних умов теренів⁵¹.

За нової ситуації в краї поновлено спроби польсько-українського порозуміння. Вони спостерігалися вже на початку та навесні 1945 р. 21 травня 1945 р. відбулася зустріч українських і польських представників в Руді Ружанецькій на Люблинщині. В результаті переговорів досягнуто угоди: розмежовано сфери взаємних впливів, ustaleno способи підтримання контактів, гасла для відділів, вирішено обмінюватися розвідувальною інформацією і співпрацювати у поборованні комуністичних агентів⁵².

Чергові польсько-українські зустрічі відбулися в грудні 1945 р., навесні та в серпні 1946 р. Польське підпілля і УПА провели кілька успішних спільних операцій⁵³.

Зміна кордону між СРСР і Українською РСР, з одного боку, і Польщею, з другого, закріплена відповідними угодами, супроводжувалася масовими переселеннями населення. Намір керівництва СРСР і нових комуністичних властей Польщі щодо обміну населення дістав юридичне оформлення в угоді між урядом УРСР і Польським

Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР, підписаній 9 вересня 1944 р.⁵⁴ Акція переселення українців з Польщі до УРСР розпочалася 15 жовтня 1944 р. У зв'язку з небажанням більшості українського населення Закарпатського краю переселятися до здійснення заходів переселення залучено військові частини. З вересня 1945 р. три дивізії Війська Польського приступили до примусового виселення українців з терену Ліського, Любачівського, Перемишльського і Саноцького повітів. 24 квітня 1946 р. спеціальна військова оперативна група «Жешув» розпочала виселення українців з Ярославського і Любачівського повітів⁵⁵. Від 15 жовтня 1944 р. по 2 серпня 1946 р. переселено приблизно 482 тис. осіб⁵⁶. Переважна більшість евакуйованих (понад 67%) була направлена в західні області УРСР, решта (майже 33%) - у східні області. Але вже на весну 1947 р. з 39 726 родин, виселених у східні області України, 31 042 родини самовільно виїхали у західні області⁵⁷.

28 квітня 1947 р. спеціальна військова оперативна група «Вісла» приступила до виселення решток українського населення прикордонних повітів на «повернені землі» (Ziemie Odzyskane), насамперед у Східну Пруссію. Під час Акції «Вісла», яка тривала три місяці, виселено 140 575 українців⁵⁸.

Разом з тим, згідно з угодою від 9 вересня 1944 р., відбувалося переселення з Західної України до Польщі поляків, а також євреїв. До 1 вересня 1946 р. з 305 226 родин, або 873 478 осіб, взятих на обмін радянсько-польськими комісіями, було переселено 272 544 родини, або 789 982 особи⁵⁹.

Переселенська політика Москви і комуністичної влади Польщі наприкінці війни та у перші повоєнні роки мала на меті остаточно розв'язати українське питання в Польщі та польське питання в Західній Україні у їх дотеперішньому етнічному та територіальному вигляді і в такий силовий спосіб покінчити з віковим польсько-українським антагонізмом.

Навіть побіжний хронологічний огляд найважливіших подій дає можливість простежити ті великі метаморфози, які пережила Західна Україна під час Другої світової війни. На терені краю в роки війни зіткнулися інтереси чотирьох сил: нацистської Німеччини, Радянського Союзу, Польщі і українського національного руху. У вересні 1939 р. внаслідок німецько-польської війни, у яку втрутився Радянський Союз, край опинився під радянським контролем і був включений до складу Української РСР. Панування більшовицького режиму привело до ліквідації польської державно-політичної та соціально-економічної

системи, до розпаду традиційної української національної політичної структури суспільства. Репресії НКВС супроти інтелігенції, масові депортації українців та поляків в глибинні райони СРСР підривали інтелектуальний потенціал та біологічну субстанцію обох національних спільнот.

Події з червня 1941 по жовтень 1942 р. мали для українців і поляків значущі і далекосяжні наслідки. Напад Німеччини на Радянський Союз, новий адміністративний поділ Західної України, німецька окупаційна практика в краю, поставила перед репрезентаціями обох сторін складні проблеми. Треба було окреслити свою політичну лінію з урахуванням умов, нав'язаних нацистською окупацією. Українські політичні угруповання, головно бандерівська ОУН, були сповнені рішучості скористатися переломним моментом у житті Східної Європи для прокламування української державності. У стремлінні до своєї мети вони неминуче мусили вступити в конфлікт з нацистським керівництвом.

Після вибуху німецько-радянської війни інтенсивність конфліктів між українськими і польськими політичними колами значно зросла. Однак, політичні позиції сторін у найважливіших пунктах їх політичних візій, зокрема, в питанні кордонів були протилежними. ОУН(р) вважала найважливішою умовою врегулювання українсько-польських взаємин поборювання будь-яких спроб польських політичних сил поновно включити українські землі до польської держави. Натомість більшість польських середовищ, хоча й визнавали існування української проблеми, були одностайні в постулаті, що польська держава повинна бути відроджена в своїх довоєнних кордонах. Саме такі позиції сторін і стали заповіддю польсько-української боротьби за землі Західної України.

Напруга у взаєминах на рубежі 1942-1943 рр. переросла у воєнний конфлікт. ОУН і УПА врешті вирішили витіснити з України польський елемент. Задля реалізації свого рішення про виселення польського населення вони готові були вдатися до насильства.

Свої акції проти польської людності лідери ОУН-УПА часто мотивували тим, що польські озброєні групи чинили напади на українські села і мордували людей.

І лише після того, як Західну Україну знову зайняли радянські війська, а в Польщі до влади прийшов комуністичний уряд, пожвавішали спроби пошуку порозуміння між командуванням УПА і АК у Закерзонському краї.

Переселенські акції Москви і комуністичного режиму в Польщі наприкінці війни та у перші повоєнні роки кинули новий фермент у польсько-українські взаємини, сприяючи їх дальшому загостренню.

ПРИМІТКИ

1. Резолюції Народного Комітету УНДО, «Діло» 1939, 26 серпня.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі: ЦДАУ), ф. 344, оп. 1, спр. 20, арк. 1.
3. Archiwum Państwowe w Przemyślu, Zespół: Akta Biskupstwa Greckokatolickiego, sygn. 9462, k. 4; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 26.
4. «Діло» 1939, 5 вересня.
5. H. Groscurth, *Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938-1940*, Stuttgart 1970, s. 357-359.
6. *Ibidem*, s. 268.
7. «Діло» 1939, 15 вересня.
8. О. Назарук, *Зі Львова до Варшави. Утеча перед Совітами в пам'ятних днях 2-13 жовтня 1939 р.*, Львів 1995, с. 16.
9. І. Німчук, *595 днів совєтським в'язнем*, Торонто 1950, с. 25-26.
10. В. Косиц, *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*, Париж-Нью-Йорк-Львів 1993, с. 82-83.
11. R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy.., op. cit.*, s. 47; ЦДАУ, ф. 359, оп. 1, спр. 1, арк. 141, 144.
12. А. Жуковський, О. Субтельний, *Напис історії України*, Львів 1992, с. 117.
13. Цит. за: R. Torzecki, *Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939-1944)*, „Dzieje Najnowsze” 1981, nr 1-2, s. 323.
14. *Ibidem*, s. 328.
15. ЦДАУ, ф. 359, оп. 1, спр. 395, арк. 30-32-зв.
16. J. Ślusarczyk, *Stosunki polsko-radzieckie 1939-1945*, Warszawa 1991, s. 70-71.
17. *Ibidem*, s. 77.
18. *Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною*, Київ 1989, с. 330.
19. В. Косиц, *Україна і Німеччина.., op. cit.*, с. 101.
20. *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр.*, Мюнхен 1955, с. 31.
21. *Ibidem*, с. 36.
22. *Ibidem*, с. 52, 53.
23. ЦДАУ, ф. 359, оп. 1, спр. 11, арк. 3, 55-зв.
24. *Ibidem*, арк. 16-зв., 17 а.
25. *Ibidem*, арк. 12.
26. В. Косиц, *Україна і Німеччина.., op. cit.*, с. 117-118.
27. *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів*, т. 1, Львів 1997, с. 176-181.
28. R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy.., op. cit.*, s. 144-147.
29. Див. „Zustriczki” 1990, nr 3-4, s. 109.
30. R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy.., op. cit.*, s. 148.
31. *Ibidem*, s. 149-151.
32. *ОУН в світлі постанов.., op. cit.*, с. 69-70.

33. Z. Albert, *Lwowski wydział lekarski w czasie okupacji hitlerowskiej 1941-1944*, Wrocław 1975, s. 33; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, *op. cit.*, s. 131.
34. *ОУН в світлі постанов...*, *op. cit.*, с. 62.
35. М. Лебедь, *УПА*, Дрогобич 1987, с. 40, 44—45; В. Косик, *Україна і Німеччина...*, с. 354-355.
36. М. Лебедь, *УПА*, *op. cit.*, с. 50, 52.
37. В. Верига, *ім присвѣчувала велика ідея*, «Літературна Україна» 1992, 25 червня.
38. В. Кубійович, *Мені 85*, Мюнхен 1985, с. 111-112.
39. М. Лебедь, *УПА*, *op. cit.*, с. 126.
40. G. Motyka, R. Wnuk, *Pany i rezuny. Współpraca AK-WIN i UPA 1945-1947*, Warszawa 1997, s. 56.
41. *Ibidem*.
42. *Ibidem*, s. 57; J. Ślusarczyk, *Stosunki polsko-radzieckie...*, *op. cit.*, s. 224.
43. R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, *op. cit.*, s. 261-262.
44. G. Motyka, R. Wnuk, *Pany i rezuny...*, *op. cit.*, s. 66.
45. *ОУН в світлі постанов...*, *op. cit.*, с. 107-112.
46. *Історія українського націоналістичного революційного руху (Короткий нарис)*, б. м. 1950, с. 73-74.
47. В. Косик, *Україна і Німеччина...*, *op. cit.*, с. 424.
48. J. Ślusarczyk, *Stosunki polsko-radzieckie...*, *op. cit.*, s. 226.
49. *Ibidem*, s. 232-234.
50. *Історія українського націоналістичного...*, *op. cit.*, s. 82.
51. *Ibidem*, s. 83-84.
52. G. Motyka, R. Wnuk, *Pany i rezuny...*, *op. cit.*, s. 89-92.
53. *Історія українського націоналістичного...*, *op. cit.*, с. 86.
54. *Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади*, т. 1: 1939-1945, Львів 1996, с. 287-293.
55. *Акція „Wisła”. Dokumenty*, oprac. E. Misilo, Warszawa 1993, s. 15, 16.
56. *Ibidem*, s. 17.
57. *Депортації...*, *op. cit.*, с. 23-24.
58. *Акція „Wisła”, op. cit.*, s. 27, 32.
59. *Депортації...*, *op. cit.*, с. 25.

Хронологія подій на Волині в 1939-1944 рр.

Для оцінки польсько-українських стосунків періоду Другої світової війни велике значення мають події на Волині. Бо саме тут ОУН почала реалізовувати свої стратегічні цілі. Стосовно цих подій висунуто багато протилежних версій і розбіжностей, вони розпалюють пристрасті з обох сторін. Розбіжності та різниця в оцінках характерні також для польських та українських істориків. Трапляється, що події та окремі факти розглядаються і оцінюються у відриві від історичного процесу. Такий підхід, із зрозумілих поглядів, не сприяє проясненню досліджуваного явища. Факти стають беззаперечними доказами лише тоді, коли вони розглядаються у контексті конкретної історичної ситуації, у повноті та послідовності аналізованих подій.

У цій роботі волинські події, важливі для аналізу польсько-українських стосунків, подані у вигляді хронологічної таблиці. Це дозволяє побачити їх у взаємозв'язку та взаємозумовленості як певна« історичний процес, а також досить об'єктивно їх оцінити. Таким чином упорядковані волинські події показують, що їх можна поділити на чотири виразні періоди, а саме: I період - радянська окупація Волині (вересень 1939 - червень 1941); II період - початок німецької окупації Волині (червень 1941 - лютий 1943); III період-розгортання збройних формувань ОУН і посилення антипольських акцій ОУН-УПА (лютий 1943 - грудень 1943); IV період - реалізація плану операції «Буря» на Волині (1944). Саме у такій послідовності ці періоди будуть проаналізовані.

I період (вересень 1939 - червень 1941)

Ситуація поляків під радянською окупацією, в якій вони опинилися після вересневої поразки, була надзвичайно складною. У повній мірі стали проявлятися національні та класові конфлікти, а з особливою гостротою - антипольські настрої. Розпочалося переслідування поляків та терор проти них. Восени та взимку 1939 р. були заарештовані державні службовці та члени самоврядування, офіцери, поліцейські, політичні лідери і керівники громадських організацій. У лютому

починається реалізація плану депортації поляків у глиб Радянського Союзу, внаслідок чого з Волині усувають політично свідомих осіб, яких вважають за потенційну опозицію радянській владі. Утворення на Волині незалежного підпілля було особливо складним. Радянська влада створила густу мережу органів НКВС і з допомогою агентів та місцевих українців почала уважно стежити за населенням. З великими труднощами організована групою плк. Тадеуша Маєвського («Шмігель», «Май») мережа СПП-СЗБ (Служба перемоги Польщі-Союз збройної боротьби) була швидко виявлена та ліквідована. Після масових арештів конспіративна діяльність на Волині була повністю паралізована і до кінця радянської окупації відновити її не вдалося. Потрібно зазначити, що за два роки радянської окупації на Волині відбуваються великі демографічні, економічні та політичні зміни. Польське населення зазнало не лише кількісних, але передовсім якісних дошкульних втрат. Волинь була позбавлена найбільш патріотичного і здатного до самостійних дій елементу.

Будь-яке прагнення до незалежності українців також придушувалося радянською владою. Діяльність українських партій та організацій, які у міжвоєнний період діяли легально, була заборонена. Розпочався процес радянізації так званої Західної України, під час якого українці також зазнали переслідувань та репресій. Це було однією з причин швидкого зникнення прорадянських настроїв українців, а замість них з'явилася антирадянська тенденція з виразним націоналістичним забарвленням, яка почала охоплювати все ширші кола української громадськості. Діячі ОУН покинули Волинь та знайшли притулок і опіку на території III Рейху. Тут під керівництвом абверу здійснюється підготовка українських націоналістичних кадрів для майбутніх диверсійних та розвідзавдань. Крім цього, керівництво ОУН Бандери мало також свої конспіративні організації для взяття адміністративного управління в Україні в свої руки після вступу туди німців. Малочисленні кадри ОУН, що залишилися на Волині, знаходилися у глибокій конспірації, очікуючи подальшого розвитку подій.

Отже, як бачимо, під час радянської окупації на Волині не було умов для розвитку як польського, так і українського незалежного руху. Натомість звертає на себе увагу широка політична діяльність у цей час українських націоналістів на території III Рейху, а також на окупованих ним територіях, де велася підготовка до боротьби за незалежну українську державу. На II Надзвичайному з'їзді ОУН у квітні 1941 р. було схвалено принцип революційної боротьби за українську державу, а II Конгрес ОУН у травні 1941 р. затвердив програмні та політичні постанови у справі революційних форм боротьби, а також опрацював

військову тактику на час революції. Тобто приймається нова програма, пристосована до актуальних умов, яка передбачає рішучу боротьбу за повернення української державності. Це було чітко сформульовано у преамбулі декалогу, де наказувалося: «Здобудеш українську державу, або загинеш у боротьбі за неї». Цей екстремальний вияв українського націоналізму витікав із ідеології Дмитра Донцова, принципи якої пізніше реалізовувались на Волині та у Східній Малопольщі.

II період (червень 1941 - лютий 1943)

Початок німецько-радянської війни активізував діяльність українських націоналістів. Утворені напередодні війни похідні групи ОУН услід за німецькою армією проникають на Волинь і на зайнятих територіях організують українську адміністрацію та міліцію. Керівництво ОУН намагалося контролювати ці території, щоб мати підставу для створення українського уряду. Все вказує на те, що керівництво ОУН на той час не мало жодних сумнівів щодо створення української держави «під крилом» у німців. Могли бути лише певні сумніви щодо ступеня суверенності цієї держави. Вірили, що під III Рейхом постане українська держава, хоча б у такому вияві, як хорватська чи словацька держави. Та вже у перші місяці після вступу німецької армії в Україну фашисти показали своє справжнє відношення до української справи. Фактично всюди для тактичної мети вони використовували українських націоналістів, але ставлення їх до українського незалежницького руху було виразно ворожим. Було ліквідовано уряд Ярослава Стецька, утворений 30 червня 1941 р., і заарештовано його членів. У Львові проведено арешти діячів ОУН. На окупованих територіях арештовували членів похідних груп, які займалися організацією української адміністрації. Поступово була підпорядкована вся адміністрація. Розпущена міліція, а на її місці створена українська поліція на німецькій службі. Таке відношення німців до українського питання та терор, застосований проти українських діячів, глибоко потрясли керівні кадри ОУН і призвело до переходу від відкритої колаборації з німцями до організації руху опору.

Ще на початку німецько-радянської війни виникли перші збройні загони українських націоналістів, т. зв. «Поліська Січ», організована на території північно-східної Волині Тарасом Боровцем, псевдонім «Тарас Бульба». Вони приступили до ліквідації залишків радянського війська на цій території і 21 серпня 1941 р. здобули Олевськ. Було створено українську адміністрацію і організовано міліцію. У кінці

1941 р. німці запровадили свою адміністрацію, а на місці розпущеної «Поліської Січі» створили німецько-українську поліцію, комендантом якої був призначений Тарас Бульба-Боровець. У травні та червні 1942 р. українська поліція разом з Боровцем переходить у підпілля і створює загони УПА.

Влітку 1942 р. в районі Кременця утворюється організація українських націоналістів під назвою «Фронт української революції» (ФУР). У вересні 1941 р. на I Конференції ОУН Бандери прийнято ухвалу стосовно приготування до активної боротьби, а також підготовки командних кадрів. Для реалізації цих завдань було створено Крайовий військовий штаб. Восени 1942 р. на території Сарненського повіту організовано перші загони ОУН Бандери, які налічували майже 600 осіб, і які стали базою для створення майбутньої повстанської армії. У Луцькому, Дубнівському, Рівненському, Володимир-Волинському та Кременецькому повітах організовуються багаточисленні центри військової підготовки.

У середині серпня 1942 р. в північно-східних районах Волині з'являються перші загони радянських партизанів, а в листопаді 1942 р. прибувають чергові загони. Вони проводять диверсійно-саботажну діяльність проти німців і одночасно поборюють український рух та населення, що з ним співпрацює. Влітку та восени 1942 р. на Волині виникає багато «Самооборонних кущових відділів» (СКВ), які охороняли українське населення від радянських партизанів, а також від репресивних акцій німців.

На Волині протягом липня-жовтня 1942 р. німці проводять масову акцію ліквідації євреїв. У цей час починаються також перші акції українських націоналістів, спрямовані проти поляків, які працювали у сільській адміністрації та лісництві. Ці акції поступово поширили на польське сільське населення у східних повітах Волині. 13 листопада 1942 р. сталося перше масове винищення поляків в Обірках (Луцький пов.), якого жертвою впало біля 50 осіб польської національності. 9 лютого 1943 р. відмічуємо масове винищення у польській колонії Парослі (Сарненський пов.), де було вбито 173 особи, у тому числі жінок та дітей. Після цієї трагічної події у польських селах та осадах Сарненського та Костопільського повітів стихійно виникають перші бази самооборони.

Так у скороченому вигляді можна представити перебіг подій, які пізніше вплинули на польсько-українські стосунки. Варто підкреслити, що у той час на Волині ще не діяла конспіративна організація СЗБ-АК, котра могла б організувати польську громадськість на боротьбу за незалежність. Створений німцями з українського самоврядування

адміністративний апарат, а також українська поліція на німецькій службі ефективно блокували будь-які прояви руху опору поляків. Відчувалася також недостатність кадрів, здатних до створення та управління конспіративною організацією. Хоча з листопада 1941 р. на Волині розпочав діяльність 2. відтинok організації «Вахляж», зі штаб-квартирою в Рівному. Але ця діяльність не виходить за рамки диверсійно-саботажної, скерованої проти німців, яка проводилася не на території Волині, а на схід від колишнього польсько-радянського кордону. Під кінець 1941 р. на Волині діяла також експозитура Головного командування СЗБ під назвою «Волинь-Схід», але це була розвідувальна організація. Головним її завданням було збирання інформації про кількість та переміщення німецьких військ. На Волинь лише у лютому 1942 р. головнокомандуючим СЗБ була направлена група із 6 офіцерів для організації конспіративної мережі. Цей план, однак, закінчився провалом, бо до кінця 1942 р. робота не вийшла за організаційну фазу. Початок діяльності Окружної делегатури уряду на Волині припадає на жовтень 1942 р., і лише в січні 1943 р. було організовано VII Волинський округ БХ, то є Батальйонів хлопських (селянських батальйонів) та створено перші, малочисленні загони Селянської охорони.

Аналізуючи та оцінюючи події того періоду можна зробити наступні висновки.

1. ОУН Бандери вже на початку німецько-радянської війни була досконало підготовлена до створення незалежної української держави.

2. З самого початку війни з'ясувалося, що розрахунки та надії українських націоналістів на створення української держави під протекторатом німців провалилися, що спричинило поступовий перехід ОУН Бандери на конспіративні методи боротьби та підготовку повстання.

3. У той час ОУН Бандери розгорнула активну діяльність як на стороні німців, так і в умовах конспірації. Це знайшло свій вияв у прийнятому на II конференції ОУН (квітень 1942 р.) рішенні про посилення революційної діяльності і приготуванні до створення повстанської армії. Поряд з діючими з 1941 р. загонами «Тараса Бульби» з'являються перші військові загони ОУН Бандери та СКВ.

4. У північно-східних районах Волині і Полісся появилися радянські партизанські загони, що займалися саботажно-диверсійною діяльністю, спрямованою проти німецьких окупантів. їх ставлення до українського національного руху дуже вороже.

5. Із середини 1942 р. трапляються поодинокі вбивства поляків, до кінця 1942 р. ці випадки частішають і поступово переростають у масове винищення польського населення.

6. На Волині до кінця 1942 р. не вдалося розгорнути мережі СЗБ-АК, не було також жодних сил, які могли б захистити тероризованих українськими націоналістами поляків.

III період (лютий 1943 - грудень 1943)

17-23 лютого 1943 р. відбулася III конференція ОУН Бандери, на якій вирішено перейти від конспіративних до відкритих методів боротьби з німецькою владою, а у випадку повернення радянської влади - продовжити боротьбу за незалежність України. З цього часу на Волині починається бурхливий розвиток українських націоналістичних партизанських загонів. У березні 1943 р. з Луцька до лісу перейшов український господарський батальйон кількістю 320 осіб, який після реорганізації та доозброєння став куренем УПА. Виразний кількісно-якісний стрибок у зростанні збройних сил ОУН Бандери відбувся 15 березня - 10 квітня 1943 р., коли понад 4 тис. українських поліцейських у повноозброєнні, залишивши пости та німецьку службу, перейшли в ряди УПА. Кількість збройних загонів ОУН швидко зростала. Створювалися нові сотні та курені. На Волині в середині 1943 р. кількість вояків УПА налічувала біля 20 тис. осіб і все зростала. Загони «Тараса Бульби» мали приблизно 4 тис. осіб, а військові частини ОУН Мельника - 2-3 тис. осіб. У той час по польському боці були лише малочисленні осередки самооборони, які виникли стихійно і були погано озброєні.

3 березня 1943 р. німецька жандармерія разом з українською поліцією пацифікувала польські села Борщівку та Лідавку (Рівненський повіт), де загинуло понад 300 осіб, а 18-19 березня 1943 р. у ряді польських сіл Ковельського повіту німецька жандармерія разом з українською поліцією провела «чистку» поляків, знищивши понад 200 осіб. Із березня 1943 р. множаться напади українських націоналістів на польські поселення, а в квітні-травні 1943 р. загони УПА атакують польські села масово, прагнучи винищити польський елемент на Волині фізично. Поляки, що врятувалися від погрому, втікають у міста під охорону німецької адміністрації, звідки їх масово вивозять на примусові роботи до німецького Рейху. У червні 1943 р. масові знищення охопили Дубнівський, Луцький повіти, а в липні та серпні поширилися на Горохівський, Володимирський, Ковельський та Любомльський повіти.

Створення на Волині конспіративної мережі АК практично почалося лише у січні-лютому 1943 р., після прибуття до Ковеля групи плк. Казимира Бомбінського «Любоня», призначеного комендантом Волинського округу АК. За короткий строк були організовані чотири

районні інспекторати АК, а також Окружна комендатура зі штабом у Ковелі. Кадри округу поповнилися частиною офіцерів розпушеного у той час «Вахляжа». Почався швидкий ріст конспіративної мережі та підготовка до операції «Буря».

У зв'язку з широкомасштабними антипольськими діями українських націоналістів комендант округу під кінець 1943 р. виділив частину кадрів для керівництва загонами самооборони під конспіративною назвою «волинська самооборона». Збільшення масових знищень поляків призвело до того, що в червні 1943 р. пройшла реорганізація конспіративних сил, внаслідок якої у самооборону було направлено значну частину командного складу, а також всі сільські сили. Створено міцні бази самооборони у Пшебражі, Гуті Степанській, Панській Долині, Старій Гуті, Засмиках, Біліні. Після масових знищень поляків у Горохівському, Володимирському та Ковельському повітах в липні 1943 р. комендат Волинського округу АК дав наказ створити партизанські загони і привести їх у повну бойову готовність до 28 липня 1943 р. До кінця серпня 1943 р. було організовано 9 польських партизанських загонів, які налічували майже 1300 осіб. Створені пересувні мобільні партизанські загони, що діяли в районах окремих баз, підтримували самооборону в її боротьбі із загонами УПА. Внаслідок цих дій до кінця 1943 р. було стримано натиск українських націоналістів і врятовано від знищення польське населення, яке переховувалося на базах самооборони.

До припинення братовбивчої війни закликала відозва Крайової політичної репрезентації, Окружного делегата уряду, а також пастирський лист митрополита Андрея Шептицького і відозва голови Українського Центрального Комітету Володимира Кубійовича. Однак це не дало жодного наслідку.

21-25 серпня 1943 р. відбувся III Надзвичайний з'їзд ОУН, який підтвердив лінію на боротьбу за незалежну соборну Україну. На з'їзді було проаналізовано досвід попередньої збройної боротьби і визначено завдання на найближче майбутнє. Стосунок до поляків залишився таким же. Постанова «Два роки боротьби» оцінювала погроми польського населення як прояв боротьби з польським імперіалізмом.

У жовтні 1943 р. ОУН видала комюніке щодо братовбивчої війни на Волині, у якому вказувала на давні антагонізми та інспірації окупанта, а також звинувачувала поляків у нищенні українців та їх культурного і матеріального доробку. Разом з тим братовбивча війна засуджувалася і стверджувалося, що ОУН не має нічого спільного з цими масовими винищеннями. Це комюніке свідчить про те, що пройшла певна еволюція у стосунку ОУН до польського питання. Однак це сталося

вже після масових знищень поляків, апогей яких припав на липень-серпень 1943 р., а також у час швидкого наближення Східного фронту. У той час з'являється також «Наказ № 1/43», датований 27 жовтня 1943 р., у якому йдеться про категоричну заборону всіх антипольських дій. Та винищення поляків на Волині не припиняється. По території всієї Волині під час святкування Різдва Христового 1943 р. прокотилася нова хвиля вбивств.

Факти, представлені у даній частині роботи, дозволяють сформулювати наступні висновки:

1. У першій половині 1943 р. боївками ОУН і створеними загонами УПА протягом короткого часу було опановано значну територію Волині і ліквідовано німецьку адміністрацію, у руках німців лишилися лише більші міста.

2. Із весни 1943 р. на Волині ОУН-УПА приступила до масових знищень польських сіл та осад. Масові винищення поляків, які почалися у східних повітах, поступово поширилися на центральні та західні. Перебіг подій вказує на те, що рішення про екстермінацію польського населення було прийняте під час III конференції ОУН, яка відбулася 17-23 лютого 1943 р.

3. У польських селах та осадах, яким загрожувала небезпека, стихійно виникли перші загони самооборони. Польське підпілля, що організовувалося на Волині, було зненацька заблоковане стрімким розвитком антипольських дій ОУН-УПА і спочатку не надавало польському населенню, яке було під загрозою, належної допомоги.

4. Протидіяти антипольським акціям українських націоналістів і застосовувати радикальні засоби оборони населення командування Волинського округу АК та Окружна делегатура уряду почали тільки у другій половині липня 1943 р., після масових вбивств поляків у західних повітах Волині, тобто з великим запізненням.

5. Після III Надзвичайного з'їзду ОУН можна зауважити у польському питанні певні тактичні зміни гасел, та від загальних принципів прийнятої ідеології українські націоналісти не відступили.

У національному українсько-польському конфлікті, апогей якого припадає на 1943 р., польське населення весь час було потерпілою стороною, яке оборонялася від знищення. Про це свідчить хоча б співвідношення сил: в середині 1943 р. сили УПА на Волині налічували 20 тис. озброєних осіб, під кінець 1943 р. - 35-40 тисяч (не рахуючи СКВ), натомість польські партизанські загони, організація котрих почалася з другої половини липня 1943 р., мали лише 1300 осіб.

IV період (1944)

4 січня 1943 р. у районі Рокитного радянські війська перейшли колишній польсько-радянський кордон і захопили Сарни. Волинь стала безпосереднім тилом німецького фронту. У цій ситуації комендант Волинського округу АК приступив до реалізації завдань згідно з планом операції «Буря». 15 січня 1944 р. він видав наказ про мобілізацію конспіративних сил і концентрацію їх у західній частині Волині.

Унаслідок мобілізації виникла 27 Волинська дивізія піхоти АК. На південь від Ковеля було створено полкове об'єднання «Громада», що складалося з 5 батальйонів піхоти та 1 ескадрону кавалерії, а на південь від Володимира-Волинського — полкове угруповання «Основа», що складалося з 3 батальйонів піхоти та 1 ескадрона кавалерії. Крім цього було створено командування та штаб дивізії з дивізійними службами, інтендантську службу, госпіталі і диспозиційний загін у вигляді батальйону піхотинців. Організація дивізії тривала до березня 1944 р. У той же час частини дивізії вели численні бої з німцями та загонами УПА, прагнучи розширити власну оперативну базу. Після мобілізації дивізія налічувала понад 6,5 тис. солдатів, на базах самооборони лишилося майже 600 осіб, біля 3 тис. членів конспірації не прибуло до району концентрації.

У різних частинах Волині відбуваються локальні переговори командирів УПА з німцями про спільну боротьбу з радянськими партизанами, наступаючою радянською армією, а також поляками. Проходять також багаточисленні бої загонів УПА з радянськими партизанами та регулярними загонами радянських військ. На організованій УПА засідці 29 лютого 1944 р. був смертельно поранений ген. Ватутін, командуючий I Українським фронтом.

На початку березня 1944 р. командування 27. ВДП АК налагодило зв'язок з командуванням регулярних частин радянської армії. Були визначені принципи тактичної співдії у боротьбі проти німців. Погоджено нанесення спільного удару на Турійськ і Туропин з метою заблокувати залізничну лінію Володимир-Волинський-Ковель, а також участь 27. ВДП АК у Ковельській операції.

Після переміщення до району на південь від Любомля дивізія проводила важкі бої з регулярними німецькими частинами у рамках ковельської операції. Бої, що тривали три тижні, мали характер фронтових дій. У першій фазі операції (2-12 квітня 1944 р.) дивізія успішно проводила атакуючо-оборонні дії, а після введення ворогом свіжих моторизовано-танкових частин перейшла до оборонних дій.

У другій фазі операції (13-19 квітня 1944 р.) частини дивізії проводили відступальні дії, які закінчилися під Мосурськими лісами тяжкими боями в оточенні. У третій фазі (20-22 квітня 1944 р.) дивізія вийшла з оточення до Смолярських лісів. Там вона залишалася й далі, у районі Ковельської битви, між першою та другою лініями німецької оборони. В районі Шацьких лісів знову була оточена двома німецькими дивізіями та угорськими частинами. В ніч з 21 на 22 травня 1944 р., після триденних боїв в оточенні, дивізія рушила у північно-східному напрямку з наміром перетяти лінію радянсько-німецького фронту на Прип'яті і вийти у район Каменя-Каширського. Після знищення угруповання «Основа», же 27 травня 1944 р. перше форсувало ріку Прип'ять, угруповання «Громада» повернуло і досягло району прилеглих до Бугу Міднянських лісів. В ніч з 9 на 10 червня 1944 р. загони дивізії між Ко денем та Володавою у чотирьох пунктах переправилися через Буг і після форсованого маршу досягли району Парчевських лісів на Люблинщині.

Варто зауважити, що на початку квітня 1944 р. командування УПА перекинуло через Буг в Грубешівський та Томашівський повіти два курені УПА із загону полк. «Остріжського» та сотню «Вовків» під командуванням «Ягоди-Черника».

До березня 1944 р. радянські війська захопили територію Волині від колишнього польсько-радянського кордону до річок Стир і Стохід. Частини НКВС, що прибули вслід за регулярними військами, розпочали роззброєння польських партизанських загонів і баз самооборони, а також арешти та репресії проти поляків - членів конспірації. В Костополі, Сарнах, Острозі, Рівному, Здолбунові, Луцьку і Рожищах було оголошено мобілізацію чоловіків віком від 18 до 55 років, якій підлягали поляки, українці, чехи і євреї.

Від часу повернення радянської влади на Волинь війська НКВС проводили жорстоку боротьбу з загонами УПА і членами підпільних структур ОУН. Українське населення, що співпрацювало з ОУН-УПА, також було піддане репресіям.

Підсумовуючи цей період, потрібно сказати таке.

1. На перебіг подій 1944 р. на Волині вплинули передовсім такі чинники: наступ радянських військ і витіснення німців із значної частини Волині.

2. Згідно з планом операції «Буря» була організована 27. ВДП АК, яка репрезентувала збройні сили РП, що воювали в краї. Створення дивізії та її присутність на Волині вберегла від рук українських націоналістів значну частину польського населення.

3. Встановлення зв'язку з регулярними частинами радянської армії та участь 27. ВДП АК у ковельській операції були своєрідною пропозицією польської сторони, яка засвідчувала готовність фор-

мувань АК до співпраці в боротьбі з німецькими окупантами, і разом з тим перевіркою відношення советів до АК. Та з політичних міркувань пропозиція не була прийнята.

4. Після зайняття Волині Червоною армією діяльність ОУН-УПА була спрямована проти радянських партизанів та радянських військових частин. Також провадилися розмови представників ОУН-УПА з німцями щодо співпраці в боротьбі з советами. Польські партизанські загони і самооборона були роззброєні. НКВС почало brutальну розправу з польським і українським підпіллям.

Підсумки

Під час Другої світової війни Волинь стала територією, на якій зіткнулися політичні цілі двох імперій: III Рейху і Радянського Союзу. Тут, в умовах німецької окупації, до небачених розмірів зріс польсько-український конфлікт, який приніс великі страждання та людські і матеріальні втрати з обох сторін. Польське населення зазнало великих втрат унаслідок репресії радянських властей та німецьких окупантів, а також від рук українських націоналістів. Особливо трагічними і болючими були останні. Трагедія торкнулася також українського населення, яке понесло великі втрати у перші роки другої радянської окупації.

Волинські події ще не дочекалися повного опрацювання. Не з'ясовано у достатній мірі причин цих подій, не зроблено експертної оцінки фактів. Обидві сторони добре знають, що насправді сталося на Волині, але інтерпретація та оцінка фактів, а також сформульовані висновки різні. Проголошуються найрізноманітніші теорії, які мають виправдати акти винищення поляків на Волині, що в роки Другої світової війни проводила ОУН-УПА. Дехто, наприклад, вважає, що волинські події були спровоковані німецькими окупантами, або що організатором масових вбивств поляків на Волині була радянська агентура. Напевно, є в цьому доля правди. Підтримуючи польсько-український конфлікт, німецькі окупанти полегшували собі боротьбу з польським та українським національним рухом. У свою чергу, Радянський Союз був зацікавлений у дезорганізації тилів ворога, а очищення цієї території від поляків полегшувало повернення на східні землі II РП, зайняті в 1939 р. на підставі угоди Ріббентроп-Молотов. Але й це не було головною причиною. Антипольські акції ОУН-УПА не можна пояснити також антиукраїнською політикою польської влади у міжвоєнний період, яка інколи призводила до порушення громадянських прав та свобод, і навіть до застосування репресій. Фактом є, що всі, навіть найменші кривди, які зазнали

українці, пропагандистськи використовувалися в акціях ОУН-УПА проти поляків. Та це були швидше другорядні мотиви, а не головна причина польсько-українського конфлікту на Волині.

З цього виходить, що наведені вище теорії справи не пояснюють. Все вказує на те, що волинська трагедія пов'язана з прийнятими ОУН принципами інтегрального націоналізму Дмитра Донцова, на яких була побудована військово-політична стратегія ОУН-УПА. Після того, як розсіялася надія на допомогу німців у створенні незалежної української держави, ця стратегія передбачала реалізацію таких головних завдань:

1. Організація військових загонів ОУН на території Волині та Полісся;

2. Підпорядкування, по можливості, якомога більшої території Волині, та усунення з неї німецької адміністрації;

3. Утворення основ української адміністрації, підпорядкованої ОУН-УПА;

4. Підпорядкування командуванню ОУН Бандери всіх партизанських загонів (у тому числі й загонів «Тараса Бульби» і військових загонів ОУН Мельника, навіть із застосуванням сили);

5. Усунення чи знищення польського елемента як головного ворога українських прагнень до незалежності.

Перебіг подій на Волині свідчить про послідовну реалізацію прийнятої керівництвом ОУН-УПА стратегії. Багаточисленні польські, українські, німецькі та російські документи, що походять з різних джерел, одностайно звинувачують українську сторону як відповідальну за початок та проведення масових вбивств поляків з метою витіснення їх з території Волині та Східної Малопольщі.

III Надзвичайний з'їзд ОУН, який відбувся 21-25 серпня 1943 р., частково змінив теоретичні принципи руху в напрямку демократизації і зробив спробу відійти від авторитаризму в національному русі. Але практика дій не підлягала зміні. Суворі дисципліна, до якої змушувало, а також жорстокі дії Служби безпеки та Військової жандармерії УПА не дозволяли найменших відступів від прийнятої стратегії. У виданому в жовтні 1943 р. комюніке, яке репрезентувало позицію ОУН у справі польсько-українських стосунків, можна зауважити певні елементи, спрямовані на примирення. Та є там також спроба замовчати криваві волинські події і скинути на польську сторону вину за злочини. Тому оцінити істинні наміри ОУН стосовно цього досить трудно. Це міг бути лише тактичний маневр для видимості або ж ситуація, яка безповоротно свідчила про те, що розвиток подій вийшов з-під контролю керівництва ОУН.

У працях деяких українських істориків можна побачити, що у розв'язанні кривавих подій на Волині звинувачуються поляки. Наприклад, причиною організації першого українського загону у 1942 р. вважається те, що польські бази напали на українські села, а також те, що поляки співпрацювали з радянськими партизанами, «тому необхідно було терміново перейти до збройного партизанського руху» (Петро Мірчук, *Українська Повстанська Армія 1942-1952: Документи і матеріали*, Мюнхен 1953, с. 27-29). А тому важливо розглянути, як це виглядає у світлі впорядкованих у певній хронологічній послідовності фактів.

Передовсім доречно зауважити, що в 1942 р. на Волині не існувало організованої мережі польського незалежницького підпілля. Були для цього різні причини. Варто лише пригадати, що під час радянської окупації внаслідок арештів та депортацій Волинь була позбавлена політично підготовленої і найбільш патріотичної польської громадськості, були повністю розбиті спроби організувати конспіративну мережу. Німецька окупація також не сприяла розвитку структур польської підпільної держави. Адміністративний та поліцейський апарат, що повністю складався з діячів та прихильників ОУН, становив нелегкий для подолання бар'єр. Тому заслана на Волинь у лютому 1942 р. група майора Брунона Рольке («Аспік») не змогла організувати тут конспіративну мережу СЗБ. Лише у жовтні-листопаді 1942 р. почала свою діяльність Окружна делегатура уряду, а в січні 1943 р. було організовано VIII Волинський округ БХ і перші загони Селянської сторожі. Група полковника Казимира Бомбінського («Любонь») лише в січні 1943 р. почала роботу по організації Волинської мережі АК і створенню конспіративної сітки АК. А тому в обговорюваний період не було жодних польських сил, які могли б загрожувати українському населенню. У той час ОУН мала чудові умови для розвитку націоналістичного незалежницького руху, які з успіхом використала для реалізації своїх політичних цілей.

Твердження, що співпраця поляків з радянськими партизанами спричинила антипольські акти з боку українських націоналістів, немає жодних підстав. Польське населення надавало допомогу радянським партизанам, оскільки вони захищали поляків від українських націоналістів. Траплялися також випадки (особливо в північно-східних повітах Волині) вступу поляків у радянські партизанські загони. Та лише окремі особи робили це з політичного переконання, більше всього, це була втеча від вивезення на примусові роботи у Німеччину, або від боївок українських націоналістів. До радянських партизанських загонів вступали й українці.

Перші польські бази самооборони стихійно виникли під кінець 1942 р. у тих селах, яким загрожували напади з боку боївків та загонів українських націоналістів. Розпорядження коменданта Округу АК у справі організації самооборони з'явилося лише 17 травня 1943 р., а наказ про організацію партизанських загонів 20 липня 1943 р. Головною причиною організації в 1942 р. «українських самооборонних відділів», що взимку 1942-1943 рр. розрослися у широкий повстанський рух УПА на Волині, була присутність на цій території з 1942 р. радянських партизанських загонів, що ліквідовували український націоналістичний рух (див. *Літопис УПА*, т. 5, с. 119).

1943 - це рік розгнужаного терору ОУН-УПА проти польського населення, який не мав жодних меж. Це був погром поляків на Волині. Польське незалежницьке підпілля, яке готувалося до операції «Буря», не було в змозі протистояти широкомасштабним антипольським актам. Лише після організації баз самооборони і партизанських загонів, під кінець 1943 р., вдалося загамувати натиск українських націоналістів.

Волинь 1942-1944 рр. була територією, на якій крім німецьких окупантів діяли: радянські партизанські загоны, що готували ґрунт для повернення радянської влади; українське націоналістичне підпілля, головну силу якого становила ОУН Бандери і УПА, що воювала за вільну і суверенну Україну; польське незалежницьке підпілля, яке притримувалося позиції збереження на Волині *status quo ante bellum*. Три сили, а саме: радянські партизани, ОУН-УПА і АК воювали проти німецьких окупантів, але разом з тим знищували одна одну. Радянські партизани воювали проти українського націоналістичного руху і разом з тим, де траплялася нагода, підступно нищили й польське аківське підпілля, яке підпорядковувалося польському уряду в Лондоні. Загоны ОУН-УПА воювали з радянськими партизанами і частково з німецькою адміністрацією та поліцією, але рішуче і криваво розправлялися з безборонним польським населенням. Непередбачений розвиток подій змусив польське незалежницьке підпілля, представлене Волинським округом АК, організувати оборону польського населення, якому загрожувало знищення, що у значній мірі співпадало з головним завданням підготовки операції «Буря».

Крім вищеперерахованих сил по лісистих територіях Волині волочилися різні банди, які склалися з осіб, які втекли з німецької армії та інших допоміжних формувань, білогвардійських російських загонів, а також вільні банди, що нікому не підпорядковувалися. Волинь нагадувала «дикі поля», на яких панував небувалий хаос, що досяг рівня анархії, і котрий жодна із діючих там сил не могла зупинити.

КАЛЕНДАРІЙ

1939

23 серпня 1939 - Підписання Ріббентропом і Молотовим німецько-радянського пакту про ненапад, а також додаткового таємного протоколу, який розмежував сфери впливу двох держав у Європі на випадок «територіальних і політичних змін». Лінія поділу орієнтовно повинна була проходити вздовж рік Нарва, Вісла і Сян.

(*Die Beziehungen zwischen Deutschland und der Sowjetunion 1939-1941. Dokumente des Auswärtigen Amtes, Tübingen 1949, s. 90-91.*)

27 серпня 1939 - У Римі скликано II Надзвичайний з'їзд ОУН, на якому під присутність багатьох прихильників Степана Бандери (перебували у цей час у тюрмах) Андрія Мельника проголошено вождем ОУН. До посннання в цій справі між Мельником і прихильниками Бандери не дійшло.

(О. Субтельний, *Україна. Історія*, Київ 1993, с. 563-564; також В. Косик, *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*, Париж-Нью-Йорк-Львів 1993, с. 82).

28 вересня 1939 - Підписання в Москві угоди і протоколу, за яким остаточно встановлювалася лінія кордону між Німеччиною та Радянським Союзом вздовж ліній: Нарва, Буг, Сян. Волинь була виключена з Радянського Союзу.

(L. Gruchmann, *Die Zweite Weltkrieg*, München 1982, s. 9).

Напередодні вибуху німецько-польської війни в околицях Янова виникає «Поліська Січ», яка переросла у військово-повстанське формування «Поліського лозового козацтва» чисельністю 500 осіб. Під час німецько-польської війни вони роззброювали навколишні постерунки польської поліції, а також кілька разів атакували відступаючі частини Війська польського.

(П. Мірчук, *Українська Повстанська Армія 1942-1952: Документи і матеріали*, Львів 1991, с. 192).

кінець
1939

На Волинь прибуває полковник Тадеуш Масвський («Шмігель», «Май»), призначений ген. Токажевським на пост коменданта Служби перемоги Польщі (СПП) Союзу збройної боротьби (СЗБ) Волинського округу, який отримав завдання створити конспіративну сітку.
(M. Tokarzewski-Karaszewicz, *U podstaw tworzenia AK, „Zeszyty Historyczne”* 1981, nr 56).

1940			
		початок 1940	У Рівному, Здолбунові, Луцьку і Володимирі-Волинському створено чотири повітові організації СПП-СЗБ. (Archiwum Akt Nowych [далі: AAN], 203/IX-2, k. 35, 39-40).
<p>10 лютого 1940 - Перша депортація польських громадян у глиб Радянського Союзу, яка охопила державних працівників, суддів, прокурорів, поліцейських, лісників, осадників. (<i>Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939-1945</i>, Warszawa 1989, s. 216).</p>			
Конференція Крайових провідників, скликана Степаном Бандерою у Кракові, визнала постанови римського З'їзду ОУН нелегальними. Засновано т. зв. революційну фракцію (ОУН-Р) керівником якої вибрано Бандеру. З цього часу існують дві організації: ОУН-Б (С. Бандери) і ОУН-М (А. Мельника). (В. Косик, <i>op. cit.</i> , с. 82-83).	10 лютого 1940		
		березень 1940	НКВС на Волині провела перші арешти членів конспіративної мережі СПП-СЗБ. (W. Siemaszko, E. Siemaszko, <i>Z dziejów konspiracji wojskowej na Wołyniu 1939-1944</i> [w:] <i>Armia Krajowa na Wołyniu</i> , Warszawa 1994, s. 14).
<p>13 квітня 1940 - Друга депортація польських громадян у глиб Радянського Союзу, яка охопила заможних селян, придворних урядників, мешканців прикордонної смуги, сім'ї військових та поліцейських, сім'ї ув'язнених державних службовців і працівників самоуправління («саможонду»), громадських діячів, а також власників господарств. (<i>Deportacje i przemieszczenia...</i>, s. 216).</p>			
		травень 1940	НКВС заарештував полковника Тадеуша Масвського, коменданта округу СПП-СЗБ та розгромив волинську конспірацію. Арештовано майже 2000 осіб. (<i>Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945</i> , t. 1, Londyn 1970, s. 347-351).
<p>Червень - липень 1940 - Третя депортація в глиб Радянського Союзу, яка охопила, в основному, переселенців із західних і центральних воєводств Польщі. (<i>Deportacje i przemieszczenia...</i>, s. 216).</p>			

1941

Другий надзвичайний з'їзд ОУН-Б схвалив принципи революційної боротьби, що спиралися «на власні сили українського народу, повністю відкидаючи орієнтацію на чужі сили» і ствердив, що українська суверенна держава може бути створена лише внаслідок національної революції. В одній із прийнятих резолюцій підкреслюється, що ОУН буде продовжувати революційну боротьбу українського народу, «не зважаючи на політичні і територіальні зміни, які можуть статися у Східній Європі». З'їзд затвердив новий провід ОУН-Р, який очолив Степан Бандера.

(ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр., Мюнхен 1955, с. 24-27, 31); R. Torzecki, Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej, Warszawa 1993, s. 64).

квітень
1941

На II конгресі ОУН у Кракові (квітень 1941) були прийняті програмні, політичні і військові постанови в справі боротьби і діяльності ОУН, що детально роз'яснювали військову тактику на час революції. Стався остаточний розкол ОУН на дві організації: ОУН Мельника і ОУН Бандери, остання виступала також під назвою ОУН-СД (Самостійників-державників).

(R. Torzecki, op.cit., s. 64; також: Bundesarchiv-Militärarchiv, R 43 II/1500 [далі: BA MA]).

травень
1941

Червень 1941 - Четверта депортація в глиб Радянського Союзу, яка охопила інтелігенцію, кваліфікованих робітників, залізничників, а також сім'ї арештованих.
(Deportacje i przemieszczenia..., s. 216).

22 червня 1941 - Початок німецько-радянської війни. Німці за неповні два тижні зайняли всю Волинь до колишнього польсько-радянського кордону.

<p>Три великі похідні групи ОУН-Б: «Північ», «Центр» і «Південь», створені напередодні війни, поступово вслід за німецькою армією входять в Україну і організують там місцеву українську адміністрацію та міліцію.</p> <p>(В. Косик, <i>op. cit.</i>, с. 113).</p>	<p>червень - серпень 1941</p>		
<p>За німецьким дозволом Тарас Боровець організував у районі Олевська «Поліську Січ», чисельністю майже 10 тис. озброєних вояків; її діяльність тривала з середини серпня до середини листопада 1941 р. і полягала у винищенні радянських солдатів, що залишилися у лісистоболотистих районах північно-західної частини Волині.</p> <p>(В. Косик, <i>op. cit.</i>, с. 239).</p>	<p>серпень 1941</p>		
<p>20 серпня 1941 - Декрет Гітлера про створення рейхскомісаріату Україна зі штабом у місті Рівне. 28-29 серпня 1941 р. цивільна німецька адміністрація приступила до роботи на території рейхскомісаріату.</p> <p>(ВА МА, R 6/21 F. 220).</p>			
<p>І конференція ОУН-Б ухвалила такі завдання на найближчий період:</p> <p>1) пропагандистсько-роз'яснювальна робота, скерована на активну боротьбу з німецьким окупантом, а також заходи, спрямовані проти більшовизації радянськими агентами та диверсантами українських територій; 2) збирання і переховування зброї; 3) підготовка командних кадрів для потреб майбутньої збройної боротьби.</p> <p>Для реалізації вищезазначених завдань було створено Крайовий військовий штаб під командуванням військового референта Проводу ОУН Дмитра Грицяя.</p> <p>(П. Мірчук, <i>op. cit.</i>, с. 26).</p>	<p>вересень 1941</p>		

<p>Німці підпорядкували повністю всю адміністрацію Волині. Новий адміністративний апарат Генерального волинського комісаріату було створено на основі тогочасного українського самоуправління з незначною кількістю німецьких кадрів.</p> <p><i>(Armia Krajowa w dokumentach., t. II, s. 194).</i></p>	<p>жовтень 1941</p>		
<p>Німці розпустили «Поліську Січ» і на базі її загонів створили українську поліцію. Окружну комендатуру української поліції очолив комendant Тарас Бульба-Боровець.</p> <p><i>(П. Мірчук, op. cit., s. 53-54).</i></p>	<p>15 листопада 1941</p>	<p>листопад 1941</p>	<p>Початок реалізації плану під назвою «Вахляж», задуманого як антинімецька саботажно-диверсійна акція на схід від кордонів Польщі, основним завданням якої була диверсійна боротьба і захист майбутнього повстання зі сходу. Волинь відносилася до частини II-Волинь (Рівне, Київ) «Вахляжа» зі штабом у Рівному.</p> <p><i>(Armia Krajowa w dokumentach., t. II, s. 342-343; 471).</i></p>
		<p>кінець 1941</p>	<p>Під кінець 1941 р. на Волині діяла експозитура Головного командування Союзу збройної боротьби (СЗБ) під кодовою назвою «Волинь-Схід» («В-В»); яка мала свої розвідувальні осередки в Ковелі, Рівному, Здолбунові, Костополі і Луцьку. Головним її завданням був збір інформації про німецьке військо, напрямки його пересування та про залізничні і автомобільні перевезення.</p> <p><i>(M. Juchniewicz, Na wschód od Bugu, Warszawa 1985, s. 142-145).</i></p>

1942

		лютий 1942	Для організації конспіративної мережі СЗБ у район Дубно-Рівне Головне командування СЗБ направляє групу із 6 офіцерів, очолювану майором Бруно Рольє («Аспік»), У Володимирі-Волинському, Ковелі та Рівному вона організувала штаби СБЗ, але далі початкового етапу робота не пішла. <i>(Armia Krajowa w dokumentach., t. II, s. 235 i 262).</i>
II конференція ОУН-Б у квітні 1942 р., передбачаючи близьку перспективу збройної боротьби за українську державність, приймає ряд рішень про активізацію революційної діяльності і про підготовку до створення повстанської армії. Стало зрозумілим, що не можна тратити сили на партизанську боротьбу, яка до цього часу велася невеликими озброєними групами, а необхідно об'єднати сили народу в широкий національний збройний рух. <i>(В. Косик, op. cit., с. 234).</i>	квітень 1942		
Жорстокий економічний грабунок, репресії німецьких окупантів щодо тих, хто не здав контрибуції, винищення цілих сіл, все це призвело до того, що частина української поліції (разом з Тарасом Боровцем) залишає німецьку службу, переходить у підпілля, створює партизанські угруповання і зі зброєю в руках виступає проти німецької адміністрації. <i>(В. Косик, op. cit., с. 239).</i>	травень і червень 1942		
У районі Кременця виникає українська націоналістична організація «Фронт української революції» (ФУР), яку очолив Тиміш Басюк («Яворенко»), який разом з тим командував сотнею УПА. <i>(В. Верига, Втрати ОУН в часі Другої світової війни, Торонто 1991, с. 139).</i>	літо 1942		

Перші антипольські виступи українських націоналістів, спрямовані проти поляків, які працювали у німецькій сільській та лісовій адміністраціях; згодом вони поширилися і на сільське населення, в основному, східних повітів Волині.
(*Armia Krajowa tv dokumentach...*, t. III, s. 18).

У лісисто-болотистих районах північно-східного Полісся та Волині з'являються перші радянські партизанські загони. У трикутнику Олевськ-Рокитне-Городниця висадився десант радянських партизанів під командуванням Д. М. Медведєва.
(В. Косик, *op. cit.*, с. 275).

середина
серпня
1942

серпень
1942

Головне командування Армії Крайової виділило Волинський округ з округу № 3 і взяло його у своє безпосереднє підпорядкування.
(*Armia Krajowa w dokumentach...*, t. II, s.471).

У Старій Гуті (район Людвиполя) Тарас Бульба-Боровець провів переговори з представниками радянського партизанського загону Д. М. Медведєва. Був встановлений нейтралітет обох сторін, який тривав більше 6 місяців.
(Т. Бульба-Боровець, *Армія без держави*, Львів 1993, с. 137-141).

початок
вересня
1942

Крайовий провідник ОУН дає наказ створити на північно-західних землях так звані «Самооборонні куцові відділи» (СКВ). Влітку і восени 1942 р. на Волині та Поліссі виникла значна кількість СКВ.
(*Альманах «Гомону України»*, Торонто 1992, с. 50; В. Косик, *op. cit.*, с. 236-237).

літо
та осінь
1942

вересень
1942

Комендантом округу АК Волині був призначений дипломований полковник Казимир Бомбінський, пс. «Любонь».
(*Armia Krajowa w dokumentach...*, t. II, s. 471).

Липень - жовтень 1942 - Винищення німцями волинських євреїв за участю української поліції.
(S. Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews 1941-1944*, Jerusalem 1990, s. 66-67).

На початку жовтня 1942 р. у Сарненському повіті організовано два перші загони ОУН-Б: «Остапа» (Сергія Качинського) і «Довбешки-Коробки» (Івана Перегійняка). В наступні тижні утворено загони під Колками, Пустомитами та Кременцем. Восени 1942 р. їх чисельність становила майже 600 осіб, ці загони стають базою для створення повстанської армії.
(ВА МА II/RH 22/175).

жовтень
1942

жовтень
1942

На Волині почала діяти Окружна делегатура уряду-
(AAN, 202/III/131, k. 1. Sprawozdania i informag'e Sekq'i Wschodnia).

<p>13 листопада 1942 - Масова розправа в Обірках (Луцького пов.), жертвами якої стали 50 поляків. (J. Łukaszów [T. A. Olszański], <i>Walki polsko-ukraińskie 1943-1947</i>, „Zeszyty Historyczne” 1989, nr 90, s. 168).</p>			
<p>Ведеться підготовка військових кадрів ОУН-Б у Луцькому, Дубнівському, Рівненському, Володимир-Волинському, Кременецькому повітах. У Дубнівському та Кременецькому повітах з липня до грудня 1942 р. було організовано 15 баз військової підготовки. (О. Шуляк, <i>В ім'я правди</i>, Буенос-Айрес 1948, с. 16-17).</p>	<p>липень - грудень 1942</p>	<p>21 листо- пада 1942</p>	<p>Уряд делегує на Волинь свого представника Казимира Банаха («Яна Ліновського»). Його заступником призначається Юліан Козловський («Тихий»). Волинська окружна делегатура складалася з відділу безпеки та самооборони, команди Державний корпус безпеки (ДКБ) з самообороною, відділу освіти та культури, відділу пропаганди, відділу зв'язку. Делегатура створила свої представництва в усіх повітах. (AAN, 202/111/121, к. 50).</p>
<p>Тарас Бульба-Боровець робить спробу домовитися про співпрацю з Пютзем і Беером, шефом СД Волині та Поділля. Домовленості досягнуто не було. (Т. Бульба-Боровець, <i>op. cit.</i>, с. 141-150).</p>	<p>23-24 листо- пада 1942</p>		
<p>У Голиші (20 км західніше Олевська) прибув загін радянських партизанів під командуванням Сабурова. За 30 км від нього з'являється загін Ковпака, який пізніше передислокувався у район Рівного. (В. Косик, <i>op. cit.</i>, с. 279).</p>		<p>28 листо- пада 1942</p>	

1943

		січень 1943	Організовано VIII Волинський округ Батальйонів хлопських (БХ) і створено перші загони Селянської оборони. (М. Juchniewicz, <i>op. cit.</i> , s. 172-173).
Напад сотні «Довбешки-Коробки» на Володимирець. (П. Мірчук, <i>op. cit.</i> , с. 29).	7 лютого 1943		
9 лютого 1943 - Масове знищення у польській колонії Паросль (гм. Антонівка Сарненського пов.), де від рук українських націоналістів гине 173 особи. (J. Turowski, W. Siemaszko, <i>Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945</i> , Warszawa 1990, s. 22).			
У Сарненському повіті створено три нові сотні ОУН-Б: «Дороша», «Крука», «Гонти». (П. Мірчук, <i>op. cit.</i> , с. 36).	лютий 1943	лютий 1943	Після нападу на Паросль організовуються перші бази самооборони у таких пунктах: Єзьори, Шахи, Сирники, Шварипевичі, Борове, Дубровиця, Волчиці, Гута Степанська, Добринь, Новосілки, Островськ, Велунь, Біла, Комари, Гута Сопачевська, Гали та Стара Гута. (М. Juchniewicz, <i>op. cit.</i> , s. 50-52)
		січень - лютий 1943	У січні-лютому 1943 р. з Варшави у Ковель разом з групою, що складалася з 20 офіцерів та 1 жінки, прибув полковник Казимир Бомбінський з метою організації Волинського округу АК. (<i>Armia Krajowa iv dokumentach...</i> , t. II, s. 471).
Відбулася III конференція ОУН. Від методу конспірації перехід до відкритої збройної боротьби з німецькою та радянською владою, що повергалася на територію Волині. (ОУН у світлі постанов Великих Зборів..., с. 86).	17-23 лютого 1943	лютий 1943	Припинив своє існування «Вахляж» і Волинь-II перейшла у Волинський округ АК. (<i>Armia Krajowa w dokumentach...</i> , t. II, s. 471).

Кінець лютого 1943 - Від рук українських націоналістів загинули поляки у Сарненському, Костопільському, Рівненському, Здолбунівському та Кременецькому повітах. (AAN, 202/III/121, к. 49).

		січень - лютий 1943	<p>У результаті подвижницької організаційної роботи групи полковника Бомбінського були створені Районні інспектора™ АК:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ковель («Кузня», «Громана»), діяльність поширювалася на Ковельський та Любомльський райони; - Дубно («Домброва»), діяльність поширювалася на Дубнівський та Кременецький райони; - Рівне («Бровар»), діяльність поширювалася на Рівненський, Здолбунівський і Косопільський райони; - Луцьк («Луна», «Основа»), діяльність поширювалася на Луцький, Володимирський та Горохівський райони, а також самостійний відділ АК «Став» у Сарнах, діяльність якого поширювалася на Сарненський повіт, тактично він підпорядковувався інспектору АК Ковель. <p>(J. Turowski, <i>Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK</i>, Warszawa 1990, s. 33).</p>
<p>3 березня 1943 - Німецькі жандарми разом з українськими поліцаями паціфікували Борщівку та Лідавку в Гошинській гміні Рівненського повіту. В Боршівці було спалено 48 господарств і розстріляно більше 200 осіб, в їх числі були жінки та діти. У Лідавці вбито 104 особи і спалено 29 господарств. (Meldunek Weg. „E”, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Oddział Rękopisów [далі: BUW], 2131, Meldunek Weg. „E”).</p>			
<p>18 і 19 березня 1943 - У селах та осадах гміни Голоби Ковельського повіту німецька жандармерія разом з українською поліцією провела «чистку» серед поляків, знищивши 206 чоловік: 46 у Битені, 10 у Хобуті, 45 у Велицьку, 13 в Гончиброді, 12 у Великому Пореську. (J. Turowski, W. Siemaszko, <i>op. cit.</i>, s. 27-28).</p>			
<p>3 Луцька до лісу перейшов весь господарчий батальйон чисельністю 320 осіб, з якого створюється курінь УПА під командуванням «Рубашенка» (Степана Коваля). Новоорганізований курінь перейшов у район Колок. (<i>Літоніс УПА</i>, т. 5, с. 98-103)</p>	20 березня 1943		

		31 березня 1943	Комендант Збройних сил на Край наказом від 31 березня 1943 р. призупинив на території Волині створення Служби охорони повстання (СОП) при ПЗП. Виконання обов'язків СОП перейшло до Волинського делегата уряду. (AAN, 202/XXIV/3, к. 1-2).
Березень 1943 - У донесеннях командування СС і поліції від 30 червня 1943 р. повідомляється, що з березня 1943 р. частішають напади на польські поселення, тоді як раніше це були окремі випадки. У зв'язку з чим, тисячі поляків лишали села і втікали у міста. (<i>Limonic УПА</i> , т. 6, док. 24, с. 88).			
Командування ОУН звернулося з закликом до української поліції покинути німецьку службу і перейти до лісу (наказ від 4 квітня 1943 р.). (AAN, 202/III/129, к. 254. <i>Sprawozdania i informacje Sekcji Wschodnią 1943-1944</i>).		4 квітня 1943	
Місцевий відділ української поліції Горохова, який знаходився на німецькій службі, за наказом командування ОУН спочатку захоплює місто, а потім переходить у ліс. (П. Мірчук, <i>op. cit.</i> , с. 31).		2-4 квітня 1943	
Початок переговорів між представниками Головного командування УПА Т. Бульби-Боровця та Військовою референтурою ОУН Бандери. Представники ОУН Бандери запропонували Т. Бульбі-Боровцю відійти від політичної орієнтації на уряд УНР, перейти на платформу ОУН-Б і визнати державний акт від 30 червня 1941 р. єдиною державною концепцією. Вони також домагалися створити спільні збройні сили та штаб і очистити територію повстання від польського населення. (Б. Книш, <i>Б'є дванадцята</i> , [в:] <i>Спогади і матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р.</i> , Торонто 1958, с. 78-79); також: П. Балеї, <i>Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р., причини і наслідки</i> , Лас Вегас 1997, с. 195-197).		9 квітня 1943	

<p>Понад 4 тисячі українських поліцейських при повному озброєнні за наказом ОУН залишивши німецьку службу, пішли у ліси. Відбувся кількісно-якісний скачок у розвитку УПА, оскільки її ряди посилилися підготовленими кадрами. Було створено нові сотні та курені, серед них: курінь «Голобенка» в сотнях «Байди», «Кубіка» і «Залізняка»; Курінь «Щуки» та курінь «Яреми».</p> <p><i>(Літопис УПА, т. 5, с. 19; П. Мірчук, оп. cit., с. 36-44; М. Лебедь, Українська Повстанська Армія, Мюнхен 1946, с. 22).</i></p>	<p>15 березня - 10 квітня 1943</p>		
		<p>22 квітня 1943</p>	<p>Комendant Волинського округу АК наказує використовувати команду мережу ПЗП для створення загонів самооборони під маскуючою назвою «Волинська самооборона» та керівництва ними. (BUW, 2131, Meldunek komendanta Okręgu Wolyńskiego АК nr 123/III. Op. z dnia 22 kwietnia 1943 r.).</p>
		<p>22 квітня 1943</p>	<p>Комendant Волинського округу видає наказ № 2, що заборонив «застосування методів, якими користуються українські різни». У наказі говорилося: «Не будемо у відповідь палити українські хати і вбивати українських жінок і дітей. Самооборона повинна боронитися від українських нападників чи атакувати їх, залишаючи населення та його надбання в спокої». (BUW, 2131, Meldunek nr 123/III. Op. z dnia 22.4.1943 r.).</p>
<p>23 квітня 1943 - Напад загонів УПА на польську осаду Янова Долина (гміна Бережне, Костопільський пов). Вбито майже 600 осіб, осаду спалено.</p> <p><i>(Літопис УПА, т. 5, с. 20).</i></p>			
<p>Оголошено набір до створюваної німцями дивізії СС «Галичина» (SS-Schützen-Division Galizien).</p> <p><i>(В. Косик, оп. cit., с. 316).</i></p>	<p>28 квітня 1943</p>		

		30 квітня 1943 р.	Волинський делегат від Уряду видав відозву «До волинської громадськості», в якій закликав польське населення розраховувати на власні сили і гуртуватися в рядах самооборони. (AAN, 202/XXIV/3, k. 2. Zarządzenie Wołyńskiego Okręgowego Delegata Rządu).
Створено частини ОУН-Б у таких районах: - Свиначині під командуванням «Сосенка» (Порфира Антоноюка); - Біличах під командуванням «Похмурого»; - Завидівському лісі - дві сотні під командуванням «Славка» і «Голуба». (Г. Стецюк, <i>Чорні дні Волині</i> , Володимир-Волинський 1992, с. 59).	квітень - травень 1943		
3 місяця травня 1943 р. починаються масові напади відділів УПА на польські села та бази самооборони на території усієї Волині. Втечі поляків у міста. Масова вербовка на роботи у Німеччину.			
12 травня 1943 - У Сарненському повіті спалено села: Угли, Константинівка, Ости, У Бунісіс (AAN, 202/III/8, k. 90).			
		17 травня 1943	Комендант Волинського округу видав наказ, у якому йшлося про організацію самооборони в районах, де переважає польське населення; в менше населених поляками районах створювати самооборону в містечках, організувати диспозиційні збройні відділи і систему тривожного оповіщення. (AAN, 203/XV/41, k. 69. Akta AK. Komenda Obszaru Lwów).
Відозва ОУН на Волині, яка переносила відповідальність за вбивства на поляків і погрожувала зростанням терору. (AAN, 202/III/II, k. 6. Departament Informacji i Prasy. Sprawy narodowościowe).	18 травня 1943		

24-25 травня 1943 - Спалено всі двори і фільварки у Володимирському повіті. (AAN, 202/III/121, к. 4).			
28 травня 1943 - 600-особовий підрозділ УПА спалив село Старики і знищив усіх його мешканців. (Wojskowy Instytut Historyczny [далі: WIH], Materiały i Dokumenty, III/52/23, к. 12-13).			
У районі між Заболоттям та Літовежем організовано загін ОУН-М, чисельністю 150 осіб. (Г. С те цюк, <i>op. cit.</i> , с. 58).	29 травня 1943		
Ряд німецьких операцій проти УПА, які почалися з району Горохова і поступово перейшли у район Берестечка. (В. Косяк, <i>op. cit.</i> , с. 356).	травень 1943		
Червень 1943 - Масові вбивства поляків охопили Дубнівський та Луцький повіти. (AAN, 202/III/121, к. 49).			
2 червня 1943 - Загін УПА напав на польське село Гурби і винищив майже 250 чоловік. (SAW, 392/62/53, „Nasze Ziemie Wschodnie”, nr 4, 1943).			
		5 червня 1943	Делегат уряду у Волинському окрузі видав 5 червня 1943 р. наказ про координацію всіх заходів польської громадськості Волині з метою самооборони. (AAN, 202/XXIV/3, к. 1-2).
До 18 червня 1943 р. у дивізію СС «Галичина» зголосилося 84 тис. добровольців, лікарська комісія оглянула 52 тис. Прийнято 9-12 тис. чоловік. (ВА 6/70, f. 133).	18 червня 1943		
«Штаб нової УПА [створеної ОУН-Б, - прим. В. Ф] отримав у червні 1943 від партії Лебеда [ОУН-Б, - прим. В. Ф] ось які бойові завдання: без зволікань і якнайшвидше закінчити тотальне очищення української території від поляків; надалі послідовно винищувати внутрішнього ворога України, тобто всіх демократів з-під знаку УНР та інших політичних угруповань». (Т. Бульба-Боровець, <i>op. cit.</i> , с. 272).	червень 1943		

<p>Виходить тасмна директива територіального командування УПА «Північ», підписана «Климом Савуром» (Дмитром Клячківським), про проведення акції по ліквідації польських чоловіків віком від 16 до 60 років. (Архів СБУ Волинської області, спр. № 11315, т. 1, ч. II, с. 16).</p>	<p>червень 1943</p>	<p>червень 1943</p>	<p>На території Волинського округу АК пройшла реорганізація конспіративних сил. Значна частина командних кадрів, а також всі сільські сили скеровано на організацію самооборони. В конспірації у міських осередках залишилася лише частина сил округу. Організовано міцні бази самооборони у Пшебраже, Гуті Степанській, Панській Долині, Старій Гуті, Засмиках, Біліні. У червні 1943 р. волинські поляки зосередилися в 11 містах і 25 базах та в осередках самооборони. (ААН, 202/III/13, к. 18).</p>
<p>На Волині діяли:</p> <ul style="list-style-type: none"> - військові частини ОУН-Б, чисельність яких у квітні 1943 р. становила біля 8-10 тис. осіб, а вже в червні 1943 р. майже 16—20 тис. осіб і зростала далі; - загони «Тараса Бульби», які в квітні 1943 р. налічували біля 4 тис. осіб, при цьому їх мобілізаційна можливість оцінювалася ще на майже 10 тис.; - військові загони ОУН-М, чисельністю 2-3 тис. осіб на весні 1943 р. <p>(В. Косик, <i>op. cit.</i>, с. 330-331).</p>	<p>середи- на 1943</p>		
<p>Червень 1943 - До липня 1943 р. у Горохівському повіті сталося 23 напади УПА на польські села; у Дубнівському повіті на 15 сіл, у Володимирському повіті на 28 сіл. (ААН, 202/1/34, к. 172).</p>			
<p>Рейд радянського партизанського з'єднання Ковпака (біля 1700 осіб) з північно-східного Полісся через територію північніше Рівного і далі на південь між Рівним та Луцьком у Галичину. (В. Косик, <i>op. cit.</i>, с. 402).</p>	<p>червень 1943</p>		
<p>Липень 1943 - Масові знищення поляків поширилися на Горохівський, Володимирський і Ковельський повіти. (ААН, 202/111/121, к. 49).</p>			
<p>Військові підрозділи ОУН-Б «Крука» і «Енез» розбили обози військових розділів ОУН-М у Антоновецьких лісах. (К. С м о в с ь к и й, <i>Спогади учасника бандерівської УПА</i>, Нью-Йорк 1982, с. 13).</p>	<p>7 липня 1943</p>	<p>7 липня 1943</p>	<p>За ініціативою Волинського окружного делегата уряду зроблено спробу домовитися з українцями. Перші розмови відбулися 7 липня 1943 р. (J. T u g o w s k i, <i>op. cit.</i>, s. 58).</p>

		10 липня 1943	<p>На чергову розмову з українською стороною 10 липня 1943 р. прибули: Кшиштоф Маркевич пс. «Чорт» - представник Волинського округу АК. Зигмунт Румель пс. «Премба» - представник Округного делегата уряду і провідник Вігольд Добровольський. Парламентарі були по-звірячому замордовані в Кустичах під Ковелем. (J. Turowski, W. Siemaszko, <i>op. cit.</i>, s. 58).</p>
<p>11 липня 1943 - У Володимирському повіті на світанку загони УПА заатакували одночасно понад 60 польських сіл, вбиваючи їх жителів. Ось деякі дані про масштаби злочину: Гурів - з 480 поляків уціліло 70 осіб; у Порницьку вбито понад 200 осіб; Ожешині - із загальної кількості 340 жителів загинуло 270; Садовому - із 600 поляків лише 20 залишилися живими; Затаї - з 350 поляків врятувалося лиш кілька осіб. (AAN, AK Komenda Lwów, 203/XV-42, k. 78-85).</p>			
		12-20 липня 1943	<p>Після масових вбивств у Володимирському повіті були створені пункти самооборони у таких селах: Верба, Новосілки, Фалемичі, Володимирівна, Хобултова, Суходолі, Іваничі. (J. Turowski, <i>op. cit.</i>, s. 157).</p>
<p>14 липня 1943 - Німці провели паціфікацію чеського села Малин. Вбито 624 чехи і 116 українців. (ЩДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 125, арк. 4).</p>			
<p>В ніч з 15 на 16 липня 1943 р. було арештовано на Волині понад 2 тис. інтелігентів, у т. ч.: в Кременці - 280, у Рівному - 200, в Луцьку - 160. Усіх арештованих розстріляно. (<i>Літопис УПА</i>, т. 2, с. 162-165).</p>	15/16 липня 1943		
<p>17-19 липня 1943 - Українські націоналісти напали на базу самооборони у Гуті Степанській, а також на навколишні польські села та колонії. В нападі взяли участь три курені УПА: «Гострого», «Шувала» і «Рубашенка». Було ліквідовано такі польські села: Гута Степанська, Борек, Омелянка, Ляди, Камьонка, Ромашково, Підсельче, Поляни, Голинь, Темне, Бирка, Седлисько, Сошники, Острівки, Переспа, Виробки, Гали, Шмонисько, Ужане, Зівка, Березина, Тур, Осевичі, Іваньче, Довге, Поле, Березівка. (Державний архів Рівненської області [далі: ДАРО], ф. Р-30, оп. 2, спр. 39, арк. 25, Рапорт «Першої групи УПА» після нападу на Гуту Степанську від 27.7.43 р.).</p>			

		19 липня 1943	Комендант Волинського округу АК наказав Державному корпусу безпеки (ДКБ), який до цього часу підлягав окружному делегатові уряду, перейти у підпорядкування військового командування. Це означало централізацію військової та цивільної оборони в руках коменданта округу. (AAN, 202/XXIV).
Тарас Бульба-Боровець видав наказ № 80 про перейменування УПА на Українську національно-революційну армію (УНРА). (Російській центр зберігання і вивчення документів найновішої історії [далі: РЦЗВДНІ], ф. 69, оп. 1, спр. 1033, арк. 1-2).	20 липня 1943	20 липня 1943	Комендант Волинського округу АК наказав округам АК організувати бази опору та партизанські загони, які до 28 липня 1943 р. повинні були мати бойову готовність. (AAN, 202/XXIV/1, к. 5).
		20 липня -31 серпня 1943	Утворено такі партизанські загони: «ДжазГи» (107 осіб), «Яструба» (біля 150 осіб), «Бомби» (біля 500 осіб), «Стремена» (біля 100 осіб), «Гзимса» (біля 80 осіб), «Ришарда» (біля 80 осіб), «Сокола» (біля 120 осіб), «Корда» (біля 80 осіб), «Пйотруся» (біля 80 осіб). Для баз опору та диспозиційних загонів, «П» підготовлено інструкцію, яка орієнтувала на те, що завданням партизанських загонів є оборона польського населення та його майна від знищення. (AAN, 202/XXIV/1, к. 5).
		30 липня 1943	Відозва Крайової політичної репрезентації (КПР) «До українського народу», яка закликала до припинення боротьби. (CAW, 392/62/53).
Масові знищення польського населення поширилися на Любомльський повіт. (AAN, 202/III/121, к. 49).			

<p>Пастирський лист митрополита Шептицького, який закликав припинити кровопролиття поляків. (ААН, 202/III/132, к. 253).</p>	<p>10 серпня 1943</p>		
<p>Відозва голови Українського Центрального Комітету (УЦК) В. Кубшовича, що закликала до припинення винищення поляків. (ААН, 202/III/132, к. 253).</p>	<p>13 серпня 1943</p>		
<p>III Надзвичайний з'їзд ОУН, на якому проаналізовано набутий у збройній боротьбі досвід і затверджено ідеологічні та програмні принципи завдань на найближче майбутнє. Як найважливіше завдання було схвалено перехід від конспіративних до збройних методів боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. Постанова «Два роки боротьби» давала оцінку польським погромам як проявам боротьби з польським імперіалізмом. (<i>ОУН у світлі постанов Великих Зборів...</i>, с. 90-121; <i>Літопис УПА</i>, т. 6, с. 17-18).</p>	<p>21-25 серпня 1943</p>		
<p>Командуючий військовим формуванням північно-західної Волині, що підпорядковувалися ОУН-Б, ухвалив називати це формування Українською Повстанською Армією (УПА) і дав три накази: № 1 - про створення УПА-Північ; № 2 - про структуру УПА-Північ; № 3 - про призначення командирів військових округів. (W. Filar, „<i>Burza</i>” na Wołyniu, Warszawa 1997, s. 37-38).</p>	<p>27 серпня 1943</p>		

<p>На підставі наказу № 3 від 27 серпня 1943 р. створено такі військові округи:</p> <p>ВО «Заграва», у яке входили повіті: Сарненський, Костопільський, Столинський і Пінський (командир - Іван Литвинчук «Дубовий»);</p> <p>ВО «Богун», у яке входили повіті: Рівненський, Здолбунівський, Дубнівський і Кременецький (командир - Петро Олійник «Еней»);</p> <p>ВО «Турів», у який входили повіті: Луцький, Горохівський, Володимирський, Ковельський, Любомльський, Камінь-Каширський, а також Кобринський і Брестський (командир - Юрій Стельмащук «Рудий»);</p> <p>ВО «Гютюнник», у який входила Житомирська область (командир - Федір Воробей («Верещака»). Командування УПА очолив полк Дмитро Клячківський «Клим Савур». Військовий регіональний штаб ОУН-Б у північно-західній частині Волині перейменовано на Головний військовий штаб УПА (начальник штабу - Василь Івахів «Сонар»).</p> <p><i>(Літоніс УПА, т. 1, с. 26-29).</i></p>	<p>27 серпня 1943</p>	<p>27 серпня 1943</p>	<p>Чергова відозва Волинського окружного делегата уряду «До волинської громадськості», яка закликала припинити кровопролиття.</p>
---	-----------------------	-----------------------	---

29 серпня 1943 - Внаслідок антипольської акції загонів УПА у селі Воля Островецька (Любомльський пов.) загинуло 529 осіб, у т. ч. 220 дітей до 14 років, а в селі Острівки вбито 438 осіб, з них 246 дітей до 14 років.

(Wołyński testament, opr. L. Popek, T. Trusiak, P. Wira, Z. Wira, Lublin 1997).

<p>Командуючий УПА «Клим Савур» дав наказ, щоб кожне село перетворити у фортецю. Були розроблені детальні інструкції щодо структури самооборони, будівництва підземного укриття, загорож, траншей та інших укріплень, а також опізнавальної системи і системи оповіщення. Всі чоловіки повинні були пройти військову підготовку і бути готовими до захисту свого села.</p> <p><i>(Літоніс УПА, т. 1, с. 135-148).</i></p>	<p>30 серпня 1943</p>		
---	-----------------------	--	--

30 серпня 1943 - Загони УПА разом з жителями сіл Велицьк, Підлиси і Янівка ліквідували велику польську колонію Новий і Старий Гай, а також колонію Суха Лоза (Велицька гм. Ковельського пов.). У колонії Гай вбито майже 600 осіб, в колонії Суха Лоза - 149 осіб.

(3 розповіді свідків: Генрика Комолі, Станіслава Пахлі, Владислави Кухарської і Анни Лобейко, Архів 27. Волинської дивізії АК).

		31 серпня 1943	Відсіч масованої атаки великих сил УПА на базу польської самооборони в Пшебражі. (М. Juchniewicz, <i>op. cit.</i> , s. 52).
Головне командування УПА дало розпорядження про встановлення на території України адміністрації як «найвищої і єдиної суверенної влади на визволених землях України», підписане командуючим УПА «Климом Савуром». (ЦДАВОВУ, ф. 1, оп. 70, спр. 237, арк. 34).	1 вересня 1943		
Великі сили УПА (курінь «Голобенка» з сотнями: «Байди», «Кубіка», «Залізняка»; курінь «Щуки», курінь «Яреми», вишкільна сотня артилерії під командуванням «Розважного»), сконцентровані для переведення атаки на польську базу самооборони в Засмиках, звели під Радовичами несподіваний бій з німцями. (П. Мірчук, <i>op. cit.</i> , с. 40-41).	7-9 вересня 1943		
До УПА у повному озброєнні та екіпіунком перейшов азербайджанський загін із Здолбунова, який знаходився на німецькій службі і налічував 160 осіб. (ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 188, арк. 19).	29/30 вересня 1943		
Наказ ОУН-УПА, який наказував «категорично припинити всі антипольські виступи та акції, які становлять відхилення від політичної лінії організації. [...] Ініціювання і застосування збройних акцій трактуємо як саботаж і компрометацію політики ОУН, а винних будемо карати згідно найвищого права». (ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 13, арк. 8, Наказ № 1/43 від 27.10.1943 р., підписаний: Орг. Реф. «К. Н.»).	27 жовтня 1943		

<p>З'явилося комюніке проводу ОУН, яке звинувачувало поляків у знищенні українців та їх культурного і матеріального доробку. Провід ОУН-СД заявив, що «ані український народ, ані організація не мають нічого спільного з цими масовими вбивствами». Провід «засуджує акти взаємних масових вбивств, звідки б вони не походили».</p> <p>(П. Мірчук, <i>op. cit.</i>, с. 294-296).</p>	<p>жовтень 1943</p>		
		<p>6 листопада 1943</p>	<p>Вбивство пор. Яна Рерутка пс. «Джазга», а також супроводжуючих його лікаря Славоміра Стецюка пс. «П'ятий» і візника Яна Лінка пс. «Слон», запрошених командиром радянського партизанського загону полк. Прокоп'юком на 26. річницю Жовтневої революції у село Германівка.</p> <p>(J. Turowski, <i>op. cit.</i> s. 89-90).</p>
<p>Проходить конференція поневолених народів Східної Європи і Азії, у якій бере участь 31 представник 13 народів. Прийнято «Резолюцію Першої конференції поневолених народів Східної Європи і Азії», «Декларацию» і «Відозву». В цих документах засуджувалася німецька і радянська імперіалістична політика, а також проголошувалося, що лише «новий міжнародний лад, оснований на пошані політичного права кожного народу, створить кожному народові нову можливість культурного і економічного розвитку».</p> <p>(Літопис УПА, т. 1, с. 205-236).</p>	<p>1-22 листопада 1943</p>		
		<p>21 грудня 1943</p>	<p>Підступне розбросення делегації польських партизанів на чолі з кпт. Владиславом Коханським («Бомба»), що на запрошення командира радянського партизанського з'єднання ген. Наумова перебувала в Заволочах. 11 польських партизанів розстріляно, 6 інших (разом з кпт. Коханським) перевезено через лінію фронту і кинуто у в'язниці.</p> <p>(J. Turowski, <i>op. cit.</i> s. 135-136).</p>

Грудень 1943 - На Різдвяні свята 1943 р. по території всієї Волині прокотилася нова антипольська хвиля. Великі загони УПА, підтримувані місцевим українським населенням, несподівано напали на місця зосередження поляків та бази самооборони у таких повітах: Рівненському, Луцькому, Ковельському і Володимирському.

<p>Зустріч командира загону УПА Порфира Антоюка пс. «Сосенко», з комendanтом володимир-волинського німецького гарнізону оберлейтенантом Остеном та представником володимир-волинського гебітскомісаріату, на якій було узгоджено спільні дії проти радянських партизанів та поляків. (ВА МА, НЗ/474, Amt Abwehr, Abwehrabteilung III/Walli III).</p>	<p>грудень 1943</p>		
		<p>24 грудня 1943</p>	<p>З польської бази самооборони Панська Долина у Купичів прибув партизанський загін «Луна», який налічував 170 осіб. (W. Filar, o/?, cit., s. 83).</p>
		<p>30 грудня 1943</p>	<p>На базу самооборони в Пшебражі прибув партизанський загін «Бомби» під командуванням пор. Фелікса Щепаняка «Слуцького» у кількості 220 осіб. (W. Filar, op. cit., s. 85).</p>
<p>До кінця 1943 р. закінчено розбудову структури УПА, три армійські угруповання ввійшли в її склад за таким територіальним принципом: - «УПА-Північ» охоплювала Волинь, Полісся та Житомирську область (командувач - Дмитро Клячківський, пс. «Клим Савур»); - «УПА-Захід» - Галичину, Буковину, Закарпаття і Холмщину (командувач - Василь Сидір, пс. «Шелест», «Виштий»); - «УПА-Південь» - Кам'янець-Подільську, Вінницьку області, а також території південніше Вінниці (командувач - Омелян Грабець, пс. «Батько»); З огляду на переміщення Східного фронту групу «УПА-Схід», яка за планом мала охопити центральну та східну частину України, організувати не вдалося. (<i>Limonic УПА</i>, т. 1, с. 383).</p>	<p>кінець 1943</p>		

<p>Кількість вояків УПА на Волині до кінця 1943 р. становила 35-40 тис. озброєних осіб. (BA MA, H 2/v. 2339 42; BA MA, RH 22 104 f. 144).</p>	<p>кшець 1943</p>	<p>кшець 1943</p>	<p>Партизанські загони Волинського округу АК, що діяли в районах баз самооборони, в кінці 1943 р. налічували біля 1300 озброєних осіб. (J. Turowski, <i>op. cit.</i>, s. 49-50).</p>
<h3>1944</h3>			
<p>4 січня 1944 - Радянські війська наблизилися до кордонів П Речіпосполитої і в районі Рокитного перейшли колишній польсько-радянський кордон.</p>			
		<p>11 січня 1944</p>	<p>У місцевості Крати партизанські загони «Луни» і «Пйотруся» провели кількогоднинний бій з великим загоном УПА. (W. Filar, „Burza” na Wołyniu., s. 104).</p>
<p>Відбулася зустріч представників ОУН-УПА з шефом гестапо і комендантом камінь-каширського гарнізону, на якій УПА була передана зброя, припаси і продукти харчування, а також було вироблено принципи спільної боротьби з радянськими партизанами та Червоною армією. (Militararchiv H3/474, Abwehrabteilung III/Wallі III).</p>	<p>13 січня 1944</p>		
		<p>15 січня 1944</p>	<p>Комендант Волинського округу АК видав мобілізаційний наказ, згідно з яким концентрація загонів відбувалася на західній Волині, в районі баз польської самооборони: Засмики (Ковельський пов.) та Білин (Володимир-Волинський пов.). (<i>Ibidem</i>, s. 79).</p>
		<p>15 січня 1944</p>	<p>Бій в районі Раківця загону «Корда» з загоном вермахту та української поліції. (<i>Ibidem</i>, s. 94).</p>
<p>Перший на Волині бій частин УПА з батальйоном НКВС. З цього часу сутички між УПА та частинами НКВС відбуваються досить регулярно, напр, в районі Костополя, Сарн, Острога, Рівного, Здолбунова, Луцька та Рожнш. (В. Косик, <i>op. cit.</i>, с. 422-424).</p>	<p>18 січня 1944</p>		

		19 січня 1944	Була відбита атака німецької роти на базу самооборони в Засмиках. (<i>Ibidem</i> , s. 95).
		19 січня 1944	Загони «Петруся», «Леха» і «Ярослава» заатакували міцну базу УПА в Гнойні. Спроба прориву сильної і добре організованої оборони не вдалася. (<i>Ibidem</i> , s. 104-106).
У місцевості Злязло (північніше Рівного) відбулися переговори між офіцером німецької бойової групи Прютцманом і представником одного із угруповань УПА. Погоджено, що УПА буде продовжувати боротьбу з радянськими партизанами та Червоною армією, а також буде передавати розвіддані про радянські війська. (В. Косик, <i>op. cit.</i> , с. 419).	20-21 січня 1944		
У районі Постойно- Михайлівка (33 км на північний-захід від Рівного) відбувся бій 800-особового загону українських націоналістів з радянськими партизанами та регулярною частиною радянських військ. (<i>Літопис УПА</i> , т. 6, док. 31, с. 110-111. Донесення командування XIII Армійного Корпусу 51545/2).	21 січня 1944		
		26 січня 1944	3 Пшебража у район концентрації сил прибув партизанський загін «Бомби» під командуванням ппор. Фелікса Щепаняка пс. «Слуцький» і 26 січня 1944 р. зупинився в місцевості Майдан. (<i>Ibidem</i> , s. 85).
		28 січня 1944	На зборах офіцерів в місцевості Сушибаба прийнято рішення відновити довоснну 27. дивізію піхоти, яку незабаром було перейменовано на 27. Волинську піхотинську дивізію АК. (<i>Ibidem</i> , s. 90).

		29 січня 1944	За Стоходом проведена акція, в якій брали участь загони «Сокола», «Яструба» та по одній роті із загонів «Джизги», «Сивого» і «Луни». Це була демонстрація сили проти терору українських націоналістів. <i>(Ibidem, s. 106).</i>
Січень - березень 1944 - На території Волині, зайнятої Червоною армією, почалося роззброєння польських партизанських загонів та баз самооборони, серед інших у Рожщах, Пшебражі, Антонівці, Торчині, Затурцях. Мали місце арешти та репресії в стосунку до поляків-членів конспіративної мережі АК. Радянська влада оголосила мобілізацію чоловіків віком від 18 до 55 років у Костонолі, Сарнах, Острозі, Луцьку, Рожишах; їй підлягали поляки, українці, чехи і євреї. (BUW, sygn. 2131, Kraj nr 466 z 17.3.1944 r. oraz meldunek „Konopie” nr 641/11 z 31.3.1944 r.; <i>Armia Krajowa w dokumentach.</i> , t. III, s. 352).			
		2 лютого 1944	Разом із угрупованням радянських партизанів Петра Вершигори проведено атаку на «Свинаринську Січ». З польського боку у цьому заході взяли участь такі загони: 1/50 п.п. «Сокола», II/50 п.п. «Яструба», 1/24 п.п. «Луни» і 11/43 т.п. «Сивого». Із Свинаринських лісів було витіснено загони УПА і захоплено прилеглу місцевість; таким чином була розширена операційна база, необхідна для ведення дій проти німців. <i>(Ibidem, s. 107-110).</i>
В районі Садівських лісів (25 км західніше Луцька) пройшли бої між загонами українських націоналістів та радянськими партизанами.	12 лютого 1944		
В районі Кременця, Верби, Козина, Бережця частини XIII Армійного Корпусу вермахту нав'язали локальну співпрацю з загонами УПА. <i>(Літопис УПА, т. 6, док. 36, с. 115).</i>	15 лютого 1944	15 лютого 1944	Угруповання «Основа» під Водзіновим провело переможний бій над німцями (дві роти вермахту, підсилені ротою крупно-каліберних кулеметів та мінометами), а також під Карчунком над підрозділом німецької жандармерії та української поліції. <i>(Ibidem, s. 96).</i>

		16 лютого 1944	З метою концентрації сил округу, до Купичева з району Острога прибув партизанський загін «Гзімса» під командуванням пор. Франтішка Пукацького («Гзімса»), який налічував 84 особи. <i>(Ibidem, s. 85-86).</i>
		середина лютого 1944	Закінчився перший етап організації дивізії. Було організовано два полкові угруповання «Громада» і «Основа», які ввійшли в склад 27 ВПД АК. Полкове угруповання «Громада» складалося з: 1/50 п.п. «Сокола», 11/50 «Яструба», 11/50 п.п. «Тшаска», 1/43 п.п. «Корда», 11/43 п.п. «Сивого», 1 ескадрону 21 п. уланів «Гінчи». Разом угруповання числило 3074 особи. В склад полкового угруповання «Основа» входили: 1/23 п.п. «Богорій», 11/23 п.п. «Ляха», 1/24 п.п. «Луни», окрема рота «Сокола П», ескадрон 19 ул. п. «Ярослава». Всього угруповання нараховувало 1946 осіб. У розпорядженні командування дивізії знаходилися такі окремі підрозділи: рота зв'язку, варшавська рота саперів, рота жандармерії, служба здоров'я, інтендантська служба. Диспозиційним відділом командувача дивізії був 1/45 п.п. «Гзімса». Отже, разом з інтендантськими тилами (майже 570 озброєних переважно карабінами осіб), дивізія налічувала 6558 осіб. <i>(Ibidem, s. 93-94).</i>
		16 лютого 1944	Невдала атака на базу УПА в Осьмиговичах. В атаці брали участь такі підрозділи: П/50 п.п. «Яструба», П/43 п.п. «Сивого», а також 1 рота 1/45 п.п. «Бомби». <i>(Ibidem, s. 110-111).</i>

		8-20 лютого 1944	Бої угруповання «Основа» з загонами УПА в Пузові, Ворчині, Заболотті і Стенжаричах. У захоплених місцевостях було організовано польські бази. Таким чином операційна база «Основи» була значно розширена. <i>(Ibidem, s. 114-115).</i>
		23 лютого 1944	Німці (батальйон піхоти вермахту) заатакували польські бази в Охнівці та Калинівці. Атаку німців відбивали 1 рота 1/23 п.п. «Петруся», 4 рота 11/23 п.п. «Ляха» і ескадрон 19 ул. п.п. «Ярослава». Німці змушені були повернутися до Володимира-Волинського. <i>(Ibidem, s. 97-98).</i>
В організованій УПА засідці біля Милятина (між Рівним та Славутою), 50 км поза лінією фронту, був смертельно ранений ген. М. Ф. Вагутін, командувач I Українського фронту. <i>(В. Косик, op. cit., с. 423; Большая советская энциклопедия, изд. 2-е, Москва 1951, с. 59-60).</i>	29 лютого 1944	29 лютого 1944	Невдала атака на укріплену базу УПА в Оздютичах. В атаці взяли участь 1/45 п.п. «Гзимса», 1/24 п.п. «Луни» і Ш/50 п.п. «Тшаска». <i>(Ibidem, s. 112-114).</i>
		29 лютого 1944	Витіснення міцного загону УПА з Перекурки. В атаці взяли участь: два взводи з роти «Мохорта» 1/43 п.п., «Корда», підсилені загонами з баз Ягодин та Купрач. <i>(Ibidem, s. 116-117).</i>
Західніше Вілії (13 км на пнв. схід від Шумська) загін УПА кількістю майже 400 осіб провів бій з радянським партизанським загonom, що налічував біля 600 осіб. <i>(Літопис УПА, т. 6, док. 40, с. 119).</i>	березень 1944	4 березня 1944	В районі Домброва-Засмики відбулася зустріч підрозділу розвідки радянської кавалерії (командир кпт. Гусев) з підрозділами 27 ВДП АК. Це був перший контакт з регулярними частинами Червоної армії. <i>(Ibidem, s. 125).</i>

		5 березня 1944	У районі Гайків частина, що складалася з трьох взводів під командуванням пор. Єжи Краківського «Ляха», провела кількогодинний бій з загоном УПА. <i>(Ibidem, s. 115-116).</i>
		8/9 березня 1944	Провокуюча атака на німецький гарнізон та залізничну станцію в Голобах. В атаці взяли участь: II/50 п.п. «Яструба», одна рота II/43 п.п. «Сивого», одна рота III/50 п.п. «Тшаска», взвод I/21 ул. п. «Гінчи», протитанковий взвод з I/45 п.п. «Гзімса». <i>(Ibidem, s. 98-99).</i>
		12 березня 1944	Проведено напад на Коритницю, в якій знаходився великий загін УПА. В ньому взяла участь 2 рота «Мотила» I/50 п.п., Варшавська рота і загін ппор. «Малого». Противника витіснено з місцевості, захоплено зброю і припаси. <i>(Ibidem, s. 117-118).</i>
		17 березня 1944	Роззброєно і взято у полон роту вермахту (105 солдатів), що прямує зі сходу, ввійшла у Засмики. У роззброєнні німців взяла участь 2 рота III/50 п.п. «Тшаски», 1 рота II/43 п.п. «Сивого» і розвідвзвод «Громеди». <i>(Ibidem, s. 134-135).</i>
		18 березня 1944	У Зап'ллі відбулася бій I/50 п.п. «Сокола» I/43 п.р. «Корда» з великим загоном УПА. <i>(Ibidem, s. 118-119).</i>

	20 березня 1944	З метою опрацювання спільних операційно-тактичних планів, зв'язаних з наступом на Ковель, у Колодяжному відбулася зустріч шефа штабу 27 ВДП АК мйр. Тадеуша Штумберк-Ріхтера «Жеготи», з командиром радянської армії, яка діяла на ковельському напрямку. <i>(Ibidem, s. 126).</i>
	20 березня 1944	III/50 п.п. «Тшаска», II/43 п.п. «Сивого» і I рота I/24 п.п. «Луни» при підтримці роти піхотинців I артбатареї радянських військ захопили залізничну станцію Турійськ на відтинку Володимир-Волинський-Ковель. <i>(Ibidem, s. 128-129).</i>
	березень 1944	Радянськими військами у Пшебраже, Рожщах, Антонівці, Торчині, Затурцях були роззброєні загопи польської самооборони. Частину осіб арештовано. <i>(Armia Krajowa w dokumentach, t. III, s. 352; BUW, 3312).</i>
	23 березня 1944	У Стенжаричах роззброєно німецький відділ. Поневолено 2 офіцерів і 70 німецьких солдатів. <i>(W. Filar, op. cit., s. 133-134).</i>
	23-24 березня 1944	Під Замостами відбувся переможний бій над німцями (підсиленою ротою вермахту, майже 200 осіб). У ньому взяли участь такі підрозділи: 4 і 5 роти II/23 п.п. «Ляха», а також I/19 ул. п. «Ярослава». <i>Ibidem, s. 132-133).</i>

		24 березня 1944	Німців витіснено з Туропина і захоплено бункери на залізничній лінії від Туропина до мосту на р. Турія. Учасники: 1 рота 1/45 п.п. «Гзимса», 2 рота 1/24 п.п. «Луни», взвод 1 роти П/50 п.п. «Яструба» і рота саперів. Повністю заблоковано залізничну лінію Володимир-Волинський-Ковель. <i>(Ibidem, s. 129-131).</i>
		26 березня 1944	З метою вироблення принципів співпраці у боротьбі з німцями і визначення завдань дивізії, у ковельській операції була проведена зустріч командувача 27 ВДП АК мйр. Я. В. Киверського «Оливи», з командуванням радянської армії, яка діяла у ковельському напрямку. <i>(Ibidem, s. 127-128).</i>
		29 березня 1944	Недалеко від залізничної станції Г олоби НКВС арештувала разом з кількоособовою групою Леопольда Свиклу, районного інспектора АК в Луцьку, що прямував до місця концентрації округу. <i>(Ibidem, s. 88).</i>
		2-4 квітня 1944	Під Штунем та Замлинням відбулися дводенні бої з регулярними частинами німецької армії, вони закінчилися повною перемогою польських частин. У них взяли участь 1/50 п.п. «Сокола» і 1/43 п.п. «Корда». Польські частини з успіхом провели провокаційно-оборонні дії, застосувавши маневр удару на фланги та тили противника. Ворог поніс великі втрати і змушений був відступити до Любомля. <i>(Ibidem, s. 143-144).</i>

		3 квітня 1944	П/50 п.п. «Яструба» провів відволікаючий маневр проти німців у Матові, витіснивши з цієї місцевості 150-особовий загін, що охороняв залізничну лінію Любомль-Ковель. (<i>Ibidem</i> , s. 145).
		5-11 квітня 1944	Угрупування полків «Громада» проводить бої за утримання оборонних позицій на лінії Замлиння-Штунь-Чмикос-Ставочки. Німці, застосувавши нові моторизовано-танкові частини (у тому числі загони 5 танкової дивізії СС «Вікінг»), маючи значну кількість і технічну перевагу, перехопили ініціативу у свої руки і витіснили польські частини з Замлиння, Штуня, Чмикосу та Ставочків. (<i>Ibidem</i> , s. 146-151).
		7-10 квітня 1944	Німецька авіація заатакувала позиції угруповання «Основа». (<i>Ibidem</i> , s. 152).
Командування УПА перекинуло через Буг на Холмщину в Грубешівський та Томашівський повіти два курені з загону полковника «Осгрізького» (попередній псевдонім «Голобенко») і сотню «Вовки» під командуванням «Ягоди-Черника». (П. Мірчук, <i>op. cit.</i> , s. 132).	початок квітня 1944		
		12 квітня 1944	На любомльському напрямку частини угруповання «Громада» (у взаємодії з 54 радянським кав. гв. п.) разом з частинами угруповання «Основа» (при підтримці 56 радянського кав.гв. п.) на володимир-волинському напрямку спробували взяти ініціативу у свої руки. У зв'язку з великою перевагою противника спроба не вдалася. Після цілоденних тяжких боїв частини дивізії утримали вихідні позиції, які займали 12 квітня вранці. (<i>Ibidem</i> , s. 153-161).

		13^20 квітня 1944	Оточені у Мосурських лісах частини дивізії ведуть виснажливі бої з переважаючими силами німців. <i>(Ibidem, s. 161-167).</i>
		18 квітня 1944	В районі хутору Добрий Край поляг пполк. Ян Войцех Киверський, пс. «Олива», командир 27 ВДП АК. <i>(Ibidem, s. 167).</i>
		20-22 квітня 1944	Частини дивізії з великими втратами пробиваються у північному напрямку до Смолярських лісів. В оточенні залишився госпіталь з пораненими, важке озброєння, а також табір. Поза кільце оточення пробилося майже 3600 осіб. Полягло біля 350 солдатів, 160 було поранено, 170 потрапило в полон, а майже 1600 розсіялося. <i>(Ibidem, s. 167-172).</i>
		25 квітня 1944	Під Голядином відбувся оборонний бій з угорськими піхотинцями, підтримуваними німецькими танками. <i>(Ibidem, s. 176-178).</i>
		25-26 квітня 1944	Марш частин дивізії на схід з виходом 28 квітня 1944 р. до комплексу Шацьких лісів. <i>(Ibidem, s. 178-179).</i>
		5 травня 1944	У районі перехрестя доріг Мельники-Гута та хуторів Хороми-Мельники відбувся цілоденний бій III/50 п.п. і I/43 п.п. з угорським загоном, який підтримувало 5 німецьких танків. Атака була відбита. Угорці та шмці відступили у Мельники та Шацьк. <i>(Ibidem, s. 182-183).</i>

		19 травня 1944	У Гуті Ратненській ударна група, що складалася з солдатів 1 роти 1/23 п.п. та 2 роти 1/24 п.п. під командуванням пор. Зигмунта Г урки-Г рабовського, пс. «Засць», провела бій з німцями. <i>(Ibidem, s. 192-193).</i>
		19-21 травня 1944	Частини дивізії ведуть тяжкі бої у Шацьких лісах. Разом з загонами дивізії в оточенні воював радянський партизанський загін Іванова. <i>(Ibidem, s. 194-196).</i>
		21/22 травня 1944	Дивізія трьома угрупованнями у трьох напрямках через тяжкопрохідні у цю пору Болото Городятини та Болото Захвойного виходить з оточення. Відбувається марш на північний схід. <i>(Ibidem, s. 198-199).</i>
		27 травня 1944	Угруповання «Гарди» через лінію фронту на Прип'яті, у районі озера Стрибуж пробивається на радянську сторону. Угруповання понесло великі втрати, що становили майже 40 відсотків особового складу (біля 130 вбитих і 114 поранених). <i>(Ibidem, s. 204-206).</i>
		9-10 червня 1944	Частини 27 ВПД АК між Коденем та Володавою у чотирьох місцях переправилися через Буг південніше Страдеча, Дуричів, північніше Дубиці, Пшиборова. <i>(Ibidem, s. 210-212).</i>
<p>Після повернення на Волинь радянської влади, війська НКВС проводили жорстоку боротьбу з загонами УПА та членами підпільних структур ОУН, а також з українським населенням, що підтримувало ОУН-УПА. (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 75, арк. 48-55).</p>			
<p>Для винищення підпілля українських націоналістів на Волині НКВС створила спеціальні групи, що складалася з полонених членів УПА. (І. Білас, <i>Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний аналіз. Книга друга</i>, Київ 1994, с. 466-468).</p>			

З польської перейшла Ганна Карацук

Хронологія подій у Східній Малопольщі 1939-1947 рр.

Стосунки польського та українського населення у Львівській, Станіславській і Тернопільській областях після 1 вересня 1939 р. набули дуже трагічного характеру. Реалізуючи свої національно-визвольні прагнення до державної самостійності, більшість керівників українського націоналістичного руху вбачали у польському суспільстві ворога, що був міцно пов'язаний як із батьківською землею, так і з власною державою. Тут слід висловити гіпотезу, що ОУН-УПА, вважаючи польське населення Волині та Східної Малопольщі (Галичини) непримирним і грізним противником української державності на цих територіях, прийняло рішення щодо його усунення. Хронологія подій з великою достовірністю підтверджує існування такого рішення. Антипольські дії проходили з великою послідовністю і наполегливістю, спричиняючи масові вбивства цивільного населення, а також терор, що мав на меті викликати масове покидання поляками місць свого поселення.

Керуючись державотворчими цілями, українські проводирі спочатку вбачали свого природного союзника в III Рейхові. Частина українського суспільства готова була також погодитися на вступ Волині і Східної Малопольщі (Галичини) до Української Радянської Республіки. Однак обидва агресори, Німеччина і Радянський Союз, нехтували прагненнями українців, а за їхні дії платили репресіями. Українсько-польський антагонізм вони використовували і розпалювали у власних цілях, передусім для зміцнення свого панування на зайнятих східних територіях польської держави. При всіх великих відмінностях, які можна зауважити у поведженні радянських та німецьких інституцій щодо населення на завойованих територіях, обидві держави трактували українців і поляків виключно як об'єкт своєї політики. Над таким станом речей замислювалося польське суспільство, в тому числі військові та цивільні конспіратори, організовуючи з пізньої осені 1939 р. у Львівському воєводстві, а також із більшими труднощами у Станіславському і Тернопільському структурах підпільної держави. Спрямовуючи їх проти окупантів, вони спочатку не враховували можливості виникнення інтенсивного збройного конфлікту з українця-

ми. Аналіз хронології подій дає нам право також зробити висновок, що стороною, котра загострювала цей конфлікт, була ОУН-УПА. З ранньої весни 1943 р. на Волині, а з кінця 1943 р. в Східній Малопольщі (Галичині) він перетворився у збройну агресію на польські населені пункти. Водночас можна визнати, що випадки, які мали місце в Галичині, були другим, після Волині, етапом ліквідації польської присутності на цих територіях.

Перебіг подій можна поділити на декілька періодів. Однак зміни, що відбувалися, характеризуються зміцненням українських конспіраційних військових та цивільних структур, їхньою антипольською позицією та діями. Таким чином, тут слід ствердити, що, на противагу ставленню українського суспільства до радянської та німецької присутності на південно-східних територіях Речіпосполитої, яке змінилося після вересневої поразки польської держави, позиція щодо польської присутності на Волині та у Східній Малопольщі (Галичині) була послідовно ворожою. Змінювалася лише інтенсивність дій, спрямованих проти польського суспільства.

Протягом перших двох тижнів вересня 1939 р. нічого істотного в польсько-українському питанні не відбулося. У цей період українські партії, які діяли легально на території Речіпосполитої, а також Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств, поводитися лояльно щодо державних інституцій, у тому числі війська. 2 вересня представники Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) віце-маршал Сейму Василь Мудрий і посол Степан Скрипник оголосили перед польським парламентом, що українські громадяни Польщі виконують свій обов'язок щодо держави. Лише на межі другого і третього тижнів війни з'явилися виразні, хоч і без загрозливих ще наслідків для польського населення трьох південно-східних воєводств, політичні та військові українські виступи. Вони відбулися в містах Стрию, Миколаєві, Щиреці, Ходорові, околицях Городенки, Кутів та ще в декількох місцевостях Східної Малопольщі (Галичини). Виконавцями їх були переважно члени Організації Українських Націоналістів (ОУН). Українські військові акції, що посилювалися в умовах все очевиднішої поразки Польщі, спрямовувалися головним чином проти поліцейських дільниць, місцевих установ і невеликих груп солдатів, які відступали. У багатьох випадках їх вдавалося швидко погасити за допомогою загонів поліції та війська. Поступово набирало росту і явище дезертирства з польського війська солдатів української національності. Натомість вбивства поляків, у мундирах чи без, були ще винятком, до того ж принаймні частина з них мала кримінальний характер (наприклад, грабінницький), а не політичний.

Після 17 вересня 1939 р. у настроях і позиціях українського населення Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств відбулися зміни. Вони були пов'язані з появою в українському суспільстві надії, що в межах радянської України воно матиме умови для національного розвитку, принаймні в культурному плані. Позитивно було оцінено і той факт, що більшість українців опинилася зараз у межах однієї республіки, хоч і радянської, але все ж такої, яка мала назву української. Перші радянські маніфестації відбулися в другій половині вересня, у містах Станіславі, Коломиї, Долині, Косові та Болехові. Однак, прорадянські настрої виявилися дуже поверховими. Підтримка радянської держави українським суспільством зменшувалася під впливом як націоналістичної ідеології, так і злочинного поведіння інституцій окупанта.

Водночас поступово зникали впливи і авторитет лідерів українських партій, які до 1 вересня легально діяли в Польщі. Натомість зростало значення Організації Українських Націоналістів, яку все більше підтримувало молоде покоління українського суспільства¹. Активізувалися керівні кола українського націоналістичного руху, прагнучи використати сподівану німецьку агресію на СРСР для побудови українських державних структур. У середовищі українських націоналістів з'явилися переконання, що в III Рейху знайдуться політики і військові, які підтримають їхні дії. І хоча серед них доходило й до гострих антагонізмів, напр., розпад ОУН на ОУН-Б (Степана Бандери) і ОУН-М (Андрія Мельника), проте ще раз підкреслимо, що до польської присутності на південно-східних територіях окупованої Речіпосполитої вони ставилися вороже. На II з'їзді ОУН, який відбувся в квітні 1941 р., в програмному документі відмічено, що «ОУН бореться проти акцій тих польських угруповань, які спрямовані на відновлення польської окупації українських земель»².

Вереснева поразка справді вплинула на свідомість польського суспільства, але вона не призвела до змін у проблемі громадянства південно-східних воєводств. Випадки визнання окупованих земель інтегральною частиною території СРСР були ще рідкістю, і польське суспільство засуджувало їх, як яскраву зраду. Однак, створені восени 1939 р. конспіративні військові та цивільні структури, зорієнтовані на боротьбу з радянськими окупантами, досить швидко були розбиті. Однією із причин слабкості польської конспірації виявилася значною мірою недостатня орієнтація в тих політичних поглядах, які з'явилися в українському суспільстві. Так само, поляки швидше здогадувались, ніж знали про темпи зростання антипольських настроїв в українській громадськості, передусім молоді.

У той період, що передував вибухові радянсько-німецької війни, ще не було істотних спроб налагодити переговори між поляками та українцями, що населяли Східну Малопольщу (Галичину).

Наступний період розпочинається нападом Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. У початковому етапі цього періоду були намагання організувати українську державність, спираючися на Німеччину. За німецькими військовими йшли кільканадцятиособові групи членів ОУН-Б, які мали організувати українську адміністрацію. Формувались також загони української міліції. 30 червня у Львові було проголошено відновлення державності України та утворення уряду. У багатьох місцевостях урочисто вітали німецькі та угорські військові загони. У цей час дійшло і до численних вбивств, м. ін. у Бориславі, Долині, Дрогобичі, Коломиї, Стрию, Самборі, Городенці, Косові та Станіславі. Це явище не набуло ще масового характеру, жертвами були передусім місцеві комуністи, незалежно від національності, а також поляки та євреї. Частина цих вбивств носила кримінальний характер. У деяких представників польського суспільства з'явилися побоювання, що ці вбивства переростуть в погроми, однак більшість поляків усе ще вважала, що достатніх підстав для занепокоєння немає, до того ж німці не допустять масових вбивств та грабувань майна.

Негативна і репресивна реакція німецьких цивільних та військових інституцій на українські державотворчі дії захопила керівництво ОУН зненацька. Проте проведені німцями арешти в керівних колах ОУН-Б тільки тимчасово ослабили цю організацію. Тут слід зазначити, що українські націоналісти дуже поверхово орієнтувалися в німецьких планах на Сході, а також недооцінювали можливі наслідки нацистської ідеології для біологічного існування слов'янських народів, у тому числі українців та поляків.

Українці використали надані німцями можливості праці в деяких окупаційних інституціях, у тому числі в допоміжній поліції. Службу в установах такого типу вони трактували як тимчасову необхідність. Значна частина українців, що служила в поліції, визнавала керівництво ОУН найвищою владою в українському національному русі і готова була виконувати його накази, наприклад, перехід до партизанів. Утворилися і розвивалися структури цивільної конспірації, а також слабкої ще української військової конспірації.

Українці в Генеральній губернії отримали деякі свободи, що дозволили їм отримати початкову і середню освіту. Вони мали більші, ніж у поляків, продовольчі пайки, а також особисті документи, які їм гарантували більшу безпеку. Метою німецької політики щодо

українців було протиставлення їх польському суспільству, паралізація польської конспірації та отримання якнайвищих результатів економічної експлуатації Східної Малопольщі (Галичини).

Перші місяці німецької окупації Східної Галичини (Малопольщі) показали поверховість комуністичних впливів на українське суспільство. Можна навіть висловити думку, що перебування радянських інституцій на цій території, яке закінчилося літом 1941 р. масовими вбивствами політичних в'язнів під час відступу Червоної армії, призвело до обмеження і так вже незначного впливу комуністичної партії на українське населення, адже серйозної прокомуністичної підпільної організації, військової чи цивільної, утворено не було.

Польське суспільство до окупанта ставилося однозначно негативно. Воно визнавало існування Речіпосполитої в довоєнних межах. При цьому до сильних антиукраїнських настроїв справа не доходила. Поступово формувалося переконання, що необхідно зробити поступки щодо деяких українських прагнень, але з дотриманням кордону (в тому числі - південно-східного) і територіальної неділимості держави. Відновлена польська військова та цивільна конспірація мала антинімецький характер. Її військові структури, керовані комендантом Обшару № 3 генералом Казимиром Савіцьким, готувалися до визволення краю в умовах провалу німецької окупації на польських землях, натомість цивільні структури до відновлення діяльності польської адміністрації усіх рівнів. Почав діяти Польський опікунський комітет (РКО), тісно пов'язаний з Головною опікунською радою (РГО). Він надавав матеріальну допомогу польському населенню, а також, в силу своїх функцій, підтримував зв'язки з німецькою окупаційною адміністрацією і мав вплив на деяких її службовців у питаннях, пов'язаних з економічним становищем і безпекою польського населення.

Польські урядові кола у Лондоні, керівництво підпільних організацій, в тому числі командування Обшару № 3, недостатньою мірою були ознайомлені з українським націоналістичним рухом, його цілями, станом організації і силами. При цьому частина польських політиків та військових, які також перебували у Східній Малопольщі, мислила категоріями, котрі, як зазначає Ришард Тожецький, «могли з'явитися у довоєнному укладі політичних сил»³. Водночас польські політики були переконані, і не безпідставно, що українські державні прагнення не будуть визнані союзниками, котрі не погодяться на територіальне розчленування їхнього східного союзника — Радянського Союзу. У цій ситуації могли виникнути побоювання того, що українські націоналісти загрожуватимуть передусім польському во-

лодінню південно-східними територіями II Речіпосполитої. Незважаючи на це, польська сторона, однак, розраховувала на те, що проведені німцями влітку 1941 р. арешти організаторів, проголошеної 30 червня у Львові, Української держави призведуть до виділення серед керівників українського націоналістичного руху групи, схильної до проведення переговорів, а в результаті - до співпраці з польською конспірацією на ґрунті визнання польської державності на Волині й у Східній Малопольщі (Галичині).

Налагоджені вже на початку цього періоду, в серпні 1941 р., контакти і переговори між польським підпіллям і українськими політичними діячами у Львові та Варшаві, не принесли позитивних результатів. Їхнє фіаско було зумовлене декількома причинами. Найголовнішою і, як виявилось, нездоланною була територіальна проблема, тобто, питання державного майбутнього Волині та Східної Малопольщі. Інша причина поразки переговорів - не дуже вдалий вибір співбесідників із української сторони. Справді, як Василь Мудрий, Степан Скрипник, так і люди з оточення митрополита Андрея Шептицького, мали авторитет в українській громадськості, проте їх вплив на український націоналістичний рух, який розвивався і радикалізувався, швидко зменшувався.

Наступний період польсько-українського конфлікту розпочинається створенням у середині жовтня 1942 р. Української Повстанської Армії (УПА) діячами, пов'язаними з ОУН-Б. Спочатку УПА не становила значної військової сили. Її роль зросла після початку об'єднання в одне ціле українських партизанських загонів і переходу до неї в березні 1943 р. одиниць української допоміжної поліції. Спершу вона розвивалася в основному на Волині та Поліссі. У трьох південно-східних воєводствах її перші організаційні структури були пов'язані (щоб ввести в оману німців) з Українською Національною Самообороною⁴. Лише з середини 1943 р. УПА динамічно розвивається і в Східній Малопольщі⁵.

В останньому кварталі 1942 р. керівництво польської цивільної конспірації зорієнтувалося, що відбувається дуже швидко і, вірогідно, із загрозливими наслідками, консолідація українських сил. Вперше однозначно було визнано дуже високу ймовірність вибуху українського повстання проти польського населення у Східній Малопольщі і на Волині. У звіті Східного бюро читаємо про ОУН: «Вона є фактором, який серед української молоді на території Східної Малопольщі поширює рух, а в переломний момент може стати чинником заколоту®. Натомість у січні 1943 р. Східне бюро застерігало, що ОУН готується до збройної акції у Східній Малопольщі. Тільки трохи

пізніше воно визнало, що її територією буде не Малопольща, а Волинь. І що цікаво, дату початку цього виступу передбачено було досить точно, призначаючи її на 20 березня⁷. Проте не було спроб детальнішого визначення характеру української акції.

Поява пізньою весною 1943 р. перших очевидців погромів поляків на Волині серед польського населення Східної Малопольщі викликала жах. Разом зі звітками про вбивства поляків у Волинському воєводстві доходили відомості про пасивну або й схвальну щодо українських дій позицію німецьких окупаційних установ. У цих умовах формувалося переконання, що українські акції загрожуватимуть і Східній Малопольщі. Водночас польську громадськість Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств пригнічували відомості про далеко не достатню охорону польських сіл загонами Армії Крайової із закликом до призову молоді в партизанські загони. Вочевидь, не знаючи можливостей конспіраційних військових структур на південно-східних територіях щодо підготовки і забезпечення, вона аргументувала, що поява сильних загонів УПА свідчить про можливість дій на Волині і у Східній Малопольщі також польських партизанських загонів⁸.

Менше переживань за долю польських мешканців викликала спочатку організація дивізії СС «Галичина». Польські спостерігачі з місцевих установ Делегатури уряду РП на Край, а також Комендатури обшару № 3 Армії Крайової сподівалися, що один із її ініціаторів - Володимир Кубійович, а також значна кількість українців - колишніх контрактних офіцерів Війська Польського, що в ній служать, не допустять вкрай антипольських, спрямованих проти цивільного населення дій⁹. Вважалося також, що німці використовуватимуть дивізію в боях на східному фронті, а не в пацифікаційних акціях. Делегатура відповіла на утворення дивізії заявою про те, що прийняття служби в ній розцінювалося як порушення обов'язку вірності Польській державі і викличе суворі наслідки¹⁰.

Наприкінці липня 1943 р. швидко зростаюча хвиля біженців з Волині дійшла до всіх більших міст Східної Малопольщі, принісши з собою детальний опис трагічної долі тамошніх польських скупчень населення. Жах викликав не тільки розмах української акції на Волині, жертвами якої ставали, без урахування віку і статі, всі мешканці атакованих і захоплених польських сіл, але й страхітливий спосіб завдання смерті. Відчуття реальної небезпеки у мешканців польських сіл на Галичині зростало під впливом двозначної поведінки окупанта. Серед польського населення південно-східних районів Речі-посполитої з'явилися перші виразні ознаки паніки. У зв'язку з цим,

підпорядкована делегатурі адміністрація і місцеві осередки RGO зверталися до комендатур АК з проханням розробити плани охорони сіл та містечок і зосередження поляків у зручних для оборони місцях¹¹. Одночасно вони вимагали приготувати зброю для тих осередків польської самооборони, які вже з'явилися чи мали з'явитися, а також жадали призупинення усіх антинімецьких акцій.

Однак, до масового вбивства поляків у Східній Малопольщі літом 1943 р. справа не дійшла. УПА зосередилась на діях на Волині. В Галичині на той час вона розпоряджалася порівняно слабкими силами. Німці ж під впливом подій на Волині більшу безпеку гарантували аграрним районам, дбаючи таким чином про хід жнив, збір урожаю та величину обов'язкових поставок зерна. Вони також покращили обслуговування нафтового басейну та комунікаційні шляхи вивозу нафти та її похідних продуктів.

Перебіг подій у цій фазі конфлікту показував уже збільшення диспропорції сил, задіяних польською та українською сторонами в партизанських боях і полі. Помітною стала кількісна перевага Української Повстанської Армії. Здатність швидкого реагування у польської сторони обмежували довгострокові, важливі для майбутнього Польської держави приготування до визволення краю у вирішальний, заключний момент війни. Загони, підпорядковані Командуванню обшару № 3 АК, у майбутньому повинні були зі зброєю в руках захищати процес відновлення діяльності польських державних інституцій, а завчасне використання їх у боротьбі проти УПА серйозно обмежило б здатність обшару виконати це завдання.

Наступний етап польсько-українського конфлікту розпочинається на межі осені й зими 1943 р. Після винищення і тероризування польського населення Волині, УПА приступила до посиленних дій у Східній Малопольщі. У більшості повітів дійшло до убивства поляків. Порівняно з подіями на Волині, радіус дії українських акцій був меншим. З листопада 1943 р. мали місце поодинокі вбивства помітних місцевих представників громадськості і випадкових осіб. Зі складених для Делегатури звітів випливає, що з листопада по січень включно щомісяця гинуло в окремих повітах по кілька десятків поляків. Найбільших втрат зазнали прикордонні повіти. Римо-католицькі приходи і лісові сторожки особливо наражалися на небезпеку. Мордування цілих сіл (наприклад у Бродівському повіті - Бовдури 26 грудня 1943 р., Залісся і Суховоля 27 січня 1944 р.) на той час були ще винятком. У лютому та березні антипольські дії посилювалися. До них підключилася дивізія СС «Галичина», котра 24 і 27 лютого 1944 р. спалила Пеняцьку Гуту, убивши близько 500 осіб, а в березні спалила

село Завоя, замордувавши кілька десятків осіб¹². До більших убивств загонами УПА дійшло і 22 лютого 1944 р>. в Гербутові (Рогатинський пов.), 29 лютого в Ципухах, а 7 березня — іу Боднарові (Станіславський пов.). Надалі переважали убивства окре імих осіб або невеликих груп поляків. Натомість з'явилися численні випадки підпалів польських господарств після того, як їхніх власників було вигнано, рідше - замордовано. Дуже часто загони УПА- протягом однієї ночі атакували декілька сіл того самого повіту абѣ* навіть околиці.

В цілому українські дії проводилися піЦ знаменами акцій, що мали на меті тероризувати польську громадськість. У поєднанні з інформацією про масові страхітливі убивства, Здійснені УПА на кільканадцять тижнів раніше на Волині, усе це в Польського населення сіл та містечок викликало впевненість у початку винищення польських мешканців Східної Малопольщі. Деякі ід ольські села приступили до організації охорони і загонів самооборонні- Представники польського суспільства, між іншим, пов'язані з Гохі«овною опікунською радою, добивалися в німецьких окупаційних уст^ ловах згоди на їх утворення та на постачання зброї. Але більшість польських скупчень неохоче сприйняла наміри щодо оборони своїх домівок, що було викликано браком достатніх контактів з представниками АК, нестачею зброї та військових керівників, а також пересвідчи нням у малих можливостях відсічі численних, добре озброєних військових одиниць УПА, які надав волинський досвід. Погрози та заклик** до покидання сіл з боку українців інколи викликали паніку і вте¹#і (наприклад у Львівському повіті) навіть там, де були загони само о борони.

Під кінець лютого і в березні розпочалося масове переміщення польського населення та перенесення частини рухомого майна до більших міських осередків. Побоювання 'Са життя переростаю у паніку. Все більше людей шукало можливостей виїзду зі Східної Малопольщі до центральних польських земель. Таким чином виразно вимальовувалася, на думку Делегатури і Головного командування АК, перспектива досягнення цілей ОУЗН-УПА, тобто, здійснення деполонізації трьох південно-східних в-оєводств. 20 березня було оголошено відозву, підписану керівництвом Підпільної боротьби Львівського округу: «Задля обов'язку вірності Речіпосполитої слід залишатися на посту і протидіяти евакуації всіма можливими засобами»¹³.

Весною, у квітні і травні, УПА продовжувала напади на польські села, зосереджуючи свою активність передусім У тих районах, де ще не було виразних ознак масового покидання поляками місць свого поселення. Напади ставали все брутальні J-ними, збільшувалося число

сіл, в котрих було замордовано більшість мешканців і спалено будівлі. Так сталося, між іншим, у місцевостях: Довга Войнилівська і Томашівці, Калушський повіт (10 квітня), Гутисько, Бібрський повіт (12 квітня) і Біще, Бережанський повіт (18 квітня)¹⁴. У деяких нападах брали участь солдати дивізії СС «Галичина», поводячись так само жорстоко, як і члени УПА.

Самооборона зуміла захистити від трагічної долі кільканадцять польських сіл. Проте вона не могла, як і на Волині, змінити хід подій. Сутички між УПА і німецькими та угорськими загонами не поліпшили становища польського населення. Такі дії УПА призвели до дальшого покидання поляками своїх домівок. У деяких повітах наступив відкрито масовий *exodus* польського населення.

У звіті для Делегатури в другій половині липня 1944 р. анонімний автор констатує, що в травні обезлюдніло більшість польських сіл Бродівського, Рогатинського, Кам'янецького, Перемишлянського, Радехівського, Зборівського, Золочівського, Яворівського, Равського, Бібрського, Сокальського, Жовківського повітів. Він попереджав, що в Рогатинському повіті до 1939 р. мешкало близько 36 тисяч поляків, а в липні 1944 р. їх залишилося лише 7 тисяч, у Кам'янецькому повіті з 30 тисяч поляків лишилося приблизно 7,5 тисяч, із Золочівського повіту виїхало 5 тисяч осіб, а з Сокальського -10 тисяч поляків. Автор застерігав, що до від'їзду готуються й ті поляки, котрі ще перебувають у своїх селах¹⁵.

Така велика кількість польських біженців дезорганізувала сільське господарство Східної Малополющі. Багатотисячні маси людей, позбавлених необхідних засобів для існування, викликали значні проблеми, пов'язані з їхнім перебуванням у більших місцевостях. Разом з УПА вони становили силу, яка контролювала галицьку провінцію і могла порушувати роботу тилових одиниць фронту, що просувався на захід.

Німецькі ландкомісари в деяких місцевостях пробували зарадити ситуації, забороняючи їх покидати і створюючи охорону з поляків, у розпорядженні яких була вогнепальна зброя. Вони також доставляли вагони і полегшували виїзди на центральні польські землі.

Справа дійшла і до суперечок між керівними органами польського цивільного і військового підпілля. Цивільні малопольські конспіративні установи всіма можливими засобами підтримували організацію самооборони, а потім процес покидання поляками місць свого поселення, вважаючи, що АК не має достатньої сили для протидії УПА. Протести Командування обшару № 3 викликало передусім звертання до окупаційних установ з проханням зброї і дозволу на

формування охорони, а також за сприянням евакуації поляків через постачання транспортних засобів.

Останній етап польсько-українського конфлікту протікав в умовах радянської окупації. Поступове захоплення Східної Малопольщі Червоною армією врятувало залишки польського населення від біологічного винищення. Однак воно не призвело до покращення політичного становища поляків.

Насичення території різними військовими загонами, в тому числі загонами внутрішніх військ, обмежило напади загонів УПА на польські села. Безпеку цих сіл збільшило і створення НКВС так званих винищувальних батальйонів, котрі в очах поляків, які до них вступали, були тимчасовою місцевою польською міліцією. Однак посилення арештів членів польського цивільного та військового підпілля, осіб, що користувалися авторитетом у місцевої громадськості, і тих, хто в силу свого походження, освіти чи раніше займаної посади міг формувати громадську позицію опору, було простим продовженням тих методів, які застосовувалися під час першої радянської окупації.

Усунення більшої частини польського населення шляхом перенесення її за нову східну межу Польщі, залишення на території Східної Малопольщі нечисленних, дезорганізованих за допомогою убивств і арештів груп польського суспільства призвело до природного зменшення, а потім і загасання польсько-українського конфлікту у трьох колишніх південно-східних воєводствах.

Заключні зауваження

Аналіз хронології подій дає нам право зробити такі висновки:

У перші два тижні вересня 1939 р. українці, які населяли Львівське, Станіславське і Тернопільське воєводства, поводитися лояльно щодо Польської держави, громадянами котрої вони були.

До осені 1943 р. польсько-український конфлікт розвивався і мав передусім політичний характер. Убивства поляків і підпали господарств не набули масового характеру, хоча й мали місце. Обидві сторони у цей час утворили свої конспіративні структури.

Польська цивільна та військова конспірація була направлена виключно проти радянських і німецьких окупантів. Її помилкою була мала гнучкість стосовно українських політичних прагнень.

Головна течія української конспірації була створена під керівництвом ОУН, котра однією з головних перешкод на шляху до утворення української державності вважала присутність польського суспільства на Волині та у Східній Малопольщі.

На межі осені та зими 1943 р. розпочалися напади на польські села, приходи і будинки лісників, а також убивства їх мешканців. Поступово такі дії посилювалися, викликаючи масове покидання поляками місць поселення.

Дії УПА та дивізії СС «Галичина» у Східній Малопольщі були другим, після дій на Волині, етапом активності українського націоналістичного руху. Вони мали плановий, скоординований характер.

Вбивства багатьох поляків здійснювалися дуже жорстоким способом.

Втрати польського населення внаслідок дій УПА і дивізії СС «Галичина» не були спровоковані польською стороною ні конспіративними її структурами, ані цивільним населенням.

Допомога, яку надавали польській самообороні німецькі окупаційні інституції, була незначною, і вона не могла вплинути на долю польського суспільства.

Усунення більшості поляків з колишніх південно-східних воєводств Речіпосполитої органами СРСР призвело до згасання польсько-українського конфлікту.

ПРИМІТКИ

1. Archiwum Akt Nowych (далі: ААН), 202/11-51, Delegatura Rządu na Kraj, s. 114.
2. Цит. за: R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 175.
3. *Ibidem*, s. 149.
4. *Ibidem*, s. 273.
5. Східна Малопольща (Галичина) опинилася в районі УПА-Захід (так званий Західний край). Цей район охоплював м. ін. також північну Буковину з Чернівцями, Холмщину і Перемишльщину.
6. ААН, 202/ДІ-51, Sprawozdanie Biura Wschodniego, s. 114.
7. ААН, 202/11-51, Sprawozdanie..., s. 115.
8. ААН, 202/ДІ, s. 349.
9. ААН, 202/ДІ-51, Notatka (?) Biura Wschodniego, s. 274; Wskazania dla administracji w sprawie ukraińskiej, s. 306.
10. ААН, 202/ДІ, s. 350.
11. ААН, 202/ДІ, Informacja zatytułowana „Groźba eksterminacji”, s. 115.
12. ААН, 202/ДІ-134, t. 1, s. 12 i 42.
13. ААН, 202/ДІ-51, s. 8.
14. ААН, 202/ДІ-51, Sprawozdanie..., s. 12 i n.
15. *Ibidem*.

КАЛЕНДАРЕЙ

1939

1 вересня - нападом на Польщу Німеччина розпочала Другу світову війну.
 2 вересня - на засіданні Сейму представники УНДО - віце-маршал Сейму Василь Мудрий і посол Степан Скрипник - зробили заяву про те, що український народ виконає свої громадянські обов'язки щодо Польської держави.
 (В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Ре принце в, *Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник*, Київ 1995, с. 430).

17 вересня - агресія СРСР на Польщу.
 22 вересня - загоны Червоної армії займають Львів.

<p>Антипольські збройні акції загонів, пов'язаних із ОУН та німцями, в Стрию, Миколаєві, Ходорові, Щиреці, околицях Городенки і Кутів.</p>	<p>після 10 вересня 1939</p>	<p>13 вересня 1939</p>	<p>Верховне командування Війська польського приймає рішення про організацію «румунського коридору».</p>
<p>Прорадянські політичні маніфестації та дії, м. ін. в Коломиї, Косові, Станіславі, Долині, Болахові. <i>(G. Mazur, Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia, Kraków 1994, s. 16 i n.)</i>.</p>	<p>після 17 вересня 1939</p>	<p>після 17 вересня 1939</p>	<p>Перехід державних верховних властей до Румунії, відступ польських загонів до Румунії та Угорщини, оборона і капітуляція Львова.</p>
<p>1 листопада - декрет Президії Верховної Ради СРСР про приєднання південно-східних воєводств до Української РСР. Масові арешти польських громадян радянськими властями (вони триватимуть до кінця першої радянської окупації). Вивезення, а потім масові депортації, передусім польського населення. Приєднання західної частини Львівського воєводства до Генеральної губернії. Проведення німцями арештів, у першу чергу поляків.</p>			
<p>Вбивства поляків, м. ін. в Зборівському повіті - близько 50 осіб, у Підгаєцькому та Буцацькому повітах - приблизно по 100 осіб, у Бережанському повіті - 150 осіб. <i>(Archiwum Akt Nowych, Delegatura Rządu RP na Kraj [далі: AAN], 202/III—118, s. 9)</i>.</p>	<p>осінь - зима 1939</p>	<p>жовтень 1939</p>	<p>У Львові розкидано листівку із закликом бойкотувати вибори, підписану тасмною організацією «Польске верні». <i>(A. Sudol, Początki sowieżyzacji kresów wschodnich. Jesień 1939, Bydgoszcz-Toruń 1997, s. 45)</i>.</p>
			<p>листопад - грудень 1939</p> <p>Організація перших конспіративних структур Служби перемоги Польщі (СПП), Союзу збройної боротьби - Армії Крайової (СЗБ-АК).</p>

1940

Надзвичайна конференція ОУН. Розкол на ОУН-Б (Степана Бандери) та ОУН-М (Андрія Мельника).	10 лютого 1940		
		6/7 березня 1940	По дорозі до Львова НКВС арештував генерала Міхала Карашевича-Токажевського
У Кракові створено Український Центральний Комітет (УЦК), на чолі якого стає Володимир Кувшинович.	14 квітня 1940	березень - квітень 1940	НКВС арештував львівське командування СЗБ, м. ін. підполковника Владислава Котарського та підполковника Кароля Дзекановського. (E. K o t a r s k a, <i>Proces czternasty</i> , Warszawa 1998, s. 7-8).
		травень 1940	До Львова прибув підполковник Станіслав Пстроконський з уповноваженням та інструкцією щодо дій з 11 березня від головного команданта СЗБ-АК: «Можна встановлювати обережні контакти з українськими організаціями». (<i>Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945</i> , t. 1, Wrocław 1990, s. 158-162).

1941

		22 січня 1941	НКВС арештував команданта Обшару № 3 генерала Леопольда Окулицького.
Переговори представників ОУН-Б з Німеччиною в Кракові та Відні призводять до створення загонів «Роланд» і «Нахтігаль». (В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев, <i>op. cit.</i> , с. 436).	весна 1941		

22 червня - початок німецько-радянської війни.

30 червня - вторгнення німецьких військ у Львів. Масові вбивства в'язнів, здійснювані радянськими військами при відступі.

1 серпня - приєднання до Генеральної губернії, захопленої німцями, Східної Малопольщі. Масові арешти і вбивства, проведеш німецькими військовими та поліцейськими загонами.

<p>Слідом за німецькими військами йдуть 7-12-особові групи членів ОУН-Б (всього біля 2 тисяч осіб), з метою організувати українську адміністрацію.</p> <p><i>(Ibidem, с. 437).</i></p>	<p>червень - липень 1941</p>		
<p>Акції проти комуністів та тих, кого звинувачували у співпраці з ними, м. ін. в Долині та Косові, вбивства євреїв - м. ін. в Болехові, Бориславі, Дрогобичі, Коломиї, Самборі, Стрию, Городенці та Станіславі, вбивства поляків.</p> <p><i>(AAN, 202/11-51, s. 337; G. Mazur, Pokucie..., s. 63).</i></p> <p>Урочиста зустріч німецьких та угорських загонів, м. ін. в Станіславі.</p>			
<p>Літо 1941 - зима 1941/1942 - проведення українських зустрічей і переговорів, м. ін. у Львові та Варшаві, частково випадкових, м. ін. з Василем Мудрим, Степаном Скрипником, Володимиром Горбовим, а також оточенням митрополита Андрея Шептицького. Польська сторона пробувала відволікти українців від співпраці з Німеччиною і зорієнтуватися в далекосяжних цілях ОУН. Переговори не принесли бажаних результатів з огляду на те, що українці брали під сумнів незмінність південно-східного кордону Речіпосполитої.</p> <p><i>(R. Torzecki, Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej, Warszawa 1993, s. 148 i п.).</i></p>			
<p>У Кракові так званий Конгрес національного об'єднання утворив Український національний комітет і оголосив про створення уряду об'єднаної України.</p>	<p>22 червня 1941</p>		
		<p>27 червня 1941</p>	<p>Інструкція Головного коменданта АК генерала Стефана Ровецького, що визначала межі Обшару № 3 (округи: Львів, Станіслав, Тернопіль, Волинь), а також структуру його комендатури та територіальних організацій.</p> <p><i>(J. Węgiński, W lwowskiej Armii Krajowej, Warszawa 1989, s. 14.</i></p>

До Львова вступають німецькі військові одиниці, серед яких абвер з українським батальйоном «Нахтігаль». Утворення української міліції, до якої вступають члени ОУН. У Львові проголошено українську державність та утворено уряд під керівництвом Ярослава Стецька.	30 червня 1941		
У Львові та Кракові німці арештували українських політиків, які були залучені до організації державних структур. Батальйон «Нахтігаль» передислоковано в район Вінниці. Німці розпочали ліквідацію української міліції.	6-11 липня 1941		
Після арешту Степана Бандери на чолі Проводу ОУН-Б стає Микола Лебедь.	липень 1941		
Виникнення у Львові Української національної ради.	липень 1941		
1 серпня - оголошення рішення Гітлера від 16 липня про окупаційні структури на території СРСР (в тому числі захоплених після 17 вересня 1939 р.). Організація галицького округу. (W. Boniak, <i>Małopolska Wschodnia pod rządami III Rzeszy</i> , Rzeszów 1990, s. 113 in.).			
Утворення німецькими окупаційними властями української допоміжної поліції замість української міліції.	серпень 1941		
У Львові починає діяти конспіраційний Крайовий військовий штаб, на чолі якого став Дмитро Грицай. (W. Boniak, <i>op. cit.</i> , s. 126). На базі Українського крайового штабу утворився Головний військовий штаб УПА. Східна Малопольща входила у склад УПА «Захід», яка розділилася на 6 округів.	серпень 1941		
Проведення першої конференції ОУН, яка визначила цілі та методи боротьби українських націоналістів. (М. Лебедь, <i>Українська Повстанська Армія...</i> , Дрогобич 1993, с. 29).	вересень 1941	вересень 1941	Генерал Казимир Савицький приймає командування Обшаром № 3.

		вересень 1941	У Львові розпочинає діяльність Польський опікунський комітет (ПолКО), який стає представництвом RGO. Подібні комітети з'явилися і в інших містах. (Офіційно він став організаційною частиною лише у перших тижнях 1942 р. Весною 1943 р. працювало 94 представництва і повітові комітети).
		26 вересня 1941	Підпільний військовий суд на таємному засіданні виніс смертний вирок підполковникові Емілеві Мацелінському, колишньому комендантові Обшару № 3, через те, що «в період із січня 1940 р. до червня 1941 р. він співпрацював з радянською владою, надаючи їй інформацію». Вирок було виконано у грудні. (<i>Armia Krajowa w dokumentach</i> , t. 2, Londyn 1973, s. 114. Обґрунтованість вироку викликає заперечення в багатьох колишніх солдатів АК, а тепер також в істориків).
У Станіславі почала діяти підпільна група КП(б)У.	жовтень 1941		
У Львові утворено Український крайовий комітет (УКК) на чолі з Костем Паньківським.	4 жовтня 1941		
<p>16 грудня 1941 - слова Ганса Франка до членів своєї адміністрації про основні положення політики в південно-східному окрузі: «Українці особливо придатні для того, щоб становити протипагу полякам [...]. Ми мусимо пам'ятати передусім про Галичину». (R. Torzecki, <i>op. cit.</i>, s. 121).</p>			

1942

<p>Лист Гітлерові, підписаний Андреем Шептицьким, Андрієм Лівницьким та генералом Михайлом Омеляновичем-Навленком і Андрієм Мельником, про необхідність утворення Української держави. (В. К о с и к, <i>Україна в Другій світовій війні у документах</i>, т. 2, Львів 1998, с. 85-88).</p>	<p>14 січня 1942</p>		
<p>Голова УЦК Володимир Кубійович на з'їзді УЦК у Львові представив план виселень поляків зі Східної Малопольщі до трьох інших округів Генеральної губернії. На з'їзді був присутній заступник губернатора доктор Людвіг Лосакер. (W. W o n u ś i a k, <i>op. cit.</i>, s. 114).</p>	<p>30-31 березня 1942</p>		
<p>Друга конференція ОУН, присвячена методам та цілям боротьби українського національного руху. (М. Л е б е д ь, <i>op. cit.</i>, с. 30-31).</p>	<p>квітень 1942</p>		
<p></p>		<p>травень 1942</p>	<p>Початок організації самооборони в Луковці Вишневському і Луковці Журавському, яка мала умовну назву «Топур». (G. M a z u r, <i>op. cit.</i>, s. 122).</p>
<p>ОУН-М надсилає міністру Ріббентропу меморандум з проханням про створення українських державних структур. (В. Ф. В е р с т ю к, О. М. Д з ю б а, В. Ф. Р е п р и н ц е в, <i>op. cit.</i>, с. 456).</p>	<p>серпень 1942</p>		
<p>Виникнення Української Повстанської Армії (УПА).</p>	<p>14 жовтня 1943</p>	<p>осінь - зима 1942-1943</p>	<p>До польських установ, конспіраційних та відкритих, доходять повідомлення про активізацію ОУН та підготовку до виступу проти місцевого польського населення. Звіт Східного бюро Делегатури уряду: «Вона [ОУН] є фактором, який серед української молоді на території Східної Малопольщі поширює рух, а в переломний момент може стати чинником заколоти». (AAN, 202/11-51, s. 114).</p>

1943

Стрімке погіршення становища єврейського населення. Фізичне винищення.

		січень 1943	Згідно з оцінкою Східного бюро, українські збройні виступи проти поляків розпочалися 20 березня. (AAN, 202ДІ-51, s. 114).
Третя конференція ОУН-Б висловила за послідовну боротьбу з німцями та СРСР і проти співпраці з німецькими окупаційними органами.	17-21 лютого 1943		
Урочисте оголошення у Львові німецького рішення про організацію української дивізії СС «Галичина». Виступив з промовою Кубійович. До дивізії зголосилося близько 60 тис. добровольців, прийнято 12 тисяч. ОУН-Б чинило опір організації дивізії. (AAN, 202/11-51, s. 274; W. Bonusiak, <i>op. cit.</i> , s. 124; В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Реprinцев, <i>op. cit.</i> , с. 462).	28 квітня 1943	весна 1943	До Малопольщі доходять перші звістки про масові вбивства поляків на Волині загонами УПА і групами українських націоналістів. Поява перших біженців. Побоювання перенесення вбивств поляків у Східну Малопольщу (Галичину).
		квітень 1943	Акції загону АК Станіслава Косіби проти озброєних українських груп в Сатурні та Маняві. (G. Mazur, <i>op. cit.</i> , s. 112).
Посилення вбивств поляків (Чортківський повіт). Поява розпоряджень війтів і старост із заборону продавати полякам продукти харчування (повіт Долина). Випадки нищення будинків, у котрих проживали поляки (Рава-Руська). (W. Bonusiak, <i>op. cit.</i> , s. 218).	літо 1943	літо - осінь 1943	Збільшення числа біженців із Волині. З початку липня до 15 вересня тільки через Львів пройшло близько 35 тис. біженців. На думку польської громадськості, триває підготовка ОУН-УПА до усунення поляків зі Східної Галичини. (W. Bonusiak, <i>op. cit.</i> , s. 218).
		серпень 1943	Командування Обшару № 3 приймає полковник Владислав Філіпковський.

Голова УЦК Володимир Кубійович видав відозву про припинення вбивств поляків. (AAN, 202/III—132, s. 254).	13 серпня 1943		
Третій надзвичайний з'їзд ОУН-Б.	21-25 серпня 1943		
Утворення територіальної структури УПА. Східна Галичина, Холмська земля, Буковина і Карпати опинилися в складі УПА-«Захід», під командуванням Василя Сидора («Шелест», «Вишитий»).	серпень 1943		
Напад на будинок приходського священика в Журавниках. (J. Węgiński, <i>op. cit.</i> , s. 72-73. Вбито заможну челядь, ксьондз Роман Дана сховався і пережив напад загону УПА).	28/29 вересня 1943		
		жовтень 1943	Загін АК «Хоронжак» розстріляв кільканадцять членів УПА з Бабчи і Пасічної (Надвірнянський повіт). (G. Mazur, <i>op. cit.</i> , s. 113).
Українські загоны розпочинають перший етап ліквідації польських господарств і сіл, зосереджуючись на тих, що були позбавлені оборони. (W. Bonusiak, <i>op. cit.</i> , s. 219).	листопад 1943	22 листопада 1943	Надлісництво Леся [Леньків] (Кам'янецький повіт) відбило напад загону УПА. (AAN, 202/III-134, t. 1, s. 21).
На чолі ОУН і УПА став Роман Шухевич.	грудень 1943		
В Будапешті проходили переговори між представниками угорської армії та УПА, внаслідок яких було частково припинено бої між угорськими та українськими загонами. (В.Ф.Верстюк, О.М.Дзюба, В.Ф.Репринцев, <i>op. cit.</i> , с. 471).	грудень 1943		
Загін УПА спалив Бовдури (Бродівський повіт), загинув 81 мешканець. (AAN, 202/III—134, t. 1, s. 12).	26 грудня 1943		

<p>УПА здійснила напад на місцевості: Янівка (Тернопільський повіт), Швейків, Маркова (Підгасцький повіт), Ковалівка, Бариш, Коростятин, Золотий Потік (Бучацький повіт), вбивши близько 230 осіб. (AAN, 202/III—134, t. 1, s. 19).</p> <p>а також на Половці, Хом'яківку, Ромашівку (Чортківський повіт), Целів (Копичинецький повіт), Грабівку (Чортківський повіт). Загинуло біля 100 осіб. (AAN, 202/III—134, t. 1, s. 20).</p>	<p>15 грудня 1943 -28 лютого 1944</p>		
<h2>1944</h2>			
<p>У лютому - березні радянські війська зайняли східну частину Польщі. Поступово витісняючи німецьку армію, в середині липня вони підійшли до Львова, а на початку серпня перейшли Сян. Радянські цивільні та військові установи стали проводити репресивну політику щодо польського та українського населення.</p>			
<p>Загін УПА провів езекуцію 54 мешканців Белза. (AAN, 202/111-134, 1. 1, s. 42).</p>	<p>січень 1944</p>		
<p>Загін УПА захопив Біще (Бережанський повіт) і вбив 21 мешканця.</p>	<p>21 січня 1944</p>		
<p>Загін УПА спалив села Суховоля і Залісся (Бродівський повіт), загинуло 56 осіб. (AAN, 202/111-134, t. 1, s. 12).</p>	<p>27 січня 1944</p>		
<p>Загін УПА напав на Великі Мости (Жовківський повіт), загинуло 28 мешканців. (AAN, 202/III—134, t. 1, s. 50).</p>	<p>кінець січня 1944</p>		
<p>Загони УПА здійснили напади приблизно на 90 місцевостей Золочівського повіту, вбивши 317 поляків, спаливши 343 і пограбувавши 150 господарств. (AAN, 202/D11-134, 1. 1, s. 31).</p>	<p>січень - квітень 1944</p>		
<p>Загони УПА напали на Торське і Товсте (Заліщицький повіт) і вбили 16 родин. (AAN, 202/D11—134, t. 1, s. 45).</p>	<p>лютий 1944</p>		

<p>Загони УПА напали на Городницю і Васильківську Слобідку (Копичинецький повіт), загинуло 15 мешканців. (AAN, 202/III—134, t. 1, s. 22).</p>	<p>3 лютого 1944</p>	<p>3 лютого 1944</p>	<p>Невдала оборона Ганачева (Перемишлянський повіт), загинуло 216 мешканців. (AAN, 202/III—134,1.1, s. 24; J. Węgieński, <i>op. cit.</i>, s. 78-79 подас дані, що загинуло від 58 до 85 осіб, серед них 20 жінок і щонайменше 13 дітей).</p>
<p>Загін УПА здійснив напад на Боків (Підгасцький повіт), загинуло 24 мешканці. (AAN, 202/III-134, t. 1, s. 23).</p>	<p>13 лютого 1944</p>	<p>13 і 14 лютого 1944</p>	<p>Самооборони сіл Медуха і Дубівці (Станіславський повіт) відбили напади загонів УПА. (AAN, 202/III—134, t. 1, s. 16).</p>
<p>Загони УПА напали на Ланівці і Єрмаківку (Борщівський повіт), загинуло близько 120 мешканців. (AAN, 202/III-134, t. 1, s. 47).</p>	<p>13 лютого 1944</p>		
<p>Загони УПА напали на Туриліне та Іванс Пусте (Борщівський повіт), загинуло 73 мешканці. (AAN, 202/III-134, t. 1, s. 47).</p>	<p>17 лютого 1944</p>		
		<p>20 лютого 1944</p>	<p>Керівництво підпільної боротьби Львівського округу в своїй відозві закликає населення залишатися в місцях свого проживання («Задля обов'язку вірності слід залишатися на посту і протидіяти евакуації всіма можливими засобами») (AAN, 202/III-52, s. 8).</p>
<p>Загін УПА напав на Підшумлянци і Гербутів (Рогатинський повіт), загинуло 42 мешканці. (AAN, 202/III-134, t. 1, s. 15).</p>	<p>22 лютого 1944</p>		
<p>Дивізія СС «Галичина» спалила Пеняцьку Гуту і вбила близько 500 поляків, що в ній перебували. (AAN, 202/III-134, t. 1, s. 12).</p>	<p>24 і 27 лютого 1944</p>		

<p>Напад загонів УПА на села Желехів, Кудерявці, Лісок (Кам'янецький повіт), Феліксівка (Стрийський повіт), Топорів (Радехівський повіт), Куткір (Золочівський повіт), Цибухи (Перемишлянський повіт), де було вбито 57 мешканців.</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 21).</p>	<p>лютий - квітень 1944</p>	<p>березень 1944</p>	<p>Капітан Міхал Вільчевський в Корчинку Дашовському біля Стрия організує базу самооборони, до якої було приєднано пости АК у Луковці Вишневському та Луковці Журавському.</p> <p>(G. Mazur, <i>op. cit.</i>, s. 122).</p>
		<p>березень 1944</p>	<p>Самооборона сіл Колиндяни і Шманківчики (Чортківський повіт) відбила декілька нападів УПА.</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 20).</p>
		<p>2 березня 1944</p>	<p>Самооборона села Старий Мізунь (Долинський повіт) відбила напад загону УПА.</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 48).</p>
<p>Загін УПА напав на Старі Стрілічі (Бібрський повіт). Було вбито 10 і вигнано 120 мешканців.</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 40).</p>	<p>7 березня 1944</p>	<p>7 березня 1944</p>	<p>RGO звернулася до властей Генеральної губернії розпустити українську допоміжну поліцію (УДП) і замінити її гранатовою поліцією. Ця вимога не була реалізована.</p> <p>(G. Mazur, <i>op. cit.</i>, I s. 67).</p>
<p>Загони УПА здійснили напади приблизно на 20 сіл Долинського повіту. Найбільше вбивств було в селі Широке Поля, де загинуло 132 поляки.</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 48).</p>	<p>березень - квітень 1944</p>		
<p>Напад загонів УПА на Соколівку і Ходерківці (Бібрський повіт).</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 41).</p>	<p>березень - травень 1944</p>	<p>10 березня 1944</p>	<p>Оперативний наказ команданта округу Станіслава капітана Владислава Германа щодо акцій «Бу-ря». В наказі не були враховані дії проти ВТІА.</p> <p>(G. Mazur, <i>op. cit.</i>, s. 117).</p>

<p>Загони УПА напали на села Довга Войнилівська, Томашівці, Бережниця, Павликівка, Верхня (Калушський повіт). До кінця травня на території повіту вбито близько 400 поляків.</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 13).</p>	<p>березень - квітень 1944</p>	<p>15 березня 1944</p>	<p>Рада національної єдності видає декларацію, яка містила вимогу збереження лінії кордону, визначеної Ризьким договором.</p> <p><i>(Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej, t. 111, Armia Krajowa, Londyn 1970, s. 69).</i></p>
<p>Напади УПА на Терновицю (Надвірнянський повіт), Боднарів (замордовано 39 мешканців), Павелче, Богородчани, Паціків (Станіславський повіт), Олешів (Товмацький повіт), Березину (Жидачівський повіт), замордовано 26 осіб.</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 18).</p>	<p>березень 1944</p>	<p>23 березня 1944</p>	<p>Особливий наказ Головного командувача АК генерала Тадеуша Коморовського № 144/III стосовно акції «Буря» на східних землях: «беручи до уваги польські інтереси, нам потрібно взяти активну участь у звільненні краю від окупації шляхом удару по німецьких тилах».</p> <p><i>(J. Węgiński, op. cit., s. 189).</i></p>
<p>Напади УПА на Артасів, Дорошів Великий, Уднів, Куликів, Хліплі, Кальників, Тулиголови, Раковець, Германовичі (Львівське воєводство).</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 36).</p>	<p>березень 1944</p>	<p>28 березня 1944</p>	<p>Постанова Громадської ради східних земель з вимогою мобілізації молоді до АК.</p> <p>(AAN, 202/11-51, s. 349).</p>
<p>Напади УПА на села Волиця, Гіновичі, Шумляни, Будилів, Плоске.</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 49).</p>	<p>березень 1944</p>	<p>березень - квітень 1944</p>	<p>Самооборона Г утиська відбила чотири українські атаки. Організовано самооборони Бережан, Таврова і Козової (Бережанський повіт).</p>
<p>Загін дивізії СС «Галичина» спалив село Завоя (Сокальський повіт), розстрілявши 20 та арештувавши 40 мешканців.</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 42).</p>	<p>березень 1944</p>	<p>березень - квітень 1944</p>	<p>Представники RGO, всупереч думці командування АК, починають переговори з окупантами на тему допомоги польському населенню.</p>
<p>Загін УПА напав на Пилацучу Велику (Зборівський повіт), вбив 18 мешканців і спалив 30 господарств.</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 30).</p>	<p>3 квітня 1944</p>	<p>3 квітня 1944</p>	<p>Струтинські Вороняки (Золочівський повіт) відбили напад загону УПА.</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 31).</p>

<p>Напади УПА на Жбадинь (Городоцький повіт), замордовано 30 мешканців, Пешівку (замордовано 52 мешканці), Мосберг (вбито 25 мешканців), Любині, Великі Очі, Серни і Шумляв (Яворівський повіт).</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 34).</p>	<p>квітень 1944</p>	<p>весна 1944</p>	<p>Посилюється покидання польських сіл їхніми мешканцями.</p>
<p>Загони УПА здійснили напади приблизно на 25 сіл Перемишлянського повіту.</p> <p>(AAN, 202/111-134, t. 1, s. 24).</p>	<p>квітень 1944</p>		
<p>Близько 24 місцевостей Жовківського повіту зазнали нападів загонів УПА.</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 50).</p>	<p>квітень 1944</p>	<p>весна 1944</p>	<p>Самооборона Нової Гути відбила декілька атак УПА.</p> <p>(AAN, 202ДП—134, t. 1, s. 19).</p> <p>До оборони підготувалося село Слобідка Джурина (Чортківський повіт), зміцнивши конструкцію деяких будинків та збудувавши загорожі.</p> <p>(AAN, 202ДП—134, L. 1, s. 20).</p>
<p>Загони УПА напали на Куропатники і Нараїв (Бережанський повіт), вбивши 75 мешканців.</p> <p>(AAN, 202/III-134, t. 1, s. 49).</p>	<p>4 квітня 1944</p>		
<p>Загонами УПА були спалені села Крехівка (Жидачівський повіт) і Соколів (Стрийський повіт). При цьому загинуло 9 мешканців.</p> <p>(AAN, 202/III—134, t. 1, s. 17).</p>	<p>8 квітня 1944</p>	<p>квітень 1944</p>	<p>Оборонилися від УПА Берберки та Мазарня (Кам'янецький повіт), Ганачів (Перемишлянський повіт), Соболівка, Віцинь (Золочівський повіт). Села Черемошня і Скварява змогли оборонитися завдяки допомозі місцевих українців.</p> <p>(AAN, 202ДП—134, t. 1, s. 21, 24, 31).</p>
<p>Напад загонів УПА на Щирецьку Гуту і Суходільську Гуту (Бібрський повіт). Вбито 68 мешканців.</p> <p>(AAN, 202/III-134, t. 1, s. 40).</p>	<p>12 квітня 1944</p>	<p>квітень 1944</p>	<p>Захистила себе під час нападу загонів УПА Станіслівка (Жовківський повіт) - загинуло 9 поляків.</p> <p>(AAN, 202ДП—134, t. 1, s. 50).</p>

Загін УПА захопив Гутисько (Бібрський повіт): «чоловіків зв'язали і загнали у стодолу, де їх було страшним чином замордовано, кільканадцяттеро жінок та дітей живцем кинуті у вогонь». (AAN, 202/III—134, t. 1, s. 40).	12 квітня 1944		
Сутички УПА з німецькими і угорськими загонами, під Волковим коло Львова.	12 квітня 1944		
Напад загонів УПА на Мсджяки (загибло 19 мешканців), Підтеме (загибло 22 мешканці) та Раковець (Львівський повіт). (AAN, 202/III—134, t. 1, s. 36).	12-19 квітня 1944		
УПА здійснила напад на Войлів [Волосів] (Надвірнянський повіт), загибло 30 мешканців. (AAN, 202/III-134, t. 1, s. 14).	12 квітня 1944		
Дивізія СС «Галичина» спалила Язенищо Польську (Кам'янецький повіт). (AAN, 202/III-134, t. 1, s. 21).	середина квітня 1944	13 квітня 1944	Рудки [?] (Кам'янецький повіт) відбили напад загону УПА, при цьому загибло 30 мешканців. (AAN, 202/III—134, t. 1, s. 21).
Загін УПА захопив Поморяни (Зборівський повіт) і вбив 47 мешканців. (AAN, 202/III-134, t. 1, s. 49).	18 квітня 1944	16 квітня 1944	Дійова оборона села Будки від нападу УПА, загибло близько 30 поляків. (AAN, 202/III-53, s. 50).
Напад загонів УПА на Річки (замордовано 30 мешканців) і Брусно в Любачівському повіті (замордовано 54 особи). (AAN, 202/III—134, t. 1, s. 38).	20 квітня 1944		
Загін УПА напав на Радзеїв (Жидачівський повіт). (AAN, 202/III-134, t. 1, s. 18).	27 квітня 4 і 5 травня 1944		
Дивізія СС «Галичина» напала на Незнанівські Будки (Кам'янецький повіт) і Павлів (Радеківський повіт). (AAN, 202/III—134, t. 1, s. 21, 25).	травень 1944		

<p>Загони УПА здійснили напади на 9 місцевостей Самбірського повіту. (ААН, 202/III—134, т. 1, с. 41).</p>	<p>травень 1944</p>	<p>травень 1944</p>	<p>Павлів (Радехівський повіт) організував самооборону, що нараховувала близько 50 осіб. (ААН, 202/11-53, с. 50).</p>
<p>Зосередження сил УПА в районі Любачова, Рави-Руської та Грубешова. Витіснення загонів АК до Білгорайських лісів. (М. Лебедь, <i>op. cit.</i>, с. 128).</p>	<p>весна 1944</p>	<p>21 травня 1944</p>	<p>Самооборона Нароля (Равський повіт) дала відсіч загону УПА. Загинуло 22 поляки і 28 нападників. (ААН, 202/111-134, т. 1, с. 38).</p>
<p>Проведення у Львові переговорів між представниками німецьких військ та УПА у справі боротьби з Червоною армією. В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев, <i>op. cit.</i>, с. 477.</p>	<p>3 червня 1944</p>		<p>Зростає конфлікт між військовими і політичними структурами Обшару № 3 АК щодо методів оборони польського середовища.</p>
<p>Загін УПА в селі Грімно (Рудківський повіт) спалив 60 господарств і вбив 27 мешканців. (ААН, 202/III—134, т. 1, с. 39).</p>	<p>3/4 червня 1944</p>		
<p>В районі Самбору зібралися діячі українського національно-визвольного руху, які підтримували Українську Головну Визвольну Раду (УГВР). Було вибрано бюро Ради, до складу якого увійшли Кирило Осмак, Василь Мудрий, Микола Лебедь. Генеральний секретаріат Ради оголосив себе підпільним урядом. Затверджено текст присяги вояка УПА. (В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев, <i>op. cit.</i>, с. 478).</p>	<p>11-15 червня 1944</p>	<p>13 червня 1944</p>	<p>Самооборона села Антонівка (Жидачівський повіт) відбила напад загону УПА. (ААН, 202/111-134, т. 1, с. 18).</p>
<p>Загони УПА здійснили напади на 6 місцевостей Самбірського повіту. (ААН, 202/III—134, т. 1, с. 41).</p>	<p>13-14 липня 1944</p>	<p>червень - липень 1944</p>	<p>Рейд спеціального загону (близько 40 солдатів) капітана Міхала Вільчевського із бази в Корчунку до Биткова, зі зброєю та боєприпасами для тамошньої самооборони. Загін пройшов близько 140 кілометрів, м. ін. через територію, захоплену УПА. (G. Mazur, <i>op. cit.</i>, s. 123).</p>

<p>"розгром дивізії СС «Галичина» Червоною армією під Бродами. (Залишки дивізії були відведені з фронту поповнені і зреорганізовані. Після перейменування на 14 дивізію піхоти, її було направлено боротися зі словацьким повстанням, а потім проти югославських партизанів).</p>	<p>18-22 липня 1944</p>	<p>літо 1944</p>	<p>З'являється -зі згоди окупаційної адміністрації - Громадянська охорона в Г ородку, Родатичах, Барі, Долинаях та Вовчухах. (AAN, 202/III—134, t. 1, s. 33).</p>
		<p>22-26 липня 1944</p>	<p>Бої за Львів з німецькими військами. Визволення Львова загонами АК та Червоної армії.</p>
		<p>28 липня 1944</p>	<p>Розформування загонів АК генералом Владиславом Філіпковським, з відома Окружного делегата уряду і Польської ради південно-східних земель. Комендантом Обшару № 3 тасмної організації „Nie” став підполковник Фелікс Янсон. (J. Węgierski, <i>op. cit.</i>, s. 224-241).</p>
<p>27 липня 1944 - Тасмна змова між Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) та урядом СРСР про польсько-радянській державний кордон. 9 вересня 1944 - Договір між ПКНВ і урядом Української РСР про евакуацію населення, офіційно добровільну, а на практиці - примусову. (J. Kukulka, <i>Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej</i>, Wrocław 1998, s. 59 i 170).</p>			
<p>В районі Коломиї відбулася остання сутичка УПА з німецькими військами.</p>	<p>1 вересня 1944</p>	<p>літо - осінь 1944</p>	<p>Тривають арешти у польському середовищі, здійснювані НКВС.</p>
<p>У Львові помер митрополит Української Греко-Католицької Церкви Андрей Шептицький.</p>	<p>1 листопада 1944</p>		
<p>Пастирське послання архієпископа Йосипа Сліпого, в якому він закликає УПА припинити збройну боротьбу. (I. B i l a s, <i>Likwidacja grecko-katolickiej diecezji przemyskiej oraz tragiczne losy jej ordynariusza biskupa Jozafata Kocylowskiego w kontekście polityki wyznaniowej ZSRR [w:] Polska - Ukraina -1000 lat sąsiedztwa</i>, t. 3, Przemysł 1996, s. 282).</p>	<p>23 листопада 1944</p>		

1945			
НКВС арештував ієрархів греко-католицької церкви Йосипа Сліпого, Миколу Будка, Миколу Чарнецького, Григорія Хомишина, Івана Лятишевського.	11 квітня 1945		
Створення у Львові ініціативної групи, метою якої було об'єднання Греко-Католицької та Православної церков.	28 травня 1945		
<p>16 серпня - В Москві було укладено прикордонну угоду між Польщею та СРСР. Її стаття 2 визначала перебіг кордону на Малопольському відрізьку: «Від пункту, розміщеного приблизно 0,6 кілометра на південний захід від джерела річки Сян і далі за течією річки Сян, посередині її течії до пункту на південь від місцевості Солин, далі на схід від Перемишля, на захід від Рави-Руської до ріки Солокія, звідти вздовж річки Солокія і річки Західний Буг на Немирів - Ялівку». Обмін ратифікаційними документами відбувся лише 4 лютого 1946 р., і до того часу, з точки зору міжнародного права, мав силу той кордон, що був визначений Ризьким договором від 28 березня 1921 р. (J. Kukułka, <i>Traktaty sąsiedzkie</i>, s. 60 і 174).</p> <p>Масовий, практично примусовий обмін населенням - вивіз зі Східної Малопольщі (Галичини) поляків на захід від прикордонної лінії, українців - із західної Галичини на схід від цієї лінії.</p>			
<p>Продовження реорганізації ОУН та УПА. Заходи у зв'язку зі вступом Червоної армії та проведенням демаркації державного кордону між Польщею і СРСР. Внаслідок цього на території, що належала Польщі, утворився Крайовий провід ОУН, що складався із трьох округів. (W. Filar, <i>Wojskowe aspekty operacji „Wisła”</i> [w:] <i>Operacja „Wisła”. Materiały konferencji naukowej 18 marca 1997</i>, s. 9).</p>	Літо 1945	Літо 1945	Поява так званих винищувальних батальйонів, які в очах поляків були тимчасовою місцевою міліцією, завданням якої була оборона польського населення від нападів УПА.
1946-1947			
<p>Не припиняються напади загонів УПА на польські села, хоча їх кількість поступово зменшується. Посилюються значні військові акції, які проводив СРСР проти українського політичного та військового підпілля. Тривають арешти поляків та українців установами СРСР. Паралельно з усуненням та виїздами поляків з колишніх Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств, відбувається процес заселення цих територій українцями, м. ін. тими, які прибули з Польщі. Усунення польського населення з територій трьох південно-східних воєводств сприяло погашенню польсько-українського конфлікту на цих землях.</p>			

З польської переклала Людмила Касарда

Дискусія I

Збігнев Пальський: Я маю кілька зауважень до реферату пана професора Швагуляка. Коли йшла мова про статистичні дані щодо депортації населення зі східних кресів у 1939-1941 рр., пан Швагуляк ознайомив нас із даними, що представлені польською стороною, еміграційними істориками, які були в науковому вжитку, але тільки до моменту відкриття архівів НКВС. У світлі найновіших досліджень вони є багаторазово завищені. Ці польські дослідження спираються головним чином на архіви НКВС, російські архіви подають зовсім іншу картину.

Отже, під час першої депортації в глиб СРСР було виселено близько 140 тис. осіб, протягом другої депортації було виселено біля 77 тис. осіб, третьої - близько 62 тис., натомість під час четвертої, перерваної вибухом німецько-радянської війни, згідно з різними даними, було виселено від 30 до 45 тис. осіб. Таким чином, втрати населення східних кресів внаслідок чотирьох депортацій складають разом вже не 1 млн 200 тис., а від 315 до 330 тис. осіб.

До втрат населення східних кресів потрібно віднести і переселення людей з восьмисотметрової прикордонної смуги у 1940 р. Тут не достатньо точних кількісних даних. Згідно з даними НКВС, тоді було переселено близько 35 тис. родин. Ще одне важливе зауваження: ці дані стосуються як польського населення, так і українського, білоруського, литовського і єврейського, проте значною мірою це польське населення.

Дані щодо переселень, вже не депортацій. Після загарбання Радянським Союзом румунської Бесарабії та Буковини з околиць Перемишля, Львова і з Волині на ці території було переселено близько 125 тис. осіб. На підставі вироків спеціальних та карних судів СРСР у табори було заслано більше 40 тис. осіб.

Всього різного роду репресії охопили близько 480 тис. осіб. Згідно з найновішими даними, біля 52 тис. з них до 30 липня 1941 р., тобто до моменту підписання договору Сікорський-Майський, померли. Серед цих 52 тис. розстріляні в Катині, Харкові та Твері польські офіцери, яких було вбито згідно з постановою політбюро ВКП(б) від 5 березня 1940 р., в'язні, замордовані вже після початку радянсько-німецької війни, під час евакуації карних установ, кількість яких становить приблизно 9,5 тис.; особи, померлі під час депортацій, в таборах і в'язницях.

Не знаю, чи можна розглядати це як форму репресії, в усякому разі сюди можна віднести і від 120 до 150 тис. осіб, що були призвані до Червоної армії. Більшість із них пізніше опинилося в так званих стройбатах, тобто будівельних батальйонах.

Богдан Осадчук: Шановні пані і панове! Мої зауваження не зв'язані з конкретними доповідями. По-перше, можливо не зовсім виразно було підкреслено лояльність українських контрактових офіцерів і взагалі українських вояків з Волині й Галичини під час німецько-польської війни. Як серед офіцерів, так і рядових вояків дезертирів не було. Це я хотів би підкреслити. По-друге хотів би зачепити проблеми, пов'язані зі справою українського германофільства і труднощами-від переходу від колаборації до антинімецької боротьби. Не забуваймо, що Галичина, це не Волинь. В Галичині залишилося багато з давнього австрофільства, яке в міжвоєнний період перейшло в германофільство. В цей час Німеччина вбачала в українських націоналістах інструмент дестабілізації і знищення Польщі. Найбільш гострі взаємини між Німеччиною і Польщею були в часи Веймарської Республіки.] Потім прийшло примирення. І тут виник шанс для ОУН знайти німецьку підтримку. З другого боку ОУН потрапила в залежність від німців і це була та страшна дилема, бо німці на основі своїх договорів з Радянським Союзом в Рапалло і Берлінського трактату 1926 р. категорично заборонили націоналістам діяти проти більшовиків в радянській Україні, погрожуючи тим, що якщо ОУН порушить заборону, тоді почнуться репресії, або провід ОУН буде вигнаний з Берліна.

Українські політики після приходу Гітлера до влади побачили, що готується велика розправа не тільки з поляками і євреями, а й зі слов'янським світом. В першому моменті після 1933 р. деякі польські політики вбачали, що в Німеччині змінилося керівництво і тут вже будуть управляти не антипольські прусаки, а австрійці. Це, очевидно, була дуже короткотривала ілюзія, яка швидко зникла. Серед українців] тоді відродилися старі австрофільські елементи, які вважали, що Гітлер австріяк і буде вести проукраїнську політику. Коли Зенон Пеленський, дуже здібний журналіст, написав брошуру про русяву бестію, яка буде нищити євреїв, поляків, українців і виголосив доповідь про це в клубі «Червоної калини» у Львові, йому закричали: «Ганьба!», «Геть!». І він змушений був тікати чорним ходом перед такою згушеною австрофільською чи германофільською атмосферою присутніх. Як бачимо, в українському середовищі були як анти-, так і пронимецькі синдроми.

Наприклад, видача німцями Миколи Лебеда полякам і судовий процес над учасниками замаху прискорили рішення про перехід ОУН на антинімецькі позиції.

Для багатьох діячів ОУН така швидка і радикальна зміна дотеперішньої орієнтації була дуже складним процесом.

Тепер такі зауваження. Досі у нас в наукових працях не розкрито, чи не зовсім висвітлено, різниці, які існували у ставленні до поляків на Волині поміж мельниківцями, бандерівцями і бульбівцями. А там були колосальні різниці. Не забуваймо, що розкол в націоналістичному таборі в 1940 р. призвів до того, що вся націоналістична інтелектуальна верхівка опинилася у мельниківців. Бандерівці це була «чернь», а мельниківці - це полковники, отамани. Тут мав місце конфлікт між старшою і молодшою генерацією. Навіть поети - Євген Маланюк, Олег Ольжич, Олена Теліга - залишилися у мельниківців. Бандерівці абсолютно не мали інтелектуальної верхівки в своєму таборі. Потім пішла братовбивча війна між мельниківцями і бандерівцями, яка спричинилася до послаблення антипольських акцій. Не забуваймо, що спочатку почалася українська братовбивча війна між обидвома таборами. Вже в 1940 р. дійшло до кривавих розправ на вулицях Холма поміж бандерівцями і мельниківцями. Я був свідком цього. А потім, коли вирушали похідні групи через Буг, то багатьох мельниківців було застрілено відразу на другому березі Бугу. А це, передусім, стосувалося волиняків. До складу мельниківців переважно входили волиняки, було дуже мало галичан. Власне волиняни стали першими жертвами. І ця українська братовбивча війна, я б сказав, послабила помірковані сили. Цьому ж сприяла боротьба упівців з «Поліською Січчю», яка знаходилася під впливом УНР і прагнула до якогось порозуміння з поляками. Частина мельниківців була проти етнічних чисток. Бандерівцям треба було найперше знищити мельниківський і бульбівський табір на Волині, щоб тоді перейти до суцільного антипольського наступу. Я думаю, що на це потрібно звернути увагу і ще глибше дослідити.

Владислав Філяр: Хочу дати відповідь на запитання, який вигляд мали польські акції щодо українських сіл. Бачу, що історики з української сторони не заперечують існування акцій проти польських сіл, ми також не можемо заявити, що не було акцій помсти, скерованих проти українських сіл. Підкреслюю - акції помсти у відповідь. Порівняно з масовими акціями ОУН-УПА проти польських сіл, їх було небагато. На початковому етапі антипольських акцій у деяких селах утворилися осередки самооборони, і то стихійно. Їх було утворено лише з метою

самооборони. Натомість пізніше почали з'являтися великі центри самооборони, такі як Пшебраже, Гута Степанська, Стара Гута, Панська Долина, Засмики, Білін, де ховалося від нападів по декілька, а то й по кільканадцять тисяч поляків. І власне з цих баз проводилися вилазки на місцевості, де були розміщені загони УПА, а також для того, щоб добути продовольство. Таких вилазок було небагато, у цьому випадку українське населення не понесло значних втрат. Мала місце випадки помсти, природньо, зрештою, що під час війни хтось втратив усю рідню чи все майно. І були такі, що мстили, але це одиниці, такі дії були заборонені.

Проілюструвати це я хочу на матеріалі, що вміщений в *Літописі УПА* (том II, с. 163), який, власне, стосується акцій помсти. Цитую: «У районі Володимир-Волинський - Горохів протягом місяця, з 20 липня по 20 серпня 1943 р., у 21 селі від рук німців та поляків загинуло 79 осіб української національності. У 18 селах у цей же період було спалено 294 будинки. Окрім цього, частково спалено села: Вільгівку, Мирків, Колодеж, Верхостав і майже повністю знищено Ковбань, Писареву Волю, Марковичі, Лемешів, Підбереззя. Українська самооборона убила понад 90 осіб із польсько-німецьких загонів». Слід пам'ятати, що це відбувалося вже після масових акцій проти більш як 60 польських сіл у Володимирському повіті, що розпочалися 11-13 липня. Протягом місяця через помсту чи з якоїсь іншої причини 1 польськими та німецькими силами було вбито 79 українців. Але ці люди загинули в бою, оскільки з другої сторони загинуло більше, 90 осіб. Отож, бачите самі, як виглядали ці акції помсти.

Звичайно, не можна стверджувати, що польська сторона не здійснювала вбивств. Вони мали місце, і говорити про це необхідно, адже злочинців потрібно виявляти і карати, незалежно від того, хто це зробив. Але слід дотримуватися пропорції у втратах.

Хочу звернутися і до висловлювання пана професора Осадчука. Мельниківці дійсно були більш поміркованими. На Волині серед мельниківців справді було мало людей із Галичини. Я сам із Володимирського повіту і знаю, що він повністю був захоплений мельниківцями. А до масових антипольських акцій 11 липня 1943 р. прийшли загони з-зовні. Загони мельниківців участі в них не брали. І це факт. Я знав особисто деяких діячів ОУН-Мельника, які там мешкали. Вони не мали нічого спільного з тими убивствами.

Ярослав Ісасвич: Питання від пана Ярослава Царука. Перший напад поляків на українців у Володимирському повіті відбувся 20 травня 1943 р. Його жертвами стали села Нихворощі і Хмелів. 5 червня 1943 і

„поблизу Іваничів. Перші напади на поляків у цьому повіті відбулися 11-12 липня. Чи відомі ці факти?

Владислав Філяр: Я попрошу пана Царука порозумітися зі мною. Ми це питання вяснимо.

Ярослав Ісаєвич: Ми розглядаємо хронологію українсько-польського конфлікту. У ній також має бути і конфлікт між бандерівцями і мельниківцями, про який говорив проф. Богдан Осадчук, а також винищення єврейського населення. Треба в обговоренні врахувати, які важливі випадки вже згадані, а які додати, які, можливо, були неправильно сформульовані. Давайте при обговоренні дотримуватися такої лінії.

Ігор Ільюшин: Я не зрозумів, чи ми говоримо про хронологію подій в Західній Україні під кутом українсько-польських стосунків, чи ми говоримо взагалі про хронологію подій в Західній Україні. Мені здавалося, що ми розглядаємо усі питання лише під кутом українсько-польських стосунків.

Ярослав Ісаєвич: Вибачте, що я Вас перебиваю, але не можна відривати окремі події від фону і контексту подій.

Ігор Ільюшин: Це безумовно, але під кутом українсько-польських стосунків. Бо з тих цікавих і ґрунтовних рефератів, які ми прослухали, добре видно, що хронологію подій в роки війни на західноукраїнських землях ми всі добре знаємо і ніяких розбіжностей в нас немає. І це питання ми розглядаємо лише для того, щоб подивитися, як склалися і розвивалися польсько-українські стосунки протягом війни, як вони пов'язувалися з радянською і німецькою окупацією, і як це вплинуло на розвиток українсько-польських стосунків. Якщо ми розглядаємо саме в такому контексті, то тоді мій виступ має сенс. Я хочу загострити обговорення цього питання тому, що мабуть, для більшості з нас важливим є те, кому в роки війни на західноукраїнських землях належала ініціатива в започаткуванні того кривавого конфлікту: Українцям чи полякам. Хоча ви, напевно, погодитеся з тим, що говорячи про українсько-польські стосунки 1939 р. не можна забувати про характер тих стосунків перед війною. Отже, що можна вважати початком цього конфлікту - поодинокі вбивства чи масовий терор?

Загальновідомо, що перші збройні сутички між українцями й поляками відбулися вже під час вересневої військової кампанії 1939 р. Оскільки вступ Червоної армії на Волинь і Східну Галичину стався під

приводом визволення українського народу з польського ярма, то немає нічого дивного в тому, що українці роззброювали і вбивали польських солдатів, представників поліції, нападали на окремі загони відступаючого Польського війська. Можливо, тут був початок цього українсько-польського кривавого конфлікту в роки війни. Проте репресії з боку советів, яких зазнали і українці, змусили їх змінити своє ставлення до поляків, воно стало більш доброзичливим. Це доводять документи. В українському середовищі навіть виникло почуття певної солідарності з польським населенням. У всякому випадку український клір і інтелігенція Західної України визнали поляків за менше лихо від більшовиків. Водночас, слід підкреслити, що дуже багато українців на радянській території працювали в підпіллі на німців. І це слід розуміти, тому що напад чи підготовка Німеччини до війни з СРСР давала українським політикам надію на здійснення в найближчий час їх планів проголошення Української незалежної держави та її розбудові. Щодо поляків, то чимало польських підпільників в цей час працювало на НКВС, інформуючи Москву про німецькі плани і про підготовку українських націоналістичних угруповань Галичини до війни. Такою була, на мою думку, загальна картина українсько-польських взаємин в цей початковий період війни в радянській окупаційній зоні.

Тобто, якщо вважати події другої половини вересня 1939 р. початком цього конфлікту, то, напевне, виходить так, що ініціаторами були українці.

Тепер давайте розглянемо ситуацію у Генеральній губернії і згадаємо про терор польських партизанських угруповань проти українців в 1942 р. на Холмщині. Загальновідомо, що в значній мірі цей терор був спровокований німцями, зокрема, політикою створення німецької осадницької території на Замойщині. Можливо, тут був початок українсько-польського конфлікту, бо українці дуже часто посилаються на події в Холмщині як причину того, що було пізніше в ході війни в західноукраїнських землях. Якою мірою події в генерал-губернаторстві були пов'язані чи спричинили масові антипольські виступи УПА в рейхскомісаріаті, що почалися з березня 1943 р.? А можливо, цей масовий антипольський виступ УПА на Волині ніяким чином не був пов'язаний з подіями в Генеральній губернії, а мав інші причини. І тоді саме березень 1943 р. слід вважати початком цього кривавого українсько-польського конфлікту. Якщо ми визнаємо, що саме березень 1943 р. був його початком, що саме УПА була ініціатором масових вбивств, масового знищення цивільного населення в роки війни, то тоді ми маємо розглянути, можливо не сьогодні, мотиви таких дій і причини, які штовхнули УПА до цих дій. Така моя думка.

Ярослав Ісаєвич: Реагуючи на сказане доцентом Ільюшиним, я хотів би зазначити, що цілком слушно він підкреслив те, що нашим завданням є розгляд українсько-польських взаємин. У той же час, при розгляді такого питання як хронологія, ми не можемо уникати контексту подій. Ми не можемо поставити питання самого по собі чи українсько-польський конфлікт почався до тотального винищення єврейського населення, чи після цього і т. д. Або ж, яке відношення до цього має утворення української поліції, поява польських поліційних загонів? Тобто всі інші події, які навіть не стосуються польсько-українських взаємин повинні розглядатися як контекст цих подій і їх вплив на ці стосунки.

Вальдемар Резмер: Пан професор Ісаєвич слушно зауважив, що ми повинні дотримуватися програми нашого семінару, а темами тих виступів, які ми прослухали, є хронологія подій у Західній Україні в 1939-1947 рр. Отже, це не хронологія польсько-українських стосунків. У такий спосіб ми викривлювали б картину того, що там відбувалося, і не змогли б зрозуміти деяких речей. Адже не тільки поляки та українці були на цій території. Була радянська, німецька влада. Німецька чи радянська політика значною мірою впливали на те, що відбувалося на тих територіях.

Наша тема охоплює 1939-1947 рр. В прослуханих рефератах, а також у виступі пана Ільюшина я побачив небезпечну тенденцію розпочинати цю нашу хронологію з кінця серпня чи навіть із середини вересня. Хочу зауважити, що в історії існує причинно-наслідковий зв'язок. Якщо йдеться про польську історіографію, то при дослідженні 1939 р. ми сягаємо аж до кінця березня, часу, коли відбулася перша негайна польська мобілізація. До Польського війська тоді потрапили перші великі групи українців. Нагадаю і реферат, виголошений півроку тому професором Швагуляком: «У квітні 1939 р. Провід ОУН видав відозву, в якій Україну та Німеччину було оголошено природніми союзниками, а також виправдано політику Гітлера щодо Закарпатської України, стверджуючи, що „у справі визволення України інтереси обох народів збігаються”. У цей час в організації зародився план українського повстання в Галичині...». *{Polska - Ukraina: trudne pytania, t- 4, Warszawa 1999, s. 45}*.

Це слова пана професора Швагуляка, з якими я погоджуюся. І якщо ми зараз приступаємо до опрацювання хронології подій на підставі представлених рефератів, то мусить там бути квітень 1939 р. і хоч би рішення щодо підготовки повстання в Галичині. Якщо цього не буде, то хто-небудь, узявши до рук наші матеріали, може замислитися, звідки взялися події у вересні 1939 р. на території Східних Кресів, якщо

раніше жодного рішення щодо підготовки не було. А вони все ж така були, як я тільки що прочитав. Були. Усе це ми повинні врахувати,]

Інше питання. Я вважаю, що немає тут сенсу розглядати, чи помістимо ми одну, другу чи третю подію. Ми повинні визначити основні засади, якими керуватимемося, поміщаючи цю подію чи дату, або минаючи іншу. Хочу наголосити, що це питання виняткової ваги тому, що при укладанні хронології такого типу можна припуститися страшних маніпуляцій. Достатньо того, що деяких дат не буде, помістимо інші і картина подій цілковито зміниться. Хвилину тому була вже спроба піти у цьому напрямку і дискусія на тему, хто почав раніше, бо пан професор Філяр не сказав про якийсь факт. Хтось незнайомий із проблемою прочитає, що поляки в травні [1943 р.] провели пацифікацію українських сіл, а українці перед цим такого не робили. Отже, хто винен, хто почав? Звичайно, поляки.

Прошу всіх учасників замислитися, як створювати цю хронологію. Для мене основними положеннями є: початок хронології, її кінець, які події з області так званої великої політики повинні там знаходитися, а також сталінської та німецької політик, рішення українських властей, польських і так далі. Зрозуміло, що всього день за днем в хронології ми не опишемо, деякі тоді могли б забажати поділу на години. Цього ми звичайно, не зробимо, але ще раз наголошую на щі основних положеннях. Це дуже важливо, тому що інакше буде втрачено причинно-наслідковий зв'язок. Я уважно вислухав реферат пана професора Швагуляка. У своєму виступі він дуже багато говорив про появу легальних українських організацій перед вибухом війни! багато ним було сказано про постанови цих організацій, заклики і те, що з'явилися вони на Грунті виконання своїх громадянський обов'язків. Це слушно, і ми повинні це підкреслити. Але не можна одним реченням підкреслити, одним реченням сказати (можлива я помиляюся, їх було два чи три, та не більше), що мали місце також збройні виступи на східних землях у вересні 1939 р. Це є, власне, викривленням, тому що читач, отримавши таку хронологію, дізнається, що було стільки відозв, резолюцій, ухвал, то невже у країні* поводитися легально і до кінця виконали свій обов'язок? Така картина постане перед ним, якщо з'явиться лише одне речення, що десь там якісь недисципліювані військові одиниці здійснювали збройні напади-1 Тут потрібно зберегти рівновагу. Я не стверджую, що це нам повністю! вдасться, але ми повинні до цього прагнути.

Юрій Макар: Я дуже вдячний за запрошення на цей семінар. Я вперше на ньому присутній, але хочу зауважити, що це дуже цікавий і змістовний семінар. Подібна робота приносить велику користь, якщо ми

хочемо досягти тієї мети, яка поставлена перед обома державами, що вони повинні зайняти якусь спільну позицію в центрі Європи і це потрібно не лише двом нашим народам, а взагалі, народам всієї Європи.

Тепер щодо обговорення питань. Можливо, я не все добре розумію, бо я вперше на семінарі, але для мене постановка проблеми на обговорення «хроніка подій», виглядає, можливо, дещо завуженою.

Прошу не ображатися, якщо я дещо вийду за межі цієї теми. Незалежно від того, як ми себе ведемо, а ми ведемо себе дуже коректно, ми, українська сторона, знаходимося в нерівноправному становищі з польською.

Справа в тому, що польське суспільство, на мою думку, пішло далеко вперед у подоланні того розколу, який був внесений більшовицьким пануванням. Українське суспільство, на превеликий жаль, продовжує бути розколотим. А в нас, навіть у Верховній Раді, значна частина людей, мабуть, думає так. Я не вношу ніякого дисонансу, ні лівого, ні правого і лише прошу вникнути в цю справу. Тому ми повинні самі спочатку в собі розібратися з тим, щоб потім могли впливати на інших. Недоречно говорити про те, де і хто перший почав. Скажімо, в районі Володимира-Волинського в якомусь українському селі поляки знищили українців, а через місяць українці знищили поляків. Хто перший почав? Поляки. В іншому місці почали українці. І таким чином, ми знову дійдемо до того, що будемо шукати, хто винен в даній ситуації. А як на мене, нам потрібно дійсно, як попередньо говорив колега з Польщі, генерально брати справу таким чином, щоб розібратися і виробити якісь рекомендації, які дійсно послужили б не тільки урядовим колам наших держав, а й нашим суспільствам. Подолання антиукраїнських тенденцій в польському суспільстві і подолання антипольських тенденцій в українському суспільстві це справа не одного дня чи року. Тому я думаю, що є дві важливі речі для нас, українських істориків. Перша, розібратися внаслідок свого суспільства, і друга, не менш важлива, це те, що необхідно спільно з польською стороною вивчати справу, домогтися порозуміння, яке, можливо, якимось чином могло б вплинути на наше суспільство, на перспективи.

Гжегож Мазур: Почну із зауваження, яке може видатися незначним, але я вважаю його досить істотним. Пан професор Пвагуляк ужив визначення «українські громадяни» стосовно мешканців Західної України в період війни. Мені це визначення здається неточним. Слід пам'ятати, що виданий восени 1939 р. закон Верховної Ради СРСР про надання громадянства усім жителям Західної України та Західної

Білорусі, незалежно від того, хотіли вони чи ні прийняти радянське громадянство. Це було нав'язане, продиктоване громадянство. З іншого боку, Україна тоді не була незалежною державою, можна говорити про радянських громадян. Потім же ці території опинилися під німецькою окупацією, а Німеччина їх мешканців взагалі не трактувала як громадян у жодному відношенні.

Ярослав Ісаєвич: Я перепрошую, а хто це сказав «обивателі» українські, я не чув, щоб хтось вжив такий термін. Тут непорозуміння: «українське громадянство» це значить «українське сполученство».

Гжегож Мазур: В такому разі це помилка в перекладі. Інше питання, і досить істотне. Вже було декілька зауважень на тему хронології, що це мусить бути хронологія подій, з чим я повністю погоджуюся. В цій хронології бракує представлення мартирологу єврейського населення. Окрім польсько-українського конфлікту, перші зародки якого мали місце ще до війни, на території Західної України розгорталася й інші події. Там мешкало польське, українське, єврейське населення, у Львові була вірменська церква, що свідчило про існування вірменської колонії. Отже, ці території були дуже різні, багаті у мовному і культурному відношеннях. Усе це було знівечено Другою світовою війною. Перестало існувати єврейське населення, зникли важливі й багаторічні осередки єврейської культури. Про це слід пам'ятати, бо таким чином ці землі позбулися важливого культурного чинника. Після закінчення війни, після знищення українського національно-визвольного руху життя у Західній Україні стало лише за формою українським, бо за змістом воно було радянським. Можливо, я помиляюся, адже я не був мешканцем тих територій, але в мене склалося таке враження.

Питання українських угруповань на Волині. Як впливає з книги, яку я купив останнім часом, Петра Балея, *Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р.*, під час переговорів із угрупованням Тараса Бульби-Боровця представники ОУН-Бандери вимагали приступити до очищення Волині від польського населення (восьмий пункт). Отже, ця організація вже тоді, в ході об'єднання різних українських угруповань, ставила перед собою конкретну мету ще до початку нападів на польські села.

Володимир Ханас: Нам на руки розданий дуже хороший документ - праця пана професора Філяра. І на мій погляд, їй не було б ціни, якби вона не була така однобока. Приблизно на цю хронологію, коли б ми могли накласти дійсно, як вже було неодноразово зауважено, хроно-

логію подій які відбувалися, скажімо, на радянсько-німецькому фронті, подій, які стосувалися внутрішнього життя як в Генеральній губернії, так і в Рейхскомісаріаті, зрештою, подій, про які так докладно говорив професор Швагуляк, які стосувалися чисто внутрішніх політичних проблем, то такому документу, фактично ціни б не було. А якщо б ми на ту карту могли б накласти ще й події, які стосувалися взагалі подій Другої світової війни, можливо, ми знайшли б якісь нестандартні питання і нестандартні рішення.

З приводу самої хронології, то на мій погляд, ні хронологія, яку нам запропонував проф. Швагуляк, ні хронологія, запропонована Філяром і Клімецьким якихось відправних пунктів цілісної хронології не дає. Вони не те, що не детальні, вони занадто мало відображають складні перипетії ситуацій. На мій погляд, цю хронологію я вибудував би наступним чином.

Перший період це до 1 вересня 1939 р., тобто до початку війни. Професор Резмер і проф. Швагуляк про це говорили, тобто, це окремих блок, окреме питання.

Другий період це період 1-17 вересня. Це польсько-німецька війна, до вступу Червоної армії. Тут ми маємо боротьбу українців в польсько-українському війську, діяльність українського підпілля. Це, зрештою, підготовка до нападу і переговори, які проходять в Москві.

Третій етап, дата буде, можливо, контрверсійна, але він охоплює період від 17 вересня 1939 до 10 лютого 1940 р., тобто до початку першої депортації.

При чому, я б відразу застеріг, це не була перша депортація польського населення. Оскільки, як свідчать документи, основою були осадники, але виселялися і українці, і євреї. В період лютого 1940 р. ми маємо перші арешти польського підпілля в Західній Україні і початки радянізації Західної України.

Четвертий етап від 10 лютого 1940 до 22 червня 1941 р. Пан Швагуляк і пан Філяр детально розповіли про ці події і не варто на них знову зупинятися.

П'ятий етап дуже короткотривалий, але не менш важливий для розуміння тих подій, які відбулися з 22 червня до 2 липня 1941 р. Тут ми маємо відразу три події, які досить істотно вплинули на майбутнє і наших двох народів, і взагалі на історію. Цей період, насичений важливими подіями німецько-радянської війни, четверта депортація населення Західної України, знищення заарештованих в тюрмах, проголошення незалежності України і розконспірування ОУН у зв'язку з цим.

Наступний етап я ще конкретно не вималював. Але скажімо так липень-серпень 1941 р. до створення Рейхскомісаріату Україна, ство-

рення «Поліської Січі». І на цей період якраз припадає перша хвиля масового знищення євреїв.

І ще хочу виділити один невеличкий період: серпень-листопад 1941 р., фактично до розв'язання «Поліської Січі» і до розлучення ОУН з німцями. Можливо, ці два періоди можна об'єднати і можна залишити окремими.

Восьмим етапом я вважав би листопад 1941 - квітень 1942 р., до другої конференції ОУН і до фактичного більш-менш уконституювання польського підпілля, яке припадає не конкретно на квітень, але приблизно в ці рамки ми його можемо віднести.

Наступний етап - квітень-жовтень 1942 р. Це ми маємо дату створення Волинської делегатури Уряду РП, наступна акція знищення євреїв, завершення формування польського підпілля на терені Галичини і формальне створення відділів УПА, яке зараз відзначається. Але знову ж таки, питання дат є дискусійним.

Десятий період тривав з жовтня 1942 по лютий 1943 р., тобто до третьої конференції ОУН. Це інструкція Уряду РП у вигляді тез щодо українського питання делегатури і прийняття ОУН заклику до відкритої боротьби з німцями.

Далі я дещо гублюся. Але можна, думаю, відзначити такі періоди: лютий 1943 до осені 1943 р., фактично до початку битви на Дніпрі. Тут ми маємо і Тегеранську конференцію, і загострення українсько-польського протистояння. Далі, осінь 1943 і приблизно січень-березень 1944 р. Це повернення на терени Західної України радянської армії відповідно з усіма наслідками, які з цього випливають.

Наступний період, на мою думку, тривав з березня 1944 до 9 вересня 1944 р. до підписання угоди. Це призупинення на довгий час фронту на терені Західної України. На цей період припадає повний перехід Червоної армії на територію теперішньої Польщі, спроба легітимації і призов до Червоної армії цивільного населення Західної України, як поляків, так і українців в різних фазах. Це й вступ поляків у «винищувальні батальйони».

Окремий період я виділив би: вересень 1944 - травень 1945 р., тобто до закінчення радянсько-німецької війни.

Наступний період тривав після закінчення радянсько-німецької і Другої світової війни аж до 1947 р.

Це особисто мій погляд на цю хронологію. Звичайно, він дискусійний, але це було б більш предметно для розмови, якщо розбити весь період на такі вужчі ділянки, відповідно накладаючи якусь ширшу картину зору.

Гжегож Мотика: Я теж хочу висловитися із двох питань. По-перше, я приєднуюся до пана професора Мазура щодо необхідності врахову-

вання голокосту євреїв. Їх винищення одна з найбільших трагедій не тільки ХХ століття, і її потрібно брати до уваги.

Повертаючись до реферату української сторони і слів пана професора Льюшина (конкретно мова йде про те місце, де говориться, що антипольський удар ОУН-УПА у 1943 р. був викликаний більш ранніми антиукраїнськими виступами), я вважаю, що це один із найістотніших запальних пунктів у польсько-українських суперечках новітньої історії, бо він дотикається того, що пан Льюшин так добре вловив, а саме: хто почав першим?

Українські історики часто повторюють тезу про те, що в 1941-1942 рр. на Холмщині мали місце антиукраїнські виступи, з'являється вона вже в документах від 1944 р. Однак я беру під сумнів її правдивість. Якщо уважно розглянути дані, що відомі нам на цю тему, то можна дуже виразно побачити, що переважна більшість із близько 400 убитих на Холмщині українців загинула в 1943 р. Антиукраїнські виступи на Холмщині дійсно мали місце, але пізніше, внаслідок німецьких дій на Замойщині, а також в результаті того, що діялося на Волині. Перед 1943 р., у 1941-1942 рр., мені вдалося відшукати кілька десятків вбивств українців, не рахуючи тих, що загинули у Володавському повіті, на Підляшші в результаті німецьких паціфікаційних акцій, через те, що підтримували так званих червоних партизанів, колишніх радянських військовополонених. Серед тих кількох десятків загиблих можна відмітити лише декількох осіб, відносно яких були спрямовані свідомі акції збройного підпілля, у решті випадків це були кримінальні банди, надзвичайно розповсюджені на території Генеральної губернії. Отже, безпідставними є слова про те, що події на Волині були викликані тим, що раніше діялося на Холмщині.

Звідки ж в українських істориків з'явилася ця теза? Перше своє пояснення хочу підтвердити спогадами Данила Шумука. Розповідаючи про загибель польського села Домінополь на Волині в 1943 р., він пригадає спалення церкви на Холмщині. У 1943 р. українські церкви на Холмщині не палили, це робилося в 1938 р. Можливо, сталося так, що події 1938 р., серед яких є нищення церков на Холмщині, так міцно врзалися в пам'ять населення Волині, що це безпосередньо вплинуло на загальне переконання, яке панувало у цьому регіоні.

Друга гіпотеза мені видається більш вірогідною. Вона пов'язана з діяльністю бандерівської структури. Ми часто забуваємо, що бандерівська фракція була політичною партією, котра, як і будь-яка інша партія, старалася здобути підтримку і, між іншим, за допомогою пропаганда. Бандерівська сторона, прагнучи здобути серед української громадськості підтримку своєї акції та викосити інші українські

угруповання, використовувала події на Холмщині. Те, що в українських повідомленнях 1944 р., наприклад, в брошурі О. Садового (Мирослава Прокопа) *Куди прямують поляки*, йде мова про ці події мені здається таким типовим прикладом пропаганди, що мав за мету виправдати власну акцію і переконати громадськість у своїй правоті.

Погляд такого роду, принаймні, полякам повинен допомогти зрозуміти те, що за українською стороною немає однорідної стіни, а є багато політичних концепцій. На те, що є їх багато, вказує хоч би й той факт, що сама ОУН була розбита на дві фракції, які прямували цілковито різними дорогами. Бандерівці дорогою партизанської боротьби, скерованої значною мірою проти поляків, а мельниківці таку боротьбу не схвалювали. Згідно з відомими мені бандерівськими донесеннями, мельниківці дуже гостро противилися тому, що УПА робила з поляками, вважаючи, що ця марна акція не має сенсу тому, що вона викликає лише втрати серед українців внаслідок польських нападів у відповідь і в результаті не приносить того, чого хочуть обидві фракції, тобто незалежної України.

Богдан Осадчук: Я відразу перепрошую, що це не буде хронологія. Йдеться про зауваги, які все ж таки зв'язані з проблематикою того періоду. Це, насамперед, розчарування українського демократичного табору на початку Другої світової війни східною політикою польських партій, польського еміграційного уряду, тобто утриманням польською політичною елітою *status quo ante bellum*. Це означало, що війна мала смисл лише в тому, щоб відбудувати передвоєнну Польщу.

Польська правниця, тобто ендеція, хотіла ще більшого розширення Польщі на заході за рахунок Німеччини і втримання кордонів на Збручі. Це, очевидно, було ілюзією, бо ніхто на це не погодився б. Але спроби нав'язання відносин з польським урядом були.

Весною 1940 р. в Кракові Василь Мудрий - голова УНДО і віце-маршал польського Сейму - чекав, щоб в якості представника українців виїхати до польського уряду Владислава Сікорського до Парижа. Виїзду очікували з дня на день, але прийшла відмова. Сікорський був готовий прийняти українця, але великий науковець, а ще більший інтригант, історик Станіслав Кот - найбільше цьому перешкодив. Це похитнуло досить слабкий табір української демократії. А коли прийшла відмова і відомості про те, що східна польська політика йде старими шляхами, наступило розчарування українського демократичного табору, який не мав сили стати альтернативою націоналістам.

Залишалася лише так звана органічна праця Володимира Кубійовича і мережа Українського Центрального Комітету (УЦК), яка

розбудовувала в Генеральній губернії українське суспільне, освітнє і релігійне життя. Однак, ця органічна праця українців у Генеральній губернії знову викликала протести поляків.

До речі, перший постріл пролунав на Холмщині, де у березні 1941 р. були постріляні українські вчителі. Я був у той час на Холмщині і знаю, як це відбувалося. Українська органічна політика Кубійовича полягала в тому, щоб якось змобілізувати українське суспільство і не допустити його політизації, вберегти від тих незгод, які виникли між бандерівцями і мельниківцями. Але й цього для поляків було забагато. Коли вони помітили, що шириться українське шкільництво, постають українські спархії в Холмі і на Лемківщині, то це їх дуже схвилювало. І це був, я сказав би, закамфльований, але все-таки процес, який викликав у поляків недовіру до українців, а також протести.

Володимир Сергійчук: У своєму виступі я хочу доповнити ті факти, які, на мій погляд, повинні бути включені у хронологію подій в Західній Україні вказаного періоду. По-перше, це договір між СРСР і Німеччиною від 16 листопада 1939 р., яким передбачалося взаємне переселення німецького населення Західної України в Генеральній губернії і українського, білоруського населення із генерал-губернаторства в Західну Україну. Це була важлива подія для Західної України. Німці виїхали всі.

Також я хотів би звернути увагу на важливу проблему діяльності ОУН в Західній Україні в 1939-1941 рр. Це підготовка повстання проти радянської влади. Воно відбулося в ніч з 17 на 18 грудня 1939 р. в Збаражському повіті на Тернопільщині. Інколи складається враження, що з 1939 р. по червень 1941 р. не існувало українського націоналістичного руху. Він був і діяв. Коли ми подивимося документи, то побачимо дуже багато фактів, які про це свідчать.

Сьогодні професор Швагуляк згадував про процес над українськими націоналістами у Львові. Крім того, не тільки українські націоналісти протестували проти радянської влади. Як свідчать документи, які я знайшов в Державному архіві Івано-Франківської області, в цьому регіоні проти радянської влади об'єднувалися українські, польські і єврейські націоналісти. Думаю, що це також важливий момент для розуміння ситуації в Західній Україні.

До важливих подій даного періоду необхідно віднести постанови політбюро ЦК КП(б)У, які стосувалися західноукраїнських земель. Йдеться не лише про організацію виборів до Народних зборів, а й про постанову про неправомірні дії Коломийського, Стрийського і Станіславського тимчасових управлінь. В цій постанові містяться зауважен-

ня місцевій владі про те, що вона почала переслідувати польське населення. Тобто, радянська влада формально почала боротися із порушеннями прав польського населення.

Не можна обійти увагою постанови політбюро від 21 грудня 1939 р. з підписами Хрущова, Коротченка та ін. під назвою «Питання, пов'язані з виселенням осадників» і постанови про виселення лісової сторожі.

Далі йдуть постанови політбюро про використання майна виселених осадників, про факти неправильного відношення до колишніх членів компартії Польщі, про беззаконня, які допускалися місцевою владою у Львові. Така ж постанова була прийнята щодо беззаконня по відношенню до поляків та євреїв у Рівненській і Волинській областях. Ця постанова датована 14 червня 1941 р.

Названі вище документи, на мою думку, впливали на ситуацію в регіоні і якимось чином відбилися на подальшому перебігу подій.

Сьогодні пан Ханас згадав акт від 30 червня 1941 р. про відновлення Української держави. Я не можу погодитися з ним в тому, що він виділяє період з 30 червня по 2 липня. Я вважаю, що при визначенні і хронології подій в Західній Україні потрібно окремо виділити період з 30 червня до кінця вересня 1941 р. Справа в тому, що в цей час на території України, не тільки Західної, а в 12 областях, внаслідок проголошення акту 30 червня 1941 р. існувала українська влада. Я маю документи Волинської обласної управи, яка діяла до 20 вересня 1941 р. Польське населення не визнавало цієї української влади, і, можливо, саме з цього в роки війни починається конфлікт. Це також був особливий період і його потрібно розглядати, тим більше тепер, коли ми говоримо про українсько-польські відносини.

Наступна важлива, на мій погляд подія, яку обійшли доповідачі, це зустріч 3 серпня 1943 р. Миколайчика і Грабського із Сталіним. Ця зустріч була визначальною в долі польського і українського населення на західноукраїнській території. Саме на цій зустрічі Станіслав Грабський запропонував Сталіну переселити поляків у нову Польщу, а українців з нової Польщі в Західну Україну. Після того як Грабський та Миколайчик покинули Сталіна, останній запросив до себе Ванду Василевську. Аудієнція тривала годину. В останні 15 хвилин туди зайшли Хрущов, Маленков і Берія. Там остаточно вирішувалася доля повоєнної Польщі.

Серед інших зустрічей, про які я хотів би сказати, необхідно звернути увагу на польоти Хрущова до Люблина. Йдеться про підписання 9 вересня 1944 р. договору про переселення. Хрущов вперше прилетів у Люблин 31 серпня 1944 р. і пробув там до 2 вересня. Після повернення його до Києва почалася підготовка тексту до-

говору про взаємне переселення. 5 вересня Хрущов знову прибув у Люблин і залишився там аж до 9 вересня, тобто до дня підписання даного акту.

Я також виділив би ще таку подію, як зустріч в 1944 р. у Львові представників радянського військового командування, зокрема, Василевського з польським генералом Філіпковським. На цій зустрічі визначалася доля поляків, вирішувалося, куди їх забрати, в яку армію. Вже з осені 1944 р. почалося оце взаємне переселення поляків в Польщу, а українців в Україну. В цей час відбувалися події, які вплинули на прискорення процесу виселення поляків. Наприклад, арешти у Львові польської інтелігенції, від якої вимагали підписку про добровільний виїзд, інакше цим людям загрожувало заслання.

Наступною подією, яка прискорила виїзд поляків з України, став приїзд Станіслава Грабського до Львова влітку 1945 р. Він переконував поляків у необхідності виїзду, але не повідомив про те, що він сам запропонував Сталіну це взаємне переселення. Даний процес фактично закінчився у вересні 1946 р. До цього часу Україну покинуло близько 790 тис. осіб.

Наступна подія свого роду відзначення завершення цього взаємного переселення візит Едварда Осубки-Моравського до Києва в жовтні 1946 р. У звіті про його перебування в Києві йдеться про те, як він з Хрущовим узгоджували всі моменти. Там, очевидно, виникла ідея нагородження найактивніших учасників переселення, в тому числі й поляків, радянськими орденами, а також польськими орденами представників радянської влади. Це ті події, на які необхідно звернути увагу, щоб розібратися з проблемами хронології даного періоду.

Ще одне. Я дуже уважно розглянув таблицю, яку нам запропонував професор Владислав Філяр. Проте, у цій таблиці відсутні факти про напади поляків на українців, немає навіть жодної згадки про це. Пане професоре, я візьму на себе цю місію і заповню порожні клітинки. Ті факти, які є у моєму розпорядженні становлять величезний масив. Вони допоможуть об'єктивно розглянути цю важливу проблему.

Останнє. На жаль, наші польські колеги при обговоренні цієї проблеми зосередилися не на хронології, а на болючому питанні втрат на Волині. Я не від кого з вас не отримав відповіді, чому бандерівці нападали на польські села.

Чому ви не хочете визнати, що однією з причин конфлікту було те, що польські колонії на Волині стали базою радянських партизанів? Більшовицькою владою створювалися спеціальні польські загони, для боротьби з упівцями. Є дуже багато документів з прямими вказівками на ці факти.

Пане Філяр, в своїй хронології ви вказуєте, що прийшов Ковпак, чи прийшов Сабуров. Тоді вкажіть, що прийшов і Сатановський. Це буде об'єктивно. Бо коли з одного боку - порожнеча, а з іншого - радянське і націоналістичне підпілля в Україні, то це підхід не об'єктивний, а однобокий. За це вас справедливо критикують. Але, повторюю, що я буду намагатися допомогти вам заповнити ці прогалини.

Едмунд Бакуняк: Зараз ще більшої сили набирає питання, що вже лунало: які саме були наступальні акції поляків проти українців? Ми зіставили найбільш значні виступи, з якими я хотів би вас ознайомити,] і прийняли наступну основу. По-перше, це були виступи загонів не менших, ніж 1 взвод, тобто 50 осіб. Отже, це міг бути взвод, рота, батальйон, декілька батальйонів. Усі акції були спрямовані проти українських збройних сил. У жодній з акцій не брали участі польські селяни, озброєні косами, вилами чи сокирами. Наказ командира дивізії забороняв винищення цивільного населення. Таким чином, польські військові виступи не могли бути пов'язані з убивствами дітей, жінок і т. п. Звичайно, в ситуаціях, коли село було обстріляне, жертви серед цивільного населення мусили бути, але вони були не заплановані і заборонені наказом.

Я вважаю, що українські дослідники зможуть хоча б приблизно навести кількість цивільних осіб, убитих у цих акціях. У польських матеріалах таких даних немає.

Польські наступальні акції, спрямовані проти українців в 1943 і 1944 рр., проведені відділами самооборони і партизанськими відділами та військовою частиною 27. Волинської Дивізії Піхоти АК

П.ч.	Дата	Командир	Число жовнірів	Місце акції	Втрати власні	Втрати українські
1.	11.07.43	Генрик Цибульський	відділ з Пшебража	Тростянець	1 убитий, 1 поранений	спалено кілька домів, розбито гарнізон УПА і сержантську школу; немає даних про втрати в суспільстві
2.	31.08.43	поручник «Ятшомб»	чота, 50 жовнірів	Грушівка	1 убитий, 1 поранений	біля 20 убитих, 20 поранених
3.	1-2.09.43	поручник «Корд»	ОП «Буг»	Рівне, Опалин, Лисняки	—	розбиття УПА; немає даних про втрати

ГіХ	Дата	Командир	Число жовнірів	Місце акції	Втрати власні	Втрати українські
4.	4.09.43	поручник «Ястшомб»	чота, 50 жовнірів	Осечнік	1 убитий	немає даних про втрати
5.	4.09.43	капітан «Бомба»	2 сотні	Вілія	16 убитих, в цьому пор. «Подкова»	8 убитих і 16 поранених упівців
6.	9.09.43	поручник «Корд»	біля 1 сотні	Висоцьк, Болтуни	—	розбито відділ «Ворона»; немає даних про втрати
7.	середина вересня	поручник «Ястшомб»	чота, 50 жовнірів	засідка під Дібровою	-	роззбросно 8 упівців
8.	4.10.43	поручник «Ястшомб» поручник «Корд»	сотня «Яст- шомб», сотня «Корда»	Полаци, Сокіл	—	спалено оба села; 3 убитих
9.	середина жовтня	правдо- подібно поручник «Ястшомб»	відділ, якого число неві- доме	Сушибаба, Єзяжани, Каролінка	—	священик та кіль- ка вбитих упівців
10.	25.10.43	поручник «Ястшомб»	1 сотня	Дажва	1 поранений	немає даних
11.	10.1943	поручник «Джазга» капітан Ковален- ко	чота пор. «Джазгі» рота з Пше- бража, відділ Ковален- ка	Омельно	—	розбитий гарнізон і сержантська школа, кільканад- цять вбитих упів- ців
12.	10.1943	поручник «Ольгерд»	2 чоти	Свіщів, П'яне	—	розпорошення відділів УПА під час маршу на Пан- ську Долину
13.	10.1943	Генрик Цибуль- ський, капітан Ковален- ко	відділ з Пшебра- жа, відділ Коваленко	Словатиче	вбиті: 1 поляк і 2 совєтських партизанів	22 вбитих упівців і кільканадцять власовців взятих у полон
14.	16.11.1943	капітан «Бомба»	зустрічний бій 500 жов- нірів ОП «Бомби» і совєтський відділ Шитова	Мочу ляпка	4 вбитих і кілька поранених по- ляків	більше як 100 уби- тих упівців, кіль- кадесят у полон взяли люди Шитова

П.ч.	Дата	Командир	Число жовнірів	Місце акції	Втрати власні	Втрати українські
15.	20.11.43	сержант «Гажот» взводний «Ковінський»	чота і гарнізон Купичова	Дажва II наступ	2 поранених	втрати невідомі, спалено частину ссла
16.	25.11.43	поручник «Ятшомб»	сотня 150 жовнірів	Чернів	-	втрати невідомі
17.	25.11.43	Генрик Цибульський	батальйон з Пшебража	Журавичі, Омельно, Городичин	—	демонстративний рейд, здобуто харчові й бойові припаси
18.	11.1943	сержант «Бистри»	чота, 50 жовнірів	Ліски, Пузів	даних немає	даних немає
19.	8.12.43	поручник «Корд»	2 сотні	Гірка Вишневецька, Вишів, Штунь	—	розбито згрупування УПА, немає даних про втрати
20.	16.12.43	підхорунжий «Габрієль»	1 чота	Чсбпо	—	взято 18 полонених УПА
21.	22.12.43	поручник «Ольєрд»	1 сотня	Вітоніж	4 убитих, 2 поранених	кільканадцять вбитих, село спалене
22.	22.12.43	поручник «Корд»	2 сотні	Виджів	—	немає даних про втрати, роздобуто харчі
23.	10-11.01.44	поручник «Ольгерд»	батальйон «Луни», сотня «Пйотруся»	Краць	4 вбитих, 3 поранених	18 вбитих біля Турпіна, кількадесят вбитих під Крацією
24.	21.01.44	поручник «Блискавіца»	2 чоти	Кладнів над Бугом	—	розбито угруповання УПА
25.	29-30.01.44	майор «Коваль»	батальйони: «Сокола», «Ятшсмба», «Тшаска», «Сивого»	Баб'є	1 вбитий, 1 поранений	спалено село Баб'є, численні втрати унівців
26.	2.02.44	майор «Коваль»	батальйони: «Ятшсмба», «Сокола», «Луни», «Сивого»	база УПА в Свинаринських лісах	1 офіцер, інших не з'ясовано	розбита база УПА, втрати невідомі

П.Ч.	Дата	Командир	Число жовнірів	Місце акції	Втрати власні	Втрати українські
27.	2.02.44	поручник «Тшаск»	1 батальйон	Будище	-	спалено село, втрати людей не- відомі
28.	8.02.44	поручник «Бяли»	відділ само- оборони сотня «Пйот- руся», бат. «Леха» і «Чеха»	Ворчин, Пу- зів, Стенжа- ричі	не встано- влено	витіснено відділи УПА з цих місце- востей, 23 вбитих упівців
29.	15-16.02.44	майор «Погром»	3 батальйони	Осьмиговичі	10 убитих, 9 поранених	немає даних про людські втрати, села не здобуто
30.	23.02.44	поручник «Корд»	1 батальйон	Перекурки	1 убитий, 1 поранений	розбито 2 сотні УПА, 5 вбитих, 1 поранений
31.	29.02.44	майор «Погром»	3 батальйони	Оздютичі	20 вбитих, кільканад- цять пора- нених	число вбитих неві- доме, спалено час- тину села, але йо- го не здобуто
32.	5.03.44	поручник «Лех»	біля 1 сотні	Гайки	2 убитих, 5 поранених	боротьба з відді- лом УПА, втрати великі, кількість їх невідомі
33.	18.03.44	поручник «Корд»	батальйон «Корда», батальйон «Сокола»	Запілля	1 убитий	розбито згрупова- ння УПА, людські втрати невідомі
34.	11 або 12	поручник «Сокіл»	сотня «Мотиль», сотня «Малого», рота вар- шавська	Коритниця	1 убитий	боротьба з відді- лом УПА, втрати великі, невідомі

Бібліографія:

- H. Cybulski, *Czerwone noce*, Warszawa 1969.
 J. Turowski, *Pożoga*, Warszawa 1990.
 Cz. Piotrowski, *Krwawe żniwa nad Styrem, Horyniem i Sluczą*, 1995.
 W. Filar, „*Burza*” na Wołyniu, Warszawa 1997.
 R. Kucharski, *Krwawa Luna*, Warszawa 1997.
 Cz. Piotrowski, *Przez Wołyn i Polesie na Podlasie*, Warszawa 1998.

Це документ, який ми уклали, спираючись на наші дані. Мені здається, що в ньому знаходиться відповідь на заклик показати, що польська сторона зробила в наступальних акціях проти українців.

Іван Кічий: По-перше, щодо постановки самого питання «Хроніка подій в Західній Україні в 1939-1947 рр.». Вважаю, що питання надзвичайно актуальне і вірне. Рано чи пізно ми будемо змушені займатися даною проблемою і скласти об'єктивну хроніку подій українсько-польських відносин в роки Другої світової війни.

Цілком погоджуюся з доповіддю професора Львівського державного університету Михайла Швагуляка. Професор вивчив багато документів, зробив об'єктивну і аргументовану доповідь. Особисто хочу доповнити дану тему матеріалами, що стосуються нашого краю, Волині і особливо перебігу подій, які відбувалися в Побужжі, де було багато польських сіл.

Нам доводиться говорити на кожному семінарі про те, хто ж все-таки першим почав ці неприємні стосунки між українцями і поляками. Вважаю, що в якомусь районі першими починали поляки, в іншому - українці, ймовірно, це все провокували спеціально створені більшовиками загони, що діяли, так би мовити, під прапором то українців, то поляків.

Професор Михайло Швагуляк, на мою думку, об'єктивно висвітлив події, які відбувалися в Західній Україні.

Виступаючи на попередніх семінарах на основі документів, спогадів учасників, які пережили це лихо, в тому числі українців, що проживають в Польщі, мені неодноразово доводилося звертатися до поставленої теми. Розширивши дослідження, вдалося встановити хроніку подій, що проходили в Любомльському і Володимир-Волинському та інших районах Волині (вживаю тут сучасного адміністративно-територіального поділу України). Зрозуміло, вона складена на основі наявних на сьогодні документів.

Особисто не схильний звалювати вину на якусь одну сторону - поляків або українців. Винні в цьому не прості люди, а лідери різних рухів та організацій, і, в першу чергу, політичне керівництво СРСР та Німеччини.

На Волині усе почалося з поодиноких сутичок українців з поляками вже після вересня 1939 р. Це були локальні явища і вони особливо не вплинули на українсько-польські стосунки того часу. Набагато складніше розібратися з подіями, які проходили в 1943 р. Як відомо, вже в квітні цього року польські військові формування напали на село Новостав Горохівського району, вбили 104 українців. 28 травня було

вчинено напад на село Тельче Маневицького району, замордовано 27 його жителів, спалено 27 хат.

Влітку, а саме 12 липня, розпочинаються акції проти жителів польських сіл, зокрема, Волі Островецької, Янківців, Острівок, Кутів (село Конти) Любомльського району, жителів сіл Володимир-Волинського району. Акції завершилися 30 серпня 1943 р. Хто здійснив ці напади на польські села сьогодні встановити важко, відсутні документи. Вважаю, що це справа, переодягнутих у форму вояків УПА, еякаведистів з яких, по суті, були сформовані радянські партизанські загони. Все робилося для того, щоб розпалити ворожнечу між українцями і поляками. Можливо, з часом знайдуться документи, історики зможуть довідатися, хто ж насправді робив ці злочини.

За даними польських істориків, зокрема Юзефа Туровського і Владислава Семашка у Волі Островецькій було вбито 529 чоловік, Острівках-438, Кутах -138, Янківцях-79 чоловік. І, хоча кожен з нас погодиться, що загибель однієї людини це трагедія, але названі авторами дані жертв явно завищені. Такої кількості поляків в названих селах не проживало.

Після акції проти жителів польських сіл, здійснених від 12 липня до 30 серпня 1943 р. націоналістично настроєні учасники польських збройних формувань в кінці 1943 р. - на початку 1944 р. вчинили десятки збройних акцій проти жителів українських сіл та хуторів Любомльського Побужжя. Наприклад, 12 жовтня 1943 р. озброєний загін поляків напав на село Полапи Любомльського району. Було вбито 52 українці, включаючи жінок і дітей. Спалено храм Успіння Божої Матері, багато хат, господарських будівель. 18 березня 1944 р. кривава акція здійснюється проти жителів села Запілля цього ж Любомльського району; загинуло десятки українців. На місці, де стояла Свято-Миколаївська церква залишилося попелище. Згодом згоріли села Любомльського і Володимир-Волинського районів: Лисняки, Милова, Рівне, Ставки, Ставочки, Сокіл, Перекурки та інші.

Взаємна ворожнеча між поляками та українцями продовжувалася і в післявоєнні роки. Були втрати з обох сторін. Відомий в Україні краєзнавець із Володимир-Волинського, лауреат обласної премії імені Миколи Куделі, Ярослав Царук зібрав надзвичайно цікаві матеріали про стосунки українців і поляків у Володимир-Волинському районі. Він на велосипеді об'їздив багато українських і польських сіл, де відбувалися трагічні події того часу, написав статті, опубліковані часописом «Слово правди», в яких вказав число жертв українців і поляків в ті складні для стосунків наших народів часи.

У фонді № 164 Державного архіву Волинської області зберігаються матеріали, які засвідчують, що в результаті нападів польських збройних формувань на українські села у Володимир-Волинському районі загинуло 836 чоловік, в Устилузькому районі 673 особи (див. фонд 164, опис 3, спр. 11).

Особисто не встиг детально проаналізувати праці Ярослава Царука, просто не було часу, але у відношенні перебігу подій, втрат українців і поляків пан Ярослав багато в чому правий.

Що ж стосується хронології стосунків між поляками та українцями в той період на Волині, з моєї точки зору, це ще не досліджене питання. Над вивченням його працюють науковці Волинського державного університету імені Лесі Українки, відомі польські вчені, краєзнавці України і Польщі. Переконали, що пройде час і ми розберемося з хронологією подій спільної історії двох народів в період Другої світової війни, розберемося чесно, напишемо наукові праці, складемо об'єктивну хроніку подій, зробимо вірні висновки.

Гурій Бухало: Я брав участь майже у всіх семінарах, на яких весь час піднімалося питання, яке нам, мабуть, не розв'язати: Хто перший почав, поляки чи українці? Я думаю, що якщо ми проведемо ще 10 чи навіть 15 семінарів, то все одно цього питання не розв'яжемо. Але, зрештою, чи це має таке принципове значення для нас? У нас стоїть питання: «Хронологія подій в Західній Україні». І думаю, зараз не потрібно розбиратися в діях бандерівців чи мельниківців, а включати ті події, які відбувалися на Західній Україні і, дійсно, заслуговують уваги. Я вважаю, що виступаючі обійшли деякі події, які обов'язково потрібно включити до хронології. Це, насамперед, події вересня 1939 р. Не сказано було те, що у польській армії на 1939 р. перебувало за польськими джерелами майже 150 тис. українців - громадян Польщі, які воювали за Польщу.

Я вже на попередніх семінарах звертав увагу на те, що потрібно бути об'єктивними. Необхідно звертати увагу на участь поляків у радянських формуваннях, адже відомо, що, наприклад, польський штаб партизанського руху був створений 4 травня 1944 р. в селі Ппанів на Рівненщині. Очолювали його Завадський, Притицький та інші. Готував цей штаб парашутистів, мінерів і т. д., які воювали на території Польщі. На ці моменти необхідно звертати увагу.

Віктор Магійченко: Я хочу зробити лише декілька зауважень. По-перше, виходить так, що українсько-польські відносини будувалися на основі лише співжиття двох народів. Насправді існувала політика

великих європейських держав, які творили її, і ця політика у значній мірі спричинилася до таких відносин. Тому я не хотів би, щоб ми приземлили українсько-польські відносини до того, щоб наводити той чи інший приклад.

По-друге, природа цього конфлікту походить з княжих часів, він мав різні прояви. Коли відступали польські війська, у вересні 1939 р. на Волині було майже 100 тис. біженців, то українське населення в цілому байдуже поставилося до долі польського народу. Тут йшлося про те, що були напади, потім майже 20 тис. членів ОУН перейшли на німецьку сторону в Генеральну губернію. І всі наступні події були пов'язані не з тим, що цей конфлікт був обов'язковим. Якщо ми будемо з такої точки зору підходити до даної проблеми, то, очевидно, швидше знайдемо порозуміння.

Нарешті, коли ми говоримо про хронологію подій, то варто відзначити й те, що президент Польщі Ігнаци Мосціцький перебував в Олиці, державні і урядові установи в першій декаді нападу фашистської Німеччини на Польщу також розміщувалися на Волині.

Роман Дрозд: Це вже наш п'ятий семінар, під час якого ми повинні знайти, наскільки це можливо, шляхи порозуміння. І ми, напевно, не досягнемо цього порозуміння, ставлячи до стінки ту чи іншу сторону. Я думаю, що всі ми є прихильниками причинно-наслідкової теорії, про яку говорив пан професор Резмер. Звичайно, не можна починати від березня, квітня 1939 чи інших років. На жаль, це була низка помилок з попередніх років, яка призвела до вибуху кривавого конфлікту. І, попри всі зусилля, ми не дійдемо до того, хто почав перший. Я вважаю, що не це є нашою метою.

З іншого боку, якщо ми ведемо мову про причинно-наслідкову послідовність, то чому ми повинні зараз несподівано відділяти Волинь від Холмщини, Волинь від Галичини?

І ще одне. Чому українську сторону показують тут лише як агресора, якщо йдеться, як у виступі пана Філяра, виключно про дії польської сторони з метою відплати? Якщо це так, то в такому випадку українська сторона є тільки агресором.

Наступне питання. Якщо пан професор Філяр говорить, що на початку квітня 1944 р. загони УПА теж перейшли на Холмщину, то чому не зазначається чому? Там уже розпочинаються напади на Українські села. Попередні доповідачі наводили приклади нападів Польської сторони на українські села. Тут важко говорити про Діяльність з метою відплати.

Ми живемо у Польщі. Я є представником Об'єднання українців у Польщі. Ми дуже добре знаємо ментальність поляків та українців] Не туди пролягають шляхи до порозуміння.

Тут іде мова про хронологію подій до 1947 р. Ми не можемо забувати про переселення, депортацію населення. Населення не лише польського, але також і українського. Чому тут говорять тільки про переселення і депортацію українців в Україні та поляків із України до Польщі? У цих категоріях потрібно розглядати і акцію «Вісла», тобто депортацію українців з територій південно-східної Польщі на Західні землі. Якщо ви прагнете до відділення, пишете у своїх працях, що перед акцією «Вісла» була Волинь, а тут відділяєте від Волині територію Холмщини, то де ж тут послідовність чи якась логіка подій? Я розумію, що це є темою інших наших розмірковувань, але вважаю, що усі наші конференції складають єдине ціле, від першої і до останньої.

Михайло Швагуляк: В мене складається враження, що дехто з тих, хто брав участь у дискусіях, не слухали доповідей і рефератів і починають говорити про речі, про які вже йшлося. Дискутувати, не знаючи про що говорили референти, не справедливо і, навіть, образливо.

Щодо суті, я згоден з професором Вальдемаром Резмером в тому, що все-таки треба виходити з тематики, яку ми розглядаємо. Це по-перше. По-друге, треба розглядати події від березня 1939 р. Але я лише на попередньому засіданні мав доповідь на цю тему. Я б не хотів бути звинуваченим у тому, що повторюю тези своєї попередньої доповіді. Я пам'ятаю про всі ті факти і згоден, що варто було б їх до цього долучити.

Хочу подякувати пану Збіїневу Пальському за те, що він уточнив ті факти, які я подав. Це, звичайно, відхід від проблематики, яку ми розглядаємо, але такі уточнення є суттєвими і справедливими. Можливо, я використовував дані лише еміграційних авторів, але ці зауваження збагатили наші знання про певні факти. Більшість наших документів порушували лише окремі факти і це нічого не дає для вирішення тієї проблеми, яку ми зараз порушуємо. Те, коли відбулися перші вбивства, коли другі чи треті має важливе і принципове значення, але ми говорили про це і на інших конференціях. Тоді виходить, що все сказане попередньо було даремним. Щодо нових фактів, то їх можна додати не лише сотні, а й тисячі. Можна додати і те, що Фелікс Славой-Складковський зустрів воєводу Альфреда Білика і насварив його за те, що він покинув воєводство. Останній, повернувшись до Львова покінчив життя самогубством. Можна

додати ще безліч інших фактів, але суті це не змінить, тому що ми повинні виходити із загальних засад.

На території Західної України стикалися інтереси чотирьох сил. Один з останніх дискусантів говорив, що ми повинні враховувати політику різних держав на цьому терені. Про це вже йшлося. І лише протиборство цих різних сил, протиборство двох основних потуг - Німеччини і Радянського Союзу - визначало тло, на якому відбувалися всі зближення.

Готуючи доповідь, я ставив за мету приказати головні періоди, які були визначальними для розвитку регіону. Звичайно, бувало так, що, наприклад, в кінці червня відбулася якась одна дуже важлива подія, на початку липня інша, але не вони визначали суть, розвиток тенденцій, які мали вирішальне значення для подальшої долі регіону в рамках кількох років чи, навіть, цілих епох.

Ця тема мала бути розглянута найпершою, ще на першому або, в крайньому випадку, на другому семінарі. На основі цього вже пізніше можна було розвивати різні проблеми і теми, які склали суть тогочасних подій. Але, оскільки ми в середині нашої праці дійшли до даної проблеми, то мусимо довести це до кінця. Ми науковці і не повинні бути в ролі статистів чи емоційних звідників, які вираховують, хто кого найбільше скривдив і вразив. В такому разі ми тут непотрібні.

Польська історіографія має ту перевагу, що вона раніше почала займатися даною проблематикою і, нарешті, дійшла до підрахунку втрат. Звернімо увагу, на якій основі базуються дані про ці втрати. На основі показів свідків, очевидців або їх родичів. При цьому відчувається сильний емоційний заряд. І на основі цього будуються дані з великими цифрами, до яких, як правило, додаються три нулі. Ці спомини несуть на собі величезне емоційне враження, величезний вплив переживань, які випали на долю тих людей. Це матеріал важливий, але дуже однобокий, на його основі не можна будувати всі ці дані. Тут потрібен розсудливий діалектичний підхід. Праця лише починається, вона повинна продовжуватися. Молодь зараз починає досліджувати цю проблему втрат і жаклих конфліктів. Але емоції нарешті повинні відійти, ми повинні аналізувати, а не боротися одні з одними.

Таким чином, видається, що ми повинні лише констатувати факти, визначити періоди і основні їх тенденції. Оце наше завдання. А тоді вирішувати решту проблем. Перед нами ще стоїть ціла низка тем. Питання людських втрат ми будемо розглядати окремо. Ми вже розглянули багато проблем. Не відбираймо матеріалу від попередніх засідань. Дотримуймося тематики нинішнього семінару. І ми цього

досягнемо, якщо відкинемо окремі додатки, що не визначають суті даної проблеми.

Владислав Філяр: Хочу дати відповідь на питання, які були скеровані на адресу доповідачів. Перше запитання: чому було обійдено увагою діяльність «Вахляжа» на Волині в 1942 р.? Ні, не обійдено, в моїх матеріалах, що стосуються хронології, є і «Вахляж», і розвідка Волинь-Схід. Це дві організації, але вони діяли не на Волині, а на схід від колишнього польсько-радянського кордону. Усе це є, але через брак часу я у своєму виступі змушений був пропустити деякі речі.

Чому не говорилося про польсько-українські переговори, ініціатором яких була ОУН-Б, у жовтні 1941 р.? У моїй хронології названі тільки деякі переговори, натомість буде окрема тема про польсько-українське порозуміння у Другій світовій війні, там про усе це говоритиметься детально. Ця тема незабаром буде підготовлена.

Як пояснити те, що перші напади на польські села відбувалися на територіях, захоплених січчю «Тараса Бульби»? Бо власне там з'явилися перші загони «Тараса Бульби» і перші військові загони ОУН-Бандери, саме там, а не деінде. Тому там розпочалися напади. Про це ми ще будемо говорити і давати оцінку цим подіям.

Чому не було запрошено українського представника Братства вояків УПА, адже воно в Україні діє легально? Я міг би відповісти на це запитання, але не хочу виручати організаторів і тому відбиваю його, як м'ячик, в їхню сторону.

Чому немає польської партизанщини Сатановського? Тому що ми цією справою не займаємося. Це була польська партизанщина, але її керівництво було в радянських руках, ми на це не мали жодного впливу. Натомість я погоджуюся, що минати цю тему не можна, і тому пропоную звернути на неї увагу в майбутньому. Це може бути, наприклад, тема «Поляки і українці в радянських партизанських загонах на Волині», адже і українці були в радянських партизанських загонах. А зараз ми розглядаємо польський національно-визвольний рух на цих землях.

Чому ми не поєднуємо усе це з Холмом? Можливо, деякі з вас не орієнтуються, але на четвертому семінарі, який відбувся у Варшаві, ми погодилися з пропозицією одного львівського професора, щоб усі ті події, що мали місце під час Другої світової війни, розкласти не за роками, а за характерними для цього періоду місцевостями. Отже, спочатку Волинь, потім Галичина, а третя територія повіти південно-східної Польщі на захід від Бугу. Там ми будемо детально розглядати акцію «Вісла».

На наступне запитання дасть відповідь пан професор Клімецький, я ж хочу звернути увагу на таку річ. Будь ласка, не шукайте в наших рефератах і висловлюваннях якогось бажання напасти і добити національно-визвольний рух. Це не так. Ми лише хочемо встановити факти для того, щоб сформулювалося одне спільне поняття про те, які речі мали місце. А оцінка, інтерпретація фактів буде різна. Я переконаний, що з багатьох питань ми дійдемо згоди, проте деякі оцінки не збігатимуться. Власне, так завжди є з історією народів. Герої однієї країни часто бувають найзапеклішими ворогами іншої. Взяти хоча б Чарнецького, про якого у польському гімні говориться як про героя. В очах українців цей самий Чарнецький з його кривавими діями на Волині був несамовитим сатрапом. Так буде і з оцінкою наших фактів. А хронологію ми робимо для того, щоб ці події упорядкувати у часі, щоб не було так, що хтось народився після війни, а брав у ній участь.

Інше питання. Усього в хронологію ми не вмістимо. Я був би занадто зарозумілим, якщо б сказав, що хронологію опрацював повністю. Це не так, я бачу там прогалини. Але у мене не було матеріалів. Я розраховував, що українська сторона узагальнить ці речі і ми над цим працюватимемо далі, щоб врешті-решт довести цю хронологію до належного стану. Я вважаю, що в ній, можливо, пропущено дуже важливі події, що повинні там бути; інші, в свою чергу, потрібно буде викреслити. Це завдання наступних семінарів. Ми маємо матеріали, обидві сторони з ними ознайомляться на наступному семінарі і узагальнять їх. Так крок за кроком ми наближатимемося до повного в'яснення. Не підозрюйте нас у тому, що ми хочемо усе це перекроїти і показати свою правоту. Ми хочемо раз і назавжди в'яснити факти, правду, щоб між нами не було жодних непорозумінь.

Ярослав Ісаєвич: Дозвольте підвести підсумок дискусії, яка була дуже плідною. Слухаючи один одного, навіть у тих випадках, коли висловлювався протилежний погляд, ми змушені модифікувати свої знання, уточнювати свою аргументацію. Думаю, що сьогоднішня дискусія була дуже корисною.

Я хотів би звернути увагу на термінологію, яка має відношення до всіх тем нашої програми, а також має пряме відношення і до хронології випадків. Нещодавно в одному з польських журналів була надрукована стаття під назвою «Про можливості ліберального націоналізму». Зміст цієї статті був таким: У польській мові слово «націоналістичний» має, безсумнівно, негативний вплив, тому, скажімо, організацію «Свобода і Незалежність» (WiN) можна назвати націоналістич-

ною, а Армію Крайову вже не можна, бо це вже патріотична державна структура. І тут виходить якась нерівномірність термінології. Я розумію, що бандерівців і мельниківців можна назвати націоналістами, бо вони самі себе так називали. Це одна сторона питання. А друга сторона це те, що якоюсь мірою польські збройні формування, які боролися за відновлення Польщі, були націоналістичними в тому плані, що вони відстоювали інтереси польської нації. І тільки в такому сенсі були націоналістичними українські збройні формування. І якщо ми говоримо, що щось зробили польські чи українські націоналісти, то не треба просто говорити поляк чи українець. Поняття «націоналіст» повинно застосовуватись в однаковому значенні щодо українців і щодо поляків.

Чому я прив'язую це до згаданої статті? Тут чітко говориться, що під націоналізмом треба також розуміти і позитивний рух народів до створення своєї державності, до боротьби проти окупантів і т. д. Нам це особливо болить. У комуністичні часи слово «націоналізм» вживалося як лайка. А тепер польська історіографія ніби продовжує це. Хоча це пов'язується з традиційним для польського вжитку значенням терміну націоналізм. Я розумію, що слово націоналізм в польській мові має значення швидше періодичне, а професор Пйотр Вандич говорить, що таке вживання цього слова кривдить тих націоналістів, які борються за права поневолених націй.

Міхал Клімецький: Мені приємне те, що наша дискусія була такою довгою, бурхливою та вичерпною, і багато ще осіб хотіло в ній взяти участь. Це є доказом того, що наші реферати викликали інтерес у присутніх. Як відмітили пан професор Швагуляк і пан професор Філяр, визначені основні положення, певні часові рамки та обсяг, в які цю хронологію потрібно помістити. Інакше ми можемо отримати занадто обширний і детальний перелік подій. Кожен з нас намагався показати явища, котрі формували хід подій на цих землях. Я свій реферат вважаю таким, що узагальнює текст професора Філяра. Він довів це до періоду, коли, на мою думку, історія того, що діялося на Волині, перенеслася і на територію Східної Малопольщі.

Тут лунали висловлювання, що польська сторона зробила найважливішою частиною нашої зустрічі польсько-українське питання. Я вважаю, що наш семінар повинен піднімати передусім польсько-українські проблеми. Після стількох зустрічей ми мусимо говорити про ці речі, спираючись на матеріали із джерел, адже на даний час ми є найбільш компетентним колективом, що збирається два рази в рік, у Польщі та Україні. Мені дуже приємно, що серед студентів, у різних

осередках, на сесіях лунають запитання про матеріали з нашого семінару. Я бачу зацікавлення, яке ці книги викликають, і це є свідченням того, що ми починаємо відігравати істотну роль у творенні громадської думки.

Переходжу до основних речей. Я вважаю, що ми ніколи не вирішимо остаточно, з чого почати. 1 вересня 1939 р. є датою не тільки символічною, але й деякою мірою характерною. Ми можемо прийняти березень, середину серпня, але і на 1 вересня є підстави. Історики мають певні знання про те, що відбувалося раніше, і незважаючи на те, що професор Резмер хитає головою, я залишаюся зі своєю думкою. Зрештою, так було закладено організаторами, і ми тут виконуємо їхні доручення.

На мою думку, вісью усіх подій, про які ми тут говорили з нагоди наших рефератів, є замкнення певного історичного процесу. Я цей процес назвав би кінцем присутності польського суспільства на землях, що називалися Західною Україною. В даний час цей стик, на якому перемішалось польське і українське населення, справді є невеликим, і те, що на ньому відбувалося, не впливає вже, дякувати Богу, на погляди широких верств, у тому числі верств інтелектуальних, творчих. Але кінцевий етап перебування поляків на цих землях був нечувано трагічним, бо супроводжувався він фізичним винищенням, терором, усуненням, викиданням. І цей процес є проблемою не тільки польсько-українською. Я не хочу, щоб ми знову входили у дискусію, це просто констатація певних фактів, що мали місце.

Ми не зможемо зрозуміти сучасну історію Польщі та України, проводити заняття в університетах і школах, писати книги, якщо не зуміємо максимально точно, щиро і відверто показати появу етнічно нового простору, що є на територіях давніх чотирьох південно-східних воєводств Польщі. Тому нам не вдасться уникнути в наших дискусіях питання величини втрат, яким чином ці втрати з'явилися і чому польське та українське населення було викинено на різні береги Бугу. Бо, як зазначив пан Дрозд, ця проблема ширша і стосується не тільки однієї сторони кордону. Саме тепер ми зосередилися на цьому елементі і, як сказав професор Філяр, будемо однаково чесно, добросовісно і об'єктивно досліджувати проблеми, які ще залишилися.

Ще одна річ. Звичайно, я володію ширшим календарем, але цілеспрямовано розпочав із червня 1941 р., тому що пан професор Швагуляк Досить вичерпно і цікаво подав те, що було до 1941 р. Я з цим погоджуюся. Але на те, що відбувалося після червня 1941 р., враховуючи матеріали Делегатури, у мене інша точка зору.

Відповім ще на два запитання. Чому було обійдено мовчанкою декларацію Громадського комітету Львівського округу Союзу збройної боротьби (СЗБ) в 1942 р. про виселення українського населення зі Східних кресів? Це не так, просто ми говорили про головні напрями.

Чи не розпочався польсько-український конфлікт з захоплення Польщею українських земель? За відповіддю на це питання з приємністю відсилаю товариство до книг пана професора Степана Марчучка, доктора Миколи Литвина, Кліма Науменка, до праці, яку видали двоє наших торунських колег *Польща-Україна 1918-1920*. Там ви знайдете питання генезису польсько-українського конфлікту ХХ ст. На цьому семінарі відповісти в кількох словах ми не в змозі.

Втрати населення в Західній Україні у 1939-1941 рр.

Радянська агресія на Польщу, розпочата 17 вересня 1939 р., стала початком мучеництва польських громадян східних земель різних національностей. Зрештою, внаслідок радянсько-німецького договору від 28 вересня 1939 р., під окупацією опинилося 51,6% території польської держави (тобто понад 200 тис. км²), на якій проживало 13,2 млн. населення. Серед них було 5,3 млн. поляків (40,4%), 4,5 млн. українців, 1,9 млн. білорусів, 1,1 млн. євреїв (розмовляли на ідіш та івриті), 134 тис. росіян, 89 тис. німців, 84 тис. литовців і 35 тис. чехів. Процент католиків римського обряду на цій території становив 33,4 (4,4 млн. осіб)¹. У склад вищезазначеного регіону Західної України входили землі таких польських воєводств: Львівського, Станіславського, Тернопільського і Волинського. У 1939 р., згідно зі статистичними даними, у цих воєводствах проживало:

а) Львівське воєводство - 2,1 млн. осіб, серед яких 45% задекларувало, що розмовляють польською мовою, 44,8% - українською, 9% - це євреї і 1,2% - інші національності;

б) Станіславське воєводство - 1,6 млн. осіб, серед них - 22,4% користалися в спілкуванні польською мовою, 68,9% - українською, 7,4% - це євреї і 1,3% - інші національності;

в) Тернопільське воєводство - 1,7 млн. осіб, серед них 49,3% розмовляли польською мовою, 45,5% - українською, 4,9% - це євреї і 5% - інші;

г) Волинське воєводство - 2,3 млн. осіб, серед них 17,1% розмовляли по-польськи, 67,9% - по-українськи, 9,9% - це євреї, і 5% - інші.

Замість вищеперерахованих польських воєводств радянська влада створила нові адміністративні одиниці - області (Тернопільську, Станіславську, Львівську, Дрогобицьку, Волинську і Рівненську)².

Відразу після загарбання цієї території радянська влада почала застосовувати щодо польських громадян східних земель політику терору та екстермінації. Внаслідок цієї політики багато осіб, які там проживали чи перебували, були змушені змінити своє місце проживання, а тому багато загинуло. Проблематикою перебування польських

громадян під радянською окупацією і пов'язаною з цим проблемою людських втрат зайнялися ще під час Другої світової війни. Як польське підпілля (Союз збройної боротьби), так і уряд в еміграції і помітили цю проблему і вперше спробували визначити кількість і радянських репресій на східних землях (арешти, депортації, інтерновання військових, розстріли і т. ін.), в тому числі й кількість померлих і вбитих польських громадян на сході³. Це питання обговорювалося також в II Польському корпусі. Керівник Бюро документації цього формування Богдан Подоський подав, наприклад, і кількість польських громадян, вивезених на схід - 990 тис.⁴ Ці дані і майже не відрізнялися від підрахунків польського уряду, який у 1943 р. вказував на 1 млн вивезених осіб⁵. Проте, у своїх підрахунках він спирався в основному на свідчення і спогади поляків. Також після і війни в еміграційних видавництвах займалися цією проблемою, і В оцінці польського міністра справедливості, поданій в праці *Stalin and the Poles* (1949 р.) було названо 980 тис. польських громадян, депортованих на схід. Сталося це внаслідок чотирьох депортацій, а саме: в лютому 1940 р. - 220 тис., у квітні 1940 р. - 320 тис., у червні 1940 р. - 240 тис. і 200 тис. у червні 1941 р.⁶

У пізніший період найповніше висвітлив проблему польських втрат і внаслідок радянської окупації Владислав Вельгорський у невеличкій і праці *Доля поляків у радянській неволі (1939-1956)*, виданій у Лондоні в 1956 р. В ній визначена не тільки кількість депортованих (у цьому і питанні повністю приймаються дані Міністерства справедливості* еміграційного уряду), але також піднімається проблема інтернованих і військових, примусово забраних на службу в Червону армію, а також арештованих⁷. У подальші роки в еміграції виходять праці, які ; практично посилаються на раніші дані В. Вельгорського.

В ПНР історики питаннями, що стосуються становища польського і населення на території, приєднаної до Радянського Союзу в 1939 р., і зайнялися досить пізно - практично аж в 70-х рр. Серед інших і Христина Керстен, посилаючись на дані польського Міністерства і закондонних справ (МЗС) від 1944 р., визначала кількість депортованих близько 880 тис. (ці дані майже не відрізняються від статистики і еміграційних істориків)⁸.

Дослідження цієї проблематики посилюються наприкінці 80-х рр.] У тогочасних працях (наприклад, Пйотр Жаронь, *Польське населення і у Радянському Союзі під час II світової війни*, Варшава 1990) вказана кількість вивезених на схід польських громадян у 1939-1941 рр. - 1 млн і 230 тис. осіб (серед них - 250 тис. депортованих у лютому 1940 р. і 280 тис. у червні 1941 р.)⁹. З цього виникає, що історики почали значно ;

завищувати кількість репресованих польських громадян на східних землях. У той самий час і в тих самих працях значно завищено кількість польських громадян, які з різних причин у 1939-1941 рр. знаходилися в глибині СРСР (депортовані, в'язні, інтерновані, добровільно евакуйовані, притягнені до служби в Червоній армії) майже до 2 млн. осіб¹⁰. Для порівняння потрібно вказати, що еміграційні автори подали цю кількість як близько 1 млн 684 тис. осіб¹¹.

Враховуючи ці дані, визначено, що репресії охопили близько 8% загальної кількості жителів східних земель, а якщо йдеться про поляків, цей відсоток визначено навіть як 15% загалу. Проте ці дані значно завищені. Вроцлавські автори праці *Масові радянські депортації під час II світової війни* (1994 р.) стверджують, що церковні джерела подають втрати польського населення (римо-католицького обряду), наприклад, у Львівській єпархії тільки на 10% від загалу вірних. Також набагато менші підрахунки польських опікунських комітетів, зроблені в 1941-1942 рр. Наприклад, у Дрогобичі та повіті було репресовано близько 3% поляків, які там проживали, а з трьох повітів Станіславського воєводства (Станіслав, Рогатин, Надвірна) вивезено близько 3,67% поляків¹².

Радянська влада, що цілком зрозуміло, у своїх офіційних даних також значно применшувала число репресованих польських громадян. У жовтні 1941 р. вона офіційно заявила польській стороні, що на території Радянського Союзу в 1941 р. було 387 932 «позбавлених волі» польських громадян, з яких 291 137 осіб повинно було перебувати в спеціальних поселеннях¹³. Ці дані були прийняті польським посольством у Москві. Згідно з оцінками відділу опіки посольства РП в СРСР, в 1942 р. на радянській території перебувало більше поляків, ніж це подає радянська статистика - 546 730 осіб (в тому числі 75 тис. у «стройбатальйонах» і 50 тис. у таборах праці)¹⁴.

Потрібно детальніше проаналізувати, чим викликана така розбіжність між польською і радянською статистиками. Як стверджують польські історики, ця різниця могла виникати з дуже високої смертності депортованих і ув'язнених в таборах. Наприклад, Владислав Вельгорський визначив, що до кінця 1942 р. на території Радянського Союзу померло близько 900 тис. польських громадян. На його думку, протягом року в таборах смертність становила 30%, а в засланні 20%¹⁵. Інші автори, як, наприклад, в третьому томі *Польських збройних сил в II світовій війні* подають статистичні річні дані - 30% смертності в таборах і 15% - в засланні¹⁶.

Вищезгадувані вроцлавські автори стверджують, що статистика Щодо смертності серед польських громадян, які перебували у Радянсь-

кому Союзі, значно завищена. Тому, як вони вважають, потрібно внести серйозні корективи до даних цієї тематики. В основу їх оцінювання були покладені архівні матеріали НКВС, які стали доступними з 1988 р. (як в Польщі у формі фотокопій, так і в російських архівах), а також публікації на їх підставі (переважно російських і українських авторів). Проте, існують сумніви щодо компетентності і вірогідності інформацій, поміщених у матеріалах радянських властей щодо 40-х рр. Однак, потрібно повністю погодитись з тим, що дослідження радянської політики щодо польських громадян у 1939-1941 рр. на східних землях має опиратися на збережених чисельних російських матеріалах. Це дуже потрібно, оскільки нові дані вносять важливі корективи і відрізняються від статистики польської влади, істориків і англійського керівництва¹⁷.

Далі я зупинюся на проявах радянського терору щодо польських громадян на території Західної України в 1939-1941 рр.

Перші жертви з польського боку з'явилися відразу після того, як відділи Червоної армії ступили на польські землі. На основі багатьох спогадів і збережених фрагментів радянської документації виникає, що ще перед 17 вересня 1939 р., а також відразу після введення радянських відділів, відбувались напади українських селян на маєтки польських власників, військових і колоністів. Внаслідок цього загинуло багато поляків і євреїв (жорстоко замордованих) - наприклад, в осаді Якубовці, де було забито 34 жителі (косами і сокирами), в селі Конюхи - 7 сімей євреїв (двох дітей кинуту живцем у вогнище). Таких описаних випадків було більше. Однак, важко встановити (ці питання ще не досліджені) розмах цього явища. Багато таких випадків подає Ришард Шавловський у праці *Польсько-радянська війна 1939 р.* На основі збережених даних можна стверджувати, що в той час на території Західної України загинуло від рук українців і радянських солдатів (були серед них також випадки розстрілів польських службовців і землевласників) від кількох сот до майже кількох тисяч поляків і євреїв у період від середини вересня до початку жовтня 1939 р.¹⁸

Дуже швидко, вже восени 1939 р., окупаційна радянська влада почала підготовку до депортації перших великих груп польського населення. Спочатку зайнялася осадниками. Попередньо була організована гостра пропагандистська кампанія проти цієї групи. Піднята проблема була важливою для радянської влади, хоча потрібно підкреслити, що загальна кількість осадників на східних землях восени 1939 р. становила від 20 до понад 70 тисяч осіб. Більшість з них - це польські селяни, які купили землю на сході. Серед них було приблизно 6-8 тис. військових осадників. Отож, ця проблема не була

значимою щодо кількості, якщо враховувати кількість жителів східних земель¹⁹.

Вже 5 грудня 1939 р. Рада народних комісарів СРСР прийняла постанову про виселення осадників із західних областей Білорусі та Української РСР. До виконання цього рішення приступили відразу. Народний комісар внутрішніх справ Лаврентій Берія визначив на 5 січня 1940 р. термін перепису сімей осадників і лісників, які підлягають вивезенню. Такі списки були підготовлені до 25 січня 1940 р. Вночі з 9 на 10 лютого 1940 р. спеціальні групи під контролем НКВС приступили перед 6 год. (4 год. польського часу) до вивезення жителів сіл, які зовсім цього не сподівалися (осадників і лісників разом з їхніми сім'ями). Перша депортація проводилась у дуже важких погодних умовах, при температурі -40°C. Кожна сім'я мала всього 2 години на збори і теоретично, відповідно до рішення радянської влади, могла забрати з собою до 500 кг багажу. Для депортованих були підготовлені поїзди з 55 вагонів (49 вагонів для депортованих, 4-для багажу і 1 - для обслуговуючого персоналу). У вагоні повинно було знаходитися 25-30 осіб, а транспорт мав бути забезпечений ліками та медичним обслуговуванням. Кожен депортований мав отримувати гарячу страву і 800 гр. хліба. Постанова ця існувала лише на папері, дійсність була зовсім іншою.

Потрібно підкреслити, що зафіксовано випадки допомоги, наданої депортованим сусідами-українцями. Траплялися навіть випадки, коли українські сусіди, а особливо жінки, старалися вигородити депортованих перед представниками радянської влади. Маєтки вивезених осіб переходили до рук властей, списувалися і частково роздавалися найбіднішим селянам або ж розграбовувалися²⁰.

Важко визначити точну кількість депортованих у лютому 1940 р. Згідно з радянськими планами, з території Західної України, мали депортувати загалом 17 753 сім'ї (тобто 99 065 осіб). Проте, практично 3 цих земель було вивезено трохи менше осадників - 17 206 сімей (89 062 особи). Разом в першій депортації із колишніх східних земель Польщі на схід було вивезено близько 140-143 тис. колоністів, яких було розселено в 21 автономній республіці, краї, області приблизно в 115 населених пунктах. У цій групі було 28% чоловіків понад 16 років, 29% жінок, 8,5% дітей (14-16 років) і 35% дітей до 14 років²¹.

Серед депортованих осіб, всупереч попереднім підрахункам, були не лише поляки. На основі російських даних середини 1941 р. поляки становили 81,7% депортованих, українці - 8,8%, білоруси - 8,1%, німці - 0,11% та інші - 1,4%²².

Водночас, коли приймалося рішення про депортацію осадників 1 лісників, радянська влада визначила долю біженців - групи польських громадян, які потрапили на східні землі внаслідок воєнних дій. Згідно деяких польських оцінок, лише у Львові в 1939 р. перебувало близько 300-400 тис. втікачів. Однак, радянські власті оцінювали їх кількість у місті в листопаді 1939 р. приблизно у 80 тис. осіб.

В результаті угоди між III Рейхом і СРСР, укладеної наприкінці грудня 1939 р., частина біженців могла повернутися до своїх місць проживання. Акція переселення тривала від лютого до травня 1940 р. В результаті на захід, у німецьку зону окупації, вирішило виїхати багато осіб.

Німецькі функціонери, які займалися репатріацією зі сходу, були вражені тим, що намагався повернутися значний відсоток осіб єврейського походження. Внаслідок цієї акції, від квітня до червня 1940 р., на територію Генеральної губернії (в основному до Лодзі) повернулося 66 тис. осіб (в тому числі 3200 німців і близько 1600 євреїв - цих останніх німці не хотіли приймати на свою територію)²³.

Не всі біженці хотіли повертатися під німецьку владу. Раднарком 2 березня 1940 р. прийняв рішення виселити в глибину Росії всіх тих, хто відмовився від репатріації, і тих, хто добровільно не хотів прийняти радянського паспорта. В кінцевому результаті рішення це постановили втілити наприкінці червня 1940 р., бо продовжувалося переселення до Німеччини²⁴.

Депортацію «біженців» було проведено вночі з 28 на 29 червня 1940 р. Стосувалася вона осіб, які «прагнули виїхати в Німеччину, але не були прийняті німецькою стороною». Під час вивезення зафіксовано випадки рішучого опору і самовбивств.

Тут також виникають проблеми з визначенням точної кількості депортованих (існує різниця в списках НКВС перед депортацією і після її завершення). З даних, оснований на списках комендантів 57 ешелонів депортованих, виникає, що всього було виселено 76 246 осіб, в тому числі 52 617 з території Західної України (передусім зі Львова - понад 30 тис.) Окрім цього, депортовано із Західної України арештованих наприкінці червня 9275 самотніх осіб. Виселених під час цієї депортації направлено до 14 областей, країв і автономних республік у 251 населений пункт.

За даними з II кварталу 1941 р. серед цієї групи вивезених було: тільки 11% поляків, 2,3% українців, 0,24% білорусів, 0,16% німців і близько 84,6% євреїв. У цій групі великий відсоток становили малодітні та неповні сім'ї (73,5% чоловік і жінок, аж 26,5% дітей). Більшість депортованих походила з міст, переважала інтелігенція

(згідно з радянською статистикою було понад 8 тис. лікарів, агрономів, вчителів, працівників адміністрації)²⁵.

Виселені під час першої і другої депортацій (осадники і біженці) в переважній більшості наприкінці 1941 р. працювали. З радянських даних виникає, що в той час працювало 78,8% «біженців» і 86,4% «осадників». Потрібно підкреслити, що праця була важкою, переважно в лісі на вирубці, не вистачало знарядь праці та інвентаря. У поселеннях панував голод, були дуже важкі житлові та санітарні умови. В результаті важкої ситуації, згідно даних НКВС, до середини 1941 р., тобто протягом 16 місяців перебування, померло близько 7,4% осіб з групи «осадників» (перша депортація - близько 10,5 тисяч зі 142 тисяч осіб) і близько 2,3% серед «біженців» (друга депортація - близько 1760 осіб з близько 78 тисяч осіб). Ці дані значно відрізняються від попередніх підрахунків польських дослідників, які визначали річну смертність серед засланих від 15 до 20% або й більше²⁶.

На початку березня 1940 р. вирішилася також доля сімей ув'язнених осіб (інтернованих), які перебували в таборах у Козельську, Старобільську й Осташкові. Їх депортацію призначено на ніч з 12 на 13 квітня 1940 р. В результаті в 51 ешелоні було вислано до Казахстану близько 61 тис. членів сімей репресованих учасників польських організацій, офіцерів, підофіцерів, тюремної служби, поліцейських, землевласників, підприємців і службовців. Більшість направлено у колгоспи і радгоспи. Їх статус формально відрізнявся від більшості вивезених груп - вони були адміністративно заслані на 10 років. Проживали разом з місцевим населенням, а не в окремих поселеннях. У цій групі переважали жінки з дітьми, а також особи похилого віку. Немає точних даних про національний склад вищевказаної групи, але відомо, що крім поляків, були в ній також українці, євреї і білоруси²⁷.

Потім, після лютневої, квітневої і червневої депортацій, настала перерва у вивезеннях зі східних земель, яка тривала 11 місяців. Наступну масову депортацію радянська влада запланувала на кінець весни 1941 р. У середині травня 1941 р. Раднарком прийняв рішення про «чистку» прикордонних земель. Таким чином, серед інших вивезенню підлягали «активні члени контрреволюційних організацій і члени їхніх родин».

Акція розпочалася 21 травня 1941 р., за наказом Берії про вивезення осіб з території Західної України. Потім депортація охопила Західну Білорусь і Прибалтику. Виселення тривали до моменту нападу III Рейху на Радянський Союз 22 червня 1941 р. Внаслідок депортації встигли вивезти на схід 85 716 осіб (польських громадян), в тому числі 12 371³ Західної України. Транспорт був направлений у Новосибірську

область, Алтайський край, Красноярськ і в Казахську РСР. Радянська влада у своїй документації називала цю групу депортованих «засланими на поселення». Їх вивозили у заслання на 20 років і після прибуття на місце, вони мали право на самостійне місце проживання. Були також зобов'язані через певний час реєструватися у місцевому відділенні НКВС. Могли працювати на державних підприємствах, бути членами колгоспів і мали всі соціальні права громадян СРСР.

На жаль, немає точних даних про національний склад засланих у цій четвертій депортації. Можна стверджувати, що в групі депортованих із Західної України переважали українці²⁸.

Отож, загалом, на основі збережених і на сьогодні доступних даних і з російських архівів, можемо вважати, що серед депортованих (їх кількість, згідно з російськими документами, становить близько 315-330 тис.) переважали поляки - близько 200 тис. (60%), далі євреї - понад 70 тис., українці - 25 тис., білоруси - 20 тис., а також декілька тисяч німців, литовців, росіян і чехів. На цій підставі можна стверджувати, що зі східних земель було депортовано у 1939-1941 рр. близько 4,5% проживаючих там поляків, невеликий процент місцевих євреїв (не враховуючи біженців), близько 0,5% українців і близько 0,9% білорусів²⁹.

Окрім депортованих різних груп польських громадян, радянська влада відправила в табори військовополонених близько 180 тис. польських солдатів. Близько 40 тис. рядових після нетривалого перебування в таборах було звільнено, а близько 48 тис. у межах репатріації відіслано до Генеральної губернії. Натомість близько 80-100 тис. було направлено до трьох таборів (в Козельську, Осташкові та Старобільську). Їхня доля була трагічна. Згідно з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р., у квітні вони були знищені. Разом у Катині, Медному і Харкові вбито 14 700 в'язнів. Серед них було 3750 осіб, сім'ї яких проживали на окупованій Радянським Союзом з вересня 1939 р. території. Важко визначити, скільки їх походило саме із Західної України³⁰.

Потенційних ворогів радянська влада теж відправляла у в'язниці. Радянські в'язниці були ще одним місцем страти польських громадян. Згідно даних НКВС на 5 березня 1940 р., у в'язницях Західної України і Білорусі знаходилися 18 662 особи, з них 10 685 поляків (біля 1,2 тис. офіцерів, 5 тис. поліцейських і жандармів, 347 шпигунів). Згідно рішення від 5 березня 1940 р., розстріляно 7305 арештованих, в тому числі 3425 у в'язницях Західної України. Відомо також, що на початку квітня 1941 р. у в'язницях Західної України перебувало 21 974 особи (у всіх в'язницях на східних землях - 43 020 в'язнів)³¹. На жаль, не

маємо даних про національний склад ув'язнених осіб. Після вибуху німецько-радянської війни в'язнів евакуювали на схід. Існують підтверджені дані, що під час поспішної евакуації частину в'язнів розстріляли чи замордували. Проте, важко встановити, скільки в'язнів загинуло в цій евакуації і в яких саме в'язницях. Відомо, наприклад, що перед тим, як залишити Львів, НКВС знищило багато в'язнів: як поляків, так і українців. Можна ствердити, що під час евакуації у всіх в'язницях було розстріляно близько 9500 осіб (польських громадян).

Для доповнення проблеми втрат населення потрібно вказати також на факт примусової служби в радянській армії осіб, народжених в 1917, 1918, 1919 рр. Немає точних даних щодо кількості рекрутів. Ця проблема ще не досліджена науково, на основі доступних тепер архівних матеріалів. Згідно з попередньою статистикою Вельгорського, весною 1941 р. примушено до служби в армії близько 100 тис. польських громадян, а чергові 100 тис. осіб забрано до війська під час німецько-радянської війни у 1941 р.³² Інші автори не підтверджують цих даних. Важко також встановити, скільки новобранців походило з Західної України і який був їх національний склад.

На закінчення потрібно вказати, скільки осіб повернулося до Польщі після війни серед вивезених на схід у 1939-1941 рр. Це допоможе визначити, які були втрати серед польських громадян на території радянської окупації. На основі досліджень Христини Керстен відомо, що до 1946 р. з Радянського Союзу повернулося 266 тис. осіб³³. Під час наступної хвилі репатріації зі сходу в 1955-1959 рр. тільки невелика група виселених у 1939-1941 рр. прибула до Польщі (на жаль, не збереглися дані щодо національного складу осіб, які повернулися, і скільки точно серед них було депортованих у 1939-1941 рр.).

На основі новітніх досліджень, враховуючи дані російських архівів можна ствердити, що зі східного вигнання повернулося близько 415 тис. осіб, що на думку польських дослідників становить половину з тих, які в 1940-1941 рр. були вислані у віддалені райони СРСР зі східних польських земель (серед них були: арештовані, депортовані, примусово забрані до Червоної армії, евакуйовані в 1941 р. і т. п.)³⁴. Крім того, можна ствердити, що відсоток врятованих був значно більший, ніж вважалося досі. Ці дані також можна врахувати при визначенні втрат населення на території Західної України.

ПРИМІТКИ

1. W. Wielhorski, *Losy Polaków w niewoli sowieckiej (1939-1956)*, Londyn 1956, s. 9-10.
2. E. Wróbel, J. Wróbel, *Rozproszeni po świecie. Obozy i osiedla uchodźców polskich ze Związku Radzieckiego 1942-1950*, Chicago 1992, s. 6-8.
3. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1994, s. 27-28.
4. P. B. [B. Podoski], *Polska Wschodnia 1939-1941*, Rzym 1945, s. 10; Z. S. Siemaszko, *W sowieckim osaczeniu 1939-1943*, Londyn 1991, s. 11.
5. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 28; *Polish-Soviet Relations 1939-1943. Official Documents*, Washington 1943, s. 21.
6. W. Wielhorski, *op. cit.*, s. 15; A. Gurjanow, *Cztery deportacje 1940-1941*, „Karta” 1994, nr 12, s. 125.
7. W. Wielhorski, *op. cit.*, s. 28.
8. K. Kersten, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej (studium historyczne)*, Wrocław 1974, s. 35; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 29.
9. P. Żaroń, *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, Warszawa 1990, s. 132.
10. *Ibidem*, s. 132; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 30.
11. W. Wielhorski, *op. cit.*, s. 21; Z. S. Siemaszko, *op. cit.*, s. 10-13; E. Wróbel, J. Wróbel, *op. cit.*, s. 13.
12. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 31-32.
13. *Ibidem*, s. 32.
14. G. Hryciuk, *Zasady i tryb deportacji. Liczebność i rozmieszczenie zesłańców [w:] Życie codzienne polskich zesłańców w ZSRR w latach 1940-1946*, red. S. Ciesielski, Wrocław 1997, s. 35; *Obliczania Ambasady*, „Karta” 1994, nr 2, s. 111.
15. W. Wielhorski, *Losy Polaków...*, s. 21.
16. *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 3: *Armia Krajowa*, Londyn 1950, s. 36.
17. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 33; A. Gurjanow, *op. cit.*, s. 114-136; B. C. Парсаданова, *Депортации из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг.*, «Новая и новейшая история» 1989, № 2.
18. R. Szawłowski (K. Liszewski), *Wojna polsko-sowiecka 1939*, Warszawa 1997, t. 1, s. 394-416 i t. 2, s. 382-192; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 28-29; W. Masiarz, *Ziemia tarnopolska w okresie I sowieckiej okupacji (17.09.1939 - 22.06.1941). Zarys problematyki [w:] Sowietyzacja kresów wschodnich II Rzeczypospolitej po 17 września 1939*, red. A. Sudol, Bydgoszcz 1998, s. 304-307.
19. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 33-36; G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 11-12; A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, Wrocław 1979, s. 46.
20. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 33-36; G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 13-16; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, Łódź 1998, s. 328-340.

21. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 34-36; G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 17.
22. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 45-46; G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 18-19; B. C. Парсаданова, *op. cit.*, c. 32.
23. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 51-54; G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 20-22; Cz. Madajczyk, *Niemieckie dokumenty o sytuacji Polaków pod okupacją w roku 1940*, „Dzieje Najnowsze” 1991, nr 3, s. 58; M. Wieliczko, *Migracje przez „linię demarkacyjną” w latach 1939-1940* [w:] *Położenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej*, red. A. Marszałek, Toruń 1990, s. 125-139.
24. *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny (sierpień 1939 -marzec 1940)*, Warszawa 1995, s. 460-461.
25. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 55-57; G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 22-24.
26. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 60-61; G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 24-25; W. Wielhorski, *op. cit.*, s. 18-19.
27. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 64-65; G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 26-27.
28. *Ibidem*, s. 66-67; *Ibidem*, s. 28-30.
29. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 68; G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 30-31; S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panne, A. Paczkowski, K. Bartosek, J. L. Maroplin, *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa 1999, s. 348-349.
30. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 62-63; G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 25-26; A. Głowacki, *Jeńcy polscy w ZSRR. Wrzesień 1939 - lipiec 1941*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, nr 3, s. 68-69.
31. G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 25; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków..*, s. 296-298.
32. W. Wielhorski, *op. cit.*, s. 13; Z. S. Siemaszko, *op. cit.*, s. 12; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków..*, s. 405-408.
33. K. Kersten, *op. cit.*, s. 226-229; Z. S. Siemaszko, *O Polakach w ZSSR*, „Zeszyty Historyczne” 1995, z. 31, s. 198-199.
34. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 82.

Переклала Світлана Пуза

Втрати населення Західної України у 1939—1941 рр.

Події, що розгорнулися в Західній Україні на початку Другої світової війни привели до численних людських жертв, масових арештів та депортацій.

Населення Західної України понесло значні втрати уже в ході німецько-польської війни, яка розпочалася 1 вересня 1939 р. Користуючися чисельною перевагою, німецькі війська у середині вересня вступили на територію Західної України й узяли в облогу Львів. За різними оцінками у польському війську у вересневі дні 1939 р. перебували від 120 до 200 тис. українців. Більшість з них сумлінно виконували свій солдатський обов'язок, майже 6 тис. полягли в боях¹.

17 вересня 1939 р. за наказом Сталіна Червона армія перейшла тодішній радянсько-польський кордон і почала просуватися на захід. У підсумку першого дня операції війська Українського фронту заглибились на 70-100 км, оволоділи містами Рівне, Тернопіль, Чортків. На наступний день вони зайняли Луцьк, Станіслав, Галич. 19 вересня війська Червоної армії вийшли на околиці Львова. Під час цієї військової кампанії з польської сторони загинуло 3500 військових осіб, близько 20 тис. було поранено або пропали без вісти². 31 жовтня 1939 р. В. Молотов повідомив про те, що втрати Червоної армії вбитими становили 737 чоловік, пораненими - 1862³. З останніх досліджень випливає, що ці дані були дещо занижені. Червона армія насправді втратила тоді вбитими і пораненими понад 3,5 тис. осіб. Втрати польські сягали 6-7 тис. полеглих і 10 тис. поранених⁴. Крім цього, за даними радянської преси, Українським фронтом було інтерновано 181 тис. солдатів і 10 тис. офіцерів польської армії. Згідно з польськими джерелами, загальна кількість інтернованих становила до 230-250 тис.; у тому числі 10-12 тис. офіцерів⁵.

Вступ Червоної армії на територію Західної України викликав неоднозначну реакцію у місцевого населення - від повного несприйняття до підтримки. Значна частина польських державних урядовців, старших офіцерів, провідних інженерів, лікарів, адвокатів, функціонерів політичних партій та їх сімей, поки існувала така можливість, відразу вдалася до еміграції. Лише в Румунію з наближенням радянсь-

ких військ виїхало приблизно 50 тис. поляків (військових і цивільних), з яких значну частину становили мешканці Західної України, ще 70 тис. чол. зуміли перебратися до Угорщини⁶. До окупованої німецьким вермахтом Польщі перебралося за приблизними оцінками від 20 до 30 тис. українців, переважно особи молодшого віку⁷. Тут знайшли притулок деякі діячі УНДО зі своїм головою Василем Мудрим, а також декілька лідерів Української соціалістично-радикальної партії (Михайло Стахів, Остап Павлів), Української соціал-демократичної партії (Лев Ганкевич), Фронту національної єдності зі своїм провідником Дмитром Палієвим тощо.

На початку вересня 1939 р. у зв'язку із ситуацією на фронтах і бомбардуванням міст, польська влада звільнила політичних в'язнів. Таким чином на волі опинилися Микола Лебедь, Микола Климишин та інші лідери Крайового проводу ОУН (Степану Бандері вдалося втекти з в'язниці). Протягом перших тижнів політичних потрясінь вони перебували у Західній Україні, інструктували рядових членів партії і визначали нові завдання для них, а потім перебралися у зону німецької окупації. Тут опинилося всьїлкасот активістів ОУН на чолі з С. Бандерою. Деякі з них повернулися в Західну Україну з новими інструкціями або технікою для диверсій і зв'язку. На противагу іншим українським політичним партіям, ОУН від самого початку утвердження радянської влади в Західній Україні повела з нею боротьбу. Однак слід мати на увазі, що генеральною лінією проводу ОУН залишилося утримання рядових членів від активних дій і розбудова підпільної мережі, яка змогла б перебрати владу після вторгнення німецьких військ в Україну.

Галицькі німці у вересні 1939 р. із захопленням вітали військові частини III Рейху, що з вибухом німецько-польської війни дійшли аж до південних околиць Львова. Вони служили провідниками і надавали інші послуги підрозділам вермахту. Слід зазначити, що до кінця 1939 р. з дозволу радянсько-німецької комісії у справах переселення в Рейх більшість осіб німецької національності Східної Галичини і Західної Волині виїхали до Німеччини, а їхнє нерухоме майно перейшло у власність державних структур⁸. Залишилася лише незначна частина німців, які згодом були репресовані або депортовані У східні райони СРСР.

Польське населення у своїй масі негативно поставилося до закріплення в Західній Україні радянської влади, розцінюючи дії уряду СРСР як співучасть з фашистською Німеччиною в окупації і ліквідації польської держави. Відразу після 17 вересня 1939 р. поляки почали створювати в Західній Україні підпільні військові організації для відбудови тут у майбутньому польської державності. Першою такою організацією стала Польська організація боротьби за свободу, у-

ворена у Львові вже в день вступу до міста підрозділів Червоної армії. У Станіславі виникла Таємна військова організація на чолі з майором Яном Мазуркевичем⁹. Однак через кілька місяців ці організації перестали існувати внаслідок арештів значної кількості їх членів органами НКВС, інші увійшли до складу підпільних груп, які були вже створені за вказівками польських центральних властей, що перебували на еміграції.

Саме такою організацією на території Західної України, створення якої було прийнято у Парижі і керівництво якою здійснювалося звідти, був Союз збройної боротьби - Армія Крайова. Перед організацією було поставлене завдання зосередити насамперед діяльність на здійсненні саботажно-диверсійних дій, а також акцій по запобіганню арештів та депортацій польського населення. Однак виконати це завдання СЗБ не вдалося. За короткий строк органи НКВС провели арешти і знекровили організацію. Польські джерела засвідчують, що в складі Львівського округу залишилося лише 25% людей, які вели підпільну діяльність до червня 1941 р., у Станіславському окрузі - близько 40%. Станом на 10 грудня 1939 р. органи НКВС заарештували в Західній Україні 1057 польських громадян, у тому числі 570 офіцерів і 487 «учасників контрреволюційних організацій». Заарештовані утримувалися у в'язницях Києва, Харкова, Вінниці, Полтави¹⁰. У рамках операції усунення противників, які потенційно могли загрожувати радянській владі, навесні 1940 р. у тюрмах України було розстріляно кілька тисяч поляків, у тому числі учасників підпільних організацій¹¹.

Значна частина населення Західної України, в тому числі і середній технічний персонал, середні і нижчі групи торговельно-промислових службовців, працівники фінансових і кооперативних органів, зайняли переважно очікувальну позицію, що пояснювалося не лише впливом пропаганди, а також економічними умовами існування. На перших порах деякі з них на словах визнаючи нову владу, ще довгий час вагалися, не проявляли активності, оскільки не вбачали позитивних перспектив для себе в майбутньому. Було й чимало таких, які, з огляду на власну безпеку, під зовнішньою лояльністю і показовою активністю намагалися приховати свої погляди і настрої¹².

Діячі українських політичних партій (Українського національно-демократичного об'єднання, Української соціал-радикальної партії, Української соціал-демократичної партії) одразу після вступу радянських військ у Львів утворили делегацію на чолі зі старійшиною українських політиків Галичини 80-річним Костем Левицьким, яка 24 вересня 1939 р. під час зустрічі з радянськими військовими і цивільним високопоставленими чиновниками запевнювала у своїй лояль-

яості і готовності до співпраці з новою владою¹³. Натомість вони просили забезпечити можливості для діяльності українських господарських та культурно-освітніх інституцій. Щоб підтвердити свою лояльність, керівництво УНДО ще 21 вересня вирішило припинити свою діяльність. Через кілька днів такі ж рішення прийняли політичні проводи й інших легальних українських партій. Однак це не врятувало їх від репресій. Справа в тому, що сталінське керівництво серед своїх першочергових завдань в Західній Україні визначило швидку і повну нейтралізацію всіх явних і потенційних політичних противників. Репресії кінця вересня - початку жовтня 1939 р. зачепили керівництво всіх найбільших партій. Було заарештовано і вивезено на схід національних демократів Костя і Дмитра Левицьких, соціалістів-радикалів Івана Новодворського і Андрія Гривняка, соціал-демократа Володимира Стар осо льського та багато інших¹⁴. Одночасно проводилися арешти повітових і сільських українських активістів. Тоді під репресії потрапили: редактори Іван Квасниця та Мелетій Голінатий, адвокат Альфред Говикович, професори Амвросій Березовський, Гриневецький, інженери Пшепурський, Богдан Цісик, суддя Кипріян Білінський, священники Віктор Цебровський, Тимофій Ковалюк, Зіновій Ковалик. Газета «Краківські вісті» у 1942 р. помістила на своїх сторінках понад 250 прізвищ заарештованих і вбитих органами НКВС або вивезених у Сибір у вересні-жовтні 1939 р. галицьких інтелігентів¹⁵. Без розголосу, як правило вночі, було проведено також арешти провідних діячів польських і єврейських політичних партій і організацій. Заарештували також весь склад Львівської міської управи на чолі з президентом Станіславом Островським¹⁶. Всім їм інкримінувалася «антирадянська націоналістична діяльність» (без строку давності), вислугування перед капіталістами тощо. Багатьох громадських діячів-поляків, хоч вони і були людьми цивільними, відправляли до сумнозвісних таборів для полонених офіцерів - Козельського, Осташківського та Старобільського (15 тис. осіб, яких там утримували, були розстріляні в квітні-травні 1940 р.)¹⁷. Як свідчить Іван Кедрин-Рудницький, органи НКВС мали списки, заздалегідь виготовлені радянським консульством у Львові. Також було використано списки з архівів польської дирекції поліції у Львові й поліційних станиць У всьому краю. Про те, в яких страхітливих умовах перевозили тих заслужених громадських діячів, залишився документальний спомин Івана Німчука *595 днів советським в'язнем* (Торонто 1951), якого разом з Костем Левицьким чудом звільнили з московської в'язниці¹⁸.

З утвердженням радянської влади у краю у дуже скрутному становищі опинилися Цервка і духовенство. Вони за своєю природою не

вписувалися в тоталітарну систему. Перший удар нової влади був спрямований проти Римо-католицької церкви. Костели вважалися основним осередком антирадянської агітації. Ксьондзи потрапили до перших хвиль арештів та депортацій, проведених НКВС. У перші ж місяці по приході Червоної армії в Західну Україну було заарештовано 57 церковнослужителів, 14 із них розстріляно¹⁹.

З початком 1940 р. пошуки ворога набували ширшого розмаху. Нагніталась атмосфера недовіри. Для прикладу пошлемося на статтю секретаря Львівського обкому КП(б)У С. Давиденка в газеті «Вільна Україна». «Керовані більшовиками трудящі виводять на чисту воду цих наймитів капіталістів і поміщиків, викривають і громлять ворогів народу. На нашій землі не буде місця і життя ворогам. Бути пильними, зіркими на кожному посту - священний обов'язок більшовиків, всіх, кому дорогі інтереси народу, інтереси соціалістичної батьківщини»²⁰. У постанові Дрогобицького обкому партії від квітня 1940 р. зазначалося, що в області понад три тисячі ворожих елементів пробралися на відповідальні посади в промисловості, кооперації, торгівлі та інші організації²¹. Партійні органи на місцях були зобов'язані повести з ними рішучу боротьбу.

На першій обласній партконференції Львівщини наводилися дані про те, що обком КП(б)У, маючи ряд фактів про «засміченість» окремих установ і підприємств класово ворожими елементами, організував роботу по проведенню їх очистки. За попередніми даними, станом на 15 квітня 1940 р. з установ і промислових підприємств звільнено у Львові та області - 13 847 чоловік, у тому числі в районах області - 780 чол. З навчальних закладів звільнено 1820²². Подібна «очистка» тобто звільнення з роботи і подальші арешти, відбувалися в усіх західних областях УРСР. До в'язниць було кинуте чимало людей, які до вересня 1939 р. мали якесь відношення до «Просвіти», кооперативних, спортивних і шкільних організацій²³. Навіть тих членів КПЗУ, які багато років сиділи у польських тюрмах і були звільнені у вересні 1939 р., розглядали на рівні з так званими «класово-ворожими елементами». З цього приводу промовистими є спогади Наталії Яхненко, яка у 1939-1941 рр. проживала у Львові, а пізніше емігрувала на Захід. «Моя давня приятелька Лідія Рудик-Бурачинська, - згадує Н. Яхненко, — була редакторкою жіночого місячника „Наша хата”. Вийшла заміж за журналіста Степана Рудика, члена КПЗУ. У тяжкі для Східної України часи колективізації і голоду, С. Рудик повернув радянському консульству у Львові свою членську картку. Як виявилось, таких речей більшовики не прощають. Тиждень тому я була в Ліді, в її домі на Курковій вулиці й говорила з її

чоловіком та його товаришем, колишнім жидівським комуністом Людвігом Розенбергом, що також віддав назад свою членську книжку КПЗУ на знак протесту. Між іншим я почула від нього таке: „Чотири роки тримали мене поляки у в'язниці за приналежність до КПЗУ. Краще б вони мене післали до СРСР. Там я перестав би бути комуністом за чотири тижні”. Тепер зі сльозами на очах Ліда мені оповідала, як в ночі прийшли чотири енкаведисти зі старшим, як вони перевертали все в маленькому двокімнатному помешканні... Заарештували обох і дали по 8 років в'язниці»²⁴.

Арештів не уникли також колишні члени «Сельробу». Ось, що розповіла про один з таких арештів І. М. Базилевич - донька відомого діяча цієї організації Михайла Зайця: «22 березня 1940 р. о 6 годині ранку батька арештували. Приїхали автомашиною чотири енкаведисти й наказали збиратися. У хаті зробили обшук. Мама була тим надзвичайно вражена, плакала, кажучи: „Хіба це можливо, що тебе твої кують у кайдани, як начебто ти став справжнім злочинцем. Адже це твої друзі по боротьбі, ти ж боровся за радянську владу... Не переживай..., це якесь непорозуміння, скоро це виясниться - я повернуся”. Мама хапала енкаведистів за руки: „Слухайте, він - чесна людина! Нема за ним ніяких гріхів”. А вони цинічно відповідали: „Нічого ви не знаєте про свого чоловіка”.

І повели. Більше ми його не бачили. Того дня у Львові було заарештовано ще 19 комуністів»²⁵.

Жертвами арештів у Львові тоді стали професори Станіслав Грабський, Людвік Двожак, Станіслав Гломбінський, доктори Єжи Ягляж, Зенон Вахльовський, Казімеж Гжибовський та інші авторитетні вчені. Арештів не уникли знані і шановані літератори: Владислав Бронєвський, Александер Ватт, Тадеуш Пайпер, Адам Полевка, Войцех Скуза, Анатоль Штерн.

У західних областях України набули розголосу процеси над членами ОУН. У 1940 р. органи НКВС заарештували студента Дрогобицького електромеханічного технікуму Д. Білого. Йому і ще 53-м заарештованим, інкримінувалася приналежність до ОУН та підготовка збройного повстання проти СРСР. Судовий вирок: половину учасників засуджено до розстрілу, іншим дано по 15-10 років таборів²⁶. У січні 1941 р. у Львові проходив судовий «Процес 50-и», тобто процес над членами ОУН, що були здебільшого студентами Львівського університету. Підсудні відкрито заявили про свою причетність до підпільної організації і солідарність з її боротьбою за незалежну Українську державу²⁷. У травні цього ж року відбувся суд уже над 62-ма юнаками і дівчатами Дрогобицького, Добромільського,

Стрийського і Турківського районів. 20-х учасників цього процесу засуджено до розстрілу, 13 - до 10 років, 19 - до 7-8,5 років тюремного ув'язнення²⁸.

Справжньою трагедією для населення Західної України стали у 1939-1941 рр. депортації, тобто заслання людей як захід політичного переслідування та адміністративного покарання.

Які ж були мотиви репресивно-депортаційних акцій 1939-1941 рр.?

Депортації, здійснені керівництвом СРСР, мали політико-ідеологічні, класові та економічні причини. Ці акції були скеровані насамперед на руйнування структур попереднього державного і адміністративного апарату, попередньої «буржуазної» системи управління і власності. Результатом такого підходу стало те, що в розряд ворогів радянської влади потрапили не тільки ті, хто виступав проти неї зі зброєю в руках, але й ті, хто до неї ставився лояльно, проте критично оцінював методи її будівництва. «Очищення міст і сіл від ворожих елементів» проводилося у більшості випадків без розгляду позицій та дій кожної конкретної людини, шляхом поширення «заходу» на всі категорії підозрілої верстви або кола осіб, включаючи членів сімей, родичів, знайомих. За допомогою депортацій із Західної України вилучалися опозиційно налаштовані до тоталітарної системи верстви і групи населення. Органи НКВС, радянські посадові особи, керуючись сталінською теорією класової боротьби, повсюди шукали «ворогів народу», «контрреволюціонерів». Такі категорії людей бралися на облік, за ними встановлювався таємний нагляд, вони були першими кандидатами на ізоляцію або фізичне знищення.

З іншого боку економіка Радянського Союзу розвивалася в умовах командно-адміністративної системи і постійно потребувала робочої сили. Особливо гострою була ця потреба у віддалених районах СРСР - в Сибіру, на Далекому Сході, Півночі. Примусово вислані із Західної України, як і з інших регіонів, ставали дешевою і безправною робочою силою, яка призначалася для заселення і освоєння найвіддаленіших областей і країв СРСР.

В історичній літературі зустрічаються різні визначення терміну депортація. Дехто цей термін трактує вкрай довільно, не вдумуючись у його зміст. А між тим депортація це є заслання людей як захід політичного переслідування, адміністративного покарання. Не всі переміщення населення у межах регіону та СРСР у ті роки можна вважати депортаціями, оскільки вони були різнохарактерними. На наш погляд, не можна підводити під депортацію інтернування частини польської армії 1939 р., призов у лави Червоної армії, переїзд безробітних у Донбас та інші області УРСР, евакуацію частини населення з почат-

ком німецько-радянської війни. Між зазначеними акціями і депортаціями була суттєва різниця. Насильно виселені, тобто депортовані із Західної України громадяни були піддані режиму спецпоселення у місцях віддалених. Вони були позбавлені економічних і політичних прав.

Дискусійним і до кінця не в'яясненим залишається питання про чисельність депортованого населення Західної України у 1939-1941 рр. В опублікованих працях наводяться різні цифри, при цьому дослідники оперують даними, що стосуються депортованих із Західної України і Західної Білорусі. Так американський професор Ян Гросс наводить дані про чисельність депортованих поляків, посилаючися на меморандум Міністерства закордонних справ лондонського еміграційного уряду Польщі від 15 березня 1944 рр.: «Чисельність польського населення, депортованого в СРСР у 1939-1941 рр. - 1 млн 250 тис. чол.»²⁹.

Польські історики стверджують про чотири етапи депортацій населення із Західної України і Західної Білорусі у 1939-1941 рр. Зокрема, Анджей Щесняк вказує, що перший етап депортацій розпочався 10 лютого 1940 р. і охопив 220 тис. осіб. Другий розпочався 13 квітня 1940 р., жертвами якого були жінки і діти, тобто члени сімей заарештованих і депортованих громадян. Він охопив 320 тис. осіб. Третій етап тривав протягом червня-липня 1940 р. і тоді було примусово вивезено у глибинні райони СРСР близько 240 тис. осіб. Останній, четвертий етап депортації відбувся в червні 1941 р., коли було вивезено приблизно 300 тис. громадян, переважно кваліфіковані робітники, залізничники, заможні селяни та інтелігенція³⁰. За твердженням А. Щесняка загалом у 1940-1941 рр. було депортовано приблизно 1 млн 80 тис. осіб польської національності.

Необхідно зазначити, що дослідники етапів депортацій переважно не наводять точних даних про кількість «спецпоселенців» і не роблять детального аналізу кожного з етапів за браком, а то й відсутністю достатніх архівних документів. Усупереч твердженням про виключно антипольський характер депортацій їх Західної України і Західної Білорусі, зазначено, що вони торкнулися не тільки поляків, але й українців, білорусів, євреїв, осіб інших національностей.

Московські історики Валентина Парсаданова і Николай Бугай, аналізуючи архівні документи, які зберігаються у державному архіві Російської Федерації дещо прояснюють та уточнюють кількість депортованих. Вони зазначають, що до початку 1942 р. у східних районах Радянського Союзу налічувалося 1 млн 173 тис. чол., депортованих із західних територій країни від 30-х років до червня 1941 року³¹, із них поляків (за національністю) - 389 тисяч³². Останню цифру підтверджує Доповідна записка Лаврентія Берії, адресована особисто Сталіну,

у якій зазначалося, що на вересень 1941 р. заарештованих і висланих у тиллові райони СРСР із західних областей України і Білорусі 389 382 чол. польських громадян³³.

Архівні матеріали засвідчують, що плани депортацій склалися у Москві і здійснювалися силами репресивних структур. Тому масові заслання людей із західних областей з України, Білорусі, республік Прибалтики і Молдавії не були лише порушенням радянської законності, як стверджувалося довгий час, в наперед підготованим виконанням державної політики, яку можна охарактеризувати як злочинну.

Планування масових депортаційних акцій в Західній Україні розпочалося у 1939 р. Згідно німецько-радянського договору від 28 вересня 1939 р. було передбачено депортацію «осіб українського та білоруського походження» з прикордонної смуги. У січні 1940 р. постановою політбюро ЦК ВКП(б) визначено 800-метрову смугу, а ухвалою РНК УРСР 3 квітня того ж року зобов'язало керівництво західних областей УРСР протягом квітня-травня виселити 102800 осіб. Ще одна акція радянського уряду призвела до повного виселення селян з чималої території Львівщини. Йдеться про військовий полігон у Яворівському районі, спорудження якого розпочато вже наприкінці 1939 р. Велику частину мешканців прикордонної смуги і Яворівського полігону примусово вивезли у глибинні райони СРСР та Бесарабію.

29 грудня 1939 р. було прийнято постанову РНК СРСР та ухвалено «Положення про спецпереселенців і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР»³⁴. Уся робота по підготовці і проведенню акції була покладена безпосередньо на НКВС СРСР, УРСР та їхні місцеві органи.

Станом на 25 січня 1940 р. на підставі складених заздалегідь списків із західних областей України підлягали депортації 17 807 сімей, або 95 193 особи, котрі проживали у 2054 населених пунктах регіону. Для перевезення такої кількості людей у глибинні райони СРСР завчасно було виділено на залізничних станціях 3537 вагонів, не пристосованих для перевезення людей³⁵.

Процесом депортації цієї верстви польського населення керували заступник наркома внутрішніх справ СРСР Всеволод Меркулов і тодішній нарком внутрішніх справ УРСР Іван Серов. Безпосередніми організаторами і керівниками депортації виступали заступник наркома внутрішніх справ УРСР капітан держбезпеки Николай Горлинський, начальники дорожно-транспортних відділів НКВС Львівської і Ковельської залізниць Клепов і Уткін.

Депортаційна акція проходила з 10 по 13 лютого 1940 р., причому вона охопила значно ширші верстви громадян, аніж тільки осадників,

про яких зазначалося в офіційних документах того часу. Загалом із західних областей України станом на 13 лютого 1940 р. було депортовано 17206 сімейств, або 89062 особи; залишено тимчасово через хвороби - 1457 осіб; були відсутні на момент операції - 2152 особи; переїхали в інші райони до початку операції 690 осіб; заховалися під час операції - 656 осіб; утекли під час операції - 34 особи³⁶. Слід зазначити, що тих осадників і лісників, які з тієї чи іншої причини уникнули каральної операції до 14 лютого, згодом вивезено до місць заслання.

Друга хвиля депортації прокотилася, коли вивезли заможних селян - «куркулів» (до 6 тис. сімей), котрі володіли землею понад встановлені норми (5 га у приміській зоні, 7 га в селах і 10 га в гірській місцевості)³⁷. Ще однією «підставою» для масових виселень було проживання поблизу військових об'єктів, що будувалися масово не тільки вздовж кордону, а й на Волині, у Тернопільській, Станіславській областях.

Третя хвиля депортації відбулася влітку 1940 р., коли в усі органи НКВС була направлена директива Меркулова № 142 від 4 червня, в якій зазначалося: «Із західних областей України і Білорусії виселяються строком на десять років в Кустанойську, Акмолинську, Актюбінську, Південно-Казахську, Павлодарську, Семипалатинську області Казахської РСР сім'ї репресованих, що перебувають у таборах для військовополонених, колишніх офіцерів, поліцейських жандармів, колишніх поміщиків і фабрикантів, великих чиновників колишнього польського державного апарату»³⁸.

Одночасно проводилася операція по виселенню біженців з Центральної і Західної Польщі, які знайшли притулок у Західній Україні від фашистських загарбників. Операцію примусового виселення було проведено без будь-якого попередження 29 червня 1940 р. за умов масового терору. Під час цих брутальних акцій траплялися випадки самогубства, втеч і тоді міліція розстрілювала нещасних. Станом на 2 липня 1940 р. із шести західних областей України було депортовано 83 207 осіб біженців³⁹. У це число потрапили не тільки біженці-поляки та євреї, але й українські студенти, вчителі, представники інших категорій місцевої інтелігенції. Так, з Волинської області тоді було депортовано 11 771 біженця, з них по національності: українців - 1017 чол.; поляків - 1837 чол.; євреїв - 8924 чол.⁴⁰

16 травня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову «Про виселення ворожого елемента із республік Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії, Молдавії»⁴¹, згідно якої у червні 1941 р., була проведена четверта депортація населення.

Становище загнаних у незвичні, суворі кліматичні умови людей було жахливим. Епідемії спалахували в Комі АРСР, Свердловській,

Іркутській, інших областях. Постачання продуктів було вкрай поганим. Як результат, смертність серед осадників-засланців у IV кварталі 1940 р. сягала 1,2% а в II кварталі 1941 р. — 1,7%. У випадку із спецпоселеннями біженців картина була теж жахлива: в I кварталі 1941 р. (згідно даних НКВС) померло їх 0,7% від загальної кількості, а в II кварталі того ж року - 0,8%⁴².

Як відомо, зусиллями польського уряду генерала Владислава Сікорського Президія Верховної Ради СРСР у серпні 1941 р. прийняла указ, згідно з яким польські громадяни звільнялися від спецпоселень. Польськими громадянами серед мешканців Західної України вважалися тільки поляки за національністю. За директивою НКВС СРСР їм дозволялося проживати на території Радянського Союзу, за винятком прикордонних зон, місць, оголошених на воєнному стані, а також режимних міст 1-ї та 2-ї категорій. Польські історики зазначають, що вже восени 1941 р. були звільнені з місць вислання 400 тис. підданих польської держави. Однак цей акт амністії не поширювався на переважну більшість депортованого українського населення.

Однією із злочинних сторінок сталінського режиму в західних областях України були жорстокі розправи з людьми, які знаходилися у в'язницях. З початком німецько-радянської війни органи державної безпеки УРСР намагалися вивезти їх у глиб території.

Так, 23 червня 1941 р. начальник тюремного управління НКВС УРСР капітан держбезпеки Філіппов направив командирі 13-ї дивізії військ НКВС полковнику Зав'ялову план евакуації в'язнів, де зазначив: «на підставі розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР Василя Сергієнка із в'язниць західних областей України необхідно евакуювати в'язнів у тиліву область». Передбачалося евакуювати 23 394 чоловіка, для чого необхідно було більш як 700 залізничних вагонів.

Сергієнко декілька разів звертався з телеграмами в НКВС СРСР за розпорядженням щодо евакуювання в'язнів, але ствердної відповіді з Москви не надійшло. Невдовзі в НКВС УРСР все ж прибула телеграма, в якій зазначалося, що «згідно з розпорядженням Л. Берії, за списком, затвердженим прокурором, розстріляти всіх осіб, що перебувають під слідством, засуджених за контрреволюційні злочини, а також осіб, що скоїли розтрати у великих розмірах»⁴³.

Безпосереднє керівництво масовими розстрілами в'язнів здійснювалося репресивними органами держбезпеки за участю працівників тюремного управління НКВС УРСР, охоронців та конвоїрів в'язниць.

5 липня 1941 р. начальник тюремного управління НКВС УРСР Філіппов направив на адресу наркома Сергієнка доповідну «Про евакуювання в'язниць західних областей УРСР», у якій зазначав, що

«у відповідності з наказами працівників НКДБ у в'язницях Львівської області було розстріляно 2464 в'язні; звільнено 808 в'язнів, переважно звинувачених у побутових злочинах. Усі розстріляні були закопані у ями, вириті у підвалах в'язниць, а у м. Золочеві - в саду». Далі Філіппов сповіщав, що «у двох в'язницях Дрогобицької області, у містах Самбір і Стрий розстріляний 1101 в'язень; у в'язницях Станіславської області розстріляно 1000 в'язнів, міста Луцька - 2000, у Ковелі - 194, у Дубні - 260; із Чорткова Тернопільської області було евакуйовано 954 в'язні, по дорозі при спробі втечі розстріляно 123 в'язнів-членів ОУН. 20 липня в м. Умані за розпорядженням військового прокурора фронту розстріляно і закопано 767 в'язнів, засуджених і таких, які перебували під слідством по контрреволюційних статтях»⁴⁴. Отже, у червні-липні 1941 р. у тюрмах західних областей було розстріляно понад 8 тис. чол., серед яких більшість складала політичні в'язні.

Напередодні німецько-радянської війни посилювалися репресії проти духовенства. Тоді лише в Галичині було заарештовано 79 священників⁴⁵. У Луцькій тюрмі в червні 1941 р. були розстріляні священники І. Концевич (з двома синами), Ю. Скопюк, М. Телешанський та ін.⁴⁶ У м. Крем'янці загинуло 8 православних священників та владика Симон⁴⁷. На Львівщині від рук енкаведистів загинули греко-католицькі священники О. Бондар, К. Садовський, професор Богословської академії Микола Кондрат⁴⁸. У м. Буську на подвір'ї місцевої тюрми в липні 1941 р. знайдено 40 трупів, серед них жителі впізнали священників Вотя і Чучмана, диякона Дідика⁴⁹.

Після відступу Червоної армії із Західної України митрополит Андрей Шептицький подав Апостольській Столиці звіт про нищення Української Греко-Католицької церкви. Він писав: «В моїй єпархії були вбиті або померли у в'язниці 12 священників, а в Перемишльській - біля 20. Крім того, з моєї єпархії вивезено в Сибір 33-ьох священників»⁵⁰.

Таким чином, у 1939-1941 рр. жертвами сталінського терору стали десятки тисяч мешканців Західної України. Ліквідація старої системи управління супроводжувалася арештами, розстрілами, виселенням службовців колишнього держапарату, органів суду, прокуратури, поліції тощо разом із родинами. Були заарештовані і виселені колишні функціонери різних політичних партій та громадських організацій, великі і дрібні підприємці, поміщики, осадники, священники, заможні селяни. Жертвами режиму стали адвокати, вчителі, вузівські викладачі, діячі культури. Було розстріляно близько 15 тис. еліти польської армії - від генерала до капітана, хоча вона за наказом свого головнокомандуючого у вересневі дні 1939 р. склали зброю перед Червоною армією.

Як метод політичного переслідування та адміністративного покарання широко використовувалася депортація - виселення без правових на це підстав. Сам факт депортації був злочином проти людяності, не кажучи вже про жахливі, нелюдські методи її здійснення. Понад 8 тис. в'язнів, яких німецько-радянська війна застала в місцевих тюрмах, були також знищені.

ПРИМІТКИ

1. «Волинь» (Луцьк) 1998, 20 жовтня.
2. R. Szubański, *Siedemnaście września 1939*, Warszawa 1990, s. 125.
3. «Известия» 1939, 1 ноября.
4. A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej. 1939-1941*, Łódź 1997, s. 32.
5. A. Szczęśniak, *Katyń. Pło historyczne, fakty, dokumenty*, Warszawa 1989, s. 37.
6. О. Луцький, *Політична еліта Західної України в період утвердження сталінського тоталітарного режиму (1939-1941)* [в:] *Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. Тези доповідей міжнародної наукової конференції*, Львів 1996, с. 206.
7. В. Масловський, *Дорога в безодню*, Львів 1978, с. 13; R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy. 1933-1945*, Warszawa 1972, s. 193.
8. Державний архів Львівської області (далі: ДАЛО), ф. Р-1444, оп. 1, спр. 1, арк. 79-80.
9. J. Węgierski, *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa 1991, s. 23.
10. A Głowacki, *op. cit.*, s. 275-276.
11. К. Роріński, А. Кокурін, А. Гуржанов, *Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z kresów wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941 r.*, Warszawa 1995, s. 8-32.
12. *Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)*. У 3-х кн., т. 3, Київ 1994, с. 20.
13. М. Швагуляк, *Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р.* [в:] *Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий збірник*, вип. I, Київ 1992.
14. А. Жуковський, О. Субтельний, *Нарис історії України*, Львів 1992, с. 118.
15. «Краківські вісті» 1942, 22 березня.
16. «Нація в поході» 1940, 25 червня.
17. *Історія України*, Львів 1996, с. 294.
18. І. Кедрин-Рудницький, *Життя-події-люди. Спомини і коментарі*, Нью-Йорк 1970, с. 344-345.
19. В. Парсаданова, *Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг.*, «Новая и новейшая история» 1989, № 2, с. 29.
20. «Вільна Україна» (Львів) 1940, 12 травня.
21. Б. Ярош, *Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-і роки ХХ ст.*, Луцьк 1995, с. 59.
22. ДАЛО, ф. Р-3, оп. 1, спр. 4, арк. 73-74.

23. Р. Федорів, *Свіча над образом мученика Михайла* [в:] «Жовтень» (Львів) 1989, № 10, с. 72.
24. Н. Яхненко, *Від бюра до Бригідок. Трохи спогадів з 1939-1941 рр.*, Мюнхен 1986, с. 32-33.
25. Р. Федорів, *op. cit.*, № 10, с. 72.
26. *Дрогобиччина - земля І. Франка. Збірник мемуарних матеріалів*, Дрогобич 1993, с. 115-119.
27. Л. Комар, *Процес 59-ти*, Нью-Йорк-Нью-Джерсі 1991, с. 5.
28. *Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади*, кн. 1, Львів 1993, с. 81-82.
29. J. T. Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton 1988, s. 37.
30. A. Szcześniak, *op. cit.*, с. 37.
31. М. Бугай, *Депортації населення з України (30-50-іроки)*, «Український історичний журнал» 1990, № 10, с. 35.
32. В. Парсаданова, *Гласность. Насущные вопросы и необходимые ответы*, Москва 1989, с. 158.
33. *НКВДи польское подполье. 1944-1945 (По особым папкам Й. Сталина)*, Москва 1994, с. 5.
34. Государственный архив Российской Федерации (далі: ГАРФ), ф. 94 79, оп. 1, спр. 52, арк. 4-7.
35. Архів Головного інформаційного бюро МВС України. Колекція документів, арк. 50-51.
36. І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, т. 1, Київ 1994., с. 154.
37. К. Науменко, *Депортація населення Західної України*, «Трибуна лектора» 1990, № 1, с. 26.
38. І.Г. Білас, *op. cit.*, с. 155.
39. Там само, т. 2, с. 156.
40. Там само, с. 152.
41. W. Kažauskene, *Депортации населения Литвы в 1940-1953 рр.*, [в:] *Депортації українців та поляків. Кінець 1939 - початок 50-хроків (до 50-річчя операції «Вісла»)*, Львів 1998, с. 39.
42. A. Glowacki, *op. cit.*, с. 392.
43. І. Білас, *op. cit.*, с. 128-129.
44. *Ibidem*, с. 262-263.
45. ДАЛО, ф. Р-35, оп. 12, спр. 5, арк. 7.
46. В. Борщевич, *Доля священників УАПЦ Волині у 1944-1950 рр.*, Луцьк 1997, с. 7.
47. «Українські щоденні вісті», 1941, 17 вересня.
48. Там само, 6 липня.
49. «Вільне слово» (Дрогобич), 1941, 5-15 липня.
50. Центральний Державний історичний архів України у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 9.

Дискусія II

Чеслав Гжеляк: Хочу зауважити, що пан доктор Карпус у своєму рефераті опирався на ті дані, котрі з'явилися завдяки найновішим історичним дослідженням, але ми, звичайно ж, віддаємо собі звіт у тому, що це не всі втрати, понесені населенням Західної України в 1939-1941 рр. Слід зазначити, що ще в 1939 р. в ході війни доходило до втрат як польського, так і українського населення. Оборона Львова під час бомбардування його Німеччиною протягом 9 днів викликала втрати не тільки поляків, але й українців, які там мешкали. Українське повстання, що вибухнуло в околицях Стрия 12-13 вересня 1939 р., також спричинило втрати і серед українських повстанців, і серед польських поліціантів, котрі це повстання придушували. Під час вступу Червоної армії розпочали свою діяльність саботажно-диверсійні групи, були там і члени українського суспільства. Не будемо заглиблюватись у те, силою вони були мобілізовані чи вступили добровільно, але вони гинули, заступаючи дорогу польським військовим підрозділам, котрі відходили на південь чи схід. Тоді також гинули і поляки, і українці. Врешті, коли польські військові частини здобували такі місцевості, як Ратно, в ході боїв під Рафалівкою, під Колками, де мало місце застосування артилерії, мусило гинути польське і українське населення, котре там мешкало. Сьогодні нам важко визначити кількість жертв, мабуть, ми ніколи не зможемо обчислити ці втрати, але необхідно усвідомити те, що вони були з обох сторін. Перепрошую за ці мої трохи задовгі висловлювання, але я хотів відмітити те, що пан доктор Карпус не сказав через брак даних.

Ярослав Ісаєвич: Маю наступну пропозицію. На завтра заплановано узгодження позицій по трьох темах. У мене виникає сумнів, чи потрібно приймати узгодження щодо хронології подій. Вона має назву «Хроніка подій». В принципі, її можна прийняти, але який може бути документ щодо хроніки подій?

Реферати, на мою думку, також не потребують узгоджень. Я думаю, всі українці погодяться з тим, що сказав референт з польського боку, а якщо є якісь незгоди, то їх можна висловити у дискусії.

Міхал Клімецький: Тут повинні висловитись організатори, котрі прийняли певний порядок роботи. Отже, від них залежить, будуть узгодження чи ні. До цього часу після кожного реферату ми робили узгодження.

Анджей Жупанський: Ми погодилися на те, що після кожного реферату будуть узгодження. Якщо виявиться, що немає розходжень у поглядах, то це потрібно також зафіксувати. Але зустріч авторів повинна відбутися, і нехай вони між собою узгодять це питання. Можливо, немає жодних розходжень. Я пропоную зберегти ту традицію, яку ми прийняли.

Чеслав Гжеляк: Отже, ми не будемо на цю тему дискутувати. Остаточний пункт нашої програми на цьому засіданні інформація керівника Осередку КАРТА пана Збігнева Глюзи на тему реалізації науково-дослідницького проекту «Документація жертв у сорокові роки ХХ ст.».

Збігнєв Глюза: Ідея нашого починання народилася у цьому залі рік тому. Дискусія, котра тоді проходила, описана в третьому томі *Польща-Україна: важкі питання*. Натомість четвертий семінар, який відбувся осінню минулого року у Варшаві, представлений нами проект рішучо підтримав. Створено наукову раду проекту. Все це є описане в четвертому томі матеріалів семінару.

Сподіваюся, що цей п'ятий семінар сприятиме швидкому просуванню робіт. Микола Кучерепа погодився стати головним організатором з української сторони, і він зараз розповість нам про свою роботу.

На попередніх семінарах ми вирішили шукати матеріальні засоби, необхідні для проведення цієї діяльності. Крім простої комп'ютерної документації, яка виконана на підставі того, що вже видано або є в записах чи архівах, заплановані дослідницькі експедиції до тих місцевостей, де були здійснені злочини, а також проведення додаткового розслідування на місці. Звичайно, такі заходи потребують значних коштів, тому вирішальним у цій справі буде те, чи зможемо ми їх роздобути.

Нам вдалося отримати гроші на проведення робіт у Польщі. Комітет наукових досліджень до кінця поточного року надасть нам 116 тис. злотих, що відповідає приблизно 30 тис. доларів. Роботи ще не розпочалися, оскільки рішення Комітету наукових досліджень надійшло лише декілька тижнів тому і ми вирішили приурочити початок справи до цього семінару. Набагато гірше у Польщі йдуть пошуки

грошей на працю в Україні. Ми сподівалися на те, що її буде профінансовано Фондацією польської науки, котра має відповідні засоби і вже фінансувала подібні роботи. Українська сторона розробила бюджет своїх робіт на території всіх областей, які знаходяться у сфері нашого інтересу; сума 50 тис. доларів здавалася дуже реальною, а її реалізація цілком можливою. Однак, після довгих дебатів за участю всіх керівників фундації виявилось, на жаль, що цей тип фінансування наукових робіт виходить за межі статуту даної фундації. Вони були змушені нам відмовити, хоча керівництво фундації поставилося до нас прихильно.

Потім ми звернулися і до канцелярії прем'єра Польщі, яка, як нам здавалося, була зацікавлена у нашому починанні. Це відбулося перед візитом прем'єра Бузека до Києва, і якби все пішло добре, то в Києві цю справу можна було б представити засобам масової інформації та широкій громадськості. На жаль, окрім обіцянок, канцелярія нічого не дала.

Щиро кажучи, в даний час у Польщі ми не бачимо інших джерел фінансування роботи в Україні. Тому після переговорів уже тут, на місці, ми дійшли висновку, що зараз найкращим вирішенням проблеми стало б звернення тих, що тут зібралися, до фонду «Відродження», який є спонсором нашої конференції, щоб він погодився профінансувати роботу української групи в Україні у рамках нашого проекту. Ця справа видається дуже важливою. Як вам відомо, було вирішено, що ми спільно досліджуватимемо втрати з обох сторін, тобто поляки у Польщі, а українці в Україні повинні вивчати втрати двох сторін. І якщо в Польщі роботи розпочнуться раніше, ніж в Україні, то не буде дотримано рівновагу, і суть проекту буде порушено. В свою чергу, ми мусимо до кінця року дати звіт за отримані гроші, а значить основну роботу. У зв'язку з цим звернення до фонду «Відродження» може сприяти швидкій допомозі.

Попередні робочі групи можна було б сформувати вже тут, на цій конференції, або, принаймні, визначити основних осіб, котрі б займалися дослідницькою роботою. У нас є кільканадцять осіб, котрим ми хочемо у Польщі запропонувати постійну співпрацю у цьому проекті, декілька з них є тут, у Луцьку. Я думаю, що в українській сторони також є плани щодо певних осіб і нам варто було б познайомитися з ними і дізнатися, з яких вони осередків.

Ми запропонували таке рішення: не чекаючи, доки українська сторона отримає гроші для своєї нормальної діяльності в рамках проекту, в Польщі почати введення в дію обох комп'ютерних баз, які представлені в четвертому томі. Документація, котру діставатимуть

обидві сторони, буде вводитися польською мовою у Варшаві, а пізніше ця сама база створюватиметься українською мовою тут, у Луцьку, який буде українським центром нашої програми.

Всі отримані з України дані ми вводили б в базу, а потім, коли проект зрушить з місця і в Україні, цю базу буде перекладено і внесено в комп'ютер, для того, щоб роботи йшли паралельно і ми могли обмінюватися всіма матеріалами. Обмін має бути постійним і тоді, коли йтиме мова про основну документацію; сторони повинні передавати одна одній ті дані, що підлягатимуть перевірці з обох сторін. Я хочу зробити тут перший крок і вручити українській стороні видруковану з комп'ютера базу, яка є в нашому осередку з минулих років. Ми документували усі втрати за воєнний період, є там і група втрат, котрі нас тут цікавлять. З Волині це близько 3400 осіб, з поданням обставин убивства та походження даних. На мій погляд, ці дані можуть стати першою спробою співпраці, і українська сторона могла би перевірити їх на достовірність. Якщо ви маєте відомості про злочини, здійснені на польській території, ми переконуємося в правдивості цих фактів, перевіривши їх в архівах чи на місці, а потім усе це буде відмічено в базі.

В нашому починанні може взяти участь і молодь. Як в Україні, так і в Польщі проходять конкурси молоді середніх шкіл, які полягають у тому, що молодь сама документує історію. На найближчий рік заплановано спільний польсько-український конкурс, організатором якого з української сторони буде Регіональне товариство викладачів історії та суспільних наук «Доба». Це товариство запропонувало Осередку КАРТА бути організатором з польської сторони. Якщо справи підуть добре, молодь зможе якимось чином допомагати у проведенні місцевих чи регіональних робіт, які передбачені проектом.

До речі, з української сторони у цих конкурсах щороку бере участь більше тисячі учнів середніх шкіл. Це особи, що мають нахил до такого роду діяльності, і вони могли б стати додатковим резервом для професійних дослідників.

На закінчення хочу запропонувати, щоб на кожному семінарі відбувалися актуальні презентації проекту. Якщо проект розвиватиметься успішно, це буде заслугою семінару, без нього не було б і всього Цього починання.

Ярослав Ісаевич: Чи опрацьовано вже єдиний питальник, свого роду інструкцію щодо збирання і обробки даних, яку можна було б використовувати, наприклад, у підготовці молодих учасників територіальних Досліджень?

Збігнев Глюза: Ми вже приступили до розробки проекту комп'ютерної бази даних, маємо набір даних, які в цю базу будуть поміщені. Після < декількох тижнів інтенсивного введення даних буде видно, як це робиться і що слід виправити. Форму і стан бази ми представимо для] оцінювання Науковій раді проекту, не чекаючи наступного семінару. і

Ярослав Ісаєвич: Науковій раді або нашому наступному семінару слід було б представити формат запису, конкретні приклади перш ніж ми продовжимо роботу в ширшому обсязі.

Збігнев Глюза: Основні елементи, що відносяться до обох баз, записані у проекті в кінці четвертого тому. Перевірка інформації про кожну особу буде полягати у тому, що ми порівнюватимемо джерела, і в певний момент можна буде зробити висновок, чи є вони настільки достовірними, щоб дана особа була визнана убитою в даному місці, у даний час і за даних обставин. Думаю, що важливішою від самої форми запису буде практична перевірка даних.

Ярослав Ісаєвич: Перш ніж приступити до практичної перевірки, потрібно узгодити та уніфікувати засади її проведення. Наприклад, 1 для кожного випадку масового убивства ми можемо визначити, що необхідним є також збір повідомлень на місці події та серед осіб, котрі з цієї місцевості походять, або ж вирішити, що до бази можуть увійти записи без такої територіальної перевірки.

Збігнев Глюза: Не будемо зараз входити у глибоку дискусію, бо це забере в нас багато часу. Можливо, треба буде зробити таким чином, що ми представимо Науковій раді точний проект дій і вирішимо проблему, не чекаючи наступного семінару. Натомість ствердна відповідь на задане питання означала б невиконання нічого, бо неможливо в такий спосіб перевірити на достовірність усі втрати.

Ярослав Ісаєвич: Якщо ми говоримо, що так важливо, як усе це почалося, то, може, в такому разі слід було б детально перевірити найбільш ранні випадки. Можливо, власне ті випадки, що розпочали] хвилю терору. Дуже важливим є порівняння джерел. Факт наявності] документів в архівах ще не означає, що вони є незаперечно об'єктивними. Ми часто читаємо дисертації і бачимо праці, в яких вказано фонд, справу, сторінку. Але в кожному конкретному випадку] ми повинні знати, звідки в архіві взялося таке свідчення. Отже, коли складається база даних і щоб ця база була надійною, потрібна

методика, в якій вказувалися би усі вихідні дані. Якщо є посилання на архів, то має бути вказаний автор і дата цього документа. Важливо, щоб ці моменти були враховані.

Збігнєв Глюза: Наш осередок веде так званий список репресованих, перевірену базу даних, що містить інформацію про репресованих в Радянському Союзі польських громадян. Методологічно це виглядає так: дані з довільних джерел вводяться до попередньої бази даних без перевірки на достовірність, потім із цих попередніх даних перевіряють окремі групи репресованих. Подібним чином можна було б зробити і в цьому випадку, тобто ввести дані з усіх джерел, які тільки з'являться, а потім спільно два колективи за участю Наукової ради зроблять висновок, чи достатніми для вирішення даної проблеми є ті джерела, що вже існують. Якщо ні, то шукатимемо додаткові підтвердження.

На даний час ми можемо внести в комп'ютер дані про близько 20 тис. осіб. Саме така кількість є можливою завдяки доступним джерелам. Наразі це була б неперевірена база даних. Усі подальші дослідження ми робили б спільно.

Микола Кучерпа: Я виступав на IV семінарі по цьому проекту. Справа така. Дійсно, спочатку був задум створити новий проект і фінансувати його мала польська сторона. Польська сторона отримала гроші лише на проведення науково-дослідницької роботи в Польщі, а в Україні таких грошей немає. Тому у мене є така пропозиція розробити проект і подати його фонду «Відродження». Поки що точної цифри необхідних коштів визначити не можна. Але ми, присутні тут історики, повинні прийняти звернення до фонду Відродження про підтримку даного проекту. Можливо, він знайде підтримку і фінансування у нас в Україні.

По-друге, тут йшлося про деталі роботи. Ми з Збігнєвом Глюзою зустрічалися в Варшаві, розмовляли в Луцьку і вирішили, що для того, щоб створити цей проект, потрібно створити робочу групу, яка безпосередньо займалася б реалізацією проекту. В цій групі повинні бути люди з відповідною підготовкою до ведення науково-дослідницьких робіт. Ми на минулому семінарі створили наукову раду по організації таких робіт і ця рада повинна запрацювати. Щодо реалізації проекту, то це залежить від фінансування. Буде більше грошей, можна буде залучити більше людей для спільної праці, а також ентузіастів, які щиро працюють і дуже багато енергії віддають дослідженню цих проблем. Наприклад, краєзнавець з Володимира-

Волинського Ярослав Царук проводить величезну роботу в цьому напрямку. Такі люди знайшлися б у нас на Волині, Рівненщині, Львівщині, Тернопільщині, Івано-Франківщині. Було б добре, якби їх можна було залучити до цієї справи.

Отже, нам необхідно буде прийняти звернення до фонду «Відродження» про підтримку науково-дослідницького проекту: Підрахунок втрат в роки Другої світової війни та міжнародного польсько-українського конфлікту.

Безперечно, що джерела повині бути різні. Зокрема, це спогади, архівні матеріали, книги і т. д. Тут потрібно також залучити німецькі та англійські архіви, в яких є також певна інформація про ці події. Це потрібно для того, щоб точно і ясно, до кінця в'яснити цей важливий період в історії двох народів. Безперечно, ми повинні досягнути максимального результату в тому, щоб знайти такі цифрові дані, які відповідали б правді. Це потрібно для того, щоб ми один одному не докоряли, що поляків загинуло більше, а українців менше.

Я думаю, що в ході такої детальної роботи ми зможемо зробити такі підрахунки, хоча не з точністю до однієї людини. Я знаю багато прикладів з польської літератури, де перекручуються факти, інколи неправильно подається національність тієї чи іншої особи, яка загинула в ході конфлікту.

Ми перевіряли деякі дані, зокрема по книзі Семашка і Туровського, де їх дані не завжди відповідають правді. Тому, щоб не було неправди, потрібна копітка, скрупульозна робота.

Ярослав Ісаєвич: Згідно з нашою програмою, зараз має відбутися дискусія по темі: «Втрати населення Західної України в 1939-1941 рр.».

Володимир Сергійчук: Тема, яка була висвітлена, досить цікава, інтенсивно розроблялася в останні роки, з'явилася нова документальна база. Мені імпонували обидві доповіді. Дуже детально висвітлено події і з українського, і з польського боку, але є моменти, на які я хотів би звернути увагу.

Перш за все, я хочу уточнити, хто вирішував проблеми і як розроблялися плани. Дійсно, політичне рішення про виселення поляків-осадників ухвалювалося в Москві, але конкретні плани розроблялися на місці, в Україні. Плани формувалися у Києві і у Львові. Чому? Тому, що є постанова ЦК компартії України, де чітко розписано, хто що робить. Бо не в Москві вирішували, скільки і в якому селі виселити осадників, яку кількість міліції потрібно залучити, НКВС, скільки потрібно ешелонів для вивезення. Все це робилося на місцях.

До речі, коли ми говоримо про виселення, то з приводу осадників є рішення ЦК ВКП(б) про те, що «в соответствии постановления совнаркома и ВКП(б) подлежат выселению семьи осадников и лесной стражи украинцев, числящихся в воеводских списках, выявленных в процессе учета осадников органами НКВД». Я це уточнюю тому, що в нас прийнято, що осадники це тільки поляки і виселяли тільки поляків. Якщо в лісовій сторожі і воєводських списках був хтось з українців, то також підлягав виселенню. Це також потрібно уточнити і відмітити в нашому узгодженні, тому що це є історична правда.

. Хочу сказати, що «трійки» які виселяли осадників і лісову сторожу були сформовані на місцях. Вони склалися з начальника НКВС, першого секретаря обкому партії і голови облвиконкому. Ці три фігури займалися виселенням згідно постанови політбюро.

Щодо втрат періоду 1939-1941 рр. хочу наголосити на тому, що перша депортація польського населення почалася 10 лютого 1940 р., а репресії проти українців почалися раніше. Осадників, як бачимо, виселяли в кінці року, а українців заарештовують і репресують уже з самого початку. Ось у мене виписка з польського обласного архіву: «Прийшли з НКВС, взяли всі судові польські справи і шукали в цих справах, починаючи з 1921 р., згадки про приналежність тих чи інших українців до УВО, потім до ОУН. Склали списки (по Тернопільській області таких було 9 списків, в них 4000 осіб). За цими списками відразу почали заарештовувати». Ще до виселення осадників. Ці списки зроблені на основі польських судових справ у міжвоєнний період.

Ще один з моментів втрат. Джерелом втрат був стихійний перехід населення на територію Буковини, яка була під владою Румунії. На ту територію переходили поляки, українці і євреї. Тобто, всі ті, хто спочатку боявся німецької, а потім радянської армії.

Я хотів би підняти питання про втрати українського населення під час відступу польського війська. Були факти, коли польське військо палило села і розстрілювало невинних мирних жителів. Такі випадки також мали місце.

Володимир Ханас: Не маю зауважень до обох виступів, але я підтримую повністю проф. Володимира Сергійчука в тому, що потрібно робити уточнення. Хочу виступити з приводу того, хто входив в «трійки». На прикладі Тернопільської області (дані знаходяться не в архіві Тернопільської області, а в архіві внутрішніх справ у фонді «Осадники»). В трійку по Тернопільській області входили:

1. капітан Вадіс - начальник управління НКВС;
2. секретар обкому;
3. Твердохлібенко.

Це не оперативна трійка. Оперативні трійки, які розробляли план виселення, дійсно створювалися на місці, але остаточне затвердження в Тернополі відбулося під керівництвом Меркулова. Вказівки він давав на оперативній нараді перед самим виселенням в лютому 1940р.

На превеликий жаль, якщо говорити про питання виселення осадників, надзвичайно важко встановити точні дані. Тому що дані, наприклад, по Тернопільській області, які знаходяться в архіві внутрішніх справ, де знаходиться і фонд «Осадники», не співпадає з даними, які ми маємо в київському і московському архівах. Виявляється, була дуже проста причина: документи відправляли, а поїзд поїхав. На якомусь етапі поїзд зупинявся і пропадало кілька вагонів. Тому ми маємо невідповідність числа людей, яких виселили і тих, які прибули до табору.

З приводу виселення українців. По Тернопільській області було виселено 4000 сімей поляків, 300 сімей українців і 9 сімей євреїв. Тому говорити, що це була депортація лише польського населення не можна.

З приводу твердження пана Карпуса про знищення в селі Конюхи єврейського населення. В зверненні командуючого фронтом Тимошенка до громадян Західної України говорилося: «Бандити-націоналісти намагаються чинити погроми, щоб розпалити міжнаціональну ворожнечу і затримати встановлення порядку та нормального життя в країні. Так в селі Конюхи Бережанського повіту мерзенна банда націоналістів, на чолі з куркулем Прокопиком, намагалася організувати збройний опір Червоній армії». Зрозуміло, що збройний опір було придушено, але документів про те, хто стріляв і хто знищував немає.

Ще одне питання, яке вимагає деталізації — втрати під час розгірацювання НКВС польського підпілля 1939-1941 рр. До сьогодні ми оперували тільки даними з приводу округів ЗВЗ-АК Львова і Станіслава. Як показують документи, великі втрати польське підпілля понесло і в 1939-1941 рр.

Наступне питання опрацювання судових справ під час приходу Червоної армії. Те, що були використані судові справи, є безсумнівним. Війська НКВС захопили оперативну документацію II-го відділу, де була картотека на УНДО, УВО, ОУН, КПЗУ.

Ярослав Ісаєвич: Я хочу зробити деякі уточнення щодо виступу Володимира Ханаса. Те, хто керував виселенням, Меркулов чи не Меркулов, до проблеми втрат не відноситься. Проблема втрат населення це кількість. А те чи трійка тим керувала, чи ні, відноситься до проблеми репресій.

Дуже добре, що ці доповнення прозвучали і будуть зафіксовані в наших протоколах.

Степан Макарчук: Мені здається, що ми повині бути більш обережними з деякими числами. Встановлення різної кількості жертв якого б то не було терору питання, мабуть, окремих наукових досліджень, а не нашого семінару.

Звичайно, семінар може констатувати, що на базі тих чи інших досліджень можна погоджуватися з тим чи іншим числом. Наприклад, було сказано, що в результаті депортацій із Західної України і з Західної Білорусії у східні райони СРСР було депортовано 1 млн 173 тис. осіб, у тому числі 389 тис. поляків. Можливо, з числом поляків 389 тис. можна погодитись, а де тоді в Західній Україні і Західній Білорусії могло набратися українців, білорусів і євреїв 800 тис. Думаю, що це число - 1 млн 173 тис. було приведено вперше і пущено в радянську історіографію, а потім перейшло і в сучасну українську за даними одного із номерів журналу «Новая и новейшая история». В тій статті сказано, що радянські органи НКВС подали це число на вимогу посла Кота про кількість поляків, які перебували в різних таборах і тюрмах, але з того випливало, що мова йшла також про поляків, можливо, депортованих до 1939 р. з Правобережної України. На мою думку, підтверджені, на які ми могли б посилатися не існує.

Друге моє зауваження. До чисел треба бути більш уважними. Наприклад, під час цієї військової «Втрати польські сягали 6-7 тис. полеглих і 10 тис. поранених». Такого співвідношення в війні загиблих і поранених не буває. Як мінімум поранених буває втричі більше ніж тих, що загинули.

Ще деякі моменти. «Червона армія перейшла кордони по річці Збруч». Збруч був на півдні, а де на Поліссі Збруч? Ніякого Збруча там не було.

Мені дуже хотілося б, щоб наші науковці, чи це в даному узгодженні, чи поза даним узгодженням, спробували підрахувати втрати українського, польського і єврейського населення під час першого радянського перебування на цих землях. Окремо по Волині і окремо по Галичині. Бо це має принципове значення для висвітлення історичного процесу.

Микола Кучерепа: Виступи, які щойно прозвучали по проблемі втрат населення в Західній Україні у 1939 р. є досить істотними і важливими. Виступаючі спиралися на різні джерела. В мене є дані московських архівів, дані конвойних військ. А ці дані є, мабуть, найбільш точні.

Давайте подивимось в розрізі національностей, хто був заарештований. В польській літературі досить часто зустрічаються твердження, що ніби органи радянської влади спеціально спрямовували свої репресії проти поляків. У мене є дані, які опубліковані в книзі *Репресии против поляков и польских граждан*, виданій у Москві в 1977 р. на сторінці 88. Там говориться, що за 1939 р. було заарештовано 5406 поляків, 2779 українців і 1439 євреїв. У 1940 р. поляків було арештовано 15 518, українців 15 024, євреїв 11 000. В 1941 р. (дані лише за січень-лютий) репресії проти поляків значно зменшуються, а натомість значно збільшуються проти українців. Це зрозуміло, адже в цей час посилила свою боротьбу Організація Українських Націоналістів, яка вела підпільну боротьбу з радянським режимом. Тому за 1941 р. було заарештовано 2179 українців і 525 поляків. Це щодо заарештованих за національним складом. Але серед факторів, які впливали на демографічну ситуацію в західних областях України, ми повинні врахувати різні види репресій. В мене є дані по Західній Україні вцілому і по окремих областях, в тому числі Волинській, Рівненській, Львівській, Тернопільській, Дрогобицькій, Станіславській. За даними ешелонного конвоювання військ НКВС, чисельність депортованих осадників у віддалені краї Радянського Союзу із західних областей України у 1940 р. становила 88 385 осіб. Адміністративному виселенню підлягали 29 012 осіб і біженців (так званих спецпереселенців) 51 503 осіб. Ці дані, мабуть, найбільш вірні. Отже, всього за 1940 р. було вислано в глиб СРСР 168 900 осіб, плюс один ешелон (2-3 тис. осіб). Тому говорити, що радянські органи спрямовували репресії тільки проти поляків, не потрібно. Ще раз наголошую на тому, що репресіям підлягали ті особи, які загрожували радянському режиму в західних областях України і навіть ті, хто в майбутньому міг стати ворогом радянської влади. Насамперед вивозилася українська, польська, єврейська інтелігенція, тобто еліта нації.

Збігнев Пальський: Кілька зауважень щодо статистичних підрахунків. Дозволю собі не погодитися з паном професором Макаруком. Якщо йдеться про поранених, то прийняття втрат у співвідношенні 1:3 (тобто 1 вбитий, 3 поранених) може бути у статистиці, що стосується чисто бойових сутичок, коли воюють між собою регулярні війська. Виявляється, що при нерегулярних сутичках, коли з однієї сторони

беруть участь партизанські групи, а з другої регулярне військо, або ж коли мова йде про громадянську війну, поранені не враховуються. Співвідношення поранених і вбитих може бути зовсім інтим. Іноді вбитих набагато більше ніж поранених, а часом співвідношення поранених та вбитих є 1:1. При таких сутичках поранених справді дуже мало. Поранені це ті, котрих своя сторона змогла винести з поля бою.

ГжеГож Грицюк: Хочу звернутися до висловлювання пана Кучерепи щодо втрат 1939-1941 рр. Просте зіставлення величини втрат із процентним складом населення Західної України, незважаючи на те, Галичина це чи Волинь, показує, що польське населення було у привілейованому становищі. Однак 15 тис. у той час, як на Волині українців було в декілька разів більше, а в Галичині щонайменше у два рази більше, вказує на певне спрямування репресій.

Друга примітка має більш загальний характер. Перш ніж говорити про депортації чи арешти, ми повинні ввести точне розмежування, про яке населення йде мова: корінне, тобто мешканців Волині та Галичини, чи прийшло. У випадку депортації ці цифри змінюються, червнева депортація буде стосуватися прийшлого населення, біженців. Так само зміниться співвідношення даних щодо арештів. Високий процент єврейського населення серед арештованих впливає з досить відомих причин. Найчастіше єврейське населення на цих територіях не мешкало, це були біженці з території Генеральної губернії, яких схоплено під час переходу кордону. Я думаю, що це можна перевірити. Там немає поділу на національності, але є параграфи, котрі вказують на дуже високий відсоток арештованих за спробу перейти кордон.

Таким чином, важливе зауваження: говоримо ми про репресії взагалі чи про репресії, спрямовані на населення даної території, тобто те населення, що мешкало там і раніше, а не прибуло лише 1939 чи 1940 рр.

Гурій Бухало: Я вважаю, що до втрат населення в Західній Україні в 1939-1941 рр. потрібно віднести, насамперед, першу половину вересня 1939 р. коли було кинуто у в'язниці і концтабір Береза Картузька тисячі українців. Їх нараховувалось в середині вересня (17 вересня) 15 тис. осіб. Репресій зазнали, насамперед, представники української і польської інтелігенції - вчителі, священники, ксьондзи, інженери, юристи, послы і сенатори. Особливо, представники українських об'єднань «Просвіти», «Просвіт'янських хат» і т. п.

Я думаю, що до втрат населення Західної України потрібно віднести і втрати від рук відступаючих польських частин, зокрема, від 30-и

батальйонів жовнірів Корпусу охорони прикордоння під командуванням генерала Орлика-Рюккельмана. В нас є різні дані. Молотов на сесії Верховної Ради 30 жовтня говорив, що було вбитих червоноармійців 491, поранених 1559. Але газета «Известия» від 1 листопада чомусь подає дані, що вбитих було 739 і 1862 поранених. З польської сторони у нас чомусь даних не має, але, мабуть, їх було більше, ніж з радянської сторони, тому, що на території Волині і на території Львівщини велися дуже важкі бої. Причому, протягом багатьох днів. Особливо страшного удару населенню Західної України нанесли комуністичні правителі Радянського Союзу. Зараз ми оперуємо цифрами, які тут наводилися, але ці цифри відносні, вони не точні. Думаю, що потрібно погодитися з сучасним польським дослідником Р. Тожецьким, який відносить до втрат населення цілий ряд факторів:

1. зменшення природнього приросту населення в умовах воєнного часу і важкої економічної ситуації;

2. втрати полеглих в польській армії;

3. взяті в неволю у вересні 1939 р. - 50 тис. (очевидно жителі Західної України);

4. втрати в результаті репресій, які проводили тимчасові органи влади в Західній Україні восени 1939 р. ще до впровадження радянського ладу;

5. процеси проти польських і українських організацій, які проводились у 1940 р.;

6. мобілізація в ряди Червоної армії в 1940-1941 рр. Точних даних по втратах на Західній Україні немає, є дані з посиленням на польські джерела. Зокрема, було мобілізовано із Західної України і Західної Білорусі приблизно 150 тис. чоловік.

7. обмін українсько-польського населення на підставі умови між Радянським Союзом і Німеччиною. В листопаді 1939 р. повернулося (це особливо видно із західних областей) на польські землі 15 тис. осіб.

Деякі дослідники в зв'язку з цим наводять трохи інші цифри. Так, наприклад, Трухан вказує, що в польській армії в 1939 р. налічувалось близько 200 тис. осіб української національності. Зрозуміло, що це були в основному уродженці Західної України - Волині і Галичини, які були громадянами Польщі. Посилаючись на архівні документи, польські вчені вияснили, що після вересня 1939 р. в німецькому полоні перебувало близько 120 тис. українців. Проте, найстрашніші репресії на жителів Західної України чекали після встановлення радянської влади і поширення дії найдемократичнішої конституції в світі.

Тут вже говорилося про те, що в 1941 р. було проведено три депортації. Одна із депортацій відбулася ще до 22 червня 1941 р. Депортовані були українці і поляки. В результаті цих чотирьох операцій було репресовано за неповними даними 1 млн 180 тис. жителів Західної України. Крім місцевих жителів, про які вже йшлося, було депортовано населення центральних районів Польщі, яке рятуючись від фашистської навали, знайшло притулок в Західній Україні.

До втрат населення в Західній Україні потрібно віднести і депортацію 64 550 німців-волинян, яких було вивезено в січні 1940 р. на основі радянсько-німецького договору від 28 листопада 1939 р.

На зменшення кількості населення Західної України вплинули ще й такі фактори. З вересня 1939 р. рятуючися від переслідування НКВС з Радянського Союзу до німецької окупаційної зони перейшло 25-30 тис. українських політичних біженців. В 1940-1941 рр. певна кількість жителів Західної України виїхали на роботи в Донбас, Кривбас і віддалені райони Радянського Союзу. Точних даних у нас поки що не має.

Таким чином жителі Західної України в 1939-1941 рр. зазнали великих втрат. Приблизно можна нарахувати 1 млн 400 тис. осіб.

Володимир Сергійчук: Шановний доповідач сказав, що у 1939 р. переселили 15 тис. населення. Але переселення відбулося в 1940 р. тому, що договір про переселення було підписано в листопаді 1939 р.

Ярослав Ісаєвич: Хочу висловити думку, що семінари такого типу не є місцем для другорядних питань. Ми не маємо точних цифрових даних.

Владислав Філяр: Від імені трьох доповідачів, тобто професора Швагуляка, професора Клімецького та свого власного хочу ознайомити присутніх із результатами нашої вчорашньої наради. Ми визнали, що хронологія подій на Волині та у Східній Малопольщі має велике значення для подальших тем. Це дуже важлива тема, яку потрібно серйозно опрацювати. У зв'язку із цим ми прийняли запис, який пропонуємо помістити в матеріали: Реферати професора Швагуляка, професора Філяра та професора Клімецького на семінарі прийнято за основу для опрацювання спільної хронології подій у Західній Україні в 1939-1947 рр.

До VI семінару буде підготовлено узагальнюючі матеріали, згідно з проведеною на V семінарі дискусією.

Результати роботи у формі хроніки подій буде представлено на VI семінарі, де вони трактуватимуться як протокол узгоджень.

Ми також обміркували, як виконати це технічно. Між семінарами у Варшаві відбудеться обмін матеріалами між нами і професором Швагуляком, а потім у заключній фазі створення спільної польсько-української хроніки подій, професор П'вагуляк буде запрошений у Варшаву або ми у Львів. Там напишемо остаточну редакцію хроніки подій, яку потім представлятимемо на семінарі. Таким чином, ми прийняли навіть певні практичні рішення.

Володимир Сергійчук ознайомлює присутніх із застереженнями до узгоджень на тему «Становище і доля українців у Генеральній губернії¹⁰⁰ (без Галичини) в роки німецької окупації» у формі, що міститься в томі *Polska - Ukraina: trudne pytania*, т. 4, Warszawa 1999, s. 330-333.

Міхал Клімецький: Я пропоную це питання в залі не обговорювати, а призначити по дві особи від кожної сторони, котрі ідо справу вирішати і роз'яснення дадуть присутнім.

Анджей Жупанський: Ми повинні це в'яснити, і бажано зробити це протягом двох днів. Якщо ж нам не вдасться, то, напевно, на **ЖИ** семінарі мусить бути в'яснення. Не може бути, що українська сторона сумнівається у нашій добросовісності.

Володимир Сергійчук: Пояснюю. У залі спільно було обговорено тільки один пункт з польського боку і проголосовано. Всі були присутні. Коли польська сторона почала передруковувати на чисто польський варіант, тоді з'явилося ще п'ять пунктів. І тому, коли принесли польський варіант із шістьма пунктами, я повідомив професора Айненкеля і він в присутності Ісаєвича сказав, що ті п'ять пунктів є самовільним рішенням пана М. Ясяка і він під ними не підпишеться, а підпишеться під тим, що проголосовано в залі. Тому професор А. Айненкель підписався під одним польським пунктом.

Ярослав Ісаєвич: Цей епізод засвідчує, що у нас не налагоджена робота секретаріату. На мою думку, якби ці матеріали були представлені вченій раді до друку, таких непорозумінь не було б.

Микола Кучерепа: У нас є стенограма, записана на касетах. Все, що є на касетах попаде в книгу, те, чого немає, звичайно, не попаде.

Марек Ясяк: Хочу наголосити на тому, що це не є наслідком нашої злої волі чи ще якоїсь маніпуляції з нашого боку. Це трапилося, мабуть, через недостатню технічно-організаційну роботу секретаріату. Потрібно звернутися до протоколу узгоджень у польській та українській версіях, що були основою публікації. Ми з професором Сергійчуком це питання вяснимо.

Збігнєв Пальський: Я бачу, що технічні моменти починають переростати у загрозливу суперечку. Не потрібно одразу підозрювати нас у свідомому злому намірі. Може, одна сторінка документа просто загубилася.

Володимир Сергійчук: Можна говорити про польський варіант, якого ми не бачимо, де на другій сторінці є п'ять пунктів, які не були в залі підтримані, але є український текст, де польська сторона представила один пункт узгоджень. Під цим текстом стоїть підпис магістра Ясяка.

Ми маємо приклади спільної плідної праці. На другому семінарі я і професор Філяр виступили з доповідями про український націоналістичний рух в Західній Україні. Семінар прийняв тоді узгодження. Через деякий час у Варшаві до мене підходить професор Філяр і каже, що за цей період у нас з'явилися нові думки і факти і ми хотіли б внести поправки до узгоджень. Ми з ним це обговорили, потім обговорили в залі і не було ніяких проблем.

Ярослав Ісасвич: На думку усіх присутніх в залі, потрібно припинити обговорення.

Марек Ясяк: Професор Сергійчук представив українську версію протоколу узгоджень, а польська версія, котру учасники також підписували, через технічні причини має ще додаткову сторінку із подальшими пунктами.

Роман Дрозд: Хочу засвідчити, що як одне із організаторів, Об'єднання українців у Польщі, обурене тим, що сталося. Наша подальша праця під знаком запитання, бо якщо будемо працювати в таких умовах і так трактувати один одного, то це не має сенсу. Визнаємо, що це є робоча помилка, але, ради Бога, не влаштовуймо зараз суперечок, яка версія протоколу українська чи польська тут важливіша. Окрім того, підписи свідчать про те, що було прийнято. Не Можна тепер відбиватися тим, що спочатку йдуть підписи, а потім подальші пункти. Сприймаймо один одного серйозно. Якщо помили-

лися, визнаймо це і справа буде закінчена. Але не кажімо, що десь загубився листок. Дуже прошу, щоб була взаємоповага. Ця справа, звичайно, повинна сьогодні прояснитися, але вважаю, що не потрібно жодної комісії. Вдармося в груди і закінчимо цю справу.

Ярослав Ісаєвич: На майбутнє хочу висловити побажання, щоб наукова рада була ознайомлена з текстами узгоджень перед публікацією для того, щоб не було таких непорозумінь.

Володимир Ханас: На попередньому семінарі у Варшаві я звертав увагу на таку саму помилку з питання «Польське підпілля в Західній Україні в 1939-1945 рр.». Уточняв пункт «Польське підпілля не колаборувало з радянською владою і не проводило боїв з національно-визвольним українським рухом». В протоколі цієї фрази не було, принаймні, я, як секретар узгоджувальної комісії такого не підписував. Коли це питання я підняв у Варшаві, пан Ю. Рейт мене запевнив, що на майбутніх семінарах воно буде узгоджено. Я пропоную повернутися до узгодження цих контрверсійних питань і підтримую пропозицію пана Міхала Клімецького, що для цього потрібно дві чи три особи з кожного боку.

Ярослав Ісаєвич: У мене склалася думка, що у нас не має чітко організованого секретаріату, який би відповідав за складання протоколів і виконання наших рішень.

Анджей Жупанський: У наших узгодженнях щодо способу організації семінарів було прийнято, що організатори не виступають з історичними питаннями, а лише в адміністративних і організаційних справах. Це стосується всіх без винятку організаторів. Хіба що вони є одночасно й семінаристами маємо такий випадок, чи навіть і два.

З боку пана професора Сергійчука на нашу адресу надійшло серйозне зауваження. Не можна в цю хвилину зайняти однозначну позицію в цій справі: чи закиди пана професора слушні, чи вони викликані якимось непорозумінням? Оригінали документів знаходяться у Варшаві, нам і на думку не спало, що потрібно їх привезти з собою. Отож, повернувшись у Варшаву, ми детально проаналізуємо цю справу, якнайшвидше визначимо свою позицію і повідомимо про це всіх зацікавлених осіб.

Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939-1945

Питання ролі Німеччини і Радянського Союзу в українсько-польському конфлікті в роки Другої світової війни залишається малодослідженим. У вітчизняній і зарубіжній історіографії практично немає жодної цілісної праці, спеціально присвяченої його вивченню. Автор робить спробу послідовно проаналізувати політику двох великих держав, засоби і механізми, з допомогою яких вони використовували і роздмухували міжнаціональне протистояння, тим самим нейтралізуючи і знекровлюючи визвольну боротьбу українського і польського народів.

Напередодні війни нацисти планували використати українців у своїх загарбницьких цілях, причому в такому випадку дії останніх неодмінно повинні були викликати різке загострення і без того напружених українсько-польських відносин.

Ставши на шлях конфронтації з Польщею, гітлерівці вирішили скористатися «українською картою». Для цього вони пішли на поліпшення стосунків з українською еміграцією, якій обіцяли підтримувати політичні прагнення українських угруповань, надавати їм матеріальну і моральну допомогу, зокрема створити український легіон.

У свою чергу, поновлюючи контакти з німецькими інстанціями, лідери ОУН робили нову спробу пристосувати політику III Рейху до інтересів своїх визвольних змагань. Провід ОУН у «Меморандумі», переданому у серпні 1941 р. вищим урядовим інстанціям Німеччини, так схарактеризував сенс цієї політики: «Українська Військова Організація (УВО), а згодом її наступниця, Організація Українських Націоналістів (ОУН) під проводом Євгена Коновальця, з самого початку існування розпочали співпрацю з німецьким Рейхом, спрямовану проти Польщі та Москви. Ці організації сподівалися, що німецький Рейх сприятиме постанову Незалежної Соборної Української Держави. Зовнішньополітична концепція ОУН ґрунтувалася на союзі України з Німеччиною». Аналізуючи дану позицію оунівців, дослідник українського націоналізму Джон Армстронг писав: «Усі, хто мріяв про незалежну соборну Україну, розуміли, що вона може

постати тільки із серії катастрофічних змін у Східній Європі. Єдине, що могло б викликати такі перетворення, була велика війна»¹. Тому ініціатор такої війни Німеччина ставала природним союзником ОУН.

Німецькі відомства почали жваво цікавитись українськими кадрами, збирати їх у спеціально відведених місцях. Поряд з членами ОУН, що проживали на території Рейху, нацистські спецслужби звернули увагу на частину вояків Карпатської Січі, які втекли з Закарпаття або опинилися в угорському полоні, добилися їх звільнення, перевезли до Німеччини і розмістили в спеціальних таборах, де вони проходили військову підготовку².

У 1939 р. представники відомства адмірала Вільгельма Канаріса зважились на формування Українського легіону, вишкільно-збірний центр якого розташувався в австрійській місцевості Зауберсдорф. Як згадував член ОУН Роман Крохмалюк, серед його особливого складу переважали колишні стрільці Карпатської Січі й оунівці, які проживали в еміграції у Німеччині чи перейшли на її територію з Польщі до вересня 1939 р. У Зауберсдорфі відбувалося початкове військове навчання, звідки його слухачів маленькими групами переправляли на подальше вдосконалення, здебільшого до Німеччини. Вишкіл Українського легіону, офіційна назва якого «Військові відділи націоналістів» (ВВН), здійснювався у глибокій таємниці. Німці були зацкавлені в його існуванні - він мав би значне пропагандивне значення у польській кампанії. У свою чергу українські націоналісти отримали шанс взяти участь у реальних бойових діях. Командиром з української сторони було призначено колишнього члена УВО оунівця полковника Романа Сушка. У націоналістичній літературі прийнято перебільшувати чисельність і значення Легіону. За одними даними, він налічував 600, а за іншими, більш вірогідними, - 200 чоловік³.

Закономірно виникає запитання: що ж замишляла фашистська верхівка? Факти свідчать, що вона обмірковувала найбільш вагомі докази політично-пропагандистської підготовки нападу на Польщу. Великого значення нацисти надавали виправданню агресії і внутрішньополітичному підриву польської держави.

Блискавичність і «обґрунтованість» воєнної кампанії, як сподівалися гітлерівці, дадуть можливість поставити західні держави перед здійсненим фактом. При цьому ідеальним вони вважали такий варіант, коли конфлікт з Польщею не буде відверто викликаний Німеччиною. Про це свідчила довірча розмова радника бюро міністра закордонних справ Німеччини Петера Клейста з журналістом 2 травня 1939 р. «У даний час ми в Берліні вивчаємо питання про використання українців у цій справі. З Волошиним і Реваєм досягнута домовленість

про те, що в рамках Угорської держави надати широку автономію Карпатській Україні. Цим самим ми знову завоювали б довір'я українських мас у Східній Галичині і зміцнили б послаблену здатність українців до боротьби. Не треба піддавати спеціальній обробці українські керівні кола, - говорив Клейст, - бо останні події [мається на увазі передача німцями Закарпаття Угорщині - В. Т.] аж ніяк не похитнули їх відданості Берліну. Здійснивши подібного роду підготовку, ми змогли б потім дати польській Україні сигнал до повстання. Із Словаччини та Карпатської України ми направили б одразу великі партії зброї та боєприпасів, а також відрядили б добре навчені військової справи загони січовиків. Між Берліном і Львовом встановлено такий тісний прямий контакт, що можна не сумніватися у масовому повстанні українців. Вогнище пожежі в українських районах дало б Німеччині привід для воєнного втручання у великих масштабах»⁴.

Напередодні нападу на Польщу німецьке командування звернулося до Андрія Мельника, який очолив провід українських націоналістів після загибелі Євгена Коновальця від рук більшовицького агента 23 травня 1938 р., з пропозицією організувати повстання в Галичині, що відтягло б від польсько-німецького кордону певну кількість військ і полегшило б просування гітлерівської армії в глиб Польщі. Натомість Мельникові було обіцяно визнання Української держави з боку III Рейху.

Наприкінці серпня 1939 р. Мельник зустрівся у Відні з шефом абверу. На цій зустрічі обговорювалися питання майбутнього повстання в Галичині. Канаріс, однак, дав Мельникові фальшиву інформацію: мовляв, після завоювання Польщі частини, компактно заселені німцями, відійдуть до Великої Німеччини, етнічні польські землі перетворяться на сателітарну державу, а з українських земель буде створено Західно-Українську державу - сателітарне утворення під протекторатом Німеччини⁵.

Однак від масового повстання Мельник відмовився, вимагаючи від Берліна додаткових гарантій. Крім того, є свідчення, що митрополит Андрей Шептицький надіслав йому інформацію про зміст пакту Молотова-Ріббентропа. У листі до Гітлера Мельник писав, що не може дати згоди на повстання ОУН у тилах польської армії, оскільки не бачить, в ім'я чого це мало статися. Найперше, німецький уряд мусить офіційно визначити становище щодо України, і тоді, залежно від цього, можна розглядати німецькі пропозиції щодо участі ОУН у війні Німеччини з Польщею і повстання в тил^х польської армії®.

Після підписання радянсько-німецького пакту про ненапад вермахт прийняв рішення розглядати Український легіон як «підрозділ суто

оборонного характеру в рамках військової частини, що дислокувалася у Словаччині» і перетворив його в «робочу службу»⁷.

З початку німецько-польської війни «Військові відділи націоналістів» були прикріплені до 14-ї армії генерала Ліста з Групи армій «Південь». Вони повинні були допомагати німцям у формуванні військової адміністрації, охороні порядку, налагодженні контактів з населенням, однак на фронті не використовувались. Після вступу Червоної армії на західноукраїнські землі німці намагались перетворити Легіон у поліцейську службу на українській території на захід від радянсько-німецької демаркаційної лінії, що частково було реалізовано. Незабаром загін було розпущено⁸.

Слід зазначити, що наприкінці серпня - на початку вересня 1939 р. безпосередньо в Галичині виконуючий обов'язки крайового провідника ОУН Володимир Тимчій-Лопатинський дістав вказівку від Проводу українських націоналістів (ПУН) готуватися до затяжної партизанської війни. Проте загони партизан так і не були сформовані через брак зброї, амуніції та медикаментів. Разом з тим, всупереч рішення ПУН, у деяких місцевостях Галичини відбулися стихійні і малочисельні повстання, інспіровані місцевими осередками ОУН. Проте повстання, бажаного для Німеччини, не відбулося: можна говорити лише про епізодичні заворушення, які не відіграли істотної ролі у німецько-польській війні 1939 р.⁹

Приєднавши безпосередньо до Рейху деякі польські райони на півночі і північному заході загальною площею приблизно 90 тис. км² з 10 млн. мешканців, на решті центральної Польщі декретом від 12 жовтня 1939 р. Гітлер утворив Генеральну губернію - різновид колоніальної території, якою керував цивільний німецький уряд на чолі з генеральним губернатором, що безпосередньо підлягав фюреру. Туди входило також приблизно 15 тис. км² української етнографічної території (уздовж радянсько-польського кордону), де проживало понад 500 тис. українців.

Одним з важливих завдань гітлерівського керівництва було створення противаги в національній політиці в Генеральній губернії, спираючись на старі і нові українсько-польські суперечності. Окупантам було вигідно підтримувати українців коштом поляків, щоб забезпечити собі роль арбітра. Вони дозволили українцям перебирати землі поляків, виселених з прикордонної смуги, єврейські будівлі, підприємства, магазини, створювали для них кращі умови шкільництва¹⁰.

За домовленістю з німцями ОУН направила для навчання своїх людей у вартівничі відділи «Веркшутцу» - систему військової охорони

важливих об'єктів і «Арбайтдінсту» (службу праці) - напіввійськову формацію, після закінчення яких українці охороняли переходи через Карпати, виконували функції охорони у німецьких в'язницях та інші послуги¹¹.

Після нападу на СРСР, прагнучи до завоювання на сході життєвого простору і утвердження тут «нового порядку», окупанти водночас мали на увазі і питання українсько-польських відносин.

Після відступу Червоної армії з Західної України в містах і селах почали формуватися органи місцевого самоврядування, в тому числі й українська міліція, що зумовлювалось прагненням українців до власної держави, об'єктивною необхідністю заповнення вакууму влади. Проте в серпні-вересні 1941 р. окупанти ліквідували цю ініціативу. Характерно, що в серпні в околицях Львова поширювалися підтримувані німцями польські листівки антиукраїнського спрямування, і місцеві поляки, зокрема в Гишках, поздирали синьо-жовті прапори з приміщень української влади, вивісивши на їх місце німецькі. Тоді ж у Вирнянах Глинянського району поляки при потуранні німців також подерли українські прапори, а на портреті Тараса Шевченка викололи очі¹².

Визначаючи подальші наміри німецької політики в Галичині, генеральний губернатор окупованої Польщі Ганс Франк, відомий своїми висловлюваннями про те, що «з Польщею слід поводитись як з колонією» і що «поляки стануть рабами Великої Німецької імперії»¹³, заявив на нараді членів свого уряду 16 грудня 1941 р.: «Українці особливо придатні, аби скласти противагу стосовно поляків»¹⁴. Пізніше, 5 червня 1942 р., він відверто заявив, що в інтересах німецької політики між поляками й українцями повинні підтримуватися напружені стосунки. З цією метою у перший період окупації гітлерівці, зокрема у Львові і всій Галичині, залучили на службу українців. «Поляки, - читаємо в одному архівному документі, - були усунуті від адміністративної діяльності і лише пізніше, в якості противаги самостійницьким тенденціям українських націоналістів, польські націоналісти були допущені до адміністрації. Однак перевага до самого кінця залишалась у цьому відношенні за українськими націоналістами»¹⁵.

Вельми посилила взаємну ворожнечу співпраця певної частини українців і поляків з німцями у поліції. Відомо, що чимало їх рятувалося від вивозу на роботу до Рейху у лавах шуцманфтів, в чому гітлерівці були дуже зацікавлені, оскільки наростаючі потреби фронту змушували обмежувати кількість німців, залучених до адміністрації.

Після зайняття західноукраїнських земель німці організували з місцевих мешканців, зокрема на Волині і в Галичині, українську

охоронну поліцію, яка була цілковито підпорядкована окупантам. Останні час від часу влаштовували облави в лісах, здійснювали репресії проти польського населення, погроми, мобілізуючи для допомоги українську поліцію.

З другого боку, школа в Дембіцу випускала батальйони польської гранатової поліції. «Любо було дивитись на ті підрозділи, хоча і в німецьких мундирах, - писав автор крайового звіту, — як справно вони марширували з польською пісенькою на вустах. Споглядаючи це, українці опускали голови до долу, а на обличчях можна було прочитати пригнічення і страх»¹⁶. За даними Зигмунта Маньковського, у люблінському окрузі було 25 відділів української поліції і аж 95 -польської, причому 15 відсотків особливого складу останньої працювали у довоєнній державній поліції. Вже в середині 1941 р. гранатова поліція налічувала 1380 рядових і 20 офіцерів, лише 200 з яких працювало в кримінальному відділі. Підрозділи гранатової поліції були практично в кожній гміні¹⁷.

Згідно спогадів тодішнього жителя Грубешова Івана Фура тутешня кримінальна поліція до кінця 1942 р. була обсаджена виключно поляками, що її очолював фольксдойч польського походження. Уряд праці був у польських руках, охороняв поляків перед вивозом до Німеччини, а щоб виконати наложені контингенти, організував їх з-поміж української молоді¹⁸. До речі, німці були зацікавлені в тому, щоб поляки й українці виїздили на роботу до Німеччини, а тому їм вигідно було нагнітати між ними ворожнечу, бо, рятуючись від взаємної боротьби, частина українців і поляків добровільно зголошувалася до Рейху.

Як зазначив Тадеуш Ольшанський, в українських колабораційних формаціях спочатку опинилося чимало людей із щиро патріотичними переконаннями, позаяк українці змушені були обирати поміж двома ворогами, причому німці видалися їм меншим злом. До того ж ОУН певний час позитивно ставилась до цього, оскільки молоді українці здобували основи військового вишколу та отримували зброю. Натомість поляки, які вступали до таких формацій, окрім нечисленних агентів, спрямованих туди польським підпіллям, були найгіршим шумовинням та відвертими зрадниками - ніхто з поляків не міг мати жодних сумнівів щодо того, що головним ворогом Польщі тоді була Німеччина. Ситуація дещо змінилася після вибуху масового терору, коли поляки, що вступали до шуцманафтів, шукали порятунку від смерті¹⁹. Вина за задокументовані випадки масових убивств українського населення, на думку деяких істориків, майже повністю лежить на шуцманафтах, сформованих з поляків. Незважаючи на сувору

заборону польського підпілля, вони доволі часто туди вступали, шукаючи там, як було сказано вище, порятунку чи помсти за кров рідних і близьких. «Поляки ховаються від націоналістів, втікають у Рівне і Краків, - зазначалось у донесенні радянських партизанів з Рівненської області. — а німці користуються випадком, забирають їх у поліцію, посилають мстити українцям»²⁰. Ці месники, які мали сильнішу мотивацію, задавали тон. Польські поліцейські батальйони були розміщені у Кобрині, Ковелі, Ружичах і Клевані. Крім того, окупанти перекинули на Волинь допоміжний поліцейський батальйон із Генеральної губернії, що, як випливало з рапорту АК, «вчиненим звірствам надало характер польської помсти»²¹.

Сп'янілі від своїх успіхів на фронті, гітлерівці вже в 1942 р. підготовляли колонізацію українських земель. З цією метою була утворена переселенська комісія, яка дістала доручення виселити із Замойського повіту на території Люблинщини місцеве населення, польське на захід, а українське до Грубешівського повіту. Замойський повіт планувалося заселити фольксдойчами сербськими, бессарабськими і польськими.

Уже в листопаді 1942 р. почали переселювати українців із Замойського повіту. За деякими даними, переселено було 1327 родин (7087 чол.), яких розміщували в Молодятицькій, Вербковецькій і Монятицькій волостях. В січні 1943 р. окупанти приступили до поголовного виселення польського населення з Уханя, Розкошівки, Волі Уханської та інших сіл Грубешівського повіту, заселяючи на їх місце українців із Замойського повіту, які в майбутньому мали охороняти німецьких осадників від нападу польських збройних угруповань²².

У ході акції виселення й осадництва окупанти свідомо намагалися викликати та підсилити антагонізм між поляками й українцями, що їм і вдалося. «Польське населення замість звернути свою боротьбу проти німців і їх планів переселення, - згадував Іван Фур, - мстилося на українцях, які не мали жодного голосу в гітлерівських планах, навідрот мусили також покидати свої загодовані посілості»²³. Восени

1942 р. на Холмщині відбувались сутички й убивства, жертвами яких стали близько 400 українців. Подібні акції, спочатку пов'язані із німецьким виселенням поляків Замойщини, продовжувалися і надалі, уже під гаслом «відплати за Волинь»²⁴. На думку Євгена Пастернака, німці не перешкоджали цьому, тому що вважали партизанські рухи, Що займалися взаємним самовинищуванням, явищем, корисним в їх планах з ліквідації слов'янства.

Уже на рубежі 1942-1943 рр. розгорнули свою діяльність шість партизанських загонів. Польські військові угруповання здійснили свої

перші напади на українських колоністів в Грубешівському і Томашівському повітах, розпочинаються бої в Любачівському, Рава-Руському й Сокальському повітах, які вподальшому розростаються і набувають масового характеру²⁵.

1943 р. приніс нове загострення між українцями і поляками. Зокрема, німці зуміли зіштовхнути їх між собою після того, як українська поліція за наказом ОУН перейшла у підпілля і влилася в УПА.

Навесні окупанти готували транспорт для відправлення молоді до Німеччини. Українській поліції було доручено стежити за втікачами. Проте цей наказ досить часто не виконували, зокрема його порушили в Здолбунові, в результаті чого поліцейська охорона була роззброєна, 12 чоловік розстріляно, решту - вивезено до Рейху. У багатьох випадках поліцейські пости втікали зі зброєю. Загальне роззброєння ставало неминучим, тому ОУН наказала українській поліції зібратися в лісі, завдяки чому УПА одержала 5 тис. озброєних повстанців. Підтвердженням цього є, наприклад, повідомлення заступника командира радянського партизанського з'єднання в Житомирській області в Український штаб партизанського руху (УППР) від 26 квітня 1943 р.:

«1. Всі шуцманські районні і сільські дільниці мали старших, що були членами підпільної організації, які готували людей, щоб з першого наказу бандерівського штабу піти у визначені місця для формування національної армії. 2. В 20 числах березня був одержаний наказ бандерівського штабу (із Закарпатської України): всім поліцаям залишити свої шуцманські дільниці і піти на формування національної армії. 3. Дізнавшись про те, німці негайно почали арештовувати всіх українських поліцаїв, обеззброювати і розстрілювати. Але зробити це (повністю) німцям не вдалося, тільки поліція с. Повурії Маневицького району в складі 2 постерунків була арештована і розстріляна. При спробі арештувати і обеззброїти поліцію міста Ковеля остання вступила в бій з німцями. В результаті вбито 18 німців, поліцією випущені всі арештовані, а табори „трудової повинності” розпущено»²⁶.

Розлютовані німці заповнили вакуум польською поліцією, надаючи їй волю в «розрахунках» з українцями. По селах роз'їхалися карні експедиції. «Німцями виданий наказ - обеззброїти українську поліцію і набрати польську, - повідомлялось у розвідзведенні штабу партизанських загонів Житомирської області від 4 травня 1943 р. - Мета - озброїти поляків проти „бульбівців” і проти партизан»²⁷. В кінці травня це ж джерело знову інформувало, що «взамін роззброюваної української поліції німці вербують в поліцію поляків»²⁸. В доповідній записці штабу партизанських загонів Рівненської області 28 травня

зазначалося: «Німці почали допомагати полякам зброєю, створюючи одночасно польську поліцію взамін української поліції, яка перейшла до націоналістів. В місті Колки поліція в даний час складається винятково з поляків. В південних районах області Дубно, Сарни, Млинів, Клевань і ін. німці озброюють поляків гвинтівками і кулеметами для боротьби проти партизанів і націоналістів, однак випадків виступу поляків проти партизан ще не помічено»²⁹.

Різноманітні джерела свідчать про жорстокі злочини, які творили над українським населенням польські шуцманфти. Учасник тодішніх подій Михайло Данилюк згадував: «Справа з поляками на Крем'я-нечині стає щораз гіршою. Як пішла наша поліція в ліс німці почали формувати нові відділи шуцманів у місті і містечках з поляків. Пішов туди різний елемент, а серед них і сини осадників, які горіли ненавистю до всього українського. Тепер починають брати участь в облавах на підпілля, у вивозі молоді в Німеччину, арештах. Дійшло до того, що деякі польські оселі дістали від німців зброю з припорученням, щоб стріляли кожного повстанця, навіть кожного підозрілого. Видали зброю полякам у селі Рибча біля Катербургу, а також всім осадникам біля шумських сіл. Поляки, що становлять мізерний відсоток населення повіту, проголосили нашим повстанцям війну. Це, безперечно, зажене їх у дуже незручну ситуацію»³⁰.

За даними штабу партизанських загонів Рівненської області, лише в травні 1943 р. польська поліція разом з німцями повністю спалили села Трипутні і частково Грані «як найбільш націоналістичні»³¹; 11 травня вони оточили село Цепцевичі Володимирецького району, «розбили націоналістів і забрали українську молодь для відправлення до Німеччини»³²; «повністю знищили с. Парцеровичі Степанського району, вбили багато українців, котрі не мають ніякого відношення до націоналістів»³³. Підпільна преса повідомляла, що багато поляків з-під Перемишля, Дембліна і Радомя весною 1943 р. добровільно зголосилося до німців та поїхало на Волинь, щоб там під маскою ліквідації українського повстання мордувати українське цивільне населення і таким способом послаблювати український елемент. Тут же наводився такий факт: «14 липня 1943 р. сталася жорстока подія морду українського і чеського населення в с. Малин Острозького району Дубенського округу. Польська поліція й відділи узбеків під німецькою командою загнали людей до місцевої дерев'яної церкви, до шкільного будинку і до клунь і всіх їх живцем спалили. Страшний крик конаючих у вогні людей було чути за 5 км. Разом згинуло тут жорстокою мученицькою смертю 850 осіб, українців і чехів»³⁴. Про злочини польських шуцманів під зверхністю окупантів свідчать і багато інших фактів³⁵.

Виникає закономірне питання: з якою метою окупанти створювали польські шуцманфти і загони жандармерії? Навіщо вони подекуди підтримували польські бази самооборони? Численні факти свідчать, що це робилося з метою поглиблення українсько-польського конфлікту, який давав можливість нейтралізувати визвольну боротьбу обох народів, створити атмосферу підозри і страху, контролювати настрої населення, реалізувати класичне гасло «розділяй і владарюй». Гітлерівці вирішили використати поляків для боротьби з українською збройною силою, що посилювала свій вплив в Україні, відновити за допомогою польської поліції постачання продовольства з українських сіл. Вони вбачали в польській самообороні стримуючий антиукраїнський фактор на селі, розуміючи, що УПА буде відповідати атаками.

Таку політику впроваджував, зокрема, рейхскомісар України Еріх Кох, який відзначався крайньою жорстокістю навіть на фоні нацистських функціонерів. «Хочу, - стверджував він, - щоб поляк при зустрічі вбивав українця, і, навпаки, щоб українець вбивав поляка. Якщо по дорозі уб'ють жида, буде те, що я хочу»³⁶.

На зацікавленість окупантів у розпалюванні міжнаціонального конфлікту вказував і командир польського повстанського загону Роберт Сатановський. «Польській поліції дана німцями повна свобода дій, - повідомляв він секретарю ЦК КП(б)У Хрущову 5 листопада 1943 р. На Грунті ненависті до націоналістів за скоєні ними злочини і звірства польська поліція, підштовхувана на цей шлях німцями, мстить українському населенню взагалі. А як відомо, німецька пропаганда видає злочини націоналістів за справу рук радянських партизан і знаходить, треба визнати, відгук не лише серед поляків за Бугом, але й в частини поляків, які самі постраждали від націоналістів»³⁷.

Ставлення гітлерівців до українсько-польського протистояння певною мірою відбиває відповідь сарненського окружного комісара на скарги поляків: «Ви хочете Сікорського, а українці хочуть Бандеру. Ну і бийтеся між собою. Німці нікому допомагати не будуть»³⁸.

Однак цей нейтралітет був вміло награним. Так, на словах нацисти заявляли, що не підтримують антипольські виступи Тараса Бульби-Боровця, а насправді потайки підігрували його діяльності. Вони, наприклад, старанно фотографували погроми проти поляків і приписували їх партизанам і взагалі українцям, які, за твердженням німецької пропаганди, були ворогами польського народу³⁹. До речі, сам Бульба-Боровець усвідомлював, що «особисто німцям залежить на тому, щоб між українцями і поляками не було згоди» і у зверненні до польського народу в червні 1943 р. зазначав, що нацисти «при помочі

своїх провокаторів стали українськими руками мордувати поляків, нібито за те, що поляки вирізують українців за Бугом»⁴⁰.

Як стверджувалось в одному з інформаційних матеріалів польського підпілля за грудень 1943 р., окупанти у ставленні до українців здійснюють подвійну тактику. З одного боку, вони дивляться крізь пальці на їх антипольські кроки, а, з другого, здійснюють при кожній нагоді напади на українські збройні загопи і тероризують населення. Наприклад, у селі Молодава за одного гітлерівця забито «30 бандитів» разом з родинами. Для цього було використано польську поліцію. Німецькі агенти, які свого часу були в УПА й організували погроми поляків, тепер упродовжувалися до лав українського народного козацтва⁴¹.

З вищевказаних міркувань німці не були зацікавлені у вигнанні поляків з Волині і подекуди підтримували їх бази самооборони, передусім у тих місцевостях, звідки вивозили збіжжя. Вони не бажали занархізувати становище, наприклад у Галичині, особливо у період наближення фронту, і «залізною рукою» стримували українсько-польський конфлікт у нафтових районах, які працювали на потреби фронту. «Німці не атакували польських таборів, не переслідували й упівських чи бандерівських ватаг, - писав Юзеф Кусьмерек. Знаю від певних людей, котрі не симпатизують ні німцям, ні росіянам, що місцеві командири доозброювали польські табори, виділяли їм амуніцію і гранати. При цьому вони не керувалися гуманітарними міркуваннями. Польсько-українська різня, той шал убивств був їм на руку. Від тих самих певних людей знаю, що вони (німці) зверталися до Лондона з приводу десантів. Це давало б польській стороні переваги в озброєнні, що знівелювало б кількісну перевагу українців»⁴². Постачання зброї польським базам самооборони давало можливість стягати контрибуцію з підвладних їм територій, водночас як УПА позбавляла німців цієї нагоди на контрольованих нею землях.

Водночас у тих місцевостях, де поляки стали вже непотрібні для погромів, або де, маючи зброю, «занадто піднесли голову», німці приступили до їх арештів, вивозів на роботу до Рейху, розстрілів. Як свідчить «Хроніка подій на українських землях» за 1943 р., вони здійснили в кінці літа масові арешти серед польського активу по всіх містах Волині, підступно ліквідували озброєні польські відділи по т. зв. «опорних пунктах», що їх самі ж перед тим озброїли. При цьому вони намагалися перед українцями звалити на поляків усю вину за криваві події на Волині. На зборах голів сільських управ поліцмайстри і ландвірти прилюдно закликали українців «бити ляхів, де тільки хто їх зустрине». Облудно виступаючи в ролі «оборонців» українського

населення від «польського терору», окупанти обіцяли розстрілювати по десять поляків за кожного вбитого ними українця. Так, в місті Володимирі вони здійснили облави на польську інтелігенцію і розстріляли 150 польських поліцаїв. На їх місце завербували 350 українців⁴³.

Німецькі служби стежили за розвитком української самооборони і засиляли провокаторів як до неї, так і в провід польського підпілля. Можна припустити, що спробу порозуміння між українською і польською сторонами спаралізувала їхня агентура в польському підпіллі⁴⁴.

Своєрідну оцінку ролі Німеччини в українсько-польському протистоянні знаходимо в прокомуністичній пресі. Так, у центральному органі організації «Народної Гвардії», газеті «Боротьба», зазначалося: «З відразою та ненавистю дивляться український та польський народи на дурних Грицьків з української поліції, які накривають головою для Гітлера, мордують польське населення, та на катів з польської жандармерії, яка проводить масові езекуції над українським населенням Волині. З погордою та гнівом придивляються українські та польські народи до націоналістичних бандитських ватажків, які проголошують гасло польсько-української бойні, та політичних ватажків з Українського центрального комітету і Польського опікунчого комітету, які від лютого ворога приймають гроші на допомогу жертвам цієї безглуздої бойні, спровокованої цим же підлим ворогом»⁴⁵.

Аналізуючи причини загострення українсько-польських відносин на Волині, Микита Хрущов упевнено заявив в червні 1943 р.: «Моя думка, що усе це справа рук німців»⁴⁶.

Про віроломну тактику окупантів стосовно польських баз самооборони і українсько-польського конфлікту свідчить і «Доповідна записка про ставлення польського населення до німців», підготовлена начальником управління НКДБ Львівської області на ім'я секретаря обкому КП(б)У Івана Грушецького в липні 1944 р. У ній, зокрема, зазначалося: «Характерно, що при зверненні поляків до німців за допомогою від розбою бандерівців, німці рекомендували їм створювати загони самооборони, але у видачі зброї відмовляли, а коли поляки самоозброювалися, то каральні загони СД і інші при виявленні зброї у поляків розстрілювали їх як партизанів»⁴⁷.

У 1944 р. нацисти продовжували експлуатувати українсько-польське протистояння. Про це свідчить і такий документ польського підпілля, як травневий «Рапорт зі східних земель». «Потрібно впевнено стверджувати, - зазначалося тут, - що німецький окупант ані на Волині, ані на території Східної Малопольщі не надав захисту полякам, ставився до польського мучеництва байдуже і навіть немає

сумніву, що злочинну акцію (мова йде про українсько-польську різню -В. Т.) вважав як таку, що йому на руку»⁴⁸. Водночас, стверджувалося в рапорті, німці підтримали польську самооборону і дали навіть трохи зброї й амуніції. «Стосовно українців були, правда, безпланові, хаотичні і завжди запізнілі пацифікації, різні репресії, декого з українців розстріляно».

На роль Німеччини в українсько-польському конфлікті певною мірою проливають світло і контакти центрального проводу ОУН з нацистськими спецслужбами весною 1944 р., під час яких обговорювалися можливості на певних умовах військового співробітництва в боротьбі проти спільного ворога - більшовизму, а також українсько-польські відносини. Як свідчать німецькі джерела, український представник Герасимовський (Іван Гринох) під час другої зустрічі 23 березня від імені бандерівського керівництва запропонував, зокрема, нібито таке:

«1) ОУН готова негайно припинити будь-яку діяльність, що наносить шкоду німецьким інтересам, і будь-який терор проти поляків. Стосовно терору проти поляків, то ОУН свідомо погодилася передати у віддання безпеки вирішення всіх питань, пов'язаних з польськими провокаціями і терористичними актами в населених пунктах і містах. ОУН, зі свого боку, буде надавати поліції лише інформацію і докази про провокації і терористичні акти і спокійно чекати, доки поліція безпеки вживе необхідні контрзаходи.

2) ОУН (група Бандери) зобов'язується надавати в розпорядження поліції безпеки усі розвіддані про більшовизм, комунізм і про польський рух опору»⁴⁹.

Правда, ОУН залишала за собою право здійснювати відплатні акції за межами населених пунктів, у лісах і т. ін.

Виходячи з цих контактів, можна припустити, що підняття німецькою стороною питання українсько-польського конфлікту пояснювалось її бажанням спрямувати усі зусилля ОУН і УПА проти Червоної армії і радянської партизанки, а вказаний конфлікт відволікав українські збройні формування від цього, розпорозував їх сили в боротьбі проти поляків. Однак фронт нестримно наближався; окупанти відступали; колаборанти втікали на Захід; УПА і АК готувалися до зміни Умов дії.

Тепер розглянемо роль СРСР в українсько-польському конфлікті. Відомо, що 17 вересня 1939 р., коли Червона армія перейшла кордони Західної України і польські війська були вже фактично розбиті, Радянські літаки розкидали звернення, яке, зокрема, заклиало: «Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів - польських

панів»⁵⁰. Як слушно зауважив Мирослав Прокоп, це був відкритий заклик до нищення польської меншини, бо йшлося не про польських поміщиків, оскільки гніт, який терпіли західні українці, був не стільки соціальний, але передусім національний. Коли зважити, що заклик з'явився тоді, коли Польща була вже майже розгромлена, а Західну Україну захопили більшовики, то стане ясным, що будь-який виступ проти поляків завдав би шкоди українцям. Такий виступ ще більше б загострив відносини між ними - і саме тоді, коли обидва народи потрапили під ярмо спільного ворога. На щастя, не дивлячись на утиски, яких зазнало українське населення за двадцять років перебування у складі Польщі, воно не піддалося на цю сталінську провокацію⁵¹. Відступаючи від східного кордону, польське військо зіштовхувалось з диверсійно-саботажними групами, до складу яких входили також і українці. На думку деяких істориків, цими групами, як правило, керували спеціально навчені офіцери НКВС, закинуті на польську сторону з Радянського Союзу. Вже в 1938 р. вони проходили вишкіл у десантних військах. Не виключено, що цю підготовку здійснював Комінтерн.

Як відомо, сталінське керівництво свій похід за оволодіння Західною Україною подавало як визвольну місію, скеровану на захист українського населення, що проживало на території Польщі і роками терпіло соціальні і національні утиски з боку польського уряду. А відразу після вступу на ці землі радянських військ наводило ще один аргумент - вимога соборності України: трудящі західноукраїнських земель матимуть змогу здійснити свою віковичну мрію про возз'єднання в єдиній українській державі.

В умовах морального піднесення українського населення, патріотичної ейфорії, викликаних ліквідацією польського режиму, радянська влада інспірувала проведення виборів до Народних Зборів, які б законодавчим порядком вирішили питання про майбутній суспільний лад і державну владу на території краю. Стосовно національного чинника, то представництво польського населення серед депутатів Народних Зборів було непропорційно низьким і становило 3 відсотки проти 92,2 відсотків українців. Так закладалася бомба суспільного невдоволення і прихована образа польської меншини, яка неодмінно мала негативно позначитись на взаєминах представників обох націй⁵².

У початковий період німецько-радянської війни, 30 липня 1941 р., між урядами Владислава Сікорського і СРСР був укладений договір, стаття 1. якого визнавала радянсько-німецькі угоди стосовно територіальних змін у Польщі такими, що втратили силу. Проблема майбутніх кордонів стала предметом обговорення на другій радянсько-

-польській зустрічі 4 грудня 1941 р. - під час прийому в Кремлі, влаштованого Сталіним на честь генерала Сікорського⁵³. На цій зустрічі було порушено, зокрема, питання про майбутню державну приналежність Львова. Проте, коли польський прем'єр перепитав радянського лідера, чи він не знав раніше, що Львів - це польське місто, той відповів: «Так, але ви змушені будете сперечатися за нього з українцями». Як стверджував у своїх спогадах присутній на переговорах Владислав Андерс, він намагався «відрадити» Сталіна від намірів залишити Львів в УРСР, використовуючи такі старі аргументи як от: «германофільство багатьох українців», клопоти, яких вони завдали полякам і можуть завдати більшовикам. Відповідаючи полякам, що це були їхні українці, «а не наші», Сталін намагався використати цей аргумент як «поєднавчий» для Польщі і Радянського Союзу: «Ми їх спільно знищимо»⁵⁴. Владислав Сікорський, як випливає з мемуарів, відмовився продовжувати в цьому руслі розмову, заявивши, що «мені йдеться не про українців, а про територію»⁵⁵. Отже, ніби між іншим, кремлівський можновладець наголосив на тому, що серед чинників, які об'єднують поляків і більшовиків, висувається спільне завдання «винищення тих українців».

Протягом усієї війни радянські партизанські і диверсійні загони одержували з Москви завдання постійно інформувати про настрої польського населення. Вони вважали ворогом польське підпілля, яке визнало еміграційний уряд у Лондоні, і планували його знищити. Водночас в умовах драматичного міжнаціонального протистояння на Волині і Східній Галичині і наявності динамічного українського самостійницького руху ними здійснювалася неагресивна тактика, а подекуди спільні дії з відділами АК. Керівництво партизанським рухом ставило собі за мету використати антинімецькі настрої поляків для розпалювання партизанської війни і протидії українському націоналістичному підпіллю. Наявність прихильних стосунків між радянськими партизанами і місцевою польською меншиною вельми ускладнювало ситуацію на західноукраїнських землях, оскільки їхня співпраця поглиблювала українсько-польське протистояння. Оскільки українське населення краю радянської влади не сприйняло, то більшовики намагалися використати польські колонії і села як базу для партизанських операцій, відповідальність за які несла потім переважно місцева українська більшість. Це одна з причин конфлікту на Волині⁵⁶.

Слід сказати, що стосунки між поляками і радянськими партизанами були неоднозначними. В одній місцевості польське населення постачало їм продовольство, надавало потрібну інформацію. В іншій ~ відбувалися збройні сутички. Згідно мемуарів Тараса Бульби-

-Боровця, у польських селах і хуторах червона партизанка знайшла вірного союзника, що дав їй притулок, харчі, зв'язкові та передавальні пункти і засоби транспорту. А по квартирах польських мешканців у містах більшовики мали явочні квартири та кур'єрів і шпигунів для радянської розвідки від поляків. Більшовики масово мобілізували в свої загони поляків, які разом з ними воювали проти «Поліської Січі»⁵⁷. «Село Бобровську Рудню (польське село, район Березно Костопільського округу), - згадував командир партизанського загону „Переможці” чекіст Дмитрій Медведєв, -ми жартома називали своєю „столицею”. Тут був центр нашого відділу. А кругом по великих селах були наші „маяки”. Наша „столиця” добре охоронялася. Кругом були розставлені пости. Разом із нашими бійцями на них стояли місцеві мешканці з молоді. Це було дуже безпечно. Місцеві люди відразу розпізнавали чужих прохожих»⁵⁸.

Правда, Медведєв не згадав, що коли пізніше в Бобровську Рудню нагрянула велика експедиційна німецька група з Житомира, то він замість того, щоб боронити її, втік зі своїм загonom, а вранці німці спалили всю «столицю» та перестріляли її населення⁵⁹.

Інший партизанський загін під командуванням Миколая Прокop'юка діяв в районі Цуманських лісів і тісно співпрацював з найбільшою польською базою самооборони в селі Пшебраже. 31 серпня 1943 р. партизани загону спільно з місцевими поляками розбили одне з міцних угруповань УПА. Вподальшому ця база витримувала атаки УПА лише завдяки допомозі радянських партизан. Ставлення останніх до поляків і польсько-українського конфлікту певною мірою впливає зі звіту Прокop'юка про бойову діяльність загону. «У самому питанні про міжусобицю, спровоковану гітлерівцями між українськими і польськими націоналістами, керівники села Пшебраже, на жаль, відігравали нерозумну роль. Будучи осадниками і членами союзу осадників, вони ототожнювали націоналістичні банди ОУН-УПА з усім українським народом, на який дивились не інакше як очима свого колишнього воєводи Юзєвського. Одна з заслуг радянських партизанських загонів полягала в тому, що ними присікалися спроби націоналістів з того й іншого боку надати подіям народний характер, особливо як і спроби вимістити злобу на ні в чому не винному місцевому польському і українському населенні. З моменту нашого прибуття в район Пшебража вилазки польського гарнізону проти українських сіл припинились»⁶⁰. Отже, як впливає з цього звіту, польські бази самооборони здійснювали і наступальні акції як превентивного характеру, так і у відповідь на напади УПА.

Радянські партизани підтримували й інші польські бази самооборони. За деякими даними, у центрах самооборони Волині і Східної Галичини пережили трагічне протистояння близько 70 тис. осіб⁶¹.

Що стосується Галичини, то тут, як згадував Володимир Кубійович, «спокійні часи закінчились після рейду більшовицької партизанської групи Сидора Ковпака у липні 1943 р. [...] Ковпак залишив в Галичині своїх агентів, розбурхав пристрасті українців і поляків; дійшло до чимраз частіших актів взаємного терору між українцями, поляками і німцями [...]. Ще більше втрат, ніж у Галичині, ми понесли на Холмщині й Підляшші, де, безперечно, під впливом більшовицьких агентів дійшло до кривавих сутичок між українським і польським населенням»⁶².

Численні факти свідчать, що партизанські загони, керовані більшовиками, займали беззастережну ворожу позицію стосовно УПА, з якою воювали навіть активніше, ніж з німецькими загарбниками, брутально пацифікуючи при цьому українські села і винищуючи населення. Звідси вони були зацікавлені у залученні поляків на свій бік, а, отже, у розпалюванні українсько-польського конфлікту. Як слушно зауважив Микола Сивіцький, «поляки боялися України на Східних Кресах, совети ж боялися її всюди, звідси походила польсько-радянська співпраця - і польсько-українська різанина»⁶³.

Не виключено, що у зв'язку з тим кремлівське керівництво було стурбоване розвідведенням Українського штабу партизанського руху (УШПР) від 22 червня 1943 р. такого змісту: «За даними на 18.6.43 р. помічається різка зміна відносин українських націоналістів до поляків. Раніше націоналісти палили польські села і знищували поляків; останнім же часом вони закликають поляків до спільної боротьби проти більшовиків і німців, заявляючи, що в розстрілі польських полонених офіцерів були зацікавлені і німці, і більшовики, маючи за мету знищення верхівки польської армії. У зв'язку з цим ставлення польського населення до радянських партизанських загонів значно погіршилось. Якщо раніше поляки організовували свої партизанські загони, які ставилися до радянських партизан добре, то останнім часом польське населення стало на шлях неутручання»⁶⁴. Про те, що «серед польського населення відчувається приховане недовір'я до партизан, є випадки відходу поляків з партизанських загонів», повідомляло командування об'єднаних партизанських загонів Рівненської області Микиті Хрущову і Тимофію Строкачу 28 травня 1943 р.⁶⁵

У зв'язку з вищезгаданим документом виникає закономірне питання: чи не підштовхували подібні тривожні повідомлення керівництво

червоних партизанів до здійснення провокацій на зразок тих, коли ряд радянських підрозділів, видаючи себе за УПА, напали на польські села, вбивали населення, причому такі акції були найкривавішими, оскільки після них не повинні були залишитись свідки, здатні демаскувати провокацію аби пізніше уже у ролі більшовицької партизанки знаходити підтримку поляків на цих територіях. Адже, очевидно, не випадково через місяць після процитованого розвідзведення УППР, 28 липня 1943 р., з'явилося звернення до поляків Волинського окружного делегату уряду Польської Республіки. Описуючи комуністичну тактику стосовно польських баз самооборони і українсько-польського конфлікту вцілому, і вказуючи на її схожість з німецькою, він зазначав: «більшовики приходять у польські села, пропонують допомогу самообороні, а взамін забирають польську молодь у свої партизанські загони. Якщо це їм не вдається, вони сіють паніку серед населення, крадуть у поляків, які обороняються, зброю і людей. Тихенько втікають до лісу, а через кілька днів їх можна вже бачити на чолі банд, які налітають на те ж саме польське населення [...] Німець і москаль роздмухали антипольську пропаганду. Вони примножують, збільшують стократ, перебільшують до колосальних розмірів невеличкі непорозуміння і польсько-українські суперечки. Нацькувати, роздразнити, спрямувати одного проти іншого, створити духовний кордон між поляками й українцями. Створити на довгі роки привід для боротьби, запрягти й використати найманих злочинців. В поляків й українців вони зміцнюють почуття образи, розпалюють в їхніх душах ненависть, жагу помсти і відсічі [...] і притому руками українців знищують польське населення. Одночасно і німці, і москалі роблять клоунівські жести, представляють, що хочуть допомогти полякам, хочуть їх захистити»⁶⁶.

Підтвердженням віроломства більшовиків, їх прагнення роздмухати українсько-польський антагонізм, поживитись на звичайних грабунках стали зізнання одного з керівників більшовицької розвідки О. Чхеїдзе «Чапаєва», який діяв на Волині. «Поляки давали нам поміч і охорону. Робили це з патріотизму, з ненависті до німців і до українського народу, - свідчив він. - Щоб загострити ще більше польсько-українську ворожнечу наші партизанські відділи мали виконати під фірмою „бандерівців” кілька особливих акцій проти польського населення, щоб могли після того виступити в боротьбі того ж населення перед „бандерівським” терором та таким способом ще більше зв'язати поляків з нами. Знаю, що такого роду акції були проведені одним нашим відділом з доручення Топкар-Сауре [?] і мали повний успіх, хоч відділ цей переступив дозволени інструкціями методи і знищив поляків м. ін. в церкві»⁶⁷.

Михайло Демкович-Добрянський навів цікаві свідчення радянського розвідника П. Крука про те, як готувалися спеціальні групи з вельми досвідчених людей, які потім виступали в образах вояків УПА і вояків АК на Волині. Ці групи повинні були одночасно вдарити по полякам і українцям, нещадно вбиваючи і знищуючи людей, які були шановані в суспільстві і водночас не мали жодних політичних претензій. Вбивства мали бути безглуздими, але з проголошенням гасел українських, а в іншому випадку польських. Незабаром у дію вступали месники і оборонці обох національних інтересів. Між тим групи переодягнених енкаведистів перекидалися в інші райони. їхнім завданням також було будь-що перешкодити українсько-польському порозумінню⁶⁸.

Згідно мемуарів командира польського партизанського загону Миколая Куницького, його підлеглі, переодягнені у мундири УПА, палили українські села, вбивали і розстрілювали їх жителів⁶⁹. Згадуваний вже Дмитрій Медведєв у своїх мемуарах *Сильні духом* зазначав, що один з його відділів під керівництвом Бориса Крутикова 5 січня 1944 р. розпочав перехід через Волинь і частину Львівщини, видаючи себе за вояків УПА. «Вести себе треба так, як і личить націоналістам, - нахабніше, - повчав партизанів комісар загону Стехов. Де потрібно, забирайте в селах підводи, продовольство»⁷⁰. Можна припустити, що частину акцій, вчинених тоді проти поляків, здійснили провокаційні групи НКВС. Станом на 20 червня 1945 р. в західних областях України діяло 156 таких спецгруп із загальною кількістю учасників 1783 чоловік⁷¹.

Злочинна діяльність похідних спецгруп немало спричинилась до ще жорстокішого протистояння між українцями і поляками. Вже на еміграції 1945 р., як вказував Євген Пастернак, зв'язкові старшини польської армії при Головній Квартирі американських збройних сил в Європі, у Франкфурті-на-Майні стверджували, що взаємний терор між українцями і поляками був спровокований більшовицькою агентурою в провіді обидвох повстанських армій⁷².

Співпрацюючи з польською самообороною, АК, керівництво радянського партизанського руху дивилося на них як на тимчасових, тактичних союзників. Тим більше, що усунення польського населення з західноукраїнських земель фактично було вигідно Кремлю, оскільки зменшувало проблеми на території, яку він не збирався повертати Польщі після війни. За деякими даними, в територіальні організації ОУН на Волині неодноразово проникали радянські агенти. Саме від них найчастіше виходили заохочення до вбивств поляків⁷³.

Один з шляхів залучення поляків на свій бік у боротьбі проти німецьких окупантів і українських формувань радянське керівництво бачило у створенні польських партизанських загонів на Волині. Досліджуючи це питання, Володимир Сергійчук виявив і опублікував низку цікавих документів і матеріалів, які проливають світло на кадрове забезпечення керівництва польських загонів. Так, директива від 5 травня 1943 р., підписана Хрущовим, дозволяла таке: «Дати поляка, якщо немає, то, хто володіє польською мовою, - назвати поляком». Закономірно, що керівними кадрами могли бути лише ті, які ще в довоєнний час пройшли перевірку НКВС на лояльність до радянської влади і повинні були беззастережно виконувати волю московського центру. Один з них, якийсь Збігнев Коханський, котрий «виховував» доручену йому головрозвідку в дусі мародерства, пияцтва і національної ненависті до українців без розбору, в п'яному вигляді кричав публічно, що він «ставленник НКВД, має особливі повноваження і не повинен підкорятися нікому»⁷⁴.

Інший польський партизан С. Антонович звернувся з проханням до командира польського загону Роберта Сатановського, котрий був у дружніх стосунках з Хрущовим, «не говорити полякам на окупованій німцями території Польщі, що він співпрацює з органами НКВД»⁷⁵. До речі, сам Сатановський в інформаційному повідомленні на ім'я Хрущова від 5 листопада 1943 р. обґрунтовував необхідність створення польських партизанських загонів тим, що, по-перше, українські націоналісти при нападі на польські села видають себе за партизан, по-друге, німці випускають провокаційні листівки, адресовані бандерівцям і бульбівцям, але призначені полякам для прочитання, в яких українських повстанців називають агентами Москви. Чітко вказуючи на мету створення таких загонів, Сатановський зазначив: «Пропаганда ця потерпить крах, якщо з'являться польські партизанські загопи, які, отримавши допомогу від Радянського Союзу, боротимуться проти німців і націоналістів за вільну незалежну Польщу»⁷⁶.

Начальник УППР Тимофій Строкач, виконуючи директиви ЦК КП(б)У, 8 травня 1943 р. передав розпорядження в ліси Волині: «Польські загопи організувати можна, і чим більше, тим краще»⁷⁷. Критикуючи командира партизанських загонів Рівненщини Василя Бегму за недооцінку цього завдання, Хрущов вимагав від нього у кінці вересня цього ж року: «Всіляко сприяти організації польських загонів»⁷⁸. Усвідомлюючи значення польського елемента на Волині, заступником Бегми з польських питань було призначено польського комуніста Юзефа Собесьяка.

Незабаром в УШПР пішла інформація про створення польських партизанських загонів. Так, командир партизанського загону, Іван Шитов повідомляв у червні 1943 р. про те, що в районі його розміщення в 14-и польських селах організовані загони до 600 чол., для об'єднання і керівництва якими виділений працівник штабу. «Українські націоналісти, - додав, - щоденно налітають на ці села, але поляки [...] відбивають атаки. Настрій поляків бадьорий, вони заявляють: „Коли б нам зброя, то ми поставили б під рушницю до 15 тис. чол. Краще Радянська Польща, ніж німецька колонія”»⁷⁹.

З донесень радянських партизанів в УШПР впливало, що червона польська партизанка займалася мародерством. Зокрема, загони Сатановського йшли на господарські операції в українські села і там забирали силою продукти, майно, репресували населення. А українці сприймали їх як поляків, не розрізняючи в тій панічній ситуації, чи це комуністичні, чи патріотичні поляки. Це також не варто забувати, коли йдеться про використання більшовицькою владою польського населення⁸⁰.

За одними даними, радянський партизанський рух змобілізував до своїх лав близько п'яти тис. місцевих поляків⁸¹, за іншими від 5 до 7 тис.⁸² Поляки вступали до радянської партизанки не з ідеологічних мотивів, а з практичних, часто шукаючи захисту від бандерівців. І вже в загонах починалась ідеологічна обробка. Вони брали активну участь в боротьбі проти українських повстанців, а, отже, сприяли поглибленню українсько-польського протистояння. «На всьому Поліссі та великій частині Волині, - розповідав очевидець, - літом 1943 р. витворилася така ситуація, якої собі бажав Сталін. Вночі кругом заграва, бо бандерівці випалюють майно поляків та бульбівців як зрадників. Вдень кругом заграва, бо німці з поляками й узбеками випалюють українські села та вистрілюють народ за бандитизм. Іншої ночі більшовицькі партизани з поляками допалюють решту українських сіл, що їх не випалили німці за дня. Куди не глянь вогонь. Куди не повернись трупи і кров»⁸³.

Усвідомлюючи небезпеку такого розігрування польської карти Москвою, представник польського уряду на Волині влітку 1943 р. у зверненні до поляків застерігав: «Співробітництво з більшовиками є таким же злочином, як і співробітництво з німцями. Вступ до радянських партизанських загонів є злочином. Жоден з поляків не повинен там перебувати»⁸⁴.

Позитивні наслідки партизанського співробітництва сприяли виникненню нового, другого, елемента такої співпраці. Після переміщення фронту на захід радянська влада для зміцнення свого становища на західноукраїнських землях вдалася до створення польської міліції

- явища малодослідженого в сучасній історіографії. Певною мірою на нього проливає світло фрагмент з тижневого рапорту польського підпілля від 6 липня 1944 р. В ньому, зокрема, зазначалося: «в Коломії [...] міліція є польською в більшовицьких мундирах [...] Заарештована, вивезена і розстріляна певна кількість українців. Зустрічаються також випадки арештів і вивезень також серед поляків. Стосується це, проте, тих осіб, яким більшовики закидають тісну співпрацю з німцями. Оголошення на місцях російською і польською мовами»⁸⁵.

Численні факти на цю тему знаходимо і в українському підпільному джерелі - «Інформація про діяльність польської міліції» за 1944 р. Звідси, наприклад, дізнаємось, що в травні в селі Лука Мала Скалатського району польська міліція робила облаву на чоловіків до армії. Під час ревізій забирали в українців одяг, взуття й інше, знущалися з них, загрожуючи при цьому: «українські бандити, бандерівці, всіх вас вистріляємо до одного, щоб не залишився ні один на розплодження»⁸⁶. Тоді ж більшовики разом з польською міліцією ловили людей до Червоної армії в селах Вікно, Пізнанка Гнила, Пізнанка Комісарська, Хоптянка, Глібів, Кам'янки, Богданівка. І звідусіль поступала інформація такого змісту: «Під час шукання польська міліція поводитись дуже брутально з українцями [...] Під час тусу більшовики байдуже поводитись, а поляки сильно шукали»⁸⁷. 3-го червня поляки вистежили криївку біля села Кам'янки, де ховалося 10 осіб. Польська міліція зробила облаву. Українці, пробивши собі дорогу, розбіглися у двох напрямках. За ними пішла польська погоня. Одного вбили в селі Богданівка, а шестеро під Хмельськими. Спійманих втікачів більшовики хотіли забрати до в'язниці, але поляки сказали: «Ми вже досить натерпілися від них» і розстріляли на місці⁸⁸. В серпні 1944 р. з Тернопільщини повідомляли, що «поляки найбільше причиняються до того, що українців арештовують, вони допомагають енкаведистам і пояснюють про наші рухи, які відбувались зимою і на початку весни»⁸⁹.

У вересні 1944 р. фактично починається новий етап протистояння, пов'язаний з укладенням радянсько-польської угоди про т. зв. «обмін» населення - масового переселення 482 100 українців з Холмщини, Надсяння, Лемківщини та Підляшшя до УРСР, а польського населення (787 674 громадяни II Речіпосполитої польської і єврейської національностей) з західних областей України до Польщі⁹⁰.

Звістка про угоду від 9 вересня 1944 р. сприяла посиленню антиукраїнських акцій на Закарпатті, які з часу вступу Червоної армії на територію Польщі почали здійснювати польська армія, Міліція Обивательська (МО) та Ужонд Безпеченства Публічного (УБП). Цей терор беззастережно підтримувався органами НКВС, щоб мати змогу вказувати на нього і «радити» українцям: «Тікайте від польських

бандитів в Україну, переселяйтесь до УРСР»⁹¹. Про його масштаби свідчить інформація, надіслана наркомом внутрішніх справ УРСР Василем Рясним Лаврентію Берії: «Доповідаю про безчинства польської міліції, здійснюваних стосовно українського населення, що перебуває за прикордонною лінією після передислокації військових комендантів Червоної армії далі на Захід. Активізувалась діяльність польської поліції по винищенню українського населення, пограбуванню і знищенню їхнього майна, а останнім часом терористична діяльність польської міліції набуває масовий характер [...] Усі безчинства по відношенню до українського населення польська міліція здійснює під приводом ліквідації банди УПА, проте в кожному випадку вбиває ні в чому не винних людей, в основному осіб похилого віку, жінок і дітей, які виявили бажання переселитись на проживання в СРСР»⁹². Про жорстоке поводження польської міліції з українцями свідчила й інформація, надіслана начальнику управління НКДБ Львівської області агентом Галицьким в кінці 1944 р. Повідомивши, зокрема, про садизм поручника Овчажа, він зауважив: «При мені цей Овчаж сильно побив священника-українця (стару людину) і кілька українців-селян. Вони були невинні, оскільки через кілька днів їх випустили, проте вже інвалідами. Били їх лише тому, що вони - неполяки»⁹³. Зрозуміло, що реакцією на подібні дії були відплатні акції УПА.

У зв'язку з початком звільнення території Західної України від німецьких військ і відомим ставленням до цього польського еміграційного уряду республіканське керівництво виступило з вимогою включення до складу УРСР прадавніх українських земель, якими є Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав. Підтвердженням цього були сотні колективних листів на ім'я радянських керівників з проханням «прилучення нас, українців, до Української Радянської Республіки»⁹⁴. Проте пропозиції Хрущова, як і прохання українського населення, залишилися без відповіді Сталіна. Це об'єктивно погіршувало українсько-польські стосунки на цих землях.

Третім елементом радянсько-польської співпраці, що вельми негативно позначилася на українсько-польських відносинах, було формування на західноукраїнських землях, зайнятих Червоною армією, винищувальних батальйонів («кистребительных батальйонов»), куди включали поляків даної території.

Ці формування використовувались винятково з метою розгрому УПА, практично на той час вже єдиного українського підпілля. Радянські «компетентні органи» зіграли на прагненні частини місцевих поляків помститись за галицько-волинську різню, захистити себе і свої сім'ї від відплатних акцій УПА і, взагалі, зберегти життя,

пішовши на вимушену співпрацю з більшовицькою владою. Вже в лютому 1945 р. на території Західної України діяло 292 винищувальні батальйони, в яких поляки нараховували 60-80% особового складу⁹⁵. За даними Т. Збиша, з 50-и тис. польської самооборони в Галичині майже половина (22 796 чол.) служила в цих формуваннях⁹⁶.

У зв'язку з участю поляків у винищувальних батальйонах загоони УПА після проходження фронту посилили свої атаки проти польського населення. «Ляхи [...] пішли на некритичну співпрацю і службу з НКВД. Через те проти них здійснюємо ті самі акції, що й раніше [...] Належить вяснити - де і які сили ворога сконцентровані і потім їх знищити»⁹⁷.

Як свідчать опубліковані документи і матеріали, в 1944-1945 рр. точилися запеклі бої між винищувальними батальйонами і відділами УПА. В одному з них, наприклад, вказується, що 16 квітня в селах Битюків і Пасічна Надвірнянського району винищувальний батальйон поляків вступив у бій з великою групою оунівців. Батальйон втратив двох убитими та 5 пораненими. Оунівців вбито 36 чоловік⁹⁸. Ці збройні сутички знекровлювали, виснажували українське і польське населення, робили беззахисним перед насуваючою загрозою драматичних випробувань, які ніс радянський режим.

Таким чином, і Берлін, і Москва були кровно зацікавлені в тому, щоб забезпечити собі панування на окупованих територіях, придушити національно-визвольний рух в Україні і Польщі, підступно і вміло використавши для цього українсько-польський антагонізм. Підтримуючи ворожнечу обох народів, провокуючи і поглиблюючи її, вони намагалися нейтралізувати, виснажити їх визвольну боротьбу, руками ж останніх винищувати один одного, тримати в атмосфері страху, підозри, взаємної ненависті і покори. Криваві погроми українського і польського населення були на совісті різних сил, зокрема гітлерівського репресивного апарату, повністю підпорядкованої йому української і польської допоміжної поліції, польських і радянських партизанських загонів, польської міліції на визволених західноукраїнських землях і в Закерзонні, диверсійно-розвідувальних загонів, які часто маскувалися під частини УПА або польських партизан, винищувальних батальйонів НКВС та інших сил. Значна вина за ці жертви лежить також і на провідниках українського та польського підпілля, які не зуміли або не захотіли своєчасно погасити цей конфлікт, до кінця не розібрались у віроломних і провокаційних цілях обох імперіалістичних потуг.

ПРИМІТКИ

1. J. Armstrong, *Ukrainian nationalism 1939-1945*, New York 1963, с. 32.
2. Детальніше про це див.: В. Трофимович, *Українські військові формування у німецьких мундирах 1939-1942*, Львів 1994.
3. Р. Крохмалюк, *Заграва на Сході: Спогади й документи*, Торонто-Нью-Йорк 1978, с. 7-8; Н. Наливайко, *Легіони у національних війнах*, «Народна воля» 1949, 27 жовтня; В. Косик, *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*, Париж-Нью-Йорк-Львів 1993, с. 73.
4. *Год кризиса 1938-1939: Документы и материалы*, т. 1, Москва, с. 421.
5. Б. Книш, *Перед походом на Схід*, т. 1, Торонто 1959, с. 100; К. Бондаренко, *Діяльність Організації Українських Націоналістів напередодні та під час Другої світової війни (1938-1945). Політичний та військовий аспекти*, Львів 1997, с. 47, Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. На правах рукопису.
6. Я. Сватко, *Доба і доля «Ратуша»* 1991, № 49, 17-18 травня.
7. Цит. за: В. Косик, *op. cit.*, с. 73.
8. «Націоналіст» (Прага) 1941, № 13, 19 липня; 3. Книш, *op. cit.*, с.107; Л. Гіряк, *На стежках історичних подій*, Нью-Йорк 1979, с. 293-307.
9. Я. Сватко, *op. cit.*. К. Бондаренко, *op. cit.*, с. 48.
10. Я. Грицак, *Нарис історії України*, Київ 1996, с. 216; R. Torzecki, *Polacy i Ukraincy*, Warszawa 1993, s. 55.
11. Р. Бойцун, *Барвінок [в:] У лавах дружинників: Спогади учасників*, Денвер 1982, с. 43; М. Климишин, *В поході до волі. Спомини*, т. 1, Торонто 1975, с. 299.
12. В. Сергійчук, *Наша кров - на своїй землі*, Київ 1997, с. 42.
13. *Энциклопедия Третьего рейха*, Москва 1996, с. 478.
14. Цит. за: R. Torzecki, *op. cit.*, s. 121.
15. Державний архів Львівської області (далі: ДАЛО), ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 10.
16. M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 2, Warszawa 1992, s. 168, dok. nr 14.
17. Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem 1939-1944*, Lublin 1978, s. 106, 368.
18. І. Фур, *Німецька політика і плани на Холмиціні в роках 1939—44 [в:] В боротьбі за Українську державу*, Львів 1992, с. 880.
19. J. Łukaszów [T. Olszański], *Walki polsko-ukraińskie 1943-1947*, „Zeszyty Historyczne” 1989, nr 90, s. 165.
20. В. Сергійчук, *ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали*, Київ 1996, с. 30.
21. J. Łukaszów [T. Olszański], *op. cit.*, s. 7.
22. Див.: І. Фур, *op. cit.*, с. 883.
23. *Ibidem*.
24. *Літопис УПА*, т. 24, Львів 1996, с. 301; J. Łukaszów [T. Olszański], *op. cit.*, s. 3.
25. *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, Warszawa 1996, s. 85.
26. В. Сергійчук, *Наша кров...*, с. 43.
27. В. Сергійчук, *ОУН-УПА...*, с. 32.
28. *Ibidem*, с. 54.
29. *Ibidem*, с. 68.

30. М. Данилюк, *Повстанський записник*, Київ 1993, с. 116-117.
31. І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953*, кн. 2, Київ 1994, с. 392.
32. В. Сергійчук, *ОУН-УПА..*, с. 68.
33. В. Сергійчук, *Наша кров..*, с. 45.
34. *Літопис УПА*, т. 2, кн. 2, с. 131, 162.
35. М. Данилюк, *op. cit.*, с. 114; О. Корчак-Городиський, *Замість вигадок. Документи, рецензії, спогади*, Івано-Франківськ 1994, с. 12; *Літопис УПА*, т. 2, кн. 2, с. 163; В. Сергійчук, *ОУН-УПА..*, с. 70, 73, 83, 84, 92, 130, 361, 366.
36. К. Сміян, *Волинь в період німецької окупації 1941-1944*, Ужгород 1996, с. 12, Автореферат дисертації на здобуття ступеня канд. іст. наук.
37. *ОУН і УПА в Другій світовій війні. Документи і матеріали* [в:] «Український історичний журнал» 1994, № 5, с. 107.
38. І. Льюшин, *Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни* [в:] *Україна - Польща: важкі питання*, т. 1-2, Варшава 1998, с. 162.
39. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, Київ 1995, № 1-2, с. 50.
40. *Ibidem.*
41. M. Siwicki, *op. cit.*, t. 2, s. 138.
42. J. Kuśmierk, *Przegrana Ukraina* [w:] „*Po Prostu*” 1990, № 12, s. 15.
43. *Літопис УПА*, т. 2, кн. 2, с. 173-174, 192.
44. С. Пастернак, *Нарис історії Холмицини та Підляшшя (нові часи)*, Вінніпег-Торонто 1968, с. 275.
45. «Боротьба» 1943, 2-15 серпня.
46. В. Сергійчук, *Наша кров..*, с. 44.
47. ДАЛО, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 76.
48. M. Siwicki, *op. cit.*, t. 2, s. 143.
49. *ОУН і УПА у Другій світовій війні. Документи і матеріали* [в:] «Український історичний журнал» 1994, № 6, с. 112.
50. И. Трайнин, *Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии*, Москва 1939, с. 71.
51. М. Прокоп, *Украти і українська політика Москви*, ч. 1, «Сучасність» 1981, с. 96.
52. *Львів. Історичні нариси*, Львів 1996, с. 449.
53. Детальніше про це див.: І. Козловський, *Встановлення українсько-польського кордону 1941-1951 рр.*, Львів 1998, с. 47-55.
54. W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939-1946*, Lublin 1996, s. 136.
55. *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej tv pamiętnikach*, Warszawa 1990, s. 118; Е. Климовский, *Я был адъютантом генерала Андерса*, Москва 1991, с. 153, 185.
56. Я. Грицак, *op. cit.*, с. 245; *Україна - Польща: важкі питання*, т. 1-2, Варшава 1998, с. 197-198.
57. Т. Бульба-Боровець, *Армія без держави*, Львів 1993, с. 158-159.
58. Д. Медведев, *Это было под Ровном*, Москва 1948, с. 46-47.
59. Т. Бульба-Боровець, *op. cit.*, с. 160.
60. І. Льюшин, *op. cit.*, [в:] *Україна - Польща: важкі питання*, т. 1-2, с. 162-163.

61. J. Łukaszów [Т. Olszański], *op. cit.*, s. 172.
62. В. Кубійович, *Мені 85*, Мюнхен 1985, с. 113-114.
63. М. Siwicki, *op. cit.*, т. 2, с. 29.
64. В. Сергійчук, *ОУН-УПА..*, с. 82.
65. І. Білас, *op. cit.*, т. 2, с. 392.
66. В. Сергійчук, *Наша кров..*, с. 51-53.
67. М. Лебедь, *УПА. Українська Повстанська Армія*, ч. 1, Мюнхен 1987, с. 73-74.
68. Ю. Покальчук, *До питання про національно-визвольні змагання в Україні періоду Другої світової війни. Напрямки, сили, протидії* [в:] *Календар-альманах «Нового Шляху»*, Торонто 1993, с. 84.
69. М. Kunicki, *Pamiętnik „Muchy”*, Warszawa 1959, s. 437.
70. Д. Медведєв, *Сильні духом*, Львів 1958, с. 391.
71. І. Білас, *op. cit.*, т. 2, с. 462.
72. С. Пастернак, *Нарис історії Холмищини..*, с. 275.
73. J. Łukaszów [Т. Olszański], *op. cit.*, s. 174.
74. В. Сергійчук, *Наша кров..*, с. 48.
75. *Ibidem*, с. 49.
76. *ОУН і УПА у Другій світовій війні* [в:] «Український історичний журнал» 1994, № 5, с. 107.
77. В. Сергійчук, *Наша кров..*, с. 50.
78. *Ibidem*.
79. В. Сергійчук, *ОУН-УПА..*, с. 75.
80. *Україна - Польща: важкі питання*, т. 1-2, с. 207.
81. R. Torzecki, *op. cit.*, с. 234.
82. G. Motyka, R. Wnuk, *Pany i rezuny*, Warszawa 1997, s. 58.
83. *Туди, де бій за волю*, Париж 1960, с. 420.
84. В. Сергійчук, *ОУН-УПА..*, с. 233.
85. М. Siwicki, *op. cit.*, т. 2, s. 146-147.
86. В. Сергійчук, *ОУН-УПА..*, с. 397.
87. *Ibidem*, с. 398.
88. *Ibidem*.
89. *Ibidem*, с. 403.
90. І. Козловський, *op. cit.*, с. 113.
91. І. Білас, *op. cit.*, т. 1, с. 246.
92. *Ibidem*, т. 2, с. 531-532.
93. ДАЛО, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 30.
94. *Ibidem*, арк. 32-40.
95. *Україна - Польща: важкі питання*, т. 1-2, с. 203.
96. „Na Rubieży” 1993, Nr 1.
97. G. Motyka, R. Wnuk, *op. cit.*, s. 67.
98. *ОУН і УПА у Другій світовій війні. Документи і матеріали* [в:] «Український історичний журнал» 1995, № 1, с. 102.

Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнаціональному польсько-українському конфлікті у 1942—1945 рр.

Після вибуху війни у 1939 р. III Рейх і СРСР намагалися використати вже існуючий польсько-український антагонізм для своїх цілей. Німці спочатку створили чисельно невеликі українські угруповання, які брали участь у вересневій кампанії 1939 р., а потім поліцію на території Генеральної губернії. Після агресії на СРСР в 1941 р. ця поліція була розбудована на території новоствореного галицького дистрикту, де німці, на відміну від інших дистриктів Генеральної губернії, не створили польської поліції (так званої «гранатової»), а тільки українську. У другій половині 1943 р. остання нараховувала близько 3400 осіб в дистрикті Галичина, а також близько 600 в дистриктах Краків і Люблин¹. У свою чергу, радянська влада під час окупації Західної України задовбувала українське населення, протиставляючи його польському як «гноблене» польськими «гнобителями». Проте, швидко з'ясувалося, що радянська політика спрямовувалась як в польську, так і в українську громадськість. Ліквідовано всі інституції та організації цих обох середовищ і з величезною затятістю придушувалась боротьба за незалежність². Німці остерігалися приймати будь-які зобов'язання щодо українців, а там, де останні пробували щось реалізувати всупереч волі німецьких окупантів (наприклад, створення уряду Ярослава Стецька у Львові 30 червня 1941 р.), енергійно цьому протидіяли³. Зокрема, з 1941 р. Німеччина пробувала відігравати вирішальну роль в українській справі, тим більше, що її війська захопили майже всю Україну. На території Генеральної губернії функціонували українські культурні, освітні, економічні, спортивні організації, а українське населення у цьому плані було привілейоване в порівнянні з польським. Українська інтелігенція використовувалась в організації і праці німецької адміністрації. Чисельні українські діячі вбачали у цій діяльності шанс будови підвалин інфраструктури незалежної української держави, для німців натомість це було надзвичайно вигідно для управління підкореним краєм і його економічної експлуатації. Важливим було заповнення більшості адміністративних

щаблів (наприклад війтів), що дозволяло окупантам проводити вигідну для себе політику в таких вагомих питаннях як накладання контингентів або відбіру осіб для примусового вивезення до Німеччини. На південному сході Люблинщини вже від осені 1941 р. українське населення підтримувало німців, зокрема вступаючи добровільно до новостворених тоді допоміжних формувань СС і беручи участь у підготовці в таборі в Травниках. Наслідком цього стала ліквідація осіб, які допомагали німецьким окупантам, в тому числі багатьох українців. Наприклад, у 1942-1944 рр. в Інспектораті АК Замостя знищено понад 160 конфідентів-колабораціоністів, серед яких в основному були українці. Багато джерел свідчить також про задобрювання німцями українських діячів. Разом з тим потрібно відзначити, що деякі представники політичних і військових німецьких кіл вважали необхідною співпрацю з українцями, інші рішуче виступили проти⁴.

Проте фактично Німеччина не мала наміру ні з ким ділитися владою. Вже влітку 1941 р. вона зробила ряд кроків з метою пацифікації «сильніших», на думку фашистів, українців на цій території. Це призвело до арештів багатьох діячів ОУН (фракції С. Бандери) і до кінця 1942 р. в німецьких концтаборах опинилося близько 80% її керівного складу. Отже, дуже швидко настало розчарування німецькою політикою. Як пише Ришард Тожецький, «гітлерівський вермахт вітали з великими надіями. Проте, в результаті гітлерівських репресій, які винищували не тільки поляків і євреїв, але також і українців, і які в багатьох випадках перевищували попередні переслідування, антинімецькі настрої хоч ще і стримувалися, проте зростали. Сподівалися на новий курс. Замість нього були грабежі, вивіз на роботи, нові арешти, розстріли, масові винищення, організовані гітлерівцями інколи з участю поліції та українського політичного запліччя»⁵.

На території Східної Малополющі умови життя і ситуація українців у всіх відношеннях була кращою, ніж на Волині та Поліссі, які входили в склад Рейхскомісаріату «Україна» (РКУ), що виникало з особливостей німецької політики в цих регіонах®. Проте слід пам'ятати, що згідно з німецькими планами, українці в Генеральній губернії повинні були лише створювати противагу полякам, про що чітко заявив Ганс Франк на нараді так званого «уряду Генеральної губернії» 16 липня 1941 р.⁷ Цю тезу він повторив у своїй промові до членів Німецької націонал-соціалістичної робітничої партії у серпні 1942 р., а в січні 1944 р., у ситуації повної анархії в Західній Україні, ствердив, що «з того всього, що тут плується, можна зробити сікане м'ясо»⁸. Проте,

де було вже лише скромне бажання, бо ситуація вийшла з-під контролю. Подібно висловлювався комісар РКУ Еріх Кох, який на нараді в Рівному до своїх комісарів сказав: «Наше завдання - незважаючи на почуття і маєтки українців - висмоктати з України все»⁹. В іншому місці він стверджував, що «немає ніякої вільної України. Вся річ в тім, що українці мають працювати для Німеччини. Ми тут не для того, щоб ошчасливлювати цей народ»¹⁰.

Отже, на території Волині та Полісся зростало вороже ставлення українців до гітлерівців, все частіше відбувалися нові сутички. Наприкінці 1942 р. туди прибули два видатні діячі ОУН - Василь Сидір і Дмитро Клячківський, які об'єднали місцеві військові угруповання і 14 жовтня 1942 р. був утворений перший партизанський загін УПА, що вважається офіційною датою заснування УПА. Водночас на території Волині та Полісся (в прикордонній зоні України з Білорусією) дуже швидко з'явилися чисельні радянські партизанські загони, підтримувані силами, які прибували зі сходу. У березні 1942 р. німці за допомогою власноруч організованої української поліції розпочали жорстокі репресії проти польського й українського населення як покарання за реальну чи уявну допомогу радянським партизанам. Однак, слушним є твердження Анджея Сиви, що оскільки цими акціями керували німці, то навіть якщо вони реалізували свої плани руками української поліції, то і так відповідальність за це несли німці, а не українські націоналісти. Тим часом чисельність радянських партизанів зростала, тому що 26 жовтня 1942 р. з лівобережної України вирушили ще два сильних угруповання радянських партизанів під командуванням Сидора Ковпака і ген. Олександра Сабурова, які через місяць прибули в околиці Сарн.

Водночас тривала відбудова структур польського підпілля на Волині, і це як українці, так і совети вважали вступом до повного панування Польщі на Волині і сприймали вороже. Передислокація цих і інших радянських угруповань мала на меті декілька важливих задумів. Передусім командування хотіло вести боротьбу з українським підпіллям, бо від самого початку свого перебування на Волині, вже наприкінці 1941 р., радянські партизанські загони винищували українських селян, яких вважали націоналістами. Пізніше розпочали боротьбу з польським підпіллям. У відповідь на це гітлерівці розпочали свої надзвичайно криваві винищувальні акції. Відомості про зміцнення польського підпілля також турбували українських підпільників. У цій ситуації Волинь стала свого роду вихідною базою радянських партизан»¹¹.

Вона була перенесена з Волині на південний схід Люблинщини, де для винищення населених пунктів, підозрюваних у сприянні радянським партизанам, німці від травня 1942 р. почали задіювати українські угруповання (інша справа - формування, що були створені з бажаючих серед радянських полонених). У листопаді 1942 р. німці приступили до переселення на Замойщині як польських, так і українських сіл. До березня 1943 р. було виселено жителів з 117 сіл цього регіону. Водночас німецька політика фаворизації там українців і використання української поліції для виселень привела до гострого конфлікту, що було додатковою ціллю німців. Про їх підступність свідчить також поселення українців у деяких селах, звідки було вигнано поляків. Крім цього, туди почали напливати польські біженці з Волині, доходило до взаємних гострих сутичок в 1943 і 1944 рр., внаслідок яких згоріло багато сіл і все частіше гинули невинні люди тільки тому, що були поляками чи українцями¹².

Від початку гітлерівці боролися як з польським підпіллям (ЗВЗ-АК), так і з українським. Особливо загострилася ситуація після виникнення УПА, яка почала боротися з поляками і радянськими партизанами на Волині. Сили УПА були зміцнені українською поліцією, близько 12 тис. членів якої залишили німецьку службу і в березні 1943 р. пішли до лісу, становлячи від того часу основу УПА. Час від часу на Волині відбувалися також сутички УПА з фашистами. Вже в березні 1943 р. УПА атакувала польські поселення, внаслідок чого загинули сотні людей. Водночас УПА розпочала боротьбу з радянськими партизанами і населенням, яке їм сприяло¹³. Маючи загрозу з боку українців, поляки створили там в 1943 р. бази самооборони і чинили опір. Окрім цього, близько 5-7 тис. поляків, рятуючися від нападів УПА, перейшли на сторону радянських партизанів на Волині і в українській частині Полісся, що становило 3,2% загальної кількості радянських партизанів на Україні. Однак, це не означало позитивного ставлення поляків до советів, бо після того, як радянським урядом були припинені дипломатичні стосунки з польським урядом 25 квітня 1943 р. на тлі катинської справи, з'явилися випадки дезертирства поляків з радянських загонів. Отже, вороже ставлення ОУН-УПА до поляків частково спрямувало останніх у руки советів, що зрештою потім використала пропаганда ОУН-УПА. Радянські партизани теж поспішно використали існуючий антагонізм для зміцнення своїх сил за рахунок поляків. Натомість ОУН-УПА збільшила таким чином ряди своїх ворогів¹⁴. Певним чином це вплинуло на настрої в Східній Малопольщі, де стверджувалось у рапортах Делегатури уряду, наприклад на зламі лютого і березня 1944 р., що польське населення

«симпатизувало більшовикам і тому очікувало їх» (у цей час поширювались чутки про підготовку УПА до нападу на Станіслав)¹⁵. Авторство багатьох масових вбивств іноді дуже важко визначити, тому що члени діючих загонів часто переодягалися під когось іншого. Наприклад, 9 лютого 1943 р. в Парослі (Сарненський повіт) загинуло 173 особи (згідно з іншими даними, 17 польських сімей і 5 українських) від рук банди, яка вдавала радянських партизанів.

Винищення польського населення на Волині призвело до суспільної анархії. Німці під командуванням ген. Еріка фон дем Баха у червні 1943 р. приступили до масових пацифікацій Волині. Один з українських діячів - Василь Макар, оцінюючи ситуацію станом на 2 серпня 1943 р. вказував, що німці спалили 200 українських сіл (в тому числі спалено всі села в радіусі 20 км навколо Луцька, Ковеля і Костополя). Згідно з іншими оцінками, з червня до вересня 1943 р. під час боротьби з німцями відділи УПА втратили 1237 вбитих і поранених, а цивільні втрати становили близько 5 тис. осіб. Дуже значних втрат німці завдали також партизанському угрупованню Сабурова¹⁶.

В умовах польсько-українського антагонізму німці пробували частину польського населення, вибитого зі своєї нормальної життєвої колії, вербувати весною 1943 р. до своїх поліцейних відділів, щоб ними замінити українську поліцію. Виникла вона всупереч забороні Окружного делегата уряду на Волині. Проте незабаром ця заборона була пом'якшена, бо маючи в руках зброю, створювалась таким чином можливість оборонятись від УПА. Кількість цих поліцейних відділів точно не відома, а інформація на що тему досить суперечлива. Боролися вони з силами УПА, разом з тим винищуючи українські села¹⁷. Це останнє, як констатував у депеші до Лондона 19 серпня 1943 р. ген. Тадеуш Бур-Коморовський, надало цим акціям «характер польської помсти»¹⁸. Слід пам'ятати, що якщо цими акціями керували гітлерівці, то на них у першу чергу лежить відповідальність за вчинені цими відділами злочини. Восени 1943 р. і в січні 1944 р. траплялося, що деякі нечисельні загони цієї поліції йшли до лісу, де зміцнювали АК, а деякі (наприклад, Миколая Куницького) до радянських партизан. У рапорті одного з командирів партизанського загону на Волині, Василя Бегми, від 28 травня 1943 р., знаходимо інформацію про озброєння німцями польської самооборони і про спільні акції німців і поляків проти українців, що виглядає дуже неправдоподібно, бо в цей час на Волині не були ще організовані відділи АК. Ця німецька політика мала шанси на успіх, оскільки поляки вбачали в ній єдиний спосіб захисту від УПА. З другого боку це привело до співпраці поляків з німецькими окупантами. Німці старалися проводити ан-

типольський терор українськими руками, антиукраїнський - польськими¹⁹.

Серед прикладів антипольських акцій радянських партизанів можна назвати викрадення капітана Владислава Коханського і перекинення його за лінію фронту (до Польщі він повернувся лише в середині 50-х рр.), а також винищення його жовнів 22 грудня 1943 р.²⁰ А ще 16 листопада 1943 р. відділ капітана Коханського разом з понад 600-особовим відділом капітана Івана Шитова розгромив загін УПА, який напав на табір АК. Отже, можна стверджувати, що метою радянських партизанів було знищення Волині від тих, кого вони вважали ворогами - як УПА, так і АК, а в вигідних ситуаціях співпрацювали з АК проти УПА²¹.

Зрештою, слід нагадати, що на закиди, висловлені в публіцистиці ОУН (фракція Бандери) вже під час окупації, поляки співпрацюють і з німцями, і з радянськими партизанами, то такі ніби ж закиди можна пред'явити більшості української громадськості²².

Вражений подіями на Волині, комендант Обширу Львів ген. Казимир Савіцький видав 17 травня 1943 р. наказ організувати самооборону в Східній Малопольщі. Незабаром напади УПА поширилися і на цей регіон, охопивши спочатку колишнє Тернопільське воєводство²³. Згідно з деякими переказами, ворогами польського населення були теж українські групи, керовані радянськими агентами. Як згадувалося в одній з перших історій польського підпілля, «в районі Золочева і Станіслава виявлено випадки, коли українськими бандами, які вбивали поляків, командували радянські офіцери»²⁴. Про співпрацю між ОУН (фракції Бандери) і НКВС йдеться теж у рапорті гітлерівської поліції безпеки і СД від 22 травня 1942 р.²⁵ Як впливає з аківських рапортів, партизанське з'єднання генерала Ковпака, яке в липні 1943 р. просувалося з Волині в Карпати, до польського населення ставилося байдуже, вважаючи сильними противниками лише німців та УПА²⁶. В свою чергу, в депеші командира АК ген. Бора-Коморовського до Лондона від 20 січня 1944 р. знаходимо твердження, що УПА «не підпадає під радянський вплив, [...] її діяльність використовується радянськими елементами для приведення у стан анархії території, і ворогами поляків»²⁷.

Проте справа українсько-радянських контактів дуже ускладнена. Це викликано порівняно скромною джерельною базою. Для остаточного її висвітлення слід розглянути документацію радянських спецслужб. Однак відомо, що через недостатність кваліфікованих військових кадрів у 1942-1943 рр. до УПА приймали навіть на високі керівні посади радянських офіцерів, які уникнули німецької неволі. Це давало

можливість проникнення в УПА радянської розвідки, яку Служба безпеки УПА ліквідувала в серпні 1943 р. Однак можна припустити, що це була не єдина розвідувальна радянська мережа в УПА. Схоплений у грудні 1943 р. Службою безпеки УПА командир радянського партизанського загону Олександр Чхеїдзе ствердив, що радянський спецрозділ під прикриттям УПА вчинив кілька нападів на поляків. Проте конкретних даних на цю тему не маємо (передусім, коли і де це відбулося). Анджей Сова ставить при цьому цілком обгрунтоване запитання: «Чи [...] при однозначній ворожості бандерівської УПА до поляків такі провокації з радянського боку взагалі були потрібні?»²⁸. Анджей Хойновський натомість написав, що «в повосенних офіційних заявах українські націоналісти проголошували і продовжують проголошувати, що боротьба була ініційована поляками чи викликана німецькою (або ж радянською) провокаціями. Випадків таких провокацій не можливо виключити, тому що обидві сили були зацікавлені в розпалюванні польсько-українського антагонізму»²⁹. І на закінчення цієї думки потрібно пригадати, що радянські партизани, вдаючи бійців УПА, нападали на німців, а від серпня 1944 р. діяли радянські загони сил безпеки, видаючи себе за відділи УПА, щоб скомпрометувати останню перед українським населенням³⁰.

Відомий також факт, що в лютому 1943 р. відбулася конференція, в якій брали участь представники українських націоналістів і полковник Антон Бринський, командир одного з радянських партизанських загонів, який діяв на Волині та Поліссі. Відомий також факт переговорів капітана «Репкіна», командира чехословацького партизанського загону в околиці Рокитного на Волині, з офіцерами УПА у вересні 1943 р., про що він потім рапортував своєму безпосередньому керівникові, ген. Сабурову. Однак «Репнін» не досягнув своєї мети зупинити напади УПА на радянські партизанські загони. Сам Сабуров також у перші дні листопада 1943 р. проводив переговори з УПА. Проте й надалі взаємні сутички не припинилися, а навіть все більше наростали³¹.

У Східній Малопольщі з'явилися симптоми підтримки УПА з боку німців. Ришард Тожецький цитує рапорт розвідки XIII корпусу вермахту від 29 січня 1944 р.: «не можна довіряти УПА і про спільні дії широкого розмаху надалі не може бути й мови. Можна натомість розв'язувати ці проблеми локально»³². Не можна не погодитися з аналізом ситуації, зробленим Тожецьким, особливо якщо йдеться про галицький дистрикт: «Позиція гітлерівців була досить неоднозначна. З одного боку, вони хотіли б, щоб поляки і українці перебували у вічній незгоді та боротьбі, з другого ж - не хотіли напружувати

ситуацію на цій території, особливо коли наблизився фронт. Укладали тоді з українцями угоди, залишаючи їм склади, зброю, спорядження і інші елементи військового постачання, яке не могли або не хотіли вивозити. Надавали зброю тим базам польської чи української самооборони, які до них з таким проханням зверталися, а особливо від середини 1943 р. до II кварталу 1944 р.»³³ У світлі деяких джерел польсько-український конфлікт у Східній Малопольщі був не вигідний для німців, бо перешкоджав економічній експлуатації краю і створював непотрібний безлад. Тому 14 березня 1944 р. німецька влада погодилася на організацію польської самооборони при одній умові: вона буде створена як поліція і безпосередньо підлягатиме німецькому командуванню. Поляки відкинули цю пропозицію, але незважаючи на це, німецькі старости згодилися видати їм зброю, а також скупчували населення в певних місцевостях»³⁴. Лише в лютому 1945 р., коли був перерваний контакт з німецькими силами, УПА перестала співпрацювати з вермахтом і абвером³⁵.

ОУН проводила переговори з німцями, не виходячи з підпілля. Доходило теж до порозумінь між відділами УПА і німцями. Відомий нам скорочений варіант такого порозуміння від 9 грудня 1943 р., підписаного з окупаційною адміністрацією Володимира-Волинського, текст якого був перехоплений штабом партизанського руху. У цьому порозумінні, спрямованому проти польського населення, обидві сторони зобов'язалися до своєрідного тимчасового «відкладення зброї»³⁶. У рапорті полковника В. Соколова з цього штабу від 19 лютого 1944 р. як цей документ, так і інші німецькі та українські, які вдалося перехопити, охарактеризовано так: «Всі ці матеріали, а також ряд інших, здобутих партизанами при розгромі націоналістичних угруповань, свідчать про спроби німецької влади використати націоналістів як деструктивну силу в боротьбі з відділами Червоної армії, які успішно просуваються уперед»³⁷. До переговорів з гітлерівцями дійшло тоді, коли III Рейх став більш охочим до порозумінь перед загрозою остаточної катастрофи. На основі документів абверу можна ствердити, що ворогом номер один для ОУН був Радянський Союз, ворогом номер два — Польща, а ворогом номер три — Німеччина. Головною метою німців стало тоді налагодження співпраці у боротьбі з советами. Відомо теж, що доходило до локальних порозумінь. Поряд з іншими брав участь у таких переговорах начальник штабу УПА полковник Олекса Гасин і в їх результаті УПА перебрала деякі гірські перевали. Сталося це у березні та квітні 1944 р. у Львові і Тернополі. 2 квітня 1944 р. в листі до німецького військовокомандування дистрикту Галичина командування УПА представило умови

майбутньої співпраці. Проте не знаємо, чи були вони прийняті німецькою стороною. У збережених рапортах польського підпілля від 16 і 23 квітня 1944 р. йдеться про інтенсивну німецьку пропаганду, яка закликала українців вступити в ряди 14 дивізії СС і наголошувала на тому, що німці охоче, зважаючи на польсько-російські непорозуміння, співпрацювали б з поляками, але це було неможливим, бо, безперечно, означало би гострий конфлікт з українцями³⁸. Український історик Євген Штендера твердить, що була заборона співпраці з німцями, видана командуванням УПА, двічі траплялися випадки, коли карали офіцерів за те, що цього не дотрималися. Однак, не маємо деталей по цій темі, невідома навіть дата видання такої заборони, а відомі нам факти заперечують твердження Штендери³⁹.

Приводом до загострення польсько-української боротьби в 1944 р. був закид на адресу поляків зі сторони ОУН, що ті співпрацюють з советами. Він був обґрунтований, бо план «Буря» передбачав певні форми співпраці з Червоною армією, хоча найважливіші його пункти (роль господаря на опанованій собою території і наголошування на підлеглості польському уряду на еміграції) принципово суперечили цілям радянської політики щодо Польщі. Це розуміло і командування АК, і польський уряд, при цьому повністю усвідомлюючи, що немає можливості становити успішний опір радянській політиці. Не тишили себе ілюзіями щодо радянських намірів, хоча про більшість деталей ще нічого не було відомо. Не знали, наприклад, про те, що 25 січня 1944 р. заступник Лаврентія Берія ген. Богдан Кобулов видав органам НКДБ Української, Білоруської і Литовської РСР наказ розпочати підготовку до розвідувальної роботи в польському підпіллі, надавши цій операції криптонім «Сейм». Тому під час чисельних контактів у прикордонній польсько-українській зоні, а від літа 1944 р. вже в глибині Польщі, контррозвідка АК фіксує вплив на структуру АК радянських партизан⁴⁰.

Ще в 1943 р. німці закликали УПА припинити боротьбу з поляками, щоб стримати дальший розвиток анархії в тилу, а через рік шукали вони союзника навіть в гноблених до цього часу українцях⁴¹. У світлі деяких радянських документів, у цей самий час німці провели на Волині чисельні арешти в середовищі українських націоналістів, а також ряд інших репресій. Подібно відбувалося у Східній Малопольщі, де в березні 1943 р. арештували провідних діячів ОУН (фракція Бандери), серед яких такі визначні постаті як Дмитро Грицай, Олександр Кузьмінський і Василь Ковальський⁴². Це свідчить, — якщо рапорти ген. Сабурова були точні, - що німецька політика щодо українців була особливо неодностайна. З однієї сторони старалися

перетягнути їх на свій бік, з другої - боролися з ними. У цей час в 1943 р. почала створюватися 14 дивізія СС «Галичина» і відразу після її сформування німці використовували окремі полки для винищення польських сіл (м. ін. Пеняцької Гути) на Тернопільщині і для боротьби з силами польських партизан на Люблинщині. Це ще більше загострило польсько-український конфлікт. Участь української поліції в нападах на поляків була водночас свідченням німецької участі у винищенні польського населення⁴³. Цікавий той факт, що - як 22 липня 1943 р. рапортував полк. В. Соколов - тоді настала зміна в польсько-українських стосунках на Волині, і УПА почала закликати поляків до спільної боротьби з більшовиками і фашистами. Не знаходимо, однак, цьому підтвердження в інших джерелах, а польсько-українська боротьба продовжувалась і надалі⁴⁴. На території Західної України точилися також бої УПА з німцями⁴⁵.

Після входу радянських військ на Західну Україну в 1944 р. розпочався новий етап польсько-українського антагонізму, який використовували на свою користь совети. Під егідою НКВС, радянських військкоматів і партійних комітетів творили так звані «істребітельние батальйони» («винищувальні батальйони»), завданням яких була боротьба з українським підпіллям. Командування було в руках росіян, а в рядах батальйонів опинилося багато українців і поляків. Якщо йдеться про останніх, то в багатьох випадках мотивом було прагнення врятувати польські колонії від нападів українців, уникнути набору до Червоної армії або відділів Зигмунта Берлінга, а також від помсти за завдані кривди. Деколи траплялося, що й давні жовніри АК знаходилися в їхніх рядах, після чого самі ставали жертвою репресій з боку НКВС і за попередню приналежність до АК потрапляли до радянських таборів. Участь поляків у цих формуваннях довго не тривала, бо в 1945 р. відбулося масове виселення польського населення з території Західної України, разом з яким виїхали їх члени⁴⁶. З другого боку відомі чисельні випадки укладення локальних угод про тимчасове «відкладення зброї» між поляками і українцями, бо існував спільний сильний ворог на території Польщі (на захід від Бугу і Сяну) і недовго на території Східної Малопольщі⁴⁷. Однак, до загального «відкладення зброї» не дійшло, бо жила пам'ять про криваве недалеке минуле і протягом найближчих декількох років як ОУН-УПА, так і АК та їх наступниці, Делегатура збройних сил (ДЗС) і формування «Свобода і незалежність», були повністю усунуті.

Пробуючи повністю підсумувати цю проблему, потрібно підкреслити певні істотні питання. По-перше, совети пробували виграти на існуючому конфлікті, заграючи спочатку з українцями, а потім з поля-

ками. Проте це не дало їм бажаного результату, тільки невелика частка жителів Західної України на це відгукнулася і тільки брутальною силою СРСР підпорядкував одних і других. Натомість німці намагалися підпорядкувати собі українців і у цьому досягли певних успіхів, хоча нічого не давали їм взамін, але використовували їх максимально. Крім грабіжницької експлуатації вони не спромоглися виробити жодної раціональної політики і для утримування своєї влади використовували польсько-український конфлікт, вдало його розпалюючи. Внаслідок цього позбавилися життя тисячі осіб. Незалежно від німецької політики цей конфлікт був неминучим з огляду на крайню антипольську позицію ОУН. Слушне є зауваження Ришарда Тожецького, що на польсько-українському конфлікті «завжди „цей третій” (байдуже - гітлерівці чи більшовики) користався»⁴⁸. Богдан Скарадзінський, шукаючи аналогії у становищі АК і УПА, стверджує: «Істотна частина цього народу [українського] орієнтувалася на гітлерівську Німеччину. Лише виразна меншість гуртувалася під гаслами самостійної України, надаючи співпраці з німцями лише тактичного характеру»⁴⁹.

ПРИМІТКИ

1. A. Hempel, *Pogrobowcy kłęski. Rzecz o policji granatowej w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945*, Warszawa 1990, s. 53-54.

2. Це було представлено в моїй доповіді на попередньому семінарі в рефераті: *Polityka władz sowieckich w stosunku do ludności Zachodniej Ukrainy w latach 1939-1941: istota i następstwa*. Див.: *Polska - Ukraina: trudne pytania*, t. 4, Warszawa 1999, s. 96-114. Під Західною Україною розумію Східну Малопольщу (Галичину) і Волинь.

3. Про уряд Ярослава Стецька див.: В. Косик, *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*, Париж-Нью-Йорк-Львів 1993, с. 112-116; В. Сергійчук, *ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали*, Київ 1996, с. 239-242.

4. R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 121-123, 128; Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 468; A. L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998, s. 156-159; G. Mazur, *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994, s. 146; Детально про економічну експлуатацію пише М. Sycz, *Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej*, Warszawa 1997; Про імползантне функціонування українських інституцій знаходимо багато інформації в тогочасній україномовній пресі, зокрема у «Львівських вістях» і «Краківських вістях».

5. R. Torzecki, *op. cit.*, s. 129-130.

6. *Ibidem*, s. 121, 130; Cz. Madajczyk, *op. cit.*, s. 470-471.

7. R. Torzecki, *op. cit.*, s. 121.

- g. *Ibidem*, s. 126; Cz. Madajczyk, *op. cit.*, s. 470-471.
9. R. Torzecki, *op. cit.*, s. 120.
  10. W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu 1939-1944*, Lublin 1993, s. 68.
  11. R. Torzecki, *op. cit.*, s. 137-138, 234-235; A. L. Sowa, *op. cit.*, s. 170-171, 211.
  12. A. L. Sowa, *op. cit.*, s. 157, 159-167.
  13. В. Сергійчук, *op. cit.*, с. 52-53; А. Чојновски, *Україна*, Warszawa 1997, s. 158.
  14. *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III: *Armia Krajowa*, Londyn 1950, s. 584-585; R. Torzecki, *op. cit.*, s. 235, 258-260; A. L. Sowa, *op. cit.*, s. 212; В. Сергійчук, *op. cit.*, с. 30-32, 53, 67-69, 75; там же в особистих рапортах є інформація про напади УПА на польські села і вирізання населення.
  15. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, spuścizna Władysława Świrskiego; G. Mazur, *op. cit.*, s. 164.
  16. A. L. Sowa, *op. cit.*, s. 176, 183.
  17. *Ibidem*, s. 214-215.
  18. *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. III, Londyn 1976, s. 437.
  19. І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953*, Київ 1994, т. 2, с. 391-392; A. L. Sowa, *op. cit.*, s. 217-218.
  20. М. Fijalka, *27 Wotyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986, s. 51; W. Romanowski, *op. cit.*, s. 91-97, 204-205; J. Tucholski, *Gichociemni*, Warszawa 1988, s. 343.
  21. М. Fijalka, *op. cit.*, s. 50.
  22. A. L. Sowa, *op. cit.*, s. 199-200.
  23. Archiwum Akt Nowych (далі: AAN), Oddział VI, 203/XV-19, k. 447; G. Mazur, *op. cit.*, s. 159. Деякі радянські дані подають видуману і неправдоподібну інформацію про боротьбу поляків з польським підпіллям. Наприклад, опублікований Володимиром Сергійчуком рапорт командира Українського штабу партизанського руху плк. Соколова від 16.06.1943 р. вказує, що нібито до Почасьва (47 км на північ від Тернополя) прибуло з Варшави 1500 озброєних поляків та інші волинські віддали. Жодне з польських джерел цього не підтверджує, а марш такого чисельного угруповання не записаний ні в українських, ні в німецьких джерелах.
  24. *Polskie Siły Zbrojne*, t. III: *Armia Krajowa*, s. 529.
  25. В. Сергійчук, *op. cit.*, с. 174-178.
  26. G. Mazur, *op. cit.*, s. 175-177, 191.
  27. *Armia Krajowa w dokumentach*, t. III, s. 258; G. Mazur, *op. cit.*, s. 162.
  28. A. L. Sowa, *op. cit.*, s. 13.
  29. А. Чојновски, *op. cit.*, s. 158.
  30. І. Білас, *op. cit.*, с. 171-176; A. L. Sowa, *op. cit.*, s. 213; Н. Cybulski (*Czerwone noce*, Warszawa 1966, s. 217-218) пише про те, як поляки видавали членів УПА, нападаючи на німців, але не підтверджується це в інших джерелах.
  31. В. Сергійчук, *op. cit.*, с. 96-98, 103-108, 113-114 і наст.
  32. R. Torzecki, *op. cit.*, s. 263.
  33. *Ibidem*, s. 274-275.
  34. G. Mazur, *op. cit.*, s. 164.
  35. R. Torzecki, *op. cit.*, s. 295.
  36. В. Сергійчук, *op. cit.*, с. 129-131.

37. *Ibidem*, c. 130-131.
38. Zakład Narodowy' im. Ossolińskich, spuścizna W. Świrskiego; *Limonuc УПА*, т. 6, Торонто 1983, с. 103 (там само і в томі 7 деталі переговорів німців з УПА); R. Torzecki, *op. cit.*, s. 243-245, 260-261; G. Mazur, *op. cit.*, s. 152.
39. J. Sztendera, *Badania nad dziejami UFA w PRL*, „Suczastnist' ” 1985, nr 1-2, s. 130.
40. G. Mazur, *Kryptonim „Sejm”*, „Zeszyty Historyczne” 1993, z. 104, s. 154-161.
41. R. Torzecki, *op. cit.*, s. 244-245, 260-261.
42. В. Сергійчук, *op. cit.*, с. 53-54, 221-224.
43. R. Torzecki, *op. cit.*, s. 252-253, 263.
44. В. Сергійчук, *op. cit.*, с. 82.
45. *Ibidem*, с. 84-85 і наст.; G. Mazur, *op. cit.*, s. 145-154.
46. G. Mazur, *op. cit.*, s. 187-188; R. Torzecki, *op. cit.*, s. 266; Z. Palski (głos w dyskusji) [w:] *Polska - Ukraina: trudne pytania*, t. 3, Warszawa 1998, s. 103-104. Деякі документи ОУН-УПА про ці формації наводить: В. Сергійчук, *op. cit.*, с. 397-399.
47. Цю проблему обговорюють детальніше: G. Motyka, R. Wnuk, *Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947*, Warszawa 1997.
48. R. Torzecki, *op. cit.*, s. 261.
49. B. Skaradziński, *Próba porównania Ukraińskiej Armii Powstańczej z Armią Krajową - analogie i różnice (Główne tezy)*, [w:] *Colloquium narodów. Materiały z sympozjum „Litwini, Białorusini, Ukraińcy, Polacy - przesłanki pojednania”*, Łódź 1987, s. 107.

З польської переклала Світлана Пуза

Дискусія III

Володимир Сергійчук: Я дуже уважно вислухав дві доповіді. Вони насичені архівними матеріалами. Хочу зробити деякі доповнення. Можливо, автори рефератів не мали змоги бачити ті документи, які бачив я.

Шановний пане Мазуре! Я не відмовляюсь від фактів, які надруковані у збірнику *ОУН-УПА в роки війни* про переговори радянського командування з УПА. Дійсно, такі випадки були і вони відображені. Але я хотів би звернути увагу на репліку, що радянське командування вело переговори через Олександра Сабурова. Ні. Тут було зроблено підступно. Сабуров доручив вести переговори словаку Яну Налепці, тобто сам переговорів не вів.

Щодо переговорів з німцями. Дійсно, велися переговори з німцями і я ці документи опублікував. В моїй праці *Наша кров - на своїй землі*, яку, напевно, пан Гжегож Мазур не бачив, є уточнення, що радянські партизани, яким було доручено слідкувати за цими переговорами, доносили Москві, що до договору не дійде. Документ, який ви цитуєте тільки проект договору, а сам договір не був підписаний через заборону проводу ОУН. Коли ви говорите, що така заборона була, тільки не мала конкретного фактажу, то я назву вам прізвище командира одного з підрозділів УПА на Волині - Антонюка. За самовільні переговори з німцями його у 1944 р. було розстріляно. Цей факт підтверджується документами.

В польській історіографії, коли йдеться про втрати на Волині, дуже часто згадується Пшебраже. Я хотів би сказати, що значною мірою на конфлікт в Пшебраже впливали радянські партизани. І зараз, коли ми маємо доступ до архівів, продовжувати говорити про злочин у Пшебраже не потрібно. Давайте уважно вивчимо документи. У мене в руках важливий документ, який це підтверджує: «Снятие копий воспрещается. Совершенно секретно. Шифротелеграмма № 2329. Из управления 76 стрелкового корпуса получено сообщение о грабежах и безчинствах в деревне Пшебраже с избиением граждан и угрозами растрелов партизанами вашего подразделения Хомутовским, Белым и Соковец во главе с Львовым 6 февраля 1944 г. Эти действия не только компрометируют наших партизан, но и подрывают авторитет Красной армии и советской власти. Немедленно проверте эти факты и примите меры по прекращению подобной практики и накажите виновных. О принятых мерах донести. Т. Строкач».

Це наказ Тимофія Строкача, начальника Українського партизансь- ;
кого штабу командиру партизанського загону Грабчака, який потім
став героєм Радянського Союзу.

1

Тому, коли йдеться навіть про Пшебраже, потрібно звертатися до документів. Я не хочу винити польську сторону в тому, що цього не було сказано, адже польська сторона в цьому плані опинилася в гіршому становищі. Чому? Тому, що документів, які стосуються Волині, в Польщі немає. Документи радянського походження та оунівський архів знаходяться в Україні. Також в українських архівах знаходяться німецькі трофейні документи. В цьому плані нам легше, зокрема, що стосується польсько-українського конфлікту, тому що ми маємо більшу архівну базу, ніж польська сторона.

Сьогодні пан Мазур сказав, і я з ним в певній мірі погоджуюся, що поляки на Волині і Галичині бачили німців як захисників від українських націоналістів. Тобто, робили ставку на німців як захисників. В документі від 1939 р. (підготував Владислав Студницький в листопаді 1939 р., коли Польща була окупована і не існувала як держава) було запропоновано створення польських військ у складі німецької армії. Можливо, тому німці пішли на те, щоб натравити поляків на українців, а самим на цьому нагріти руки. Давайте не будемо цього відкидати, а будемо аналізувати.

Пан Мазур сказав, що ОУН займала крайню антипольську позицію. Я хотів би уточнити. ОУН займала крайню позицію не по відношенню до польського народу, а відносно провідників польського підпілля. ОУН за те, щоб поляки були на українській землі і визнавали, що господар цієї землі український народ.

Вальдемар Резмер: Я дуже поважаю пана професора Сергійчука, але, здається, він перебільшив, стверджуючи, що обидва реферати Грунтуються на архівних матеріалах. У мене склалося враження, що українська доповідь спирається на них дуже мало. Спочатку я думав, що, можливо, цих матеріалів немає, але професор Сергійчук повідомив, що є. Йдеться про німецькі та радянські матеріали. Я уважно вислухав доповідь професора Трофимовича і врешті зробив висновок, що це не була доповідь з теми «Роль Німеччини і Радянського Союзу в національному польсько-українському конфлікті в 1942-1945 рр.», а доповідь, яку можна було б назвати «Політика німецької і радянської влади очима УПА і українського народу». Автор в основному аналізував українські матеріали, і то матеріали дуже низького рівня. Як можна аналізувати німецьку політику, посилаючися майже виключно на те, якою бачив цю політику український народ і воїни УПА?

Я думав, що будуть проаналізовані документи німецької влади Генеральної губернії чи комісара Рейхкомісарія Коха, так, як зробив професор Мазур, а також радянської влади партійні та енкаведистські, але на республіканському рівні. А тут я почув тільки загальні фрази.

Як можна прийняти висловлювання типу «чисельні факти свідчать...», «згідно з деякими даними, діяли радянські агенти, які заохочували поляків до дій проти українців», «масове винищення», «польсько-українська» різня, «польські воїни палили українські села, вбивали жителів»? Я хочу, щоб автор назвав ці факти і посилався на конкретні дані, бо інакше повертаємося до того, що було предметом наших суперечок під час першої і другої зустрічей. Ми ж узгодили, що потрібно розмовляти про факти, а не вживати енігматичні твердження про те, що можливо було, а можливо і ні.

Ігор Ільюшин: Німеччина і Радянський Союз, безумовно, зіграли роль в роздмухуванні українсько-польського конфлікту. Почали вони відігравати цю роль не з 1942 р., як у нас записано в програмі, а, принаймні, з серпня 1939 р., коли згідно пакту Ріббентропа-Молотова була поділена II Речіпосполита. Вже у вересні 1939 р. радянські листівки закликали українських селян Східної Галичини і Волині розправлятися з «панамі». На характер українсько-польських відносин великий вплив мали жакливі умови дворічної радянської окупації на західноукраїнських землях депортації, небачена жорстокість представників Москви до в'язнів. Все це з одного боку знецінило людське життя, а з другого боку змусило зблизитись українське і польське населення.

Подальшим етапом в загостренні українсько-польських взаємин була німецька колонізаційна політика. Насамперед, масові знищення єврейського населення, в яких німці примушували брати участь українців і поляків. Також антипартизанські акції проти польських і українських сіл, в результаті яких спалювалися цілі села. Тут німці намагалися задіяти українців і поляків, які перебували в німецьких допоміжних формуваннях. Питання про участь українців і поляків в німецьких поліційних загонах велике, складне і вимагає окремого обговорення.

Не маємо ми ще повної картини про випадки співпраці Армії Крайової з німцями. Цих випадків було, можливо, не так багато і вони не були визначальними для міжнародних відносин, але багато в чому могли б доповнити наші уявлення про українсько-польські стосунки.

Цікавим є питання про те, як на українсько-польські взаємини впливала ситуація на радянсько-німецькому фронті. На цей аспект

ніхто із авторів рефератів не звернув увагу. В мене не виникає сумнів, що початок масових антипольських виступів на Волині був пов'язаний з поразкою німців на Волзі, із втратою українцями надії на перемогу Німеччини в цій війні, отже і на реалізацію своїх власних планів. А що було головним в українсько-польських взаєминах? Одним із визначальних чинників було те, що протягом усієї війни українці були схильні до співпраці з німцями, а поляки до співпраці з більшовиками. Це було основним із протиріч в тактиці українського і польського підпільних рухів і перешкоджало українсько-польському порозумінню. Другий вирішальний чинник - намагання Берліна і Москви зіткнути поляків і українців лобами і таким чином знищувати одних з допомогою інших. Визначальним чинником були самі плани українців і поляків стосовно один одного. Тобто з одного боку плани УПА по деполонізації західноукраїнських земель, з іншого боку — плани АК по збереженню цих земель за Польщею.

Гжеґож Мотика: Коротке спростування для пана професора Сергійчука. Реакція польської сторони на інформацію про Студницького не виникла з факту, що ми заперечуємо існування такого звіту, але з факту, що польській стороні він добре відомий і не мав жодних практичних наслідків. Був відкинутий як німцями, так і польськими підпільниками. Перепрошую за дрібну злобливість: коли, Ви пане професоре, відкриєте полк Ваффен-СС, складений з поляків, то це буде для нас ревелация.

Декілька зауважень і запитань, які я ставлю собі. Німці справді були зацікавлені в антагонізації поляків і українців, проте їм ішлося про те, щоб згідно з правилом «поділяй і володарюй» поляки й українці взаємно себе контролювали. Проте вони не хотіли відкритої боротьби, бо це анархізувало тил. Тому представлена тут гіпотеза про німецьких агентів УПА, які призвели до масових антипольських акцій чи на них вплинули, здається мені невірогідною, тому що це означало б, що ці німецькі агенти діяли проти німецьких інтересів. По-друге, як вказують українські документи, в 1943 р. діяльність УПА була явно антинімецькою, а тому ці агенти, будучи в УПА і розвиваючи партизанську діяльність на широку ногу, мусили б одночасно брати участь у боротьбі з німцями, що здається мало ймовірним. У зв'язку з цим я б відкинув усю гіпотезу.

Якщо йдеться про наказ ОУН у справі переговорів з німцями, то він справді був виданий, але містив у собі формулювання, де вказувалось, що забороняється вести переговори самовільно на низьких щаблях. Натомість, Головний провід ОУН має право вести такі переговори. Це

пояснює, чому Антонюка розстріляли за ці розмови, а отця Гриньоха ні і він міг їх спокійно вести.

Якщо йдеться про радянські провокації, то, безсумнівно, СРСР мав політичний інтерес в тому, щоб дійшло до польсько-української боротьби. Це б дезорганізувало німецький тил і давало б досконалий політичний аргумент, щоб Західна Україна увійшла до складу Радянського Союзу. Проте важко знайти факти, які підтверджували б тезу про подібні провокації. Існує така гіпотеза про правило кривавого домена: совети переодягнулися в воїнів УПА, вибили поляків чи українців, а потім відбулася помста. Я взявся переглянути всі описи винищення польських сіл і не знайшов жодної події, яку можна було б назвати радянською провокацією. Отож, ця гіпотеза також мало ймовірна. Очевидно, совети могли діяти через своїх агентів в ОУН і безпосередньо впливати на прийняття рішень. Наприклад, Шумук описує діяльність такого типу відносно села Дермань. Там група СБ під керівництвом агента НКВС вибила найбільш свідомих українців, звинувативши їх у зраді.

Якщо йдеться про партизанське угруповання Медведєва, з документів, які нам відомі, бо більшість і досі залишаються прихованими, виникає тільки одне: його акції проводилися для винищення української інтелігенції в містах Волині. Натомість не знаємо таких акцій, які призводили до польсько-української боротьби. Гіпотези на тему подібних провокацій треба висувати дуже обережно і кожного разу старатися уважно їх документувати, бо стоїмо тут на дуже хиткому ґрунті. Якщо приймемо гіпотезу про інфільтрацію ОУН силами НКВС, то виникає чергова проблема. Микола Лебедь, командир ОУН, написав відкрито в своїх спогадах, що в 1943 р. ОУН-Б видала польському населенню наказ виселитися з Волині та Полісся. Акції, які потім відбулися, були наслідком цього наказу. Потрібно собі поставити запитання: якщо НКВС мав вплив на рішення ОУН, то чи мав він вплив також і на це? Не можна відповісти на це запитання без подачі конкретних фактів. Сьогодні можемо тільки виключно ставити запитання, усвідомлюючи собі те, що існує натуральне прагнення. Щоб все те, що погане, що приписується нашій стороні, пояснювати втручанням третьої сторони. Наведу відомий приклад українського села Верховини, знищеного відділом Національних збройних сил. Історики НЗС стверджують, що зробила це група під виглядом Управління безпеки. Щодо цього немає жодних доказів, а всі факти вказують на відділ НЗС. Останнім часом ці історики навіть стверджують, що зробила це АК, бо НЗС в жодному випадку цього зробити не могли.

Ярослав Ісаєвич: Я погоджуюся з виступом Мотики, що німці й совети не були зацікавлені в тому, щоб на їх територіях відбувалися збройні виступи, які дезорганізували життя. Звичайно, як би ми могли звалити все на советів і німців, тоді б не відбулося сьгоднішньої нашої розмови. Хочу сказати, що створювалися спеціальні групи для того, щоб мордувати польське і українське населення і розпалювати між ними ворожнечу. Такі факти є опубліковані.

Мене здивував виступ професора Резмера, який закинув проф. Трофимовичу, що він говорив про існування таких документів, але їх не назвав. Його метою було не документалізувати, а показати механізм впливів на загострення міжнаціональної ситуації.

Те, що українцям в дистрикті «Галичина» надавалися певні привілеї: гімназії, бургомістри у містах, де було мішане польсько-українське населення. Це все правда. Але якось не враховується факт фольксдойчів. Українці не мали багато мішаних шлюбів з німцями, як це мали поляки. Хоча фольксдойчів українського походження було дуже мало, але часто вони були політичною силою, яка стояла за кулісами і керували німецькою адміністрацією.

Багато тисяч поляків були в мундирах вермахту. Українці часто говорили, що не доведи Боже попасти до німців, які розмовляють польською мовою. Все це загострювало існуючу ситуацію. Також серед більшості стрибків були поляки і це відомо.

Хочу нагадати один такий момент, який тут не був сказаний. Є така стаття *Агентура*, автор якої показує роль, яку відіграла таємна агентура у ліквідації оунівського підпілля в Україні. Він вважає, що не збройні репресії, а швидше агентура відіграла головну роль і це підпілля, зрештою, було скасоване чекістськими органами. Є документи, де сказано, що виїзд польського населення з Західної України означав крах цієї агентурної мережі.

Я поділюся своїми спогадами. Дитячі роки я провів в селі Верба біля Дубна. І я пам'ятаю, як мої батьки говорили, що в тих районах, де більше українців, німці надають перевагу полякам і навпаки.

В січні 1944 р. ми жили в місті Стрий і я дуже добре пам'ятаю, що в оголошеннях про розстріляних було найбільше українців. Отже, поляки-фольксдойчі мали більші привілеї. Ці всі деталі суперечать стереотипові, який існує серед поляків, нібито поляки боролися з німцями, а українці - ні.

Я хотів би сказати, що німцям і більшовикам успішно вдалося протидіяти українсько-польському порозумінню, але зародити велику ненависть між цими народами їм не вдалося.

Анджей Пачковський: Хочу використати привілей співголовуючого і внести певне зауваження поза нашими основними дебатами. Можливо варто усвідомити це українським історикам, які трохи гірше знають історію Польщі і дати собі у цьому звіт.

У кожного народу є свої погляди на те, як цей народ має поступати в тяжкі часи. Якщо він має потужних сусідів, то на чий стороні має стати? А може, вибрати власну дорогу? Серед поляків також були різні думки на цю тему. Як виглядали погляди українки, знаємо відносно більше, принаймні коли говоримо про польських істориків тому, що українська політика в II Речіпосполитій була частиною історії Польщі.

Натомість, в Україні, навіть серед істориків-професіоналів, які не займаються польськими справами, є менша обізнаність з різними польськими поглядами. Напевно, вони добре обізнані з орієнтацією незалежності, основою на союзі з Францією і Великобританією. Проте, це не виключало інших позицій. Звичайно, існували ідеологічні погляди комуністичні, згідно з якими потрібно покласти на Радянський Союз. В середині 30-х рр. так звана тактика народного фронту прагнула прихилити певну частину польської громадськості до думки, щоб визнати Радянський Союз важливим союзником у майбутньому.

Було також німецьке спрямування, нечисельне і на відміну від комуністичного, внутрішньо неоднорідне. Можна швидше сказати, що це були німецькі спрямування. Деякі з них мали ідеологічний характер. Проявилися вони в жовтні і листопаді 1939 р., по вересневій поразці. Одна з частин Національно-радикального табору (НРТ) зробила спробу порозумітися з Німеччиною і представила їй проект, в якому пропонувала обіпертися саме на неї, як на репрезентанта польського народу. Німеччина після декількох тижнів відкинула цю пропозицію, осередок розпався. Одним з його членів був німецький агент Брехвіч, який ще перед вибухом війни працював на німців, хоча був швидше інформатором, ніж діяльним німецьким політиком. Цей ідеологічний напрямок, бо Національно-радикальний табір у багатьох програмових елементах був подібним до нацизму, чи швидше до італійського фашизму, не відіграв жодної ролі. Керівник НРТ Болеслав П'ясецький був офіцером АК, його угруповання стало частиною польського підпілля.

Другий напрямок мав характер, передусім, антиросійський і був ще слабшим. Якщо шукати визначного політика цієї групи, який би представив якусь пропозицію, то можна обмежитися одним прізвиськом Станіслава Цат-Мацкевича, відомого публіциста і консервативного політика з Вільнюса, який в 1939 р. вибрався з окупованого Вільнюса до Франції і під час падіння Франції в травні 1940 р.

звернувся до президента Речіпосполитої у вигнанні в Ангерс і запропонував йому вчинити так, як французи, вийти з війни з Німеччиною і знайти якийсь *modus vivendi*. Він стверджував, що якщо Франція знайшла такий вихід, як маршал Петен, то можливо, це і є спосіб, щоб вберегти Польщу від кривавого фатуму. Президент Рачкевич відкинув цю пропозицію. Цат-Мацкевич мав з цього приводу ще протягом декількох тижнів неприємності в середовищі польських емігрантів, але ніколи вже сам до цієї концепції не повернувся.

Була також індивідуальна спроба і навіть невідомо до кінця, про що йшлося цьому політикові. Це був Леон Козловський, прем'єр уряду Речіпосполитої в середині 30-х років, радянський в'язень, пізніше в армії Андерса, який в 1942 р. перейшов на бік німців і загинув під час бомбардування Берліна. Мав якийсь політичний замір, але був сам і нікого за собою не потягнув.

І, врешті, Владислав Студницький, відомий діяч Польської соціалістичної партії кінця XIX ст., під час Першої світової війни один з провідних публіцистів, так званого, активістичного напрямку, який виступав за співпрацю з Німеччиною, коли німці зайняли Польське Королівство. У міжвоєнний період він був добрим аналітиком, наприкінці 30-х років почав висловлювати пронимецькі погляди. Студницький вважав, що між Росією і Німеччиною Польща повинна вибрати Німеччину. Так буде краще і безпечніше для Польщі, це дасть їй шанс зміцнити свою роль у Європі.

Він не висловлював цього в публіцистиці, натомість на самому початку окупації подав німецькій владі згадуваний тут меморіал, пропонуючи використати польський людський потенціал економічний, інтелектуальний і політичний, розраховуючи на польсько-німецьку співпрацю. У той час він був вже похилого віку і, як багато поляків на початку окупації, уявляв собі її як окупацію часів Першої світової війни. І тільки менша частина польської громадськості передбачала, що це буде цілком інша окупація. Студницький, відомий, зрештою у середовищі німецьких консерваторів, писав своє звернення у душі колишньої діяльності. Воно було прочитане на середньому шаблі, а Студницький пізніше вже тільки пробував скористатися своєю колишньою популярністю, щоб врятувати окремих осіб, наприклад, професорів Ягеллонського університету. У декількох випадках це йому вдалося. Але його ініціатива не набула жодної політичної форми. Він і далі вважав, що Польща повинна зважати на Німеччину, бо це дуже важливий партнер, багатий і потужний.

У деяких пізніших полеміках офіційній лінії польської закордонної політики дорікали в тому, що вона орієнтується на так звані екзотичні

союзи тобто, не з сусідами, а з якоюсь віддаленою країною. Їх результативність мала виключно оборонний характер, проте нічого не додала у розвитку держави. Писав про це, до речі, Цат-Мацкевич. Під час німецької окупації існували малі осередки, які робили спроби порозумітися з Німеччиною - декілька публіцистів і журналістів, відомих ще до війни. Німці сприймали їх інструментально, ніколи так і не дозволивши створити їм репрезентативну групу. Вони становили напівпасивну колаборацію, не французького типу, бо там колаборацію творила вся державна структура. Звичайно, не надаємо уваги щоденній колаборації, бо ця не мала політичного характеру коли хтось, наприклад, прагнучи успішно займатися торгівлею, був змушений іти на контакт з окупаційною владою чи військом. Був і такий випадок: після битви під Леніно кілька сотень польських воїнів потрапило в полон і деякі з них їздили з відділами пропаганди вермахту, розповідаючи, що відбувається в Радянському Союзі. Ця форма колаборації теж не мала жодного політичного чи ідейного виміру. Інколи поведінка такого типу виникала з desperації. У 1944 р., після того, як західні держави не надали допомоги Польщі у варшавському повстанні і стало очевидним, що вони йдуть на певне порозуміння зі Сталіним, виникла така думка, щоб польський уряд в знак протесту переїхав з Лондона до нейтральної Ірландії і розірвав союз із західними державами. Висловлювались також пропозиції в Італії, після битви під Монте Касіно, щоб польське військо відмовилося брати участь у боротьбі. Це були desperативні жести, які ставили перед собою мету продемонструвати спротив проти політики західних держав, але вони не були скеровані до Гітлера з пропозиції співробітництва.

Я не буду наводити інших прикладів, лише хочу звернути увагу на те, що про жоден нормальний народ, нормальне суспільство не можна сказати, що всі думають однаково. І якщо стверджуємо, що всі поляки протиставилися нацизмові, це не правда, бо значна частина поляків старалась якось вижити. Варто про це пам'ятати, бо в деяких виступах зустрічались узагальнені дорікання: ви допомагали німцям, а ви допомагали советам. Насамперед, потрібно було б вивчати, яка це була допомога, чи не виникла вона часом з прагнення вижити. Скільки радянських полонених пішло до вермахту, бо це був єдиний спосіб вижити? А якщо це були політичні погляди, то теж не можна всіх скидати до одного мішка. Політичні погляди українців, навіть тих, які боролися за незалежність, були неоднотайні. Співпрацювали з німцями, були і в Чехії, а з точки зору поляків це було недопустиме, бо Чехія поряд з Німеччиною у міжвоєнний період була нашим головним

противником, з яким ми мали безпосередній дипломатичний контакт (я не згадую тут про Радянський Союз). Це на злість полякам Чехія прийняла українських емігрантів.

У кожному суспільстві було багато різноманітних напрямків. Тому звернення Владислава Студницького, який, зрештою, багато зробив для розвитку польської політичної думки, ходив своїми стежками, не належав до жодного угруповання чи партії, завжди мислив самостійно і писав те, що думав, потрібно розглядати у дещо ширшому контексті.

Володимир Ханас: Я погоджуюся з тією точкою зору, що вплив Німеччини і Радянського Союзу не почався в 1942 р. Власне визначити точну дату важко. Два семінари тому ми говорили про таке явище, як суспільна свідомість. Сьогодні пан Пачковський також говорив, що не має в суспільстві тієї чи іншої позиції і абсолютно одноманітної підтримки. Прикладом може бути політика Радянського Союзу в 1939-1941 рр., яка внесла свій вклад в загострення українсько-польських стосунків. Після приходу Червоної армії в 1939 р., почалося призначення керівників господарських і культурних установ. Чи не вперше Радянський Союз і його представники застосували цікавий підхід, де класові і національні питання дуже чітко накладалися одні на другі. Скажімо, коли поляка усували з посади, на його місце ставили, наприклад, українця чи єврея, який не мав технічної освіти. Особливо чітко ми це бачимо після змін в школах і гімназіях у містах Західної України. Згодом аналогічний підхід, який стосувався культурно-освітньої діяльності, так само використовували німці. Зокрема, згідно з національним положенням, в дистрикті «Галичина» по підготовці навчальних шкіл було чітко вказано, що в селах, де українці становлять хоча б половину населення, мусять бути українські школи. На скільки позитивно чи негативно такі положення впливали на взаємовідносини українців і поляків на даному терені зараз говорити важко. Але факт залишається фактом. Такі документи були і свою лепту вони вносили.

Кілька слів про німецький фактор, а точніше фактор шльонзаків і фольксдойчів. Як показують архівні документи і свідчення очевидців, активність шльонзаків, особливо тих, які діяли в німецькій Службі безпеки, була дуже важлива. Вони спілкувалися з місцевими фольксдойчами і мали ясну картину підпілля без агентурної розпрацьовки. Значним показником є те, що шльонзаком був комендант тернопільського гетто Клаус і його заступник Капінара, які вели активну роботу з фольксдойчами німецького походження.

В нашій дискусії варто в деякій мірі розглянути роль Англії і її спецслужб, зокрема М-6, в посередництві між окремими частинами польського підпілля та радянського керівництва.

Можливо, це може здаватися нелогічним, але інформація, яку збирало польське підпілля, йшла в Лондон, а згодом по тих розпрацьовках діяло НКВС.

Далі потрібно підкреслити момент діяльності червоних партизанів на терені Західної України. Якщо на Волині це були масові явища, то на терені Східної Галичини червона партизанщина не мала впливу, але в своїх спогадах Вершигора пише, що під час свого рейду вони мали зустріч з поляками, зокрема, з керівництвом Римо-Католицького костелу і польським підпіллям. Крім того, як свідчать архівні документи, кілька радянських диверсантів брали активну участь в діяльності баз польської самооборони і навіть їх очолювали.

Після другого приходу Червоної армії в 1944 р. польсько-радянські стосунки були далеко неоднозначними. На першому етапі вони були надзвичайно тісними і сприятливими, але згодом перед угодою про переселення і в час переселення вони помінялися. Причини такої зміни я зараз не можу назвати. Але факт залишається фактом. Проявом такої тісної співпраці була участь поляків у винищувальних батальйонах. В лютому 1944 р. в Збаражі, де в той час розміщувалися обласні структури, було організовано винищувальний батальйон чисельністю 166 осіб з таким національним складом: 119 поляків, 23 українці, 6 росіян, 1 єврей і 1 татарин.

5 квітня 1944 р. в Борщові, вже після фільтрації НКВС, місцевий винищувальний батальйон нараховував 48 євреїв і поляків на чолі з Мойсеєм Месером. Такі винищувальні батальйони були сформовані ще до підписання наказу наркома внутрішніх справ Радянського Союзу «Про заходи по боротьбі з парашутними десантами у прифронтовій смузі». Згодом Тернопільський обком партії видає документ, де пропонується створити загони комсомольських бійців і партизанські загони. Але в Тернопільській області партизанських загонів не було, а під виглядом партизанщини винищувальні батальйони починають легалізовуватися в бойові загони АК. 28 липня 1944 р. (це нові дані), в Бережанах створено винищувальний батальйон з 154 осіб, на базі Бережанського інспекторату АК із 150 осіб. Ян Цісек в своїх спогадах пише, що він звільнив солдат від присяги, але дані архівів СБУ свідчать про інше. На 11 серпня в Бережанах із 188 стрибків 171 був поляк. З цього випливає, що люди, які співпрацювали з міліцією і були в винищувальних батальйонах, склалися переважно з польського населення.

Володимир Сергійчук: За вказівкою Хрущова весною 1944 р. всі вірні радянській владі поляки, були зібрані і відправлені у звільнені від німців райони Польщі, щоб там впроваджувати комуністичну владу.

Анджей Пачковський: Я хочу додати ще одну інформацію. Якщо йдеться про розвідку АК, то, згідно з відомими нам на сьогоднішній день даними, ця розвідка передала близько 200 тис. розвідданих, які до цієї пори зберігаються як цілком таємний матеріал в архівах британського Intelligence Service. Польські історики-архівісти, незважаючи на всі спроби, не мають доступу до цих рапортів. Отож, до кінця не відомо, що в них міститься, але розвідка АК, яка служила союзникові, тобто Великобританії, була антинімецькою розвідкою, а не антирадянською.

Міхал Клімецький: Я хотів би підняти декілька питань. Мені здається, що, передусім, варто тут згадати про те, що для української сторони німецьке спрямування, принаймні, у 1944 р., було єдиним міжнародним спрямуванням, на яке вона могла б спиратися, бо ані західні держави, ані Польща не давали їй шансів на будову державних структур.

Друга справа. Я хотів би повернутися до гіпотези пана доцента Ільюшина щодо наростання польсько-українського конфлікту, тобто поєднання цього з битвами над Волгою. Мені було б цікаво дізнатися, чи випадково втрата українцями надії побудувати державні структури з допомогою Німеччини не призвела до пошуків нових способів побудови української державності. Чи часом винищення польського населення у 1943 р. не було певною програмою мінімум у даний період?

Ще одна справа. Час від часу виникає тут питання шльонзаків. Важко визначити, ким були в той час шльонзаки: чи німцями, чи поляками. Наведу хоча б такий факт, що в армії Андерса на Заході про тих шльонзаків, які називали себе поляками, солдати говорили з насмішкою «здобуті поляки». Йдеться про колишніх полонених. Натомість переглядаючи в Москві справи в'язнів я знайшов серед великої групи населення зі Шльонська, Помор'я і Великопольщі з німецькими іменами і прізвищами, документи, заповнені цими людьми також по-німецьки, а позначені буквою «П». Отож, приписуючи собі в таборі польську національність вони швидше всього хотіли змінити свій статус. Частина тих матеріалів знаходиться сьогодні в Центральному військовому архіві. Відомий випадок з партійним діячем, який був членом НСДАП з 1926 р., а в 1946 р. заявив, що він поляк.

Піде теж мова про винищувальні батальйони. Я вважаю, що в контексті наших обговорень це нечувано важлива проблема, бо це чергова фаза конфлікту. Зі звітів, які я читав, виникає, що, принаймні, для частини польських жовнірів з винищувальних батальйонів, був це вид місцевої міліції, яка мала охороняти села після відступу 27. Волинської дивізії АК.

Остання справа. Я хотів би підтримати виступ професора Резмера з першої частини нашої дискусії. У мене також склалося враження, що цікавий матеріал, поданий паном професором Трофимовичем, має один недолік. Припускаю, що частина цих українських джерел трактує польсько-радянську співпрацю на основі повідомлень розвідки ОУН-УПА. Український спостерігач сприймає перебування радянського відділу в польському селі, примусове використання тилу як співпрацю. Пан професор Пачковський слушно нас застерігає від генералізації, але ні на Волині, ні в Східній Малопольщі серед селянських верств населення не було якихось прорадянських настроїв. Те, що дізналися селяни про радянську державу за 20-річний період, часом з досвіду 1919-1920 рр., робило ці верстви, а, особливо середняків, від початку до кінця антирадянськими. Натомість, дійсно червоні партизани використовували польські села. Я тут послався б на гіпотезу, висунуту колись доктором Генриком Піскуновичем. Він досліджував поведінку радянських партизанів на території Білорусі і задумувався над тим, чому вони використовували польський тил, а не білоруський. Він зовсім не стверджував, що це результат політики вищих органів командування партизанських угруповань. Це може бути рішення партизанського командира, який буде берегти ближче йому населення, яке він вважатиме за російське, і створюватиме базу, водночас створюючи цим певну загрозу. У будь-якому разі застерігаю перед визнанням використання радянськими партизанами польського тилу за співпрацю.

Натомість, в липні 1943 р., коли самооборона була під загрозою, справді шукалися всі можливі засоби для оборони. Переважно це була спроба дати відсіч, а не атакуючих дій.

Володимир Дмитрук: Наш семінар наближає нас до розв'язання чи не найважливішого питання, яке сьогодні є головним у польсько-українському конфлікті та польсько-українських відносинах. Завжди і скрізь виникає питання (особливо в пресі): Хто почав? Польська сторона говорила, що це українці, українці, в свою чергу, що це поляки. Відповідь на це питання тягне за собою звалення на ту чи іншу сторону усіх тих бід і нещастя, які мали місце у наших відносинах.

І сьогоднішній наш семінар, особливо питання про роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнаціональному польсько-українському конфлікті, виводить нас на ту стежину, яка повинна привести до ключика, який розв'яже усі питання. Мова йде про те, що уже багато говорили, що головним винуватцем ні українці, ні поляки бути не можуть.

Мені добре відома Рівненщина. Наші поселення чергувалися одне польське, одне українське. І я добре пам'ятаю, що до 1939-1941 рр., навіть до першої половини 1942 р., між народами була злагода. Сім'ї часто навіть були змішаними: полячки виходили заміж за українців, а поляки одружувалися на українках. Конфліктів не було жодних. А з'явилися вони не знизу, а зверху. Виникає питання: чому? А тому, що роль Німеччини та Радянського Союзу у міжнаціональному польсько-українському конфлікті була підступною, жорстокою і вирішальною. Обидві сторони вістря своєї політики спрямовували на розпалювання ворожнечі між українцями і поляками. Ці плани були задалегідь підготовленими. Наприклад, вони займали чільне місце у плані Ост. Були вони і в планах Радянського Союзу. Німеччина прагнула до завоювання половини світу, а Радянський Союз планував побудову соціалізму в усьому світі. Але соціалізму без зброї не побудуєш. І от коли ці два мракобіси зустрілися, то головним в їх планах стало «розділяй і володарюй». Допомогти цьому повинно було розпалювання конфлікту між поляками і українцями.

Я хочу привести один документ, який підтверджує цю думку. В журналі «Український історик» (№ 1-4, 1994 р.) йдеться про Нюрнбергський процес. Один із діячів фашистського руху полковник Ляхоузен давав свідчення на Нюрнбергському процесі. Його запитували (цитую): «Що говорилося про можливу співпрацю з українською групою?» [мова йде про ОУН-мельниківців - В. Д.]. Ляхоузен відповів: «Так, Канарісові було доручено організувати в галицькій Україні повстання, метою якого було знищення євреїв та поляків». Ця розмова відбулась 12 вересня 1939 р. в поїзді Гітлера. Лягоусена запитують, як закінчилась ця справа? Він відповів, що з Мельником зв'язків встановити не вдалося тому, що територія відділилась та її окупував Радянський Союз.

Хотів би навести ще один приклад політики Радянського Союзу. До речі, про це попередні виступаючі багато говорили. Коли радянські війська ввійшли на територію західних областей України, то для них Польща була ворожою державою. Демократичну Польщу вони роздавили. Мало того, вони почали репресії серед службовців, працівників поліції, суду і т. п. Всі ці дії прикривались боротьбою з ворогами.

І почалось навіювання того, що поляки це вороги. Але народ ще не пішов на цьому поводити. І лише восени 1942 р., я дуже добре пам'ятаю цей момент, конфлікт набув найбільшого розмаху. А почалось з того, що радянські літаки розкидали листівки на цих територіях. Наше село прилягало до лісу, де діяли загони УПА. Подібна листівка в мене довго зберігалась. Я можу передати її зміст. Звернення в ній було до членів УПА і українських націоналістів. Мов, дорогі друзі, радянський уряд вітає вас, ви йдете ленінським шляхом, ви палите села, ви вбиваєте осадників і радянський уряд закликає вас йти на союз з ним. Ми готові прийняти Бандеру та інших ваших керівників до складу радянського уряду. Далі йшла настанова, що робити. Коли ОУН та УПА не погодились на цей союз і продовжили свою боротьбу, тоді почалась організація партизанських загонів.

Завершуючи, я хотів би сказати: дуже добре, що питання про роль Радянського Союзу та Німеччини підняте сьогодні і його почали досліджувати. Було б дуже добре спрямувати вістря роботи на ці питання, віднайти і пояснити документи. Адже і сьогодні ми спостерігаємо ряд міжнаціональних конфліктів. Необхідно до кінця дослідити, пояснити, дати людям можливість зрозуміти, але повинна бути одна стежина і лінія. Без вільної України не може бути й вільної Польщі. Отже, потрібно спільно працювати та виявляти більше довір'я.

Вальдемар Резмер: Час від часу потрібно повертатися до певних генералій. Задум зустрічей польських і українських істориків у тому, щоб вияснити болочі проблеми, через які було пролито стільки крові. І в цьому ми згодні. Маємо вияснити аж до болю, чому польсько-український антагонізм призвів до таких жахливих результатів. Цю мету ми реалізуємо поступово, крок за кроком. Сьогодні ми мали зробити крок, пояснюючи роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнаціональному польсько-українському конфлікті у 1942-1945 рр. Ця тема повинна реалізовуватись, інакше українська сторона буде постійно повертатися до пояснення того що сталося, німецьким або радянським втручанням. І що якби не диявольські штучки з німецького чи радянського боку, то на Волині, на Тернопільщині цього би ніколи не трапилось. На наших попередніх зустрічах українська сторона пробувала доводити цю тезу. І в сьогоднішній дискусії знову з'являються такі голоси. Це мене турбує. Не стараймося затушовувати певних фактів, ми повинні ці факти вияснити. А як можемо вияснити, якщо будемо тільки аналізувати наслідки? Наші доповідачі, пан професор Мазур, а пізніше в дискусії пан Мотика, звернули увагу на те, Що щоб дізнатися, чого справді хотіли німці і совети, потрібно взятися

за матеріали найвищої влади. Дуже прошу українських істориків переглянути протоколи засідань керівництва Генеральної губернії. Там знайдемо багато доповідей. Не треба посилатися на інцидентні випадки, бо це нічого не дасть.

Я хочу ще раз підтримати думку моїх колег. Під час війни німецька адміністрація прагнула максимально експлуатувати територію. Не тільки Волинь чи Східну Галичину, а всю підкорену територію. Така була основна мета. Ті далекосяжні цілі, про які говорив пан доцент Дмитрук, звичайно, бралися до уваги, але не тоді. Я хотів би звернути увагу на те, якою великою проблемою для керівництва Генеральної губернії стала акція переселення на Замоїщині і чому вона була припинена. Ця акція не тільки не була організована адміністративними органами, але й проти їх волі. Організували її поліція і служба безпеки. Це була конкуренція. Губернатор Франк декілька разів писав Гітлеру, протестуючи проти такої короткозорої, з його точки зору, поведінки. Він вказував, які втрати для воєнних зусиль Німеччини принесла ця непродумана акція, скільки було втрачено збіжжя, м'яса, сировини тютюнового виробництва і тому подібне. Хочу підтримати думку, висловлену паном Мазурем: Німеччині був вигідний спокій і те, щоб поляки, які відчували загрозу з боку українців, сиділи тихо, так само й українці. Це було для німців найважливіше. Отож, не можемо стверджувати, що німці навмисне інспірували збройну боротьбу на цій території. Збройні сутички, поширення хаосу в тилу загрожувало й економічним інтересам, і безпеці, взяти хоча б транспортні шляхи. Прошу поглянути на карту. Це територія, де пролягають транспортні шляхи, які поєднують центр Рейху з фронтом.

Ще одна справа, яка стосується колаборації. Це, звичайно, не тема, але українська сторона пробує довести, що поляки колаборували такою ж мірою, як і українці. Ні, не такою самою мірою. Коли Німеччина оголосила набір до дивізії «Галичина», то зголосилося майже 80 тис. добровольців, з яких було прийнято близько 12,5 тис. Якщо поляки потрапляли до вермахту, то їх до цього примушували. Це були поляки, які проживали на Помор'ї і в Великопольщі, тобто на так званих землях, приєднаних до Рейху. Потрапляли вони до війська без великої охоти, набір був примусовим - за ухилення від військової служби карали польовим судом і смертним вироком. Існує різниця між тим, хто добровільно вступає до вермахту, і тим, хто потрапляє туди примусово. Там, де можна знайти ці пропорції, знаходимо. Але там, де їх не існує, я просив би не шукати їх насильно.

Чому я повертаюся до цієї справи? Дві доповіді про роль Німеччини і Радянського Союзу мали нам дати відповідь на питання, чи винуват-

цем того, що сталося, був якоюсь мірою німецький і радянський аспект. Чи мав він вплив, чи ні? Незабаром наші колеги зберуться і повинні будуть встановити узгодження і розбіжності. Що вони напишуть? Допоможімо їм знайти відповідь. Я не хочу, щоб ми розійшлися з переконаннями, які мали до цього часу. Українська сторона вважатиме, що якби не німці і совети, то наші два народи жили б собі спокійно, господарювали б і запрошували б один одного на сімейні свята.

Володимир Сергійчук: Я хочу зробити репліку до виступу мого попередника. Справа в тому, що в дивізію «Галичина» не всі зголосилися добровільно, далеко не всі. Я бачив документи того часу. Якщо молоді хлопці не йшли в дивізію, то німці брали заручниками рідних. Звичайно, частина під впливом пропаганди пішла добровільно, але абсолютна більшість не добровільно йшла захищати німецькі інтереси. Тому поставимо крапку, про яку говорить пан Резмер. Так само як і поляки під загрозою смертної кари змушені були йти до німецького війська, так і велика частина українців пішла в дивізію «Галичина» під примусом. Про це свідчать документи. Тим більше ми знаємо, що сама ОУН виступила проти створення дивізії «Галичина». Це не має ніякого відношення до українського націоналістичного руху.

Михайло Швагуляк: Українська сторона, на мою думку, впала в деталі, а польська сторона у менторський тон. Хтось і з одного, і з іншого боку переступив лінію, яка повинна нас рівняти. Але дискутуючи, ми часто спотворюємо історичні факти. Наприклад, принцип «поділяй і володарюй» не видумали ні Німеччина, ні Радянський Союз. Це практикувалось ще в Австрії, де використовували поляків у боротьбі проти українців, а українців проти поляків. Розігрувалась і українська, і польська карти. Згадаймо 20–30-і рр., коли Німеччина також використовувала українське питання. І українці щиро вважали, що Німеччина є природним союзником в боротьбі за незалежність та державність. І таке переконання панувало аж до липня 1941 р. Зрештою, у 20–30-і рр. поляки також використовували цей принцип. Українців ділили на частини: москвофілів використовували проти свідомого національного елемента, проти українських національних сил. Ми були б не істориками, якщо б вважали, що ця ідея з'явилась лише в кінці 30-х рр. чи в 1941 р.

З'явилась теза, що українці були завжди готові до співпраці з Німеччиною. Це теза пана Ільюшина. З київської точки зору воно, можливо, так і здається, але з львівських позицій, тобто з позицій історичної

правди воно виглядало дещо по-іншому. Демократичні сили, чи їх представники, що об'єднувались в УЦК, і мельниківці в тому числі, стояли на тій позиції, що Німеччина все-таки є природним союзником України. Бандерівська ОУН еволюціонувала і вже в 1942 р. вона розробила програму стратегії і тактики боротьби з Німеччиною. Таким чином українці по-різному ставились до Німеччини. Ми історики, повинні аналізувати, а не шукати винуватих.

Щодо колаборації Українського Центрального Комітету. Українці притримувались позиції, що хтось повинен представляти українські національні інтереси. І, створюючи дивізію «Галичина», вони знали, чи передчували, що війна скоро закінчиться і Німеччина її не виграє. Перед ними стояв образ Українського січового стрілецтва, яке стало основою Галицької армії, що в свій час ізольовано від усього світу мужньо продовжувала боротьбу. Цей історичний приклад відіграв величезну роль. Таким чином, ініціатори створення дивізії «Галичина» ставили перед собою чітку мету. Однак 80 тисяч добровольців в цій дивізії не було, а було в два рази менше разом з тими, кого мобілізували. Отже, пане Резмер, спостерігається відхід від історичних фактів.

Щодо подій 12 вересня 1939 р., ніби-то наміру німців організувати різню поляків та євреїв. Мені здається, що на той час політичне рішення було прийнято ясне. На той момент Німеччина і Радянський Союз були союзниками. Проте, Сталін дуже довго зволікав із вступом у війну. Наприклад, підрозділ Сушка тримали в тилах, але як тільки вступили на територію Західної України, перейшли Самбір, підрозділ Сушка з'являється в перших рядах німецької армії. В той же час Шуленбург зустрічається з Молотовим і заявляє, що якщо Радянський Союз зараз не виступить, то на цих територіях, тобто на українських і білоруських землях утвориться політичний вакуум і можуть виникнути незалежні держави. Таким чином, і виступ підрозділу Сушка, і ця заява йшли в парі. Їх метою було з'ясувати позиції Радянського Союзу та змусити його взяти участь у військових акціях проти Польщі. Ріббентроп пізніше, на Нюрнберзькому процесі, заперечував, що він сам це говорив, але ми маємо щоденники Ляхоузена та його заступника, із яких видно, що питання проголошення незалежності Західної України обговорювалось. Але ідея українського повстання німцями не сприймалась всерйоз. Коли стало ясно, що Радянський Союз і Німеччина союзники, то залучення українських націоналістів було б ударом по цьому союзу. Радянський Союз цього ніколи не потерпів би.

І, нарешті, шановні колеги, я вчора говорив про питання джерел, які ми використовуємо. Польські історики в своїх доповідях та до-

слідженнях використовують архівні матеріали та свідчення людей, які якоюсь мірою були свідками даних історичних подій. Але всі вони побудовані на емоціях. Наприклад, в дослідженнях Владислава Семашка, на цифри яких часто спираються польські вчені, говориться про 100 тис. убитих. Тут знову починає фігурувати ідея українців-різунів.

Однак, співставимо дані досліджень, проведених у всіх селах Володимир-Волинського району. Дані вищезгадуваних джерел співставимо з даними польських вчених, які вони отримали на місці, опитуючи людей, звертаючись у місцеві архіви. Наприклад, візьмемо село Охнівку Володимир-Волинського району. За Семашком там українці вбили 100 поляків. Насправді, згідно із дослідженням, загинуло 4 особи: Марцін Броніцький, його дружина Марія (до речі українка), сини Янек і Владек - 10 та 12 років. В цьому ж селі вбито 123 українці іє записані прізвища всіх. Село Новини: за Семашком 11 липня 1943 р. тут вбито 66 поляків, а всіх поляків у селі в 1943 р. було всього 53. Вбиті були Леуш Курдиш (50 років), його невістка (25 років) і син (18 років); дівчина Прунсель та її сестра. Це всі поляки, які загинули в цьому селі. Українців було вбито 9. Село Стенжаричі: за Семашком вбито 125 поляків. Насправді вбито 24 особи, що також дуже багато. Навіть одна вбита людина це трагедія. Але ми говоримо про достовірність джерельних даних, які ми наводимо на семінарі. Українців вбито в цьому ж селі 133 особи. Це підтверджується документальними даними.

Таким чином, коли ми дискутуємо, виступаємо з доповідями, ми повинні подавати достовірні дані. Ми не зібрались, щоб звинувачувати один одного. А для того, щоб історична істина була, хоча б відносно, з'ясована. І коли ми будемо складати календарій, то не маємо права пропустити жодних даних. Ця інформація, цей матеріал повинні бути цілком достовірними. Лише тоді ми можемо говорити про результати нашої праці.

Гжегож Мазур: Я хотів би достосуватися до кількох тверджень попередніх виступаючих. Прошу сприймати мій виступ полемічним.

Перша справа стосується винищувальних батальйонів. Вони, як було вже кимось сказано, сприймалися часто як міліція, зрештою, в чисельних оунівських документах знаходимо таке визначення. Отож, це були угруповання більш міліційні, ніж мілітарні.

Наступна справа дуже важлива. Як я вже згадував, у квітні 1943 р. були розірвані польсько-радянські дипломатичні стосунки. Радянський Союз вважав територію Західної України радянською. Тому

польське підпілля було противником радянської влади. Практично від 1944 р. розпочинається боротьба з польським підпіллям шляхом інтернування, ув'язнень, вивезень у табори офіцерів і жовнірів Армії Крайової. Деякі повернулися в Польщу в 1955 або в 1956 р. Меншою мірою проявилось це на Волині, хоча було це і тут, значно відоміші події у Львові, де ця доля спіткала багатьох офіцерів і керівництво Львівського округу АК на чолі з полковником Філіпковським.

Після цих подій створюються винищувальні батальйони, але це, як сказав вже колега Ханас, були угруповання, в яких знаходились колишні воїни АК. Був поданий приклад, що в Бережанах 154 особи з АК вступило до винищувальних батальйонів. Я погоджуюся з цим, проте з однією засторогою: над цими людьми висіла загроза ув'язнення і заслання у табір. Про це також потрібно пам'ятати. Я сам зіткнувся з людиною з винищувального батальйону, який дезертував з цього угруповання, тому що вчасно був попереджений, що НКВС має намір арештувати його і вислати в табір. Були і такі випадки, коли воїни АК, які потрапляли до винищувальних батальйонів, потім потрапляли в табори. Стикаємося тут з різними подіями, немає єдиного штампу і не можемо цього примітивно розцінювати за принципом «чорне - біле».

Питання кількісного складу дивізії «Галичина». Я не знаю, звідки попередній виступаючий взяв кількість 40 тис., бо еміграційні українські видавництва подають число 80 тис. І якщо я стверджую, що було 80 тис. добровольців, то посилаюся на еміграційні українські видавництва. Це не почерпнуто з польських джерел. Можливо, було 40 тис., але тоді потрібно спростувати помилку українських істориків-емігрантів. Мені здається, це завдання швидше українських істориків, а не польських.

Врешті, щодо питання спрямувань. Німецьке спрямування. В кулуарах в певний момент проф. Осадчук ствердив, що щастям для України стало те, що німці заарештували Стецька і весь його уряд, бо спочатку б виникла якась Україна, але пізніше ця Україна з III Рейхом прогнала б Другу світову війну. І не потрібно пояснювати, якою була б її подальша доля.

Ще одне питання - кількість жертв. Ця справа вимагає дуже глибоких досліджень. Я займався цим питанням, беручи до уваги лише колишнє Станіславське воеводство і проаналізував у цьому ракурсі тогочасні джерела, тобто акти Головної опікунської ради, Армії Крайової і Делегатури уряду, де в багатьох випадках подані лише прізвища жертв - інформація, що зникла конкретна особа. Отож, маємо документи епохи. Звичайно, я не наполягаю, що потрібно

посилатися тільки на ці документи. Навпаки, я знайшов тут в архіві звіти про діяльність куреня «Гайдамаки», яка спрямовувалася у 1944 р. проти польських сіл, ця інформація зустрічалась мені раніше і в польських джерелах. Отож, конфронтація можлива і можемо визначити певні, дуже детальні, розбіжності. Однак це будуть вже визначені факти. Натомість, з плином часу кількість жертв буде зростати чи спадати, бо людська пам'ять щораз більше буде підводити і виростатимуть міфи. Знаю з власного досвіду, що коли я займався діяльністю АК в певному регіоні, то в німецьких документах знаходив інформацію, начебто загинуло 2 німці, в аківському рапорті цієї самої акції, що загинуло 3 німці, а в спогадах учасника подій через 20 чи 30 років після війни читав, що загинуло 12 чи 15 німців. Отож, найімовірніші, як усім нам відомо, документи епохи.

Анджей Пачковський: Я наведу промовистий приклад. Співробітники Служби народної безпеки в одному з повітових містечок Польщі чотирма вантажівками переправилися в Західну Україну і зникли. Що ж з ними відбулося? Це був партизанський загін АК, який для кращої конспірації в листопаді 1944 р. вступив у Службу безпеки. Вони дістали зброю, були зареєстровані. Коли почала виявлятися правда, злякалися і втекли. Тобто, мотиви вступу в якусь армію чи службу можуть бути різноманітними і не завжди свідчать про ідеологічний вибір. Я переконаний, що серед поляків з Волині чи зі Східної Галичини, які вступили до винищувальних батальйонів, ідейних комуністів можна було порахувати на пальцях однієї руки. Мотиви їхньої діяльності були інші. Отож, якщо важливу роль відіграють мотиви, то ми повинні над ними задуматися. Тому що, з іншого боку, якщо мотиви неважливі, то враховується лише фізична діяльність. Стріляли? Стріляли, отже, діяли погано. А чому? Це когось може не обходити, але мені здається, що в певний момент історик повинен вникати також і в такі факти.

Віктор Матійченко: Мені здається, що ті намагання, які мали Радянський Союз і фашистська Німеччина напередодні війни, досягли своєї мети. Не лише тоді, але й сьогодні ми переживаємо той рецидив, коли шукаємо більш винуватих, розглядаючи питання про роль, яку відіграли Радянський Союз та фашистська Німеччина в українсько-польському конфлікті. Я повністю погоджуюся з Володимиром Дмитруком в тому, що були тактичні і стратегічні цілі. Те, про що ми сьогодні говоримо це стратегія і Німеччини, і Радянського Союзу

в період війни. А тактика була інша, вона змінювалась, адже війна проходила не так, як спочатку планувалось.

А стратегія була такою: був генеральний план «Ост» і ми не повинні забувати про те, що в ньому було записано: 100% поляків знищити, 60% українців знищити! Ми вчора були в Рівному з паном Богданом Осадчуком в будинку, де розміщувався Рейхскомісаріат. Він згадував, що коли він в Польщі хотів взяти інтерв'ю в Коха, то той відповів: «Я знаю українця лише мертвого!»

Щодо Москви, то вона не ставила своїм завданням знищення польського народу. Її завдання було іншим: витіснити поляків з території України і створити радянський режим у Польщі. І з цим не можна не погодитись. Це врешті-решт було реалізовано. З цього приводу були зроблені політичні заяви, в яких говорилося про те, що польська держава не дієздатна.

Дійсно, до цих фактів, які ми наводимо, потрібно ставитись обережно і не всі факти ми сьогодні вже знаємо. Наприклад, партизани заклали міни під рейки, було зірвано поїзд, міни закладали 4 чи 5 загонів і всі рапортували про диверсію. В результаті один і той же поїзд зривали 5 разів.

Поряд з цим ми повинні сьогодні сказати і те, що під час війни було багато випадків, коли українці допомагали полякам, попереджуючи їх про небезпеку. Я був у Польщі і стара жінка мені розповідала, як в Людвиполі Костопільського повіту, прийшли сусіди-українці, син яких був в УПА, попередити, що сьогодні вас прийдуть вбивати. Вони доїхали до Бистрич, де стояв німецький гарнізон і німецький офіцер заявив: «Нехай сини лишаються в поліції, а ви самі можете їхати до Костополя». Такою була реальність. Тому говорячи про конфлікти, потрібно говорити і про такі факти і на них обов'язково звертати увагу.

Ми маємо проект узгоджень, в якому написано: Роль фашистської Німеччини в польсько-українському конфлікті, зокрема, полягає. Варто було б записати, що роль фашистської Німеччини в українсько-польському конфлікті полягає в створенні умов для поступового знищення українського і польського населення в західноукраїнських землях. І в тому випадку, де йдеться про роль Радянського Союзу, знову ж конкретизувати, що йдеться про створення умов для витіснення (в широкому значенні цього слова) із західних земель польського населення і підриві українського національно-визвольного руху.

Анджей Сова: Мені здається, що основною проблемою нашої сьогоднішньої дискусії є твердження, чи радянські та німецькі сили використовували польсько-український конфлікт, чи його розпалювали. Ці справи не були тут чітко визначені. Немає сумнівів, що конфлікт існував і до цього. На це накладаються дії радянських і німецьких сил.

Ще одна важлива проблема, на яку потрібно звернути увагу це специфіка окремих територій. І німецька, і радянська політика на різних територіях формувалася по-різному. Не виникає сумнівів, що на Холмщині була чітко виражена німецька провокація. Писав про це, серед низки інших, професор Тожецький. Йдеться там, наприклад, про саму організацію виселення, про що ми тут говорили. У свою чергу Волинь зовсім інша справа. У польській пресі, в «Інформативному бюлетені», пишеться, що до 1942 р. тут панує спокій, що це найспокійніша територія з усіх заселених польським і українським народами. В «Інформативних бюлетнях» справді підкреслюється великий вплив радянських партизанів, які приходять, анархізують територію і фактично організовують теж в якомусь сенсі ті провокаційні польські загони. Інша справа, чи можна їх відносити на польський рахунок, але є польсько-радянський загін Собесяка, який тероризує українське населення вже в 1942 р. Черговий етап це німецька діяльність, в якій бере участь підпорядкована німцям українська поліція, і чергова фаза виступів УПА проти поляків, про що згадував доктор Мотика. Як писав Лебедь, поляки отримали розпорядження виїхати з цих земель. Виникає тільки запитання, куди ці поляки мали йти. Друга проблема це факт, що ці акції на Волині не попереджувались листівками, як це було, в Східній Малопольщі. Тільки в листопаді 1943 р., перед черговою фазою виступів, з'являються українські листівки, але це не змінює генеральної оцінки ситуації.

На Волині, якщо ми думаємо, що маємо справу з німецькою окупацією, то це результат загострення польсько-українських стосунків внаслідок діяльності УПА навесні 1943 р. Німці в цей час фактично використовують ситуацію, бо формують загони з польськомовного населення. Навіщо? Потрібно над цим задуматися. Не виключається і той варіант, що німці боялися польського повстання і тому це була спроба перенести польські сили на іншу територію. Планувалося тут організувати відсіч, існували якісь досить дивні польські листівки, які «Інформативний бюлетень» трактував як своєрідні провокації, як спробу переведення на цю територію аківських відділів з інших земель.

У Східній Малопольщі ситуація була інша. Тут українська сторона чітко визнає, що поляки наказували залишити територію. Якщо це розпорядження не виконувалось, то його проводили насильно. Шанковський пише, що таким чином загинуло 5 тис. поляків, а з українського боку було втрачено близько 500 осіб. Такі пропорції подають українські праці.

Ще одна територія, про яку варто згадати - Житомирщина. Проживає там і польське, і українське населення, а конфлікту немає. Чому? У рапортах ОУН-Бандери з 1941 р. говориться, що там українці і поляки живуть добре. Отож, там елементи провокації не вдалися. Пам'ятаючи про роль провокації, не можна всього зводити до самої провокації, яка, звичайно, на різних етапах існувала.

Ще одна справа - це проблема чисельності, яку ми повинні встановити. Якщо ми будемо робити узагальнення і говорити, скажімо, лише про польську поліцію, не вказуючи кількості батальйонів, то не усвідомимо, що це не чисельна група, як можна було б подумати після деяких виступів з українського боку, наприклад, Шанковський пише, що на Волині було щонайбільше 4 батальйони.

Специфіка території та хронологія подій допомагають визначити місце і час провокації і, врешті, узагальнення, дуже обережно зроблені принаймні на даному етапі досліджень це елементи, про які ми повинні пам'ятати.

Гурій Бухало: Я з великим інтересом прослухав доповіді професорів Гжегожа Мазура і Володимира Трофимовича. Я не погоджуюсь з твердженням, що в доповідях було наведено мало фактів. Я думаю, що в цей короткий час, який було відведено, не було можливості наводити їх більшу кількість. І якщо хтось хоче підтвердження тез доповідей фактами, то можна звернутися до доповідачів.

Висновки об'єктивні, розкрито ряд маловідомих сторінок і фактів польсько-українських взаємовідносин. Але я хочу зупинитись на деяких питаннях, які, на мою думку, були в доповідях висвітлені недостатньо. Це, насамперед, ось що: не потрібно різко наголошувати на тому, що Українська Повстанська Армія воювала лише проти поляків, а поляки виступали лише проти українців. Є цілий ряд судових документів про те, що поляків було засуджено за участь в УПА. І, в свою чергу, українці допомагали полякам. Наприклад, попереджували їх про акції, які проти них мали проводити бандерівці. Я думаю, що багатьом з вас відома книга Адама Перетятковича *Волинська самооборона в басейні річки Горинь*, і в ній є спогади поляків про те, що в критичну хвилину, коли бандерівці мали проводити акції по винищенню поляків, їх попереджували, що проти них готується акція.

Мені в часи Другої світової війни було 10-12 років і доводилось жити на території нинішньої Польщі в селах Збереже, Косинь та ін. І я запам'ятав відносини поляків і українців тому, що вони жили досить мирно. Я не хочу характеризувати ту політику, яку проводив уряд Польщі в міжвоєнний період, але я говорю про рядових людей, які жили поруч. Наприклад, поляки відзначали православні свята, а православні - римо-католицькі. Але починається Друга світова війна і у польсько-українські взаємовідносини втручаються гітлерівці. Мені доводилося в той час вчитись у холмській українській гімназії. Гітлерівці робили поступки українцям не з добрих поривань, а навпаки, вони цим розпалювали ненависть поляків до українців. Відкрито було холмську українську гімназію, але закрито польську. Польські діти не мали можливості вчитися, зате українські діти вчилися. Це були далекойдучі плани. Православним було передано кафедральний собор, а жодного римо-католицького собору у Холмі не було. Зате була ще одна православна церква св. Івана. Там же, в підземеллі римо-католицького собору було поховано останки засновника Холма Данила, Шварна та ін. В 1942 р. тодішній архієпископ Іларіон освячував ці могили, але зараз ми не можемо добитись, щоб нам показали, де вони знаходяться і в якому вони стані.

Коли гітлерівці на території Польщі створювали відносно сприятливі умови для розвитку українців, в той час на Волині вони підтримували польський партизанський рух. Згадаймо Сатановського. Він проходив інструктаж в Москві. Там же в його розпорядження було дано редакцію для друкування газети «Ще Польска не згінела». Згадаймо Софію Дрож-Сатановську, Собесяка та інших. Вони мали зв'язки з Українським штабом партизанського руху та НКВС. Їх підтримували для того, щоб проводити каральні акції проти українського населення.

Вже згадували книгу Туровського і Семашка, яка вийшла у Варшаві в 1990 р., де є багато перекручених фактів. Наприклад, 18 листопада 1943 р., коли Миколай Кузнецов у Рівному знищив одного із фашистських генералів, німці розстріляли всіх в'язнів рівненської в'язниці. В той час в ній було 350 в'язнів. В цій книзі на ст. 146 ми читаємо, що було розстріляно 1360 в'язнів і серед них 100 жовнірів Армії Крайової. Звідки вони взялися? Це взагалі нічим не підтверджений факт.

Я хочу висловити побажання, щоб на семінарі ми розглянули питання про депортації польського населення із Волині та українського на територію Радянського Союзу.

Також хочу звернути увагу, щоб і поляки, і українці взяли приклад

³ Іспанії. Скільки можна воювати? Там все-таки дійшли до згоди.

Вшановують пам'ять і одних, і других героїв тому, що вони виконували ті завдання, які ставились перед ними їх командуванням, тобто воювали за ідею.

Чеслав Гжеляк: Думаю, що всі присутні погодяться з тим, що значний вплив на польсько-українські стосунки під час Другої світової війни мала позиція як III Рейху, так і Радянського Союзу. Але наскільки значний, на це питання сьогодні ми ще не можемо відповісти, бо як завжди суть справи в деталях. Про ці деталі говорилося і видно, що детальні знання ще недостатні, я навіть сказав би, що надто убогі для того, щоб ця тема була закрыта. Потрібно продовжувати основні дослідження в архівах, на що звертали вже увагу колеги з обох боків.

Я хочу лише дещо додати до обговорюваних тут тем. Трапляються інколи помилки або й недомовки. Якщо йдеться про винищувальні батальйони, які ми так широко обговорювали, то треба додати: так, поляків включали до їх складу, але на якій підставі? По-перше, у 1944 р. вони всі були, згідно з радянськими законами, радянськими громадянами і так їх сприймали. Отож, вони теж підлягали обов'язковій службі в Червоній армії. Багато поляків у 1944 чи навіть у 1945 р. було забрано до цієї армії, незважаючи на те, що існували узгодження між Союзом польських патріотів, а пізніше делегацією Краєвої національної ради і радянським урядом, що всі поляки будуть вступати до армії генерала Берлінга. Але насправді бувало по-різному. Я мав приємність розмовляти з декількома людьми з винищувальних батальйонів з району Стрия і району на захід від Тернополя. Вони стверджували, що більшість тих, хто служив у батальйонах це були люди, які втратили своїх близьких у так званих польсько-українських конфліктах. Коли їм пропонували вступити до Червоної армії чи до винищувальних батальйонів, вони воліли вступати до батальйонів. Треба знати також, що причини були різні. Могли боятися, що в Червоній армії їх гірше трактуватимуть, а тут будуть на своїй території, інколи керувало ними бажання помсти.

Друга справа. Формуванням винищувальних батальйонів займалися не лише радянські призивні комісії. Як знаємо, ці батальйони створювались також при обкомах, міських чи районних радах (в Москві нам говорили, що ці батальйони підпорядковувались НКВС, але це не до кінця в'яснене). Ці люди з різних причин прагнули залишитися на своїй території і не йти до Червоної армії. Коли на Волинь вступила армія генерала Берлінга, поляки масово прагнули вступати до неї, і приймалися комісіями, направленими з військових частин. Натомість на Поділлі цього не було, туди ще не сягнули

польські призивні комісії. І власне там більшість у винищувальних батальйонах становили поляки.

Чергова справа це справа шльонзаків. Наприкінці липня - початку серпня 1943 р. виникає справа розвитку польських збройних сил в Радянському Союзі. Берліні приписує це собі, що то він був ініціатором і вступився перед Сталіним, щоб тих ув'язнених з вермахту, які заявлять, що вони поляки чи шльонзаци (це було чітко виділено), вважати поляками і включати у польське військо. Отож, виявилось, що після організації 1-ї дивізії не вистачало людей для подальшого створення тактичних союзів, а такі плани були як у Сталіна, так і у Берліні. Тому II-а дивізія, яку почали організовувати в серпні 1943 р., складалася з понад 70% полонених вояків вермахту. Треба сказати ще й про те, що в тій дивізії, яка вже від серпня 1943 р. боролася з німцями, не було дезертирств на німецький бік. І ще одна справа, яка з цим пов'язана. Коли II-а дивізія (тоді ще корпус) весною 1944 р. вступила на Волинь, то ті шльонзаци - маємо про це рапорти офіцерів з політико-виховної роботи, мали з українцями нормальні контакти. Для воїнів 1-ї дивізії, які в основному походили зі східних земель, це була велика проблема, бо їм закарбувався в пам'яті польсько-український конфлікт, 1939 р. і два наступних роки, коли армія генерала Берлінга вступила на Волинь. Таких рапортів дуже багато. Були навіть спроби в період великих морозів вивести 1-у дивізію до лісу, бо не склалися стосунки з українським населенням, на відміну від II-ї дивізії, в якій таких проблем не виникало.

Едмунд Бакуняк: Я хотів би звернути увагу швидше на формальний, ніж мериторичний бік наших виступів. Якщо говоримо про поляків, які діяли в радянських партизанських загонах, то усвідомлюємо, що вони підпорядковувались московській владі, тобто виконували накази радянських органів командування. Аналогічно, якщо хтось належав до української поліції під німецьким командуванням, то він підпорядковувався німецьким властям. Також поляки в німецькій поліції підпорядковувалися німцям і лише від них отримували розпорядження про те, що і як повинні робити. Плутання цих чинників веде до великих непорозумінь. Особливо, якщо говоримо про партизанські загоны Сатановського і інших. Це не були польські загоны. Це були радянські загоны. Той факт, що склалися вони з поляків, ще нічого не говорить. Чи можемо також робити висновки з того, що українці були в армії Андерса і поховані під Монте Касіно? Чи це була українська армія? Ні. Це були воїни польської армії і виконували

накази Андерса, тобто антигітлерівської коаліції. Отож, ми повинні пам'ятати, що загони, про які ми говоримо, мали своє командування. І саме це командування в кінцевому рахунку несе відповідальність.

Анджей Пачковський: Проте це нам не прояснює справи, бо участь поляків і українців у радянських та німецьких формуваннях значною мірою підсилювала національний конфлікт. І йдеться саме про це, а не про те, щоб ствердити, начебто Сатановський сам собі ставив мету і сам її реалізовував, чи українська поліція у німецькій службі сама ставила собі мету і сама її реалізовувала.

Втрати населення на Волині у 1941—1944 рр.

Наслідки трирічної німецької окупації на Волині були трагічними. Місцеве населення - євреї, поляки, українці, чехи і росіяни - понесло величезні втрати. Але їх масштаб і до цього часу не встановлено повністю і без сумнівів.

Труднощі з визначенням причин і величини втрат, завданих різним групам населення на Волині в 1941-1944 рр., зумовлені багатьма причинами, основні з яких:

1. Відсутність точних даних щодо кількості населення на Волині перед вибухом Другої світової війни. Головна трудність полягає у тому, що в підрахунках приросту окремих груп населення в 1931 (дані другого загального перепису населення) - 1939 рр. необхідно враховувати як наслідки природного, міграційного руху, так і зміни, викликані політикою польських державних властей у 30-х роках. Додатковою складністю є застереження, що стосуються точності даних перепису 1931 р.¹
2. Нестача вірогідних даних щодо масштабу міграційних рухів, головним чином єврейського населення у вересні-листопаді 1939 р. та неможливість детально визначити чисельність біженців-євреїв із Західної і Центральної Польщі на Волині в 1941 р. через репатріаційні акції у квітні—червні 1940 р., депортації «біженців» в червні 1940 р., добровільні виїзди на роботу вглиб СРСР, евакуації у червні 1941 р.
3. Відсутність повного балансу втрат в окремих національних групах внаслідок радянського терору, а також виїздів на роботи, призовів у Червону армію та евакуації в червні-липні 1941 р., який став би основою у визначенні кількості населення Волині в 1941 р.
4. Зміни адміністративних меж Волині в 1939-1941 рр. і після 1944 р., які ускладнюють порівняння доступних радянських (українських), польських та німецьких даних.
5. Явні суперечності між даними деяких матеріалів, що стосуються, між іншим, радянських підрахунків загальних втрат і даними про втечі польського населення з Волині і виселення поляків з Волині, особливо в 1944 р.

6. Специфіка і диференційована достовірність окремих матеріалів (підрахунки, здійснені ще під час війни, які спираються на неповні, уривчасті відомості, публікації у пресі, офіційні тенденційні комюніке - в яких переважає пропагандистський елемент, спогади і повідомлення, які є передусім емоційними, суб'єктивними переказами, такі, що описують факти і події з певної часової віддалі, враховуючи знання і життєвий досвід пізнішого періоду).

Завдання не полегшує і той факт, що проблема встановлення балансу втрат населення Волині не розглядалася й не розглядається надалі автономно, як суто історичне питання. Спочатку, з огляду на невідкладні політичні потреби, необхідно було вказувати на виняткову репресивність та вбивчий характер нацистської системи. Тепер усе більшу увагу привертає до себе трагічний українсько-польський конфлікт, який, окрім демографічного, має й політичне наповнення. У зв'язку з емоціями, викликаними цими питаннями, в працях польських дослідників можна зустріти довільні, завищені підрахунки втрат польського населення, що не підтверджені джерелами. В українській ж сторони спостерігаються тенденції до замовчування, а то й заперечення «волинської різні».

Усі ці фактори спричинили те, що в літературі значна частина висновків щодо втрат населення на Волині має характер приблизних оцінок, що часто діаметрально різняться, в залежності від того, які джерельні матеріали було визнано достовірними і взято за основу в підрахунках.

У зв'язку з цим завдання автора полягає у представленні позицій і точок зору, які існували до цього часу, та перевірки їх достовірності. Однак слід зазначити, що автор не претендує на остаточне вирішення усіх сумнівів і розбіжностей, які пов'язані з даною темою.

I. Загальні втрати

Аналіз втрат серед окремих національних груп на Волині слід було б розпочати зі спроби визначення загальної величини непоправних людських втрат на тій території. Звернення до оцінок і підрахунків, зроблених радянською владою, змушує, однак, послуговуватися радянським адміністративним поділом (Волинська і Рівненська області), тобто враховувати південну частину колишнього Поліського воєводства і оминати Кременецький повіт з бувшого Волинського воєводства².

Шляхом оцінок і підрахунків населення в 1941 -1946 рр. (кінцева дата припинення масових міграційних рухів — виселення польського населення, повернення значної частини вивезених на роботи до III Рейху українців, демобілізація Червоної армії) можна встановити, що його кількість зменшилась на 666 тисяч осіб (таблиця 1). Це може бути вихідною точкою у визначенні втрат українців, які могли сягнути щонайменше 185 188 тисяч, враховуючи радянські пацифікації, депортації, арешти, втрати у лавах Червоної армії під час боїв із III Рейхом та Японією, понесені в 1941 р. і 1944-1946 рр. Потрібне враховувати й наступне:

- 1) поляків, котрих у 1941 р. було близько 290 тисяч, залишилося 7-10 тисяч;
- 2) євреїв, кількість яких разом із біженцями в 1941 р. могла сягати до 230 тис. осіб, залишилися одиниці;
- 3) чисельність чеського населення зменшилася щонайменше на 8 тисяч;
- 4) до 1 серпня 1946 р. у Рівненську та Волинську області було переселено 39,4 тис. українців із Польщі³.

Одразу ж після припинення німецької окупації, радянські власті приступили до оцінки кількості жертв гітлерівських злочинів на території Рівненської та Волинської областей. На жаль, висновки комісій, які досліджували німецькі злочини (загальні і детальні), не завжди збігаються. Істотні розбіжності можна зустріти в працях, опублікованих в Українській РСР у 60-і та 70-і роки (див. таблицю 2). Подана у двох томах серії «Історія міст і сіл» кількість жертв виглядає заниженою, враховуючи одні лише втрати єврейського населення. Більш достовірною видається, подана в двох інших виданнях кількість - 367 тис. жертв, хоча при збіжності даних дивує різниця у їх територіальному поділі. Прийняття цієї величини дозволило б поповнити раніше зроблені підрахунки втрат польського, українського і чеського населення в 1941-1944 рр. щонайменше на 150 тисяч жертв.

II. Втрати в окремих національних групах

1. Загальні зауваження

При специфіці та нестачі доступних матеріалів ще важчим видається:

- а) точне обчислення величини втрат в окремих національних групах на Волині, особливо польського населення;

б) встановлення обставин, мотивів та винуватців репресій та вбивств (у випадку жертв серед поляків і українців).

У зв'язку з цим має місце дуже важливе питання щодо прийняття чітких критеріїв визначення винуватців злочинів. На чий рахунок треба віднести пацифікації польських сіл, поєднаних з мордуванням їх мешканців, що здійснювалися підрозділами української поліції під керівництвом німців та при активній участі німецької поліції, СС чи гестапо, а також арешти поляків німецькими органами безпеки, що спричинялися (згідно польських свідчень) українцями на рахунок української сторони чи німецьких злочинців та колаборантів, які їм прислужували? Подібним чином, чи повинні обтяжувати польську «іпотечу» конфлікту (як це чинить українська сторона) участь загонів допоміжної поліції, що складалася з поляків, наприклад, батальйону 202, у брутальних пацифікаційних акціях німецьких окупантів, а також польських частин, що входили до складу радянських партизанських угруповань?

На думку автора, в обох випадках слід дати негативну відповідь.

2. Спроба підрахунку втрат населення Волині в роки німецької окупації (1941-1944)

а) німці

Група «місцевого» німецького населення, яка в 1931 р. налічувала 46 883, а у 1939 р. - майже 48 670 осіб⁴, не відігравала в 1941-1944 рр. істотної ролі. Всі волинські німці (64 554 осіб, отже, значно більше, ніж за даними 1939 р.), на підставі радянсько-німецької угоди від 3 листопада 1939 р., на межі 1939-1940 рр. були переселені до III Рейху⁵. Утворена в 1941 р. група так званих фольксдойчів була малочисельна⁶, а через нестачу доступних для автора матеріалів неможливо визначити величину втрат, завданих тому середовищу з 1941 до 1944 рр.

б) росіяни

Нечисленна до війни група російського населення (23 348 у 1931 р. і біля 25 220 осіб у 1939 р.)⁷ у 1941-1944 рр. не відіграла, як можна вважати, істотної ролі. Брак інформації у доступних авторові джерелах і літературі не дозволяє підбити навіть приблизний баланс її втрат під час німецької окупації.

в) чехи

Чехи населяли головним чином східні та південні повіти Волинського воєводства (Дубнівський, Луцький, Рівненський і Здолбунівський

повіти) і становили заледве 1,48% від загальної кількості населення Волині (30 977 в 1931 р. і близько 33 880 в 1939 р.)⁸.

Чехи не були втягнені в україно-польський конфлікт і зберігали частково нейтральну, частково доброзичливу позицію щодо польського населення. Випадки нападів українців на чеські села були поодинокими⁹.

Політика німецького окупанта стосовно чеського населення була відносно поміркованою¹⁰. Швидше винятком, ніж правилом була брутальна пацифікація і винищення 13 серпня 1943 р. мешканців чеського села Малин. В літературі є щонайменше 2 розбіжні версії цих подій, подані поляками і українцями. Згідно з українською версією, в каральних акціях, окрім німців і колабораційних формацій - узбеків, взяла участь польська поліція. Внаслідок цього загинуло 624 чехи і 114 українців (або навіть 850 осіб)¹¹. Згідно однієї з польських версій, «внаслідок доносу українських націоналістів» 603 мешканці села (500 чехів, 80 поляків і 23 українці) були спалені живцем німцями через те, що вони допомагали радянським партизанам - «дивізії Ковпака»¹².

Про незначні втрати серед волинських чехів у роки Другої світової війни свідчать радянські дані. Згідно з ними в 1944 р. лише у Рівненській області проживало 28 429 чехів¹³. Кількість мобілізованих із польської Волині до 1 Чехословацького корпусу в СРСР становила 7872 особи¹⁴. В 1947 р. в Чехословаччину було переселено 33 007 осіб з районів Луцька, Сенкевичівки, Рівного, Дубна, Здолбунова, Верби, а також Житомира і Шепетівки на східній Волині¹⁵.

г) євреї

Єврейське населення було третьою в кількісному відношенні національною групою на Волині. Вони становили близько 10% населення Волинського воєводства (207 792 у 1931 р. і біля 221 760 в 1939 р.)¹⁶.

Значна частина єврейського населення концентрувалася в містах та містечках: в Ковелі (12 842 - 46,4% від загальної кількості населення), в Луцьку (17 366 - 48,84%), Рівному (22 737 - 55,99%), Володимирі-Волинському (10 665 - 43,37%)¹⁷.

Восени 1939 р. на Волинь прибуло майже 60 тисяч єврейських біженців, з яких до 1941 р. залишилося приблизно 24 тис. На початку німецько-радянської війни частина євреїв евакуювалася на схід. Але, згідно з підрахунками Самуеля Спектора, залишити Волинь змогло не більше 12-13 тисяч євреїв¹⁸. У перші дні війни внаслідок бомбардувань і боїв загинуло 5 тисяч осіб єврейського походження¹⁹. Вторгнення німецьких військ, зміна влади сприяли формуванню антисемітських настроїв у місцевого українського населення. Найтрагічнішим їх

проявом стали погроми, які мали місце аж у 39 населених пунктах Волині. Усі вони були справою рук цивільного українського населення або поліції, що складалася з українців²⁰.

Спеціальні відділи СС, що входили до складу Ейнсатзгрупен 4-а, одразу ж після своєї появи на Волині приступили до акцій. Використовуючи як привід розстріли в'язнів, здійснені НКВС у червні 1941 р., вони у відповідь розпочали розстріли єврейського населення і так званих радянських активістів. Загалом з липня до кінця серпня 1941 р., в період так званого військового правління, загинуло 15 тисяч євреїв. Найбільше - в Острозі, Луцьку, Дубні та Рівному (1000 і більше осіб - у кожному)²¹.

Восени 1941 р. у кількох місцевостях проводилися акції масового знищення єврейського населення: у вересні в Острозі замордовано 2500 осіб, у жовтні в Костополі смерть зустріло 1400 осіб, і 5-6 (чи 7-8) листопада 1941 р. у Рівному було знищено близько 21 тис. євреїв. Загалом осіння хвиля вбивств у 1941 р. поглинула близько 30 тисяч євреїв²².

У грудні 1941 р. спочатку в Луцьку і Рівному, а з січня 1942 р. і в інших містах та більших скупченнях єврейського населення почали з'являтися гетто, мешканців яких почали ліквідувати вже влітку 1942 р. (серпень 1942 р. в Луцьку - 17 500 жертв, потім як трудовий табір - ліквідований 11 грудня 1942; 14-15 липня 1942 р. - у Рівному - впали жертвами близько 5 тис. осіб; 27-28 липня 1942 - Олика - 5673 жертв; Дубно - травень-жовтень 1942; Ковель - червень-жовтень 1942; Кременець - серпень 1942; Володимир - серпень-грудень 1942). Найвищої точки німецькі екстермінаційні акції досягли в період з 10 серпня до 15 жовтня 1942 р. Під час ліквідації гетто було знищено 150 тис. євреїв²³.

З тих 47 500 євреїв, що робили спроби заховатися і врятуватися від смерті під час організації гетто та їх ліквідації²⁴, пережило період німецької окупації лише 4800-5000 осіб²⁵. У містах, в яких перед війною мешкало кільканадцять або й кілька десятків тисяч євреїв, пережила окупацію незначна кількість: в Ковелі -40, у Кременці - 14, в Луцьку -150, у Рівному - декілька десятків осіб²⁶. Певна частина тих євреїв, що змогла сховатися в лісах, стала жертвою українських націоналістів²⁷. Дійти могло і до кількох випадків мордування польською самообороною і партизанами євреїв, що переховувалися²⁸. Зі звітів і спогадів євреїв, які вціліли після голокосту, випливає, однак, що взагалі вони зустрічали допомогу і опіку з боку поляків, чехів, радянських партизан, а також українців-протестантів²⁹.

У 1941-1944 рр. відбулося майже цілковите винищення єврейської громади на Волині. Більшість із близько 224 тисяч євреїв - польських

громадян, які зустріли смерть під час трирічної німецької окупації, загинула безпосередньо від рук окупантів або колабораційних формувань, що перебували під їхнім командуванням. На жаль, неможливо детально визначити, скільки осіб загинуло у масових екзекуціях, скільки під час облав та каральних дій, який процент жертв був спричинений нелюдськими умовами існування в трудових таборах і гетто.

д) українці

Українці становили найбільшу національну групу на Волині, яка налічувала понад 2/3 (69,38%) від загальної кількості населення. Чисельність українців, що складала 1 446 094 чоловік у 1931 р., в 1939 р. зросла до 1 610 660 (дані на 31 серпня 1939 р.)³⁰.

В період німецької окупації непоправні втрати населення у Волинській та Рівненській областях могли досягнути, як видається, близько 85-100 тисяч осіб (тобто, від 5,3% до 6,2% загальної кількості українського населення в 1939 р.). Як дані щодо величини втрат, так і інформація, що стосується причин, обставин та можливих винуватців убивств, є не дуже точними. Вони вимагають подальших, поглиблених і детальних досліджень з використанням матеріалів українських архівів. Ті джерела і опрацювання, що доступні автору, дозволяють лише орієнтовно окреслити приблизні кількісні дані.

1. Найбільших втрат українському населенню було завдано у зв'язку з репресивними діями німецьких окупантів або силами їх союзників (напр., угорські загони), або колаборційними формуваннями (загони, що формувалися з колишніх радянських в'язнів, деякі підрозділи охоронної чи допоміжної поліції, які склалися з поляків). Від арештів потерпали українці, які мешкали в містах і були втягнені до самоурядової адміністрації (в березні 1943 р.), а також інтелігенція (15-16 липня 1943 р., згідно з українськими даними, арештовано близько 2 тис. осіб). В 1942 і 1943 рр. (напр., весною і восени 1943 р.) мали місце масові екзекуції в'язнів. Особливо багато жертв несли пацифікаційні акції, в ході яких горіли села і гинули ті їх мешканці, котрих запідозрювали у симпатіях і допомозі радянським партизанам або повстанцям (УПА, загонам «Тараса Бульби»). Згідно з німецькими даними, до березня 1943 р. на Волині було знищено близько 40 сіл. В деяких «протипартизанських» операціях окупанти використовували бронепоезди, а то й авіацію, наприклад, влітку 1943 р. Про рівень німецьких репресій свідчить той факт, що лише у Волинській області більше 90 сіл було зрівняно з землею, а їх мешканців замордовано³¹.

2. Невідома, але значна кількість жертв впала внаслідок конфлікту і регулярної партизанської війни між УПА та радянськими партизанами. В північно-східних районах Волині, на межі з Поліссям, радянські загони неодноразово нападали на села і винищували населення, яке підозрювали у сприянні ОУН-УПА. В жовтні 1943 р. радянські партизанські загони спалили село Камінне і частково Чудель у Сарненському повіті, убивши 20 осіб. 31 жовтня 1943 р. в районі Рокитного були спалені села Карпилівка і Борове, в яких загинуло 200 осіб, частково знищені села в районі Домброва: Грані, Трипутні, Яцулі, Кривиця, Литвиця, Бережки, Орвяниця, Любиковичі; в районі Володимирця - села: Новаки, Андруга, Лука, Радижево, Хіноче³².
3. Невизначена кількість жертв, у тому числі серед українського цивільного населення, мала місце внаслідок братовбивчих боїв між угрупованнями українських націоналістів, які суперничали між собою. Винятковим випадком стало замордування УПА дружини Тараса Бульби-Боровця і частини офіцерів з його загонів, а також винесення і виконання вироків СБ ОУН щодо так званих зрадників, комуністів і дезертирів³³.
4. Кривавий українсько-польський конфлікт на Волині спричинив жертви і з української сторони, хоча вони були набагато меншими. За підрахунками Юзефа Туровського, в результаті близько 150 боїв, сутичок і акцій відплати зі сторони польського підпілля і самооборони в 1943-1944 рр. могло загинути 200 членів УПА і біля 2 тисяч цивільного населення³⁴. Цю кількість варто було б, мабуть, збільшити у зв'язку з можливими поодинокими жертвами приватної помсти.

Труднощі з оцінкою втрат виникають через те, що (беручи до уваги українські повідомлення) збройними акціями польської самооборони вважаються і походи членів самооборони за продовольством, в яких, крім матеріальних збитків, українське населення жертв не понесло.

Не були враховані важкі щодо оцінювання втрати українського населення (а це щонайменше кілька тисяч жертв), спричинені допоміжною поліцією, яка складалася з поляків, але залишалася під командуванням німців³⁵.

Також не враховувались втрати, понесені внаслідок дій радянських партизанських загонів, що складалася з поляків і оперували передусім на так званому Заслуччі. Як впливає зі спогадів учасників цих формувань, вони здійснювали відплатні акції на українські села, але кількість українських жертв встановити сьогодні неможливо³⁶.

В українських документах і працях можна зустріти інформацію про кілька десятків (щонайменше 27) спалених українських сіл, але без уточнень, хто мав до цього відношення: польська поліція, польська самооборона чи партизанські загони АК³⁷.

Встановлені українською стороною дані про 1178 жертв у Володимир-Волинському і Любомльському районах (де, зрештою, польські сили були найбільшими) не можна відносити до інших повітів. Крім того, польські свідчення в деяких випадках заперечують окремі українські свідчення³⁸.

е) поляки

Найбільше труднощів та контроверсій викликає оцінка втрат, понесених польським населенням у роки Другої світової війни, котре до 1939 р. було другою за кількістю національною групою на Волині (323 347 в 1931 р. і 350 747 чи 352 530 у 1939 р.)³⁹. Причиною цього є не тільки нестача матеріалу, але й взаємна суперечливість інформації, що міститься в деяких джерелах.

Особливі проблеми викликає обчислення масштабу зменшення чисельності поляків на Волині (внаслідок непоправних втрат і міграції) в 1941-1944 рр. Бракує принаймні даних для визначення наслідків німецького терору з червня 1941 р. до весни 1942 р. (до моменту проведення німецького перепису населення)⁴⁰.

Втрати, понесені в 1942-1946 рр. внаслідок політики німецьких і радянських окупантів, а також екстермінаційних акцій українського підпілля, можна було визначити, враховуючи дані німецького перепису населення у 1942 р., наслідки виселень польського населення в 1944-1946 рр., а також результати радянського загального перепису населення в 1959 р. На жаль, опубліковані матеріали радянського перепису не містять детальних даних, що стосуються польського населення у Волинській області.

Згідно з радянськими даними, з 1 серпня 1946 р. на виїзд зареєструвалося 74 171 поляк та єврей у Рівненській області (із 74 480 осіб, що були в радянських списках) і 67 849 у Волинській області (з 67 974 осіб, які були в радянських списках), тобто 142 020 зі 142 454 осіб. Виїхало відповідно 69 075 і 64 798, тобто 133 833 особи. Беручи до уваги близько 8 тисяч осіб з Кременецького повіту і враховуючи 3 тисячі осіб із територій, що входили до 1939 р. до складу Поліського воєводства, а також близько 5 тисяч євреїв, можна вважати, що наприкінці 1944 р. польське населення на Волині налічувало 142 тис., з яких на захід виїхало щонайменше 132 тисячі⁴¹.

Ці числа мають важливе значення при визначенні масштабу втрат польського населення на Волині.

Підстава (1942 р.)	- 305 741
Залишилися після 1946 р.	- 10 000 ⁴²
«Евакуйовані»	- 132 000
Призов 1944-1945	- 10 000 ⁴³
27 ВДП АК	- 5 000 ⁴⁴
Виїзд до Німеччини	- 25 000 ⁴⁵
Втеча	- 45 000 ⁴⁶ чи 50 000 ⁴⁷
Невідомо	- 78 741 або 73 741

Ця кількість - після відрахування жертв терору німецьких та радянських окупантів⁴⁸, «мобілізації до промисловості» і вивозів в 1944—1945 рр.⁴⁹, можливої стихійної «евакуації» в 1944 р. чи втечі від фронту⁵⁰ - коливається між 40-70 тисячами жертв. Це оцінки результатів «етнічної чистки» польського населення на Волині, що зустрічаються найчастіше і обчислені іншим способом - на підставі інформації, яка міститься в донесеннях польського підпілля в 1943-1944 рр., а також зіставлень, спогадів і показів свідків подій.

Підставою при встановленні цих даних став багатий, але неповний і різновартісний матеріал із джерел, до яких належать і ті, що були використані при опрацюванні найціннішого до цього часу видання, яке містить найбільш повний перелік злочинів щодо польського населення на Волині з 1939 до 1945 рр. Це такі джерела:

- 1) Понад 1100 звітів, листів, списків замордованих, зауважень свідків подій щодо фрагментів даної праці - із збірників Головної комісії досліджень злочинів проти польського народу - Інституту національної пам'яті (ГКДЗППН -ІНП), Товариства увіковічення поляків, замордованих на Волині, Товариства пам'яті жертв злочинів українських націоналістів, Архіву середовища солдатів 27 Волинської дивізії АК, Східного архіву осередку «Карта», Архів закладу історії народного руху, Військового історичного інституту, приватних зібрань.
- 2) Протоколи допитів свідків районними прокуратурами та окружними комісіями ДЗППН-ІНП.
- 3) Судові акти справ про визнання померлими.
- 4) Архівні документи АК і Делегатури уряду РП в Архіві нових актів (АНА), Бібліотеці Варшавського університету (БВУ), Військового історичному інституті, Національній бібліотеці (НБ) і приватних зібрань.

- 5) Книги записів актів про смерть 23 римо-католицьких парафій, що знаходяться в ЗАГСІ міста Варшава-Центр), а також в Осередку церковних архівів, бібліотек і музеїв Люблинського католицького університету.
- 6) Анкети по встановленню місць колективних поховань замордованих на Волині, зібрані колишніми вояками 27 Волинської дивізії АК серед колишніх мешканців Волині.
- 7) Матеріали та публікації преси⁵¹.

Цей обширний, хоча певною мірою односторонній матеріал із джерел потрібно узагальнити настільки, наскільки це можливо, коли йдеться про радянські документи (разом із судовими актами та документацією НКВС-НКДБ та радянської військової розвідки), а також архівні документи ОУН і УПА, для того, щоб перевірити достовірність інформації, встановленої до цього часу.

На сьогоднішній день стан знань дозволяє стверджувати, що непоправні втрати польського населення на Волині були не тільки наслідком репресій з боку німецьких окупантів, але й, передусім, результатом злочинної акції «очищення», розпочатої в 1943 р. Виконавцями її були головним чином відділи, що підпорядковувалися Організації Українських Націоналістів - Самостійників Державників (Бандери).

Репресії німецьких окупантів проти польського населення розпочалися в 1941 р., одразу ж після захоплення Волині вермахтом. Вже в перших екстермінаційних акціях, проведених Ейнсатзгрупен та німецькою поліцією, жертвами ставали поряд з євреями і поляки (між іншим, в Любомльському повіті, у Млинові, Бабині, Кременці, Здолбунові, Рівному і Дубні)⁵². У липні 1942 р. кілька десятків поляків було замордовано в Клевані⁵³. При розстрілі в'язнів тюрми у Рівному 18 листопада 1943 р. у відповідь на замах Кузнецова загинуло 350 осіб, серед яких було 100 поляків⁵⁴. Із вересня 1943 р. репресії проти поляків посилювалися у Володимирському повіті. Крім ексекцій в окремих місцевостях, у м. Володимирі-Волинському, згідно з українськими джерелами, тривали «лови» на польську інтелігенцію. Близько 150 осіб з числа арештованих пізніше було розстріляно⁵⁵.

У 1942-1944 рр. німецька поліція, інколи за участю української допоміжної поліції, провела ряд репресивних акцій. Семашком і Туровським відмічено, що в 1942 р. значна їх частка - 1/3 - була справою окупантів або української допоміжної поліції. У 1943 р. їх участь зменшилася, але ще в січні та лютому 1943 р. вони становили майже 1/3, а в березні понад 10% (13 на 116) антипольських акцій. Операції та пацифікаційні дії, проведені під приводом боротьби з радянськими

партизанами чи відплати за переховування євреїв, часто були дуже кривавими.

В Обірках 11-13 листопада 1942 р. замордовано було 52 особи, в Єзерцях 16 грудня 1942 р. - 280 осіб, в Бжезінах коло Хіночі 2 лютого 1943 р. - близько 600 осіб. В результаті пацифікації 11 сіл у Костопольському повіті 23 лютого 1943 р. (Мишаківка, Рудня, Ленчинська, Козярники, Охотники, Помяри, Нова Гута, Косецька Гута, Березівка, Сівки, Шопи і Бобер) загинуло майже 600 осіб, в Рудниках Войтковицьких 23 лютого 1943 - 80 осіб, в Потуторах, Садках і Дедеркалах в лютому 1943 р. - 64 особи, в Борщівці 3 березня 1943 - 130 осіб, в Лідавці цього ж дня - 104 особи⁵⁶.

Арешти, розстріли і пацифікації, здійснювані німецькою поліцією та колабораційними формациями, на переломі 1942 і 1943 рр. принесли польському населенню значні втрати, а з весни 1943 р. стали другорядною справою на фоні антипольських репресивних акцій. Польське населення все частіше ставало жертвами нападів та екстермінаційних акцій з боку українських груп, боївок і загонів.

Доступні на даний час матеріали вказують на те, що рішення про усунення усіх поляків зі спірних територій з'явилося на III конференції ОУН-Б 17-21 лютого 1943 р.⁵⁷ Перебіг подій не дає змоги підтвердити тезу про німецьку чи радянську провокацію. Навіть коли, наприклад, в одному з польських донесень написано, що банди «були головним знаряддям збройного нападу на поляків, що надихалися і спонукалися до дії обома окупантами», то водночас додавалося, що «згідно із зібраними відомостями, можна стверджувати, що під час мордів ці банди дуже міцно підтримувалися більшою частиною місцевого населення»⁵⁸.

Зміст постанови у польській справі невідомий, але сам факт прийняття якихось рішень не викликає сумнівів, адже в численних повідомленнях і переказах можна зустріти інформацію про «антипольську акцію». Розгортання хвилі вбивств українською стороною та її мета - «винищення» („Ausrottung”) польського населення - знаходить своє підтвердження у польських, німецьких та радянських документах⁵⁹.

Беручи до уваги розвиток подій на Волині в 1943 р., істотною проблемою є вирішення, чи в початкових планах передбачався такий жорстокий перебіг операції? Чи ця різня була перевиконанням попередніх постанов?

Вірогідно звучить гіпотеза Іжегожа Мотики, що принаймні в частині випадків такий кривавий перебіг акцій був запланований, тому що ці вбивства повинні були залякати поляків, унеможливити їм створення ефективної самооборони і змусити українців боротися до останнього,

без усякої можливості відступу. Це підтверджує інформація, яка вміщена в одному зі звітів польського підпілля, про те, що листівки із закликами залишити Волинь з'явилися тільки в Дубнівському і Кременецькому повітах⁶⁰.

«Вступом» до власне ліквідаційної акції були вбивства, здійснені в лютому 1943 р. у Сарненському та Костопільському повітах.

У березні та квітні 1943 р. перша хвиля масових убивств огорнула й інші повіти: Дубнівський, Рівненський, Луцький, Здолбунівський, Кременецький і Столинський на Поліссі. У цих акціях загинуло біля 7 тис. осіб (березень - 3120, квітень - 3670)⁶¹.

Найсильніших ударів цивільному польському населенню на Волині було завдано в липні і серпні 1943 р. Особливе посилення антипольських акцій мало місце 11-12 липня (загалом у липні в 167 місцевостях) і 28-31 серпня 1943 р. Протягом цих двох місяців могло загинути біля 17 тис. осіб (липень - 11 385, серпень - 6710)⁶². Літом вбивства огорнули і відносно спокійні до того часу повіти: Ковельський, Горохівський, Володимирський і Любомльський.

Восени 1943 р. хвиля вбивств спала, щоб іще раз піднятися в грудні 1943 р. під час свят католицького Різдва (див. таблицю 3).

В антипольській акції поряд з УПА, що підлягала керівництву ОУН-СД, взяли також участь - у початковому періоді - ймовірно, загони, підпорядковані Тарасу Бульбі-Боровцю, а також ОУН-М. Напади на польські села часто підтримувалися українським цивільним населенням - «черню»⁶³, озброєним ножами, сокирами, вилами і т. п., яке брало участь у розправі над поляками, а також грабувало маєтки замордованих польських родин.

Умови, що запанували в 1943 р. на Волині, клімат анархії та безправ'я сприяли і активності бандитських загонів, на які може падати відповідальність за деякі випадки убивств і грабувань.

Винятковий, у 1943 р. ще безпрецедентний, якщо брати до уваги польські землі, характер акцій на Волині утруднює встановлення чисельності жертв. Під час війни оцінки підпілля коливалися від 15 тис. (для різних періодів, наприклад, часто ще до головної хвилі в липні-серпні) до 40, а то й до 110 тис.⁶⁴ Радянські дані вказують на близько 20 тис. замордованих у волинській різні⁶⁵. Єпископська курія в Луцьку оцінювала втрати польського населення навіть у 100 тис. жертв⁶⁶. Після війни цю кількість визначали у 40 тис., навіть до 140-165 тис.⁶⁷

Найповніша спроба визначення польських втрат була здійснена у 80-і роки Владиславом Семашком (потім також Євою Семашко) та Юзефом Туровським. На їх думку, кількість встановлених польських

жертв досягла 34 700 осіб (з них у щонайменше 12 491 випадках відомі прізвища осіб), 32 100 з яких полягло в найбільш трагічному 1943 р. Дані стосовно польських втрат охоплюють 1642 місцевості з 3260, де мешкали поляки⁶⁸. Автори визнали, що ця кількість - при застосуванні методу екстраполяції - може збільшитися до 50-60 тис. (раніше зроблені розрахунки підносили цю межу до 70 тис. осіб — див. таблицю 4). Однак для ні що містяться в працях Семашка та Туровського, потребують перевірки на достовірність шляхом вилучення або виділення не зовсім вірогідних даних або таких, що викликають сумніви (як у випадку Малина, загалом 69 німецьких або німецько-українських акцій).

Ця кількість втрат (близько 40-70 тис.) була прийнята і Головною комісією з дослідження злочинів проти польського народу - Інститутом національної пам'яті, котра проводить кілька десятків розслідувань у справі злочинів, здійснених проти поляків на Волині, у Східній Галичині, а також у східній частині Люблинського та Ряшівського воєводств⁶⁹.

Дані, встановлені до цього часу, засвідчують, що непоправні втрати польського населення на Волині в 1941-1944 рр. могли сягнути 50-70 тис. осіб (тобто, від понад 14% до майже 20% загальної кількості польського населення в 1939 р. чи від 16% до 23% польського населення з 1942 р.), з цієї кількості близько 40-60 тис. осіб припадало б на польські жертви української «етнічної чистки». І ці, власне, цифри - а вони значною мірою знаходять підтвердження в джерельних матеріалах - повинні бути вихідною точкою дискусій, перевірки достовірності та можливих спільних висновків з українською стороною на тему чисельності втрат поляків на волинській землі в 1941-1944 рр.

Додатки

Таблиця 1

Населення Волинської та Рівненської областей у 1940-1946 рр. (в тис.)

Область/рік	1 І 1940	1 І 1941	1 І 1945	1 vn 1946
Волинська	1012,8	1031	665	809
Рівненська	1200,9	1223	736	779
Разом	2213,7	2254	1401	1588

Джерела: В. С. Кожурин, *О численности населения СССР накануне Великой Отечественной войны (неизвестные документы)*, «Военно-исторический журнал» 1991, № 2, с. 25; А. Л. Перковський, С. І. Пирожков, *Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х роках*, «Український історичний журна-і» 1990, №2, с. 17.

Таблиця 2

Втрати населення Волині на підставі даних комісії у справах дослідження німецьких злочинів та пізніших повосинних визначень радянської сторони

Джерело	Волинська область	Рівненська область	Разом
Шевяков (1944-1945), загальні дані	117 549	250 000	367 549
Шевяков (1944-1945), дані докладні	117 549	<338 000	455 000
Історія., 1970, 1973	165 000	101 346	266 346
Украинская ССР.,	165 339	200 946	366 285
Советская.,		175 000	

Джерела: А. А. Шевяков, *Жертвы среди мирного населения в годы Отечественной войны*, «Социологические исследования» 1992, № 11, с. 9, 13; *Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область*, Київ 1970, с. 36; *Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область*, Київ 1973, с. 51; *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. т. 3: Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944-1945 гг.)*, Киев 1975, с. 153; *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Документы и материалы, т. 3: Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944-1945 гг.)*, Киев 1980, с. 290.

Таблиця 3

Зіставлення матових убивств, нацифікацій та антшюльських акцій на Ватині в 1941-1944 рр.

Рік	Місяць	Загальна кількість акцій	В тому числі: здійснені німцями та українською поліцією
1941	VI-XII	8	-
1942	III-XII	43	15
1943	I	7	2
	II	23	7
	III	116	13
	IV	101	4
	V	67	4
	VI	78	2
	VII	304	2
	VIII	136	4
	IX	39	1
	X	21	2
	XI	14	1
	XII	17	3
1944	I	13	2
	II	16	6
	III	3	1
	IV	5	1
	V	1	-

Джерело: J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945*, Warszawa 1990, s. 14-157.

Таблиця 4

Оцінка кількості поляків, замордованих українськими націоналістами на Волині

Повіт	Мінімальні оцінки	Максимальні оцінки
Дубнівський	1900	6800
Горхівський	2400	4200
Костопільський	4400	7000
Ковельський	3350	7300
Кременецький	3000	5100
Любомльський	1856	1900
Луцький	4000	11300
Рівненський	1000	7400
Сарненський	1400	6100
Володимирський	6500	8000
Здолбунівський	500	3600
Волинський	30306	68700

Джерело: J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945*, Warszawa 1990, s.158-165.

Примітки: Згідно із найновішими дослідженнями Владислава та Єви Семашків, удокументовані польські втрати повинні становити 34 700, а ймовірно - близько 50-60 тис. жертв.

ПРИМІТКИ

1. J. Kęsik, *Województwo wołyńskie 1921-1939 w świetle liczb i faktów*, „Przegląd Wschodni” 1997, t. IV, z. 1(13), s. 102-112, 137.

2. Територія Волинського воєводства в 1939 р. становила 35 754 км². Рівненська і Волинська області, незважаючи на відокремлення Кременецького повіту (2790 км²), завдяки придданню до Волинської області Камінь-Каширського повіту (3243 км²) і південних частин Кобринського і Дрогичинського повітів, а також придданню до Рівненської області частини Пінського і Смолинського повітів, разом склали 40,3 тис. км². „*Mały Rocznik Statystyczny 1939*”, Warszawa 1939, s. 13; „*Czerwony Sztandar*”, 8 XII 1939, Nr 63; Ф. Д. Заставний, *Географія України*, Львів 1994, с. 358.

3. І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, т. 1, Київ 1994, с. 231.

4. *Statystyka Polski. Seria C, z. 70. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe*, Warszawa 1938, s. 22. Дані на 31 VIII 1939 р. - підрахунки автора на підставі: *Ibidem; Mały Rocznik Statystyczny Polski. Wrzesień 1939 - czerwiec 1941*, Warszawa 1991, s. 10.

5. J. Sobczak, *Hitlerowskie przesiedlenia ludności niemieckiej w dobie II wojny światowej*, Poznań 1966, s. 173, 176.

6. Відповідно до інформації, наведеної в V томі *Літопису УПА*, в Луцьку в травні 1943 р. мешкало 108 так званих місцевих німців, в той час як в 1931 р. у місті проживало 813 німців. *Statystyka...*, z. 70, s. 27; *Літопис Української Повстанської армії*, т. 5. *Волинь і Полісся. Німецька окупація. Книга третя: Спомини учасників*, Торонто 1984, с. 24.
7. *Statystyka...*, z. 70, s. 22. Дані на 31 VIII 1939 р. - підрахунки автора на підставі: *Ibidem*, *Maly Rocznik...*, s. 10.
8. *Ibidem*.
9. Один з українських загонів напав на чеське село Купичів, де було замордовано 10 осіб: *Okrutna przestroga*, orgač. J. Dębski, L. Popek, Lublin 1997, s. 154. Іншу думку висловлює З. Тоб'янський. Пор.: Z. Tobjański, *Czesi w Polsce*, Kraków 1994, s. 176.
10. W. Romanowski, *ZWZ-AKna Wołyniu 1939-1944*, Lublin 1993, s. 106. Іншу думку висловлює З. Тоб'янський, який повідомляє, що волинські чехи потрапляли до німецьких концтаборів і мали місце випадки виселення цілих чеських сіл. Пор.: Z. Tobjański, *op. cit.*, s. 176.
11. *Літопис УПА*, т. 2: *Волинь і Полісся. Німецька окупація. Книга друга*, Торонто 1985, с. 136-137; Л. Шанковський, *Українська Повстанська Армія [в:] Історія Українського війська 1917-1995*, Львів 1996, с. 525. До цієї версії схиляється І. Мотика. Пор.: G. Motyka, *Polski policjant na Wołyniu*, „Karta” 1998, nr 24, s. 127, 128.
12. A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona*, cz. 3, „Na Rubieży ” 1994, Nr 1 (7), s. 11. Згідно із даними радянської Надзвичайної державної комісії у справах дослідження гітлерівських злочинів у Рівненській області, в Малині загинули 603 особи, з них 194 чоловіки, 204 жінки і 205 дітей. В. Романовський, наводячи ці дані, стверджує, що вбивства в Малині могли здійснити німці чи навіть УПА. W. Romanowski, *op. cit.*, s. 106. *Історія міст і сіл Української РСР. Рівненська область*, Київ 1973, с. 424, вміщує інформацію, що в Малині було знищено понад 800 осіб, у тому числі 123 дитини.
13. Центральний державний архів громадських організацій України (далі - ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 1576, арк. 29. Дані видаються значно завищеними. В 1931 р. на території, що увійшла в 1939 р. до складу Рівненської області, мешкало 21 787 чехів. *Statystyka...*, z. 70, s. 28-29.
14. Z. Tobjański, s. 176.
15. *ČSR a SSSR 1945-1948. Dokumenty mezivládnych jednání*, Brno 1997, s. 247, 297. Згідно з іншими даними, мало бути переселено 32 800 осіб або навіть 36 043 (з 1945 р.). Див.: *Ibidem*, s. 346; А. Л. Перковський, С. І. Пирожков, *Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х роках [в:] «Український історичний журнал» 1990, № 2, с. 18.*
16. *Statystyka...*, z. 70, s. 22. Дані на 31 VIII 1939 р. - підрахунки автора на підставі: *Ibidem*; *Maly Rocznik...*, s. 10.
17. *Statystyka...*, z. 70, s. 26-27.
18. S. Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews 1941-1944*, Jerusalem 1990, s. 11, 53, 55, 186.
19. *Ibidem*, s. 186; *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, t. 3, München 1998, s. 1246.

20. S. Spector, *op. cit.*, s. 64-71.
21. *Ibidem*, s. 72-79; *Enzyklopädie...*, t. 2, s. 803,812,913; t. 3, s. 1246, 1610; H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskreiges 1938-1942*, Frankfurt am Main 1985, s. 162, 163.
22. S. Spector, *op. cit.*, s. 106-115; *Enzyklopädie...*, t. 3, s. 1246.
23. S. Spector, *op. cit.*, s. 116-186; *Enzyklopädie...*, t. 1, s. 373; t. 2, s. 803, 813, 913; t. 3, s. 1246, 1442-1443, 1611.
24. S. Spector, *op. cit.*, s. 198.
25. С. Спектор подас, що у схованках, в лісах Волині пересиділо 2800 євреїв, проте з даних уповноважених у справі евакуації польського населення впливас, що з самої Волині виїхало біля 5000 євреїв, отже, принаймні така кількість євреїв мусила пережити ці вбивства. S. Spector, *op. cit.*, s. 357; Archiwum Akt Nowych (далі: AAN), Rejonowy Pełnomocnik Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Polskiej wDubnie, t. 5, k. 11,14; Rejonowy Pełnomocnik Rządu RPdo spraw Ewakuacji Ludności Polskiej w Krzemieńcu, t. 5 k. 10, 14; Rejonowy Pełnomocnik Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Polskiej w Łucku, t. 4, k. 23; Rejonowy Pełnomocnik Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Polskiej w Równem, t. 4, k. 6, 24; t. 5, k. 4; Rejonowy Pełnomocnik Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Polskiej we Włodzimierzu Wołyńskim, t. 4, k. 10, 11. Див.: J. Czemiakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944-1948*, Warszawa 1987, s. 154-155.
26. *Enzyklopädie...*, t. 2, s. 804, 813, 913; t. 3, s. 1248, 1443.
27. Згідно з єврейськими даними, відомі тільки 2 лісових табори, що знаходились під опікою УПА. Пор.: S. Spector, *op. cit.*, s. 256, 270-272; *Polacy-Żydzi 1939-1945*, opr. S. Wroński, M. Zwolakowa, Warszawa 1971, s. 324-325.
28. S. Spector, *op. cit.*, s. 265-266.
29. *Ibidem*, s. 253, 256, 273-341; *Polacy-Żydzi...*, s. 263, 315, 322-323, 324-325, 326, 327, 359-360, 361, 385-387, 388-393, 448. У багатьох випадках причиною або приводом до проведення німцями кривавих пацифікаційних акцій було звинувачення в переховуванні поляками єврейського населення. За допомогу євреям були спалені села Береч і Подіванивка, знищено польське населення в околицях Маневичів (2 X 1942 р.), мешканців Обірок і Клубучина (25 осіб спалено живцем у stodoli). Через переховування євреїв загинули і арештовані в Ковелі польські залізничники.
30. *Statystyka...*, z. 70, s. 22. Дані на 31 VIII 1939 - підрахунки автора на підставі: *Ibidem; Mały Rocznik...*, s. 10.
31. В. Косик, *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*, Париж-Нью-Йорк-Львів 1993, с. 321; *Limonus УПА*, т. 2, с. 23, 44, 162-163, 164—166, 184.
32. *Limonus УПА*, т. 2, с. 22, 137-138, 227; В. Косик, *op. cit.*, с. 402; W. Filar, „Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe, Warszawa 1997, s. 65.
33. І. Білас, *op. cit.*, т. 2., с. 428—430; W. Poliszczuk, *Ukraińskie ofiary OUN-UPA*, Warszawa 1998, s. 6-9.
34. J. Turowski, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990, s. 512-513; детальніше на тему боїв 27 Волинської дивізії АК з УПА, с. 159-162, 165-168, 170-181, 183-195, 198-203, 212, 514; W. Filar, *op. cit.*, s. 104-105.

35. В. Косик, *op. cit.*, с. 351, 395-396; *Limonus УПА*, т. 2, с. 129-130, 131, 162, 163, 231, 232; G. Motyka, *op. cit.*, с. 126-128; Idem, *Relacja policjanta*, с. 132-140. Польська поліція разом з німцями мала втихомирювати 24 VII 1943 р. кілька сіл на Ковельщині, 12 VI 1943 р. - село Оришківці на Крем'янецьчині, 24 VII 1943 р. - село Тулічів.
36. Діяльність радянських партизанських загонів, до складу яких входили і поляки, охарактеризував М. Юхевич, а в останній час - Г. Мотика. Див.: M. Juchniewicz, *Polacy w radzieckim ruchu partyzanckim 1941-1945*, Warszawa 1975, с. 165-199; Idem, *Na wschód od Bugu. Polacy w walce antyhitlerowskiej na ziemiach ZSRR 1941-1945*, Warszawa 1985, с. 34, 40, 42, 44, 46-47, 53, 54-55, 56, 57; G. Motyka, *Walki polsko-ukraińskie na ziemiach dzisiejszej Polski*, KUL 1998, с. 129-132, машинопис кандидатадської дисертації. Бої з групами українських націоналістів проводили серед інших: загін Ю. Собесяка «Макса», загін імені Т. Костюшка, керований Р. Сатановським, який перший бій з українським загонем провів 27 II 1943 р., а наступні серйозні сутички 27-29 V 1943 р. на околицях села Старики; загін М. Куницького «Мухи», загін ім. Ф. Держинського в Костопільському повіті. Літом 1943 р. загони В. Василевської, Т. Костюшка і «Смерть фашизмові», які входили до складу Польського партизанського угруповання № 3 і боролися з українськими націоналістами в трикутнику Сарни-Рафалівка-Домбровиця, провели криваву паціфікаційну акцію в Кривниці і Заморочні. Див.: *Limonus УПА*, т. 2, с. 187-189, 193, 228.
37. R. Strlika, *Geneza polskiej samoobrony na Wołyniu i jej rola w obronie ludności polskiej*, [w:] *Polska - Ukraina: trudne pytania*, Warszawa 1998, с. 82; *Limonus УПА*, т. 2, с. 169, 173, 178-179, 183, 184, 187, 192, 193, 195.
38. J. Caruk, *WZabłoczu i okolicach Werby*, „Gazeta Wyborcza”, 25 IX 1995, nr 223; F. Zacharczuk, *Potyczka pod Kapitulką*, *op. cit.*, 17 X 1995, nr 242.
39. *Statystyka...*, z. 70, s. 22. Дані на 31 VIII 1939 - підрахунки автора на підставі: *Ibidem*; *Maly Rocznik...*, с. 10. Нижче число взяте зі статті, вміщеної в польській конспіративній пресі у 1942 р.: „Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej”, nr 4, VII 1942, s. 13.
40. Відповідно до німецького перепису населення, достовірність якого було визнано польським підпіллям, на території колишнього Волинського воєводства у 1942 р. мешкало 305 741 поляків, що становило 14,6% від загальної кількості населення. Це означало б, що на Волині в 1942 р. мешкало близько 2094 тис. осіб. AAN, 202/11-53, k. 90; „Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej”, nr 4, VII 1942, s. 13.
41. AAN, Rejonowy Pełnomocnik Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Polskiej w Dubnie, t. 5, k. 11, 14; Rejonowy Pełnomocnik Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Polskiej w Krzemieńcu, t. 5, k. 10, 14; Rejonowy Pełnomocnik Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Polskiej w Lucku, t. 4, k. 14, 23, 26, 34; Rejonowy Pełnomocnik Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Polskiej w Równem, t. 4, k. 6, 24; t. 5, k. 4; Rejonowy Pełnomocnik Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Polskiej we Włodzimierzu-Wołyryskim, t. 4, k. 10, 11; В. Сергійчук, *Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках*, Київ 1999, с. 172. Див. також ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1576, арк. 29, 37; спр. 1466, арк. 48; *Депортації. Західні*

- землі України кінця 30-х - початку 50-х рр. *Документи, матеріали, спогади*, т. 1: 1939-1945 рр., Львів 1996, с. 634; i. Czemiakiewicz, *op. cit.*, s. 46, 133-134, 154-155.
42. На думку В. Кубійовича, у Волинській та Рівненській областях (значить, без Кременецького повіту, що входив до складу довоєнного Волинського воєводства) і вже після закінчення, так званої другої репатріації польського населення із СРСР, в 1959 р. мешкало біля 7 тис. поляків. В.Кубійович, *Наукові праці*, т. 1, Париж-Львів 1996, с. 223; G. Hryciuk, *Polacy na Ukrainie [w:] Wrocławskie studia z historii najnowszej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 1995, s. 421-422; *Карта сучасного етнічного складу населення Української РСР*, Москва 1966; В. І. Наулко, *Географічне розміщення народів в УРСР. Додаток до «Карти сучасного етнічного складу населення Української РСР»*, Київ 1966, с. 9-12.
43. Згідно з радянськими даними, тільки до 23 IX 1944 р. у Волинській області було мобілізовано 3067 поляків, а в Рівненській - 5262 поляків. І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко, *Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни*, Київ 1997, с. 399. Відповідно до «Інформації про морально-політичний стан польського населення в районах, визволених з-під німецької окупації», до 1 VI 1944 р. із самої Рівненської області до війська (як так званої Армії Берлінга, так і Червоної армії) було мобілізовано 7100 поляків. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 190.
44. Загиблі, поранені, взяті у полон, розпоршені поза територію Волині, а також понад 2600 солдатів, які перейшли на Люблинщину. J. Turowski, *op. cit.*, s. 518-519.
45. AAN, 202/11—8, к. 185.
46. Відповідно до одного зі звітів Делегатури, лише «через етапний пункт в R.G.O. у Кам'янці Струмилівій перешло до 15 XI [1943 р.] 45 тис. осіб, з яких 1500 залишилося в Галичині, решта виїхала до Г-Г». AAN, 202ДІ-8, к. 185. З серпня до грудня 1943 р. через Львів проїхало або у Львові переховалося на довший час, згідно з оцінками підрахунками Польського опікунського комітету міста Львова, понад 31,5 тис. біженців. Невідома навіть орієнтовна кількість біженців з Волині, що евакуювалися через Львів у липні 1943 р. Державний архів Львівської області (далі: ДАЛО), ф. 40, оп. 2, спр. 44, арк. 46, 51, 57, 63, 70, 76. На думку Б. Кролля, кількість біженців з Волині, які отримали допомогу з польських опікунчих установ у Генеральній губернії (без осіб, що потрапили у спеціальні табори), сягнула близько 40 тис. осіб. В. Kroll, *Rada Główna Opiekuńcza 1939-1945*, Warszawa 1985, s. 207, 208.
47. Відповідно до українських даних, кількість біженців з Волині сягнула 50 тис. осіб. Л. Шанковський, *op. cit.*, с. 562.
48. В. Романовський стверджує, що в ув'язненні та під час пацифікацій польських сіл німцями загинуло близько 6 тис. поляків, наступних «кілька тисяч» могло загинути «в збройній боротьбі з німцями та УПА». Безповоротні втрати польського населення внаслідок німецьких репресій можна оцінити у 8 тисяч осіб. W. Romanowski, *op. cit.*, s. 104.
49. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 181-182, 187, 188, 189, 190, 192; спр. 1475, арк. 22-23; В. Сергійчук, *Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали*, Київ 1998, с. 65-74.
50. У січні 1944 р. окупаційні власті видали розпорядження, в силу якого усі біженці мусили залишити Володимир-Волинський і податися за Буг. *Okrutna przestroga...*, s. 289, 298.

51. W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Terror ukraiński i zbrodnie dokonane przez OUN-UPA na ludności polskiej na Wołyniu w latach 1939-1945*, Warszawa 1998, s. 4-5.
52. 31 VII 1941 р. у Кременці боя Громадського будинку було замордовано 200 євреїв і 50 поляків. Подібні екзекуції мали місце в середині серпня 1941 р. у Здолбунові, Дубні і Рівному, а в липні 1941 р. у Бабині, Костополі і Млинові, де загинуло більше тридцяти чоловіків поляків. J. Turowski, *op. cit.*, s. 20; *Okrutna przestroga...*, s. 14, 243, 245.
53. *Okrutna przestroga...*, s. 239.
54. J. Turowski, *op. cit.*, s. 118.
55. *Limonuc.*, т. 2, с. 173, 191-192.
56. J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945*, Warszawa 1990, s. 17-40.
57. R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 183-185; T. A. Olszański, *Historia Ukrainy w XX w.*, Warszawa 1993, s. 259; G. Motyka, *Od Wołynia do akcji „Wisła”*, „Więź” 1998, nr 3, s. 110-111.
58. AAN, 202Д1-8, к. 207.
59. *Ibidem*; *Альянс: ОУН-СС*, подг. В. Заречный, «Военно-исторический журнал» 1991, № 4, с. 57; *ОУН на службе у фашизма*, подг. В. И. Каптелов, *Ibidem*, № 5, с. 51; В. Сергійчук, *ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали*, Київ 1996, с. 29-31, 52, 62, 66-68, 70, 71-72, 86-87, 89; I. Білас, *op. cit.*, s. 383, 389, 391, 428; R. Torzecki, *op. cit.*, s. 262-263; W. Filar, *op. cit.*, s. 52-55.
60. G. Motyka, *op. cit.*, s. 111-112.
61. W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez OUN-UPA w latach 1939-1945 na ludności polskiej na Wołyniu. Próba podsumowania*, „Na Rubieży” 1995, nr 3(13), s. 7.
62. *Ibidem*.
63. *Limonuc UPA*, т. 5, с. 83.
64. AAN, 202ДII—120, к. 8; 202ДII-121, к. 372; W. Romanowski, *op. cit.*, s. 104, przym. 97.
65. M. Juchniewicz, *op. cit.*, s. 154.
66. L. Ropek, *Diecezja Łucka [w:] Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, red. ks. Z. Zieliński, Katowice 1992, s. 500.
67. 3 кількістю 140-165 тис. польських жертв на Волині погоджуються С. Длуський і В. Кшемєнь. Пов'язаний із Товариством пам'яті жертв злочинів українських націоналістів А. Корман схиляється до думки Ю. Туровського та В. Семашка, оцінюючи польські втрати на Волині у 68 700 осіб. A. Korman, *Rozmiary i metody eksterminacji kresowej ludności polskiej przez terrorystów OUN-UPA w latach 1939-1947*, „Na Rubieży” 1995, nr 3 (13), s. 3; Idem, *Studium w sprawie próby syntezy wyników zbrodni ludobójstwa kresowej i bieszczadzkiej ludności polskiej, dokonanej przez terrorystów Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii w latach 1939-1949 i późniejszych*, marzec 1997, maszynopis, s. 9-10, 11. До твердження про менші втрати польського населення: 40-70 тисяч - схиляється більшість польських істориків, також пов'язаних із середовищем фронтовиків 27 ВДП АК. R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945)*, Warszawa 1972, s. 295 (40 тис.);

Idem, *Polacy.., op. cit.*, s. 267 (30-40 тис.); T. A. Olszański, *op. cit.*, s. 191 (60-80 тис.), G. Motyka, *Od Wołynia.., op. cit.*, s. 115 (40 тис.), J. Turowski, *op. cit.*, s. 48 (60 тис.); W. Romanowski, *op. cit.*, s. 104 (70 тис.), W. Juchiewicz, *op. cit.*, s. 154 (щонайменше 40 тис.).

68. W. Siemaszko, E. Siemaszko, *op. cit.*, s. 22. Варто додати, що багато сіл і колоній, в котрих мешкали поляки, в результаті екстермінаційних акцій були повністю знищені і зникли з поверхні землі. Пор.: J. Dębski, W. Siemaszko, *Mapy poglądowe zbrodni nacjonalistów ukraińskich dokonanych na ludności polskiej na Wołyniu w latach 1939-1944*, Warszawa 1994, maszynopis; *Okrutna przestroga..*, s. 429-439 (карти і нариси).

69. Інформаційна нотатка ГКДЗППН-ІНП від 19IV 1997 р., призначена міністрові юстиції у справі заяви пані сенатор Марії Верни від 17.04.1997 р., підписана

С. Каневським; S. Kaniewski, *Informacja o stanie śledztw prowadzonych w Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu - Instytucie Pamięci Narodowej, wygłoszona na XVII Zjeździe Okręgu Wołyń Światowego Związku Żołnierzy AK 23 sierpnia 1997 r.* [w:] W. Siemaszko, E. Siemaszko, *op. cit.*, Warszawa 1998, s. 37.

З польської переклала Людмила Касарда

Втрати українського населення на Волині та в Східній Малопольщі в період з лютого 1944 р. до кінця 1947 р.

1. Втрати, спричинені діяльністю внутрішніх військ НКВС і МДБ а) 1944 р.

Після вступу Червоної армії на Волинь (згідно з радянською онамастиком - Рівненська і Волинська області) для несення гарнізонної служби в Сарнах, Рівному та Луцьку в лютому 1944 р. було направлено деякі військові підрозділи 16 і 24 піхотної бригад внутрішніх військ НКВС¹. Вони зіштовхнулися з добре організованими, озброєними, оснащеними і вишколеними загонами українського підпілля ОУН-УПА. Командування внутрішніх військ НКВС оцінювало їх кількість у 8-9 тис. осіб². Оскільки виділені сили 16 і 24 бригади піхоти виявилися недостатніми, до боротьби з підпіллям у перших числах березня 1944 р. було скеровано 9 і 10 дивізії піхоти Внутрішніх військ НКВС, 17, 19, 20, 21 і 25 бригади піхоти, два окремі батальйони 18 бригади піхоти, 9 і 10 полки піхоти, 18 полк кавалерії та окремий танковий батальйон 2 моторизованого полку³. Загальна кількість військ НКВС становила 37 208 солдатів і 22 танки БТ-70⁴.

Крім цих сил, до боротьби з підпіллям було виділено з 13 Армії 1 Українського фронту танкову роту (8 танків Т-70 і Т-60) і дві роти бронемашин (18 машин типу БА-64 і БА-10)⁵.

Перекидання військ НКВС на Волинь тривало з 1 лютого до 30 березня 1944 р. в такій черговості⁶:

- 24 бригада піхоти, полковник Фатєєв - з 1 лютого до 27 березня 1944 р. (п'ять окремих батальйонів піхоти, окремий броньбатальйон, 3772 солдати), Рівне, Луцьк, Костопіль.
  - 216 окремий батальйон піхоти, майор Коновалов
  - 217 окремий батальйон піхоти, капітан Дем'янов
  - 218 окремий батальйон піхоти, майор Счасний
  - 219 окремий батальйон піхоти, капітан Шапошніков
  - 220 окремий батальйон піхоти, майор Васильєв

- окремий бронепатальйон (командир не встановлений), Межиріччя
- 16 бригада піхоти, полковник Клоков - з 21 лютого до 5 березня 1944 р. (п'ять окремих батальйонів піхоти, 3277 солдатів), Сарни, Дубровиця
  - 201 окремий батальйон піхоти, підполковник Баришніков
  - 202 окремий батальйон піхоти, майор Котляров
  - 203 окремий батальйон піхоти, капітан Житков
  - 204 окремий батальйон піхоти, майор Леонов
  - 205 окремий батальйон піхоти, майор Дерюгін
- 18 бригада піхоти, полковник Козлов з 23 лютого до 16 березня 1944 р. (чотири окремі батальйони піхоти, 3030 солдатів), Рівне, Межиріччя
  - 186 окремий батальйон піхоти, капітан Белік
  - 187 окремий батальйон піхоти, майор Вишняков
  - 189 окремий батальйон піхоти, підполковник Козлов
- 10 дивізія піхоти (командир не встановлений, 6751 солдат) з 8 березня до 27 березня 1944 року, Сарни, Рокитне
  - 267 полк піхоти, підполковник Беляков, Доротище
  - 273 полк піхоти (командир не встановлений), Рафалівка
  - 284 полк піхоти (командир не встановлений), Рокитне
  - 34 моторизований полк (командир не встановлений), Г ородець
- 19 бригада піхоти, полковник Чазов - з 8 березня до 24 березня 1944 р. (шість окремих батальйонів піхоти, 2176 солдатів), Новоград-Волинський
  - 190 окремий батальйон піхоти, майор Бобров
  - 191 окремий батальйон піхоти, майор Щербак
  - 192 окремий батальйон піхоти, старший лейтенант Буглак
  - 193 окремий батальйон піхоти, капітан Юрченко
  - 237 окремий батальйон піхоти, капітан Фімушкін
  - 240 окремий батальйон піхоти, майор Максимов
- 21 бригада піхоти, полковник Мишко - з 8 березня до 23 березня 1944 р. (шість окремих батальйонів піхоти, окремий бронепатальйон, 2949 солдатів), Здолбунів
  - 174 окремий батальйон піхоти, старший лейтенант Селицький
  - 226 окремий батальйон піхоти, старший лейтенант Петров
  - 227 окремий батальйон піхоти, майор Васильєв
  - 228 окремий батальйон піхоти, капітан Сойбель
  - 229 окремий батальйон піхоти, капітан Сабадаш

- 230 окремий батальйон піхоти, майор Барабанов
- окремий бронеполк (командир не встановлений), Остріг
- 18 кавалерійський полк, підполковник Захарченко — з 8 березня до 25 березня 1944 р., 944 солдати, Рівне
- 9 дивізія піхоти (командир не встановлений, 5900 солдатів)
  - з 9 березня до 29 березня 1944 р., Луцьк, Клевань
    - 145 полк піхоти, підполковник Мазанашвілі, Луцьк
    - 169 полк піхоти, підполковник Савченко, Колки
    - 277 полк піхоти, підполковник Жданов, Цумань
- 17 бригада піхоти, полковник Новочихін - з 11 березня до 28 березня 1944 р. (шість окремих батальйонів піхоти, окремий бронеполк, 3318 солдатів), Клевань, Дубно
  - 173 окремий батальйон піхоти, майор Потанін
  - 206 окремий батальйон піхоти, майор Самотуга
  - 207 окремий батальйон піхоти, капітан Дроздов
  - 208 окремий батальйон піхоти, майор Кришень
  - 209 окремий батальйон піхоти, майор Кальник
  - 210 окремий батальйон піхоти, капітан Скотников
  - окремий бронеполк (майор Шароватов), Дубно
- 20 бригада піхоти, підполковник Косоногов - з 11 березня до 29 березня 1944 р. (три окремі батальйони піхоти, окремий бронеполк, 1351 солдат), Костопіль
  - 231 окремий батальйон піхоти, майор Куликов
  - 232 окремий батальйон піхоти, майор Єфимов
  - 233 окремий батальйон піхоти, майор Погодін, окремий бронеполк (командир не встановлений), Костопіль
- окремий танковий батальйон 2 моторизованого полку (командир не встановлений) - з 11 березня до 21 березня 1944 р., 163 солдати, Рівне
- 25 бригада піхоти, полковник Радченко - з 14 березня до 30 березня 1944 р. (п'ять окремих батальйонів піхоти, 3577 солдатів), Суховоля
  - 221 окремий батальйон піхоти, майор Меїшвілі
  - 222 окремий батальйон піхоти, капітан Шевляков
  - 223 окремий батальйон піхоти, капітан Шимкевич
  - 224 окремий батальйон піхоти, капітан Крижанівський
  - 225 окремий батальйон піхоти, майор Миронов

Під кінець року було розформовано командування 9 і 10 дивізій піхоти, на Волині та в Східній Малопольщі залишилися полки з кожної

дивізії, які стали підпорядковуватися безпосередньо командуванню Українського округу (генерал-майор Марченков).

Восени прибули два нові військові підрозділи:

- 192 полк піхоти, підполковник Соломахін - з 15 листопада 1944 р.
- 256 полк піхоти, підполковник Суслонпаров з 22 листопада 1944 р.⁷

Втрати українського підпілля і внутрішніх військ НКВС в окремі місяці 1944 р. представлені таким чином:

Місяць	Втрати підпілля				Втрати військ НКВС		
	вбиті	ранені	інолонені	разом	вбиті	ранені	разом
Лютий	146	0	118	264	28	1	29
Березень	1121	88	1498	2707	44	40	84
Квітень	4598	869	5312	10779	147	164	311
Травень	3024	213	2857	6094	38	71	109
Червень	1411	77	4060	5548	34	100	134
Липень	605	104	2187	2896	23	42	65
Серпень	1812	153	3379	5344	58	80	138
Вересень	5482	703	4948	11133	125	196	321
Жовтень	3188	90	3714	6992	82	149	231
Листопад	3309	15	4236	7560	66	81	147
Грудень	2891	47	4884	7822	38	115	153
Разом	27587	2359	37193	67139	683	1039	1722

В 1944 р. внутрішні війська НКВС провели 4836 операцій проти підпілля, внаслідок яких було вбито 27 587 членів підпілля, поранено 2359 і полонено 37 193. Загальні втрати підпілля становили 67 139 осіб⁸.

Внутрішні війська втратили 683 убитих і 1039 поранених, всього 1722 солдати⁹.

б) 1945 р.

1 лютого 1945 р. внутрішні війська НКВС Українського округу склалися з таких військових одиниць:

- 16 бригада піхоти (полковник Клоков), Сарни, 364 офіцерів, 826 сержантів, 1618 рядових
  - 201 окремий батальйон піхоти (підполковник Барішніков), Дубровиця
  - 202 окремий батальйон піхоти (майор Котляров), Рафалівка

- 203 окремий батальйон піхоти (капітан Житков), Володимирець
- 204 окремий батальйон піхоти (майор Леонов), Сарни
- 205 окремий батальйон піхоти (майор Дерюгін), Рокитне
- 17 бригада піхоти (полковник Новочихін), Львів, 409 офіцерів, 1037 сержантів, 2478 рядових
  - 206 окремий батальйон піхоти (майор Самотуга), Львів
  - 207 окремий батальйон піхоти (капітан Дроздов), Олесько
  - 208 окремий батальйон піхоти (майор Кришень), Перемишляни
  - 209 окремий батальйон піхоти (майор Кальник), Радехів
  - 210 окремий батальйон піхоти (капітан Скотников), Дрогобич
  - 173 окремий батальйон піхоти (майор Потанін), Миколаїв
- 18 бригада піхоти (полковник Козлов), Київ, 318 офіцерів, 653 сержанти, 1573 рядових
  - 186 окремий батальйон піхоти (капітан Белік), Київ
  - 187 окремий батальйон піхоти (капітан Макаров), Мельниця
  - 188 окремий батальйон піхоти (майор Вишняков), Київ
  - 189 окремий батальйон піхоти (підполковник Козлов), Горохів
  - окремий броньбатальйон (капітан Кузнецов)
- 19 бригада піхоти (полковник Чазов), Бурштин, 439 офіцерів, 985 сержантів, 1899 рядових
  - 190 окремий батальйон піхоти (майор Бобров), Галич
  - 191 окремий батальйон піхоти (майор Щербак), Войнилів
  - 192 окремий батальйон піхоти (майор Скородумов), Букачевичі
  - 193 окремий батальйон піхоти (капітан Юрченко), Рогатин
  - 237 окремий батальйон піхоти (капітан Фімушкін), Чернівці
  - 240 окремий батальйон піхоти (майор Максимов), Вижниця
- 20 бригада піхоти (підполковник Косоногов), Костопіль, 226 офіцерів, 483 сержанти, 1689 рядових
  - 231 окремий батальйон піхоти (майор Куликов), Березно
  - 232 окремий батальйон піхоти (майор Єфимов), Межиріччя
  - 233 окремий батальйон піхоти (майор Погодін), Степань
  - учбовий батальйон (капітан Сичов), Костопіль
- 21 бригада піхоти (полковник Мишко), Кременець, 382 офіцери, 827 сержантів, 1960 рядових
  - 226 окремий батальйон піхоти (майор Голубко), Кунев
  - 227 окремий батальйон піхоти (майор Васильєв), Шумськ

- 228 окремих батальйон піхоти (капітан Сомбель), Остріг
- 229 окремих батальйон піхоти (капітан Сабадаш), Вишневедь
- 230 окремих батальйон піхоти (майор Барабанов), Кременець
- 174 окремих батальйон піхоти (капітан Паталахін), Чортків
- 24 бригада піхоти (полковник Фатєєв), Дубно, 345 офіцерів, 802 сержанти, 1852 рядових
  - 216 окремих батальйон піхоти (майор Коновалов), Дембиця
  - 217 окремих батальйон піхоти (капітан Дем'янов), Мізоч
  - 218 окремих батальйон піхоти (майор Счасний), Верба
  - 219 окремих батальйон піхоти (капітан Шапошніков), Рівне
  - 220 окремих батальйон піхоти (майор Васильєв), Млинів
- 25 бригада піхоти (підполковник Рядченко), Буськ, 800 офіцерів, 1641 сержант, 2785 рядових
  - ш 221 окремих батальйон піхоти (майор Меїшвілі), Бережани
  - 222 окремих батальйон піхоти (капітан Шевляков), Ново-яричів
  - 223 окремих батальйон піхоти (капітан Шимкевич), Золочів
  - ш 224 окремих батальйон піхоти (капітан Крижанівський), Кишинів
  - 225 окремих батальйон піхоти (майор Миронов), Кам'янка
- 277 полк піхоти (підполковник Жданов), Луцьк, 130 офіцерів, 372 сержанти, 1085 рядових
- 169 полк піхоти (підполковник Савченко), Колки, 120 офіцерів, 295 сержантів, 790 рядових
- 192 полк піхоти (підполковник Соломахін), Камінь-Каширський, 112 офіцерів, 209 сержантів, 861 рядовий
- 18 кавалерійський полк (підполковник Захарченко), Броди, 100 офіцерів, 198 сержантів, 637 рядових
- В середині року війська округу дістали підкріплення:
  - 256 полк піхоти (підполковник Суслопаров), Калуш, 1085 солдатів
  - 379 полк піхоти (підполковник Гусак), Дрогобич, 1607 солдатів
- 10 жовтня 1945 р., на підставі наказів НКВС №№ 00154, 00155 і 00157, війська округу було реорганізовано і утворено три дивізії піхоти:
  - 62 дивізія піхоти, Львів
    - 267 полк піхоти, Львів
    - 332 полк піхоти, Ходорів

- 145 полк піхоти, Трускавець
- 86 полк піхоти, Бережани
- 81 дивізія піхоти, Дубно, Луцьк
  - 169 полк піхоти, Ковель
  - 277 полк піхоти, Луцьк
  - 445 полк піхоти, Сарни
  - 446 полк піхоти, Рівне
- 82 дивізія піхоти, Станіслав
  - 215 полк піхоти, Болехів
  - 333 полк піхоти, Станіслав
  - 447 полк піхоти, Копичинці
  - 448 полк піхоти, Коломия

Крім того, до складу військ округу ввійшли два окремі полки:

- 18 кавалерійський полк
- 290 моторизований полк

Розформовано:

- 192 полк піхоти
- 256 полк піхоти
- 281 полк піхоти

Війська округу загалом нараховували 16 464 солдати¹⁰.

Найбільш загрозливими вважалися околиці Тернополя, куди в квітні було направлено 20 і 21 бригади піхоти, а також 189 окремий батальйон піхоти з 18 бригади піхоти. На Волині був дислокований 192 полк піхоти з Рівненської області¹¹.

В період з початку року до травня 1945 р. внутрішні війська НКВС провели 3361 акцію проти підпільних організацій, внаслідок яких було вбито 12 704 члени підпілля, полонено 33 068, затримано 9771 особу за допомогу підпіллю. Добровільно вийшли з підпілля 24 984 особи. Також було затримано 92 особи, що належали до польських підпільних організацій¹².

Згідно з даними внутрішніх військ, в цей період вбито і полонено відповідно¹³:

	Вбито	Полонено	Разом
Особи з командного складу' ОУН	135	141	276
Особи з командного складу' УПА	185	64	249
Особи з командного складу СБ	103	43	146
Всього	423	248	671

В період з травня до середини липня 1945 р. внутрішні війська провели 3254 операції проти підпілля, вбили 4012 осіб, полонили

11 485, затримали 5914 осіб, які сприяли підпіллю. Добровільно з'явилося 5984 особи, що належали до підпільних організацій¹⁴.

У період з другої половини липня до кінця вересня 1945 р. внутрішні війська провели 7625 операцій, в результаті чого загинуло 2732 особи, було схоплено 8964, крім того, затримано 12 804 особи за сприяння підпіллю. Добровільно вийшли з підпілля 3101 особа¹⁵.

Серед них було убитих і полонених¹⁶:

	Вбито	Полонено	Разом
Особи з командного складу ОУН	43	41	84
Особи з командного складу УПА	57	44	101
Особи з командного складу СБ	33	24	57
Всього	133	109	242

В період із жовтня до кінця 1945 р. внутрішніми військами було проведено 9236 операцій, в ході яких убито 2073 особи, полонено 4877 осіб, затримано 6407 осіб, що допомагали підпіллю. Добровільно з'явилося 329 членів підпілля¹⁷.

Серед них було убитих і полонених¹⁸:

	Вбито	Полонено	Разом
Особи з командного складу' ОУН	69	52	121
Особи з командного складу УПА	52	10	62
Особи з командного складу' СБ	32	10	42
Всього	153	72	225

Загалом внутрішні війська НКВС убили 21 521 члена підпілля, полонили 58 394, затримали 34 896 осіб, які допомагали підпіллю. Добровільно вийшло з підпілля 34 398 осіб. Внутрішні війська у боях понесли такі втрати: 506 вбитих, 790 ранених та 9 зниклих безвісти.

Окремі військові одиниці округу досягнули таких результатів¹⁹:

Військові підрозділи	Втрати підпілля			Власні втрати	
	вбиті	полонені	що сприяли підпіллю	вбиті і зниклі безвісти	ранені
16 бригада піхоти	2195	1302	1600	34	54
17 бригада піхоти	3402	13567	3313	68	117
18 бригада піхоти	1406	3009	1396	30	36
19 бригада піхоти	2856	9678	3920	42	66
20 бригада піхоти	1331	3135	3530	39	65
21 бригада піхоти	2220	6070	3002	87	117
24 бригада піхоти	1986	7259	2865	47	59
25 бригада піхоти	1370	6525	3206	49	71
12 полк піхоти	11	17	34	3	1
169 полк піхоти	779	335	201	7	8
192 полк піхоти	398	629	404	13	21
256 полк піхоти	445	2230	522	6	17
277 полк піхоти	1119	718	7034	17	44
281 полк піхоти	47	150	297	1	0
379 полк піхоти	88	276	131	1	2
290 моторизований полк	39	49	32	1	6
18 кавалерійський полк	613	842	636	23	38
224 окремий бат. піхоти	0	5	0	0	0
62 дивізія піхоти	383	774	800	12	26
81 дивізія піхоти	334	492	397	9	17
82 дивізія піхоти	499	1332	1576	17	25

в) 1946 р.

До складу внутрішніх військ МДБ Українського округу, станом на 1 січня 1946 р., входили:

- 62 дивізія піхоти у складі:
  - 86 полк піхоти
  - 145 полк піхоти
  - 267 полк піхоти
  - 332 полк піхоти
- 81 дивізія піхоти у складі:
  - 169 полк піхоти
  - 277 полк піхоти

- 445 полк піхоти
- 446 полк піхоти
- 82 дивізія піхоти у складі:
  - 215 полк піхоти
  - 333 полк піхоти
  - 447 полк піхоти
  - 448 полк піхоти

Окрім них, з грудня 1945 р. до кінця січня 1946 р. діяли:

- 290 моторизований полк
- 224 окремий батальйон піхоти
- 18 кавалерійський полк

Ці дві останні військові одиниці в лютому 1946 р. було розформовано і утворено з них 203 полк піхоти, що був приєднаний до 62 дивізії піхоти.

У період з грудня 1945 до січня 1946 р. Українському округу були підпорядковані також:

- 12 полк піхоти
- 88 полк піхоти
- 91 полк піхоти
- 128 полк піхоти

Таким чином, загалом сили округу склалися з 17 полків піхоти, які були дислоковані в таких областях:

- Станіславська - п'ять полків: 91, 215, 333, 448, 128
- Тернопільська - три полки: 86, 447, 12
- Львівська - три полки: 88, 203, 267
- Дрогобицька - два полки: 145, 332
- Рівненська - два полки: 445, 446 і один батальйон 290 моторизованого полку
- Волинська - два полки: 169, 277

В середині 1946 р. війська округу було підкріплено 65 дивізією піхоти у складі:

- 88 полк піхоти
- 91 полк піхоти
- 450 полк піхоти

Крім 65 дивізії піхоти, командуванню військового округу додатково підпорядковувалися:

- 10 полк піхоти
- 37 полк піхоти
- 141 полк піхоти

З червня до грудня 1946 р. війська Українського округу склалися з чотирьох дивізій:

- 62 дивізія піхоти у складі:
  - 10 полк піхоти
  - 37 полк піхоти
  - 86 полк піхоти
  - 88 полк піхоти
  - 145 полк піхоти
  - 203 полк піхоти
  - 267 полк піхоти
  - 332 полк піхоти
  - 224 окремий батальйон піхоти
- 65 дивізія піхоти у складі:
  - 91 полк піхоти
  - 141 полк піхоти
  - 331 полк піхоти
  - 450 полк піхоти
- 81 дивізія піхоти у складі:
  - 169 полк піхоти
  - 277 полк піхоти
  - 445 полк піхоти
  - 446 полк піхоти
- 82 дивізія піхоти у складі:
  - 215 полк піхоти
  - 333 полк піхоти
  - 128 полк піхоти
  - 447 полк піхоти
  - 448 полк піхоти

Окрім названих дивізій, також діяли:

- 1 моторизований полк
- 290 моторизований полк
- 12 полк піхоти

Таким чином, у другій половині 1946 р. сили округу склалися всього із 24 полків та одного окремого батальйону (224). Вони були розміщені у таких областях:

- Львівська: 10, 37, 88, 203, 267 полки піхоти;
- Станіславська: 91, 128, 141, 215, 333, 448, 450 полки піхоти і II батальйон піхоти 331 полку піхоти;
- Тернопільська: I моторизований полк, 12, 86, 447 полки піхоти і I батальйон піхоти 331 полку піхоти;
- Дрогобицька: 145, 332 полки піхоти і 224 окремий батальйон піхоти;

- Рівненська: 445, 446 полки піхоти, III батальйон піхоти 12 полку піхоти і 3 моторизованих батальйони 290 моторизованого полку;
- Волинська: 169, 277 полки піхоти;
- Чернівецька: 3 батальйони піхоти 331 полку піхоти; 2 батальйони 290 моторизованого полку стояли в Києві.

У грудні 1946 р. було розформовано:

- 37 полк піхоти
- 128 полк піхоти
- 145 полк піхоти
- 169 полк піхоти
- 203 полк піхоти
- 267 полк піхоти
- 447 полк піхоти
- 448 полк піхоти
- 224 окремих батальйон піхоти

Розформовані загони налічували 9375 солдатів.

До складу військ округу було введено 141 полк піхоти, а 1 моторизований полк відіслано до Москви.

У грудні 1946 р. полки було розміщено в таких областях:

- Станіславська: 141, 215, 333, 331 полки піхоти;
- Львівська: 10, 88 полки піхоти;
- Тернопільська: 12, 86, 450 полки піхоти;
- Дрогобицька: 91, 332 полки піхоти;
- Рівненська: 445, 446 полки піхоти;
- Волинська: 277 полк піхоти і 3 батальйон піхоти 290 моторизованого полку;

Два батальйони 290 моторизованого полку стояли у Києві.

Військові одиниці внутрішніх військ МДБ було розположено в тих районах, де найбільш активним було підпілля. Такими територіями визнано околиці:

- Станіслава
- Львова
- Тернополя,
а потім:
- Дрогобича
- Рівного
- Волинської області

Найменш загрозливими були області:

- Закарпатська
- Чернівецька²⁰

У 1946 р. внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ Українського округу зареєстрували 1600 випадків виступів українських підпільних організацій, а всі органи МВС - 2064 такі випадки.

І так зареєстровано²¹:

- актів терору - 729
- актів диверсії - 82
- нападів на «винищувальні батальйони» та їх роззброєння - 238
- убивств (поза актами терору) - 563
- нападів на колгоспи, радгоспи та сільради - 76
- нападів зі зброєю в руках - 94
- нападів на індивідуальні господарства і підпали - 20
- обстрілів та підпалів машин - 23
- інших - 239

Внаслідок цього з життям розпрощалося 2439 осіб, 343 було викрадено, поранено 455 осіб. Терор передусім був спрямований проти партійних активістів, 2001 з яких убито або викрадено.

Протягом першого кварталу внутрішніми військами МДБ було вбито 2674 члени підпілля та 6516 затримано. У другому кварталі убито 1667 осіб і затримано 5027. У третьому кварталі відповідно 931 і 2718 осіб і в четвертому кварталі - 1134 і 2469 осіб.

Всього протягом 1946 р. внутрішні війська убили 6406 членів підпілля і затримали 16 730. У боях війська МДБ втратили 213 загиблих та 308 поранених²².

Окремі дивізії досягнули таких результатів²³:

Військовий підрозділ	Втрати підпілля		Власні втрати	
	вбитих	полонених	вбитих	ранених
62 дивізія піхоти	2603	5857	81	104
10 полк піхоти	35	103	3	2
37 полк піхоти	39	91	2	4
86 полк піхоти	366	1649	16	23
88 полк піхоти	127	746	5	3
145 полк піхоти	634	710	24	18
203 полк піхоти	283	501	10	17
267 полк піхоти	224	529	7	14
332 полк піхоти	716	1371	8	14
224 окремих бат. піхоти	73	51	2	2
3 мотириз. бат. 290 моториз. полку	106	106	4	7
65 дивізія піхоти	266	609	5	17

91 полк піхоти	77	125	1	6
141 полк піхоти	78	138	0	2
331 полк піхоти	44	163	1	5
450 полк піхоти	67	183	3	4
81 дивізія піхоти	1019	2642	37	63
169 полк піхоти	87	153	7	8
277 полк піхоти	187	510	8	10
445 полк піхоти	258	676	9	13
446 полк піхоти	454	1235	13	32
3 мотириз. бат. 290 моториз. полку	33	68	0	0
82 дивізія піхоти	1881	5738	65	92
91 полк піхоти	90	418	0	0
128 полк піхоти	163	616	7	4
215 полк піхоти	569	1355	12	19
333 полк піхоти	210	973	10	24
447 полк піхоти	521	1278	22	36
448 полк піхоти	328	1098	14	9
1 моториз. полк	116	380	9	10
12 полк піхоти	488	1465	16	22
Полакові школи	33	39	0	0

Загалом у 1946 р. внутрішніми військами було убито, полонено і прийнято тих, хто з'явився добровільно, 25 084 члени підпілля.

г) 1947 р.

У першій половині 1947 р. Внутрішні війська Українського округу склалися з таких військових одиниць:

- 62 дивізія піхоти (полковник Михайлов), Львів, 6433 солдати
  - 10 полк піхоти (підполковник Волков), Львів
  - 88 полк піхоти (підполковник Абрамчук), Броди
  - 91 полк піхоти (підполковник Мазанашвілі), Трускавець
  - 332 полк піхоти (полковник Резинкін), Ходорів
- 65 дивізія піхоти (генерал-майор Алексеев), Збараж, 4819 солдатів
  - 12 полк піхоти (підполковник Бардін), Кременець
  - 86 полк піхоти (підполковник Счасний), Бережани
  - 450 полк піхоти (підполковник Кликалов), Копичинці
- 81 дивізія піхоти (полковник Фатеев), Рівне, 4797 солдатів

- 445 полк піхоти (полковник Топчиев), Сарни
- 446 полк піхоти (майор Амелін), Дубно
- 227 полк піхоти (підполковник Пузиревський), Луцьк
- III батальйон піхоти 290 полку піхоти (майор Жолов), Камінь-Каширський
- 82 дивізія піхоти (полковник Клоков), Станіслав
  - 141 полк піхоти (підполковник Старосветов), Надвірна
  - 215 полк піхоти (полковник Комаринець), Калуш
  - 331 полк піхоти (підполковник Смирнов), Коломия; III батальйон піхоти - Чернівці
  - 333 полк піхоти (підполковник Захарченко), Рогатин

В сумі війська округу нараховували 22 797 солдатів. На підставі наказу МДБ № 00206 від 18 квітня 1947 р., до Українського округу було направлено 64 дивізію піхоти, яка попередньо перебувала в Польщі (генерал-майор Бровкін), у складі двох полків піхоти. Дивізія повинна була прибути до 3 травня в Дрогобицьку область²⁴.

В 1947 р. відмічено 1603 збройні виступи підпілля (в першому півріччі 698, у другому 905), в тому числі 1066 терористичних актів (в першому півріччі 322, у другому 744) і 150 актів диверсій (у першому півріччі 61, у другому 89). Внаслідок цього загинуло 1962 особи (933 в першому півріччі, 1029 у другому). Серед убитих було 233 солдати радянської армії, військ МДБ і МВС - крім бойових втрат (у першому півріччі 122, у другому 111), 770 працівників партійного апарату (368 у першому півріччі, 402 у другому), а також 959 цивільних осіб (443 у першому півріччі, 516 у другому).

Викрадено 158 осіб (76 у першому півріччі, 82 у другому), поранено 376 осіб (140 в першому півріччі, 236 у другому)²⁵.

Загальні втрати підпілля у 1947 р. становили 20 932 особи (4000 убитих, 16 585 полонених, 347 осіб, що з'явилися добровільно). Внутрішні війська втратили 310 убитих та 368 ранених.

Втрати підпілля і внутрішніх військ МДБ становили:

I півріччя 1947 р.				
Військовий підрозділ	Втрати підпілля		Власні втрати	
	вбитих	полонених	вбитих	ранених
62 ДИВІЗІЯ ПІХОТИ	474	1804	44	56
04 дивізія піхоти	139	644	6	18
65 ДИВІЗІЯ ПІХОТИ	525	1173	38	49
81 ДИВІЗІЯ ПІХОТИ	389	1303	23	15
82 дивізія піхоти	562	1734	38	46
II півріччя 1947 р.				
62 дивізія піхоти	227	1870	22	23
64 дивізія піхоти	585	2454	35	43
65 дивізія піхоти	328	1253	32	38
81 дивізія піхоти	252	1878	21	29
82 дивізія піхоти	519	2472	51	51
1947 рік				
62 дивізія піхоти	701	3674	66	79
64 дивізія піхоти	724	3098	41	61
65 дивізія піхоти	853	2426	70	87
81 дивізія піхоти	641	3181	44	44
82 дивізія піхоти	1081	4206	89	97
Добровільно вийшли з підпілля:				
I півріччя	II півріччя		1947 рік	
219	128		347	

д) Загальні втрати

Загалом з лютого 1944 р. до кінця 1944 р. українське підпілля втратило 262 364 особи, серед яких 59 514 загиблих, 2359 ранених, 128 902 полонених, 34 896 осіб, затриманих за сприяння підпілля та 36 693 особи, що добровільно вийшли з підпілля.

Втрати українського підпілля в 1944-1947 рр.					
	1944	1945	1946	1947	Разом
Вбито	27 587	21521	6 406	4000	59 514
Поранено	2 359	0	0	0	2359
Полонено	37193	58 394	16 730	16 585	128 902
Затримано за сприяння підпіллю	0	34896	?	?	34898
З'явилося добровільно	0	34398	1948	347	36963
Разом	67139	149209	25084	20932	262364

У боротьбі з українським підпіллям внутрішні війська втратили всього 4145 солдатів, у тому числі 712 вбитих, 2424 ранених і зниклих безвісти.

Втрати внутрішніх військ у боротьбі з українським підпіллям у 1944-1947 рр.					
	1944	1945	1946	1947	Разом
Вбитих	683	506	213	310	1712
Ранених	1039	709	308	368	2424
Зниклих без вісті	0	9	0	0	9
Разом	1722	1224	521	678	4145

II. Втрати цивільного населення у зв'язку з виселеннями.

В силу директиви НКВС СРСР № 122 від 31 березня 1944 р. «Про виселення до віддалених районів Красноярського краю, областей: Іркутської, Омської, Новосибірської членів родин оунівців і активних повстанців, як арештованих, так і вбитих у сутичках», а також постанови Ради Міністрів СРСР № 3214—1050с від 10 вересня 1947 р. «Про виселення із західних областей УРСР членів родин оунівців»²⁶, у 1944—1947 рр. із Західної України було виселено 114 400 осіб²⁷.

Виселення охопили такі області²⁸:

Область	1944		1945		1946		1947		Разом	
	родин	осіб	родин	осіб	родин	осіб	родин	осіб	родин	осіб
Рівненська	1159	3227	1443	3257	389	861	3768	11347	6759	18692
Волинська	1178	3582	1357	3857	0	0	2711	9050	5246	16489
Львівська	1130	2586	689	1576	712	1765	5223	15920	7754	21847
Тернопільська	1249	3227	940	1896	303	635	5001	13508	6742	17288
Станіславська	222	586	1985	4368	286	636	4512	11883	6905	17473
Чернівецька	77	247	311	797	73	212	613	1627	1074	2883
Дрогобицька	460	1285	668	1746	849	2241	4504	14456	6481	19728
Разом	4724	12762	7393	17497	2612	6350	26332	77791	40961	114400

Більшість виселених - жінки та діти. Наприклад, серед виселених у 1947 р. 77 791 осіб 35 441 жінка і 22 279 діти. Мужчин було заледве 18 866».

Депортовані особи селилися в Казахській РСР, Комі АРСР, Удмурдській АРСР, у Красноярському краї, областях: Вологодській, Іркутській, Кемеровській, Кіровській, Молотовській, Новосибірській, Омській, Свердловській, Тюменській, Челябінській, Читинській³⁰.

Працездатні особи підлягали примусовій праці в копальнях. Сім'ї, в котрих не було працездатних осіб, потерпали від злиднів. Таких родин у 1947 р. було 3536 і нараховували вони 7186 осіб. Тільки в кінці 1947 р. прийнято рішення про виділення їм безплатних харчів. Це були голодні пайки - на одну особу виділялося 150 грамів муки, 50 г каші, 15 г солі, 15г цукру в день, причому цукор лише дітям. Пропонувалося виділити цим родинам у сумі також 6500 метрів «бавовняно-паперової» тканини, 2200 пар шкіряного взуття, в тому числі 800 пар дитячого взуття і 800 дитячих пальт.

11 березня 1952 р. Президія Верховної Ради ухвалила «Декрет про направлення на дожиттєве заслання осіб, що вже відбули призначені терміни ув'язнення, та членів їх родин, що знаходяться на засланні»³¹. Цей документ було підписано Головою Президії Верховної Ради СРСР Миколою Шверником та Секретарем Президії Верховної Ради СРСР Олександром Горкіним.

ПРИМІТКИ

1. Центральный Государственный военный архив Российской Федерации (далі: ЦГВАРФ), ф. 38650, оп. 1с, спр. 141, арк. 33.

2. *Ibidem*.

3. *Ibidem*.

4. *Ibidem*.

5. *Ibidem*.

6. На підставі: ЦГВАРФ, *Ibidem*, спр. 144, арк. 29-37.

7. ЦГВАРФ, *Ibidem*, спр. 128, арк. 42-68.

8. ЦГВАРФ, *Ibidem*, спр. 140, арк. 10-13. Слід зауважити, що окремі звіти внутрішніх військ НКВС за 1944 р. різняться у кількісних зіставленнях. Так, в справі 144, арк. 34 подано наступні кількісні дані за період лютий - половина травня 1944 р.: В період з 1 лютого до 15 травня 1944 р. на Волині було поведено 394 операції проти підпілля - 5 у лютому, 67 у березні, 270 в квітні і 52 до середини травня. В результаті їх було завдано такі втрати:

Місяць	Втратв підпілля			Втрати військ НКВС	
	вбиті	ранені	полонені	вбиті	ранені
Лютий	152	1	116	23	1
Березень	1670	156	1853	95	98
Квітень	5160	1073	5400	185	228
До 15 травня	141	3	866	3	8

Отже, в період з 1 лютого до 15 травня 1944 р. підпілля на Волині втратило 7123 убитих, 1233 ранених. Полонено 8235 членів підпілля. Загальні втрати становили 16 591 особа. Втрати військ НКВС склали 306 вбитих і 335 ранених.

В той же час у справі 140, арк. 2 подані такі підрахунки: 27 610 вбитих, 2362 ранених, 37 953 полонених, у сумі 67 925 осіб, при власних втратах: 688 убитих, 1040 ранених, разом 1728 солдатів.

Найбільш вірогідними я вважаю дані, що містяться у кварталних звітах (розбиті на місяці), які подаю в головній частині тексту.

9. *Ibidem*. Інші звіти подають такі цифри: 816 убитих і 1110 ранених, всього 1926 солдатів.

10. ЦГВАРФ, там же, спр. 140, арк. 55-56, 84-88; спр. 195, арк. 2-11, 67-86, 193-200, спр. 144, арк. 55-58.

11. ЦГВАРФ, *Ibidem*, спр. 140, арк. 58; спр. 33, арк. 55.

12. ЦГВАРФ, *Ibidem*, спр. 144, арк. 36.

13. *Ibidem*, арк. 37.

14. *Ibidem*, арк. 41.

15. *Ibidem*, арк. 47.

16. *Ibidem*, арк. 48.

17. *Ibidem*, арк. 52.

18. *Ibidem*, арк. 53.

19. *Ibidem*, арк. 163-163а.
20. ЦГВАРФ, *Ibidem*, спр. 240, арк. 161-163; спр. 33, арк. 55-59; спр. 37, арк. 160,162, 167.
21. ЦДВАРФ, *Ibidem*, арк. 122.
22. *Ibidem*, арк. 164-165.
23. *Ibidem*.
24. ЦГВАРФ, *Ibidem*, спр. 315, арк. 80-88.
25. ЦГВАРФ, *Ibidem*, спр. 313, арк. 24-27.
26. Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах, т. 2:1946-1947 рр., Львів 1998, документ № 115, с. 303.
27. Власні обчислення.
28. Депортації., документ № 113, с. 299; документ № 115, с. 303.
29. *Ibidem*. Документ № 113, с. 300.
30. *Ibidem*. Документ № 115, с. 303.
31. *Ibidem*. Документ № 132, с. 344-345.

З польської переклала Людмила Касарда

Втрати населення на Волині в 1941—1947 рр.

Україна належить до тих країн світу, які в роки другої світової війни зазнали найбільших людських втрат, плюндрвань міст і сіл, руйнування і знищення народного господарства. Досить сказати, що станом на 1 січня 1946 р. чисельність населення України була меншою чисельності 1 січня 1941 р. на 8,9 млн. чол. У кожному куточку української землі палили міста і села, гинули діти і жінки, людей ловили в німецьке рабство, грабували, мордували, виганяли з рідних осель. І все ж, на загальному фоні всенародного страждання і поневірянь, крові й пожарищ Волинський край ще виділяється багатьма своїми трагічними особливостями. Вони були викликані військово-політичним протиборством в середовищі українського антирадянського і антинімецького рухів, політично несумісними, антагоністичними цілями визвольних українського і польського рухів, підвищеною концентрацією у північних лісистих районах Волині, поряд з українськими і польськими, радянських партизанських сил і політичного підпілля.

Сучасному досліднику, здається, неможливо відтворити у деталях масштаб жертв війни на Волині, більш-менш точно поррахувати людські втрати краю за регіонами, національністю, статтю, віком, за обставинами загибелі. Так само важко поррахувати, чиї «політичні» руки прорили більше, а чиї - менше крові мирного населення. Нема сумніву лише в одному: першоджерелом всенародного лиха українців, поляків, росіян, євреїв, чехів, білорусів та інших був німецький фашизм, що розв'язав Другу світову війну, поставив за мету силою зброї підкорити собі увесь світ, обґрунтовував вищість німецької нації над усіма іншими і її право нищення інших народів, на практиці впровадив такі методи розправ над людьми, багато з яких взагалі ніким у світі не застосовувалися до Другої світової війни.

На Волині німецький окупаційний режим здійснював майже поголовне фізичне винищення єврейського населення. За офіційними даними, станом на 1939 р. у Волинському воєводстві проживало 205,5 тисячі євреїв, що становило 9,9% від загальної чисельності населення¹. Масові страсти євреїв проводилися влітку та восени 1942 р., продовжувалися у 1943 р., хоч розпочалися відразу ж після приходу німців.

Проти єврейського населення головним чином були спрямовані фашистські авіабомбардування багатьох містечок Волині, що проводилися в кінці червня - на початку липня 1941 р. ще до вступу німецького війська. В результаті тих бомбардувань забудови міського типу багатьох містечок, як от Людвиполя, Морочного, Деражного, Гощі та інших були буквально перетворені в купи битого скла, каміння і цегли. Автор цих рядків пам'ятає, як у неділю 29 червня 1941 р. протягом якихось 3-4 годин німецька авіація перетворила єврейський квартал райцентру Гоща в суцільні руїни. Сотні єврейських родин раптово залишилися без даху над головою. Великі руйнування були завдані німецькою авіацією Сарнам, Радивиліву, Млинову та іншим містечкам². У тих населених пунктах, де євреї були позбавлені житла в результаті бомбардувань, єврейські гетто творилися вже від літа 1941 р., проте у більшості поселень гетто були створені навесні та влітку 1942 р. Німецький комендант м. Олики Макс Туберан, захоплений у полоні, повідомляв на допиті, що в Олиці усе єврейське населення спочатку було узято на облік, а до гетто переведене у березні 1942 р. Після цього квартири євреїв були опечатані і вхід до них був заборонений під страхом смерті. В кінці липня 1942 р. єврейське населення з гетто було переведене в приміщення колишнього замку князя Радзивілла, а звідти системно партіями по 40-50 чоловік відправлялося на розстріл в урочище Кемпа. Попередньо, під час підвозу приречених на місце розстрілу, метрів за сто від нього євреїв роздягали наголо.

Одним з місць, де відбувалися особливо масові убивства євреїв був район вулиці Білої у м. Рівному. Встановлено, що там було страчено 32,5 тис. осіб³. Свідок Я. Карпан повідомляв, що «німецькі кати приводили до місця розправи приречених, примушували їх копати яму, наказували роздягатися наголо і лягати в ями обличчям вниз. По лежачих гітлерівці стріляли з автоматів у потилицю. Потім на трупи розстріляних таким же чином кляли другий шар людей і умертвляли їх, потім третій. А коли яма наповнювалася, вбитих обливали хлорним вапном і засипали землею»⁴. Аналогічну картину страт фіксували комісії по розслідуванню злочинів у багатьох районах. Сумніву можна піддавати хіба що число захоронених у тих ямах трупів, яких перераховувати, звичайно, не було можливості. Та й кількості страчених подавалися не раз надто дуже заокруглено, як, наприклад: в с. Сосонки, біля Рівного, страчено 17,5 тис. чоловік, в кар'єрах біля села Видумки - 3 тисячі⁵, на старому римо-католицькому кладовищі у Ковелі - близько 2 тисяч⁶, в Олиці всього загинуло 4,5 тисячі⁷, в урочищі Горбки Колківського району над задалегідь викопаними ямами

розстріляно до 2 тисяч мирного населення⁸, в Горохівському районі розстріляно німцями і українськими поліціями 3 тисячі євреїв⁹ і т. д.

По суті, німецький окупаційний режим на Волині, як і в інших областях України, здійснював лінію на тотальне фізичне винищення всього єврейського населення і, як можна судити на основі документів, після звільнення регіону від фашистських окупантів в ньому залишалося не більше кількох тисяч місцевих євреїв. Окремим вдалося вирватися з гетто і переховатися в лісах аж до приходу Червоної армії, були й такі, що опинилися в загонах УПА та в радянських партизанах. Про подібні випадки збереглися свідчення архівних документів¹⁰.

Про незначну кількість місцевих євреїв, які до 1939 р. вважалися громадянами II Речіпосполитої, пережили німецьку окупацію, і, відповідно угоди від 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення, могли зголошуватися на виїзд до Польщі, свідчить і той факт, що таких у Рівненській області виявилось 574 особи¹¹.

Розстріли, інші форми страт цивільного українського, польського і чеського населення за кількістю жертв не були меншими від кількості винищених євреїв. Відмінним було лише те, що вбивства неєвреїв кожного разу ніби-то виправдовувалися порушеннями наказів окупаційної влади, зв'язками з радянськими партизанами, з УПА чи з АК, невиконанням різного роду поставок, ухилянням молоді від вербунку на примусові роботи в Німеччині. На практиці, однак, найбільше кривавих паціфікацій каральні окупаційні структури проводили в місцях здійснення підпіллями чи партизанами тих чи інших антинімецьких акцій. Символом жорстокості німецького окупаційного режиму ввійшло в історію велике польське село Кортеліси Ратнівського району Волинської області. В офіційних радянських виданнях писали, що під час його покарання було вбито 2875 жителів, а саме село було повністю спалене¹². Деякі інші джерела подавали числа убитих 2800, 2500¹³, понад 2000¹⁴, а в довідці про це село, яка зберігається у справах комісії для розслідування злочинів фашистів у Ратнівському районі, вказується, що до війни у Кортелісах проживало близько 1800 чол., з яких німці стратили внаслідок розправи над селом 22 вересня 1942 р. 1783 особи¹⁵. Можна допускати, що це останнє число є найближчим до дійсного, інші ж появилися під емоційним впливом. Приводом для розправи над мирними жителями послужив напад, створеного у цьому селі радянським військовослужбовцем, інженером за фахом Борисом Михайловським партизанського загону на поліцейську дільницю, «згодом, коли окупанти кинули на село регулярні есесівські частини, трапилася лиха біда»¹⁶.

Мабуть, не можна осуджувати партизанів за те, що вони не вступили у бій з явно переважаючим противником і не полягали у бою, але ж полягали мирні селяни.

30 червня 1943 р. Сидір Ковпак прийшов до села Малин Острозького району (нині Млинівського). «Партизани захопили 50 центнерів білої муки, 10 центнерів сиру» та й пішли. А 13 липня нагрянули німці. Почалася розправа над мирними людьми. Під вечір більшість чоловіків загнали в церкву, близько 80, переважно чехів - зачинили в школі, ще частину людей - в клуню Антона Воробя та до хліва Андрія Карп'юка. Довкола зачинених на засуви церкви та інших приміщень наносили соломю, облили будівлі бензином, запалили, у вікна кидали гранати. Хто виривався з вогню, косили автоматними чергами. Керував акцією комендант Острозької управи німець Фогель. Було страчено 482 мирних людей, в тім 120 дітей віком до 10 років¹⁷.

Влітку 1943 р. біля села Шейно (Журавлине) партизани вбили двох німців. Коли ж появилoся більше карателів з Ковеля, партизанів уже не було: німці вбили 150 селян і спалили 208 дворів. У середині 1943 р. біля с. Березичі «фашист йшов з Любешова на Залізницю й Лобну [...] вибух стався: партизани поклали міну на мосту через Стохід. Коня одного вбило, а фріца поранило». На щастя, селяни були попереджені і повтікали з села. Німці вбили шістьох і спалили 200 дворів. В Турійському районі партизани пошкодили залізничну колію від села Обенижі до села Овадно. В помсту німці спалили в селі Бобли 159 дворів та вбили 39 чол.¹⁸ У селі Лісняки вечором через вікно хтось убив старосту. Карателі спалили 44 двори та вбили 180 жителів села¹⁹. Влітку 1941 р. німці пограбували с. Тростянець. Біля с. Лички на них напали партизани і відібрали награбоване, повернули його людям. На місце події прибув каральний загін, «але партизани вже були далеко». Карателі вбили 59 селян і спалили 102 двори²⁰.

Подібних випадків було дуже багато. У зведеному списку обласної комісії для розслідування злочинів фашистів у Волинській області, крім більших міст, наводився список 582 населених пунктів, які зазнали на собі дій карателів над мирним населенням. В 42 з них число убитих мирних громадян перевищувало 100 осіб, в тім у 22-х - більше 500. Ось їх назви та кількість жертв: Любомль - 6264, Рожищі - 6070, Олика - 5500, Ратно - 5138, Торчин - 4039, Локачі - 3667, Турійський район - 3278, Циманський район - 2936, Любешів - 2930, Кортеліси - 2800 (так у списку), Устилузький район - 2535, Устилуг - 1847, Турійськ-1540, Сенкевичівка —1287, Шацький район -1069, Маневичі -1064, Опалин - 942, Іваничі - 819, Озерна - 820, Шацьк -574, Вовнянка

- 547, Киселин - 500²¹. У списку немає міст Луцька, Ковеля, Володимира та деяких інших.

Слід ще додатково зупинитися на засобах нищення людей, до яких вдавалися фашисти, втихомирюючи українські та польські села і містечка. Дуже часто з метою помсти за вбитих німців чи поліцаїв (українців, поляків чи інших) карателі оточували село на світанку, людей без розбору статі, віку заганяли у великі приміщення - церкву, школу, клуню, там зачиняли, а будівлю підпалювали. Тих, хто намагався вирватися з полум'я, розстрілювали. Частими були випадки, коли оточене село ще до вступу в нього карателів піддавалося нещадному бомбардуванню з літаків, а після цього уцілілих мешканців розстрілювали, спалювали, кидали у криниці та ін.

Методом оточення села з наступними розправами над його мешканцями було спалене село Тараж Колківського району. Фашисти розстріляли у ньому близько 80 чоловік. З поданих 30 прізвищ та імен розстріляних: Вячеслав Крупинський, Флоріан Закревський, Едвард Борецький, Болеслав Адамович, Кшиштоф Барвінський та інші видно, що акція була вчинена головним чином над польським населенням. Серед убитих були діти 7-й, 10-и, 12-и років²².

В самих Колках кривавим акціям покарання керували начальники німецької управи району Барс, його помічник Георгне, начальник місцевої поліції Сачковський. Ще до літа 1942 р. за їх командою на урочищі Церковище було розстріляно 40 чоловік, а від літа 1942 р. почалося масове винищення населення містечка. 2 листопада 1943 р., за показами свідків, містечко було оточене відділом гестапо і СС, а 5 літаків його бомбардували і палили. Після припинення бомбардування карателі стріляли в людей, незалежно від їх статі і віку, національності, живих кидали в палаючі будинки, в криниці, дітей кололи багнетами і просто розбивали їх голови об каміння. Тоді загинуло 240 осіб²³.

Ще в грудні 1942 р. гестапо і поліція в кількості 150 чол. оточили польську колонію Обірки, що біля с. Рудники, забрали майно, худобу, птицю, хліб, овочі, одяг, взуття, будинки палили, а їх жителів у кількості 48 чол. розстріляли. Тіла поховали в одній ямі. У списку вбитих, що його склала у 1944 р. Комісія для розслідування злочинів, подані 23 імена мужчин і 25 імен жінок, із загальної кількості вбитих - 20 становили діти у віці 15 років²⁴.

6 жовтня 1943 р. 500 фашистів оточили с. Старосілля Колківського району. 7 бомбовиків піддали село бомбардуванню. По закінченні ударів з повітря у село увірвалися карателі, розстрілювали людей, «деяких живими кидали в огонь. Вбили 117 чол.». У списку страчених

усі імена та прізвища, очевидно, українські: Гапончук, Оксенюк, Єфімець, Ромашок, Зінчук, Снитюк і т. п.²⁵

Багато волинських сіл піддавалися жорстокому покаранню на відмову молоді їхати на примусові роботи до Німеччини. Кривавих репресій фашистів у селах, з яких молодь ухилялася від виїзду на примусові роботи, було багато. Особливо жорстоким виявилось покарання 29 квітня 1943 р. українського села Молотків Ланівецького району (колишнього Кременецького повіту Волині) Тернопільської області. За розповіддю жительки села Домни Кучер, фашисти оточили село зранку, до села людей впускали, але не випускали, стріляли їх без причини. За розповіддю Уляни Рудюк, мужчин заганяли до кузні, а там спалили живцем. Вбили, замордували, спалили живцем 617 жителів, спалили 255 дворів²⁰.

Холодною жорстокістю відзначалися злочини гітлерівців, вчинені ними у прифронтових селах під час відступу. Як, наприклад, в селі Обенижі, де відступаючі німці вбили 63 селян та спалили 140 дворів із загального числа 220, в с. Туличі вбили 122 чол. та спалили 198 дворів з усіх 232²⁷.

Дуже великими були масштаби нищення німецькими фашистами військовополонених. На території Волинської області німці створили три великі табори військовополонених: у Володимирі, Ковелі та Луцьку²⁸. В Рівненській області табори та зони військовополонених були вії містах: в Рівному, Дубному, Острозі, Корці, Костополі та інших²⁹. Умови утримання полонених не відповідали жодним вимогам. їх вкрай погано харчували, в зимову пору був відсутнім обігрів приміщень (там, де вони були), полонені не мали потрібного для зимової пори одягу, їх виснажували різного роду земляними та іншими роботами, режимом утримання, били, практично не надавали медичної допомоги. З цих причин у Володимирському таборі, де утримувався і був закатований відомий російський генерал-інженер Дмитрій Карбишев, щоденно помирало по 200-250 чол.³⁰, а за час функціонування табору в ньому загинуло 25 тис. чол., 12 тис. померли у Ковельському таборі, 10 580 - в Луцькому³¹.

Залишився опис доставлення військовополонених від залізничної станції Остріг (селище Оженин), куди їх привозили з фронту, до казарм на Кидрах дорогою довжиною 13 км. Тих, хто як поранений чи хворий не міг йти, розстрілювали, але з метою обліку складали трупи на підводу і доставляли до місця призначення. Хворих чи поранених везти підводами не вважали за потрібне³². За оцінками обласних комісій для розслідування злочинів фашистів, в таборах на території

Волинської області померло чи було страчено 47 690 чоловік³³, на території Рівненської - 67 996³⁴.

Страшними і трагічними виявилися наслідки польсько-українсько-го військово-політичного протиборства на Волині. Під кутом зору поваги до норм міжнародного права, цінності обов'язку державного народу захищати свою державу, її цілісність історик може зрозуміти польські цілі на Волині. Так само історик, який поважає право народів на національне визволення, не має підстав осуджувати український рух на Волині, що керувався ідеєю національного визволення і створення Української держави, українську позицію, в тому числі позицію ОУН та УПА.

Єдине, чого навіть історик не може оцінювати без емоцій і розпачу, це засоби взаємної боротьби, до яких вдавалися, вже починаючи від 1942 р. як польська, так і українська сторони. В тій боротьбі обидві сторони не раз в число своїх противників відносили мирних людей, убивали їх, мордували, спалювали живцем, кидали в криниці. Свідчень про це залишалось дуже багато. Насамперед, це акти сільських, районних і обласних комісій для розслідування злочинів німецьких фашистів, які у 1944 р. склалися по свіжих слідах подій 1941-1944 рр. і містили матеріали про кількість і масштаби тих злочинів. За інформаційні джерела для актів були свідчення місцевих жителів відповідних поселень, результати ексгумації в місцях масових захоронень, протоколи слідчих допитів затриманих злочинців, покази окремих потерпілих, які чудом вижили.

На жаль, не у всіх поселеннях і районах однаково відповідально підходили до вимог вищих урядових інстанцій, насамперед концентрували увагу на так званому «матеріальному ушкодженню», іноді обліковуючи навіть число курей, пограбованих німцями, не подаючи при цьому відомостей про людські втрати. Дуже багато комісій подавали списки жителів, які загинули в населеному пункті «від німецьких фашистів та їх посібників», не диференціюючи жертви за національністю і не показуючи, за яких обставин, від чиїх рук загинули.

Найбільш повні дані про те, від чиїх рук загинули ті чи інші мирні жителі, подані в актах сільрад Турійського району, з більшою увагою зазначається національність вбитих з Маневицького, Старовижівського, Рожищенського та деяких інших районів.

Отже, матеріали комісій є відносно багатими на інформацію в розумінні їх ілюстративного значення. Але вони є зовсім недостатніми для того, щоб на їх основі подавати достовірну статистику втрат мирного українського і польського населення чи статистику винних у стратах.

Не є достатніми для визначення ймовірних чисел загиблих від польсько-українського протиборства і мемуарні джерела, на основі яких, наприклад, у 1990 р. Юзеф Туровський та Владислав Семашко підготували «календаріум» нападів «українських націоналістів» на польські поселення і садиби на Волині від вересня 1939 р. до липня 1945 р.³⁵ Як відомо, інформація мемуарних джерел надмірно суб'єктивізована творцями цих джерел, неточна, а особливо у спогадах, що писалися через багато років після описуваних подій. Немало злочинних дій над польським населенням записані у цьому виданні на рахунок «українських націоналістів» і тоді, коли їх здійснювали «німці з українською поліцією», «гестапо і українська поліція», «німці за доносом українців»³⁶ і т. ін. Календарій *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich...* на основі розповідей подає дуже багато подробиць про те, якими жорстокими були вбивства людей: розстріли і повішення, рубання сокирами і заколювання багнетами, спалювання живцем і кидання людей до криниць. У способах нищення людей українські загони і боївки, рівно ж як і польські, не дуже різнилися від німців. І в тому одна із сторін трагедії війни взагалі.

«Календарій» подає близько 900 випадків вбивства груп чи окремих осіб польської національності. Але автори допускають, що повний список місцевостей Волині, в яких були вчинені акти вбивства людей, становить щонайменше 2000 населених пунктів. В результаті насильств, за оцінками згаданих авторів, загинуло 60-70 тисяч польського населення краю або близько 20% від його загальної чисельності. Подаються також дані про убитих в окремих колишніх повітах. Числа, звичайно, виведені на основі припущень, їх важко уточнити, принаймні через те, що у виданні замість певних чисел убитих часто мова йде про «більшість мешканців колонії», «частину жителів села», «мешканців усього поселення» тощо.

За часом погроми розгорталися у повітах неоднаково. Масовими вони стали найраніше на території колишнього Луцького повіту, від початку 1943 р. розпочалися також у Костопільському, Кременецькому повітах, а від весни 1943 р. - охопили весь край. Цей прикрий рахунок, який висувають українському національному рухові на Волині 1939-1945 рр. польські мемуаристи та історики, не завжди узгоджується з деякими даними про кількість польського населення Волині у 1939, 1941 та 1944 рр. На жаль, українські історики вивчали вказане питання мало. Публіцисти ж посилалися на польських дослідників Чеслава Мадайчика, Едварда Пруса та ін. Так, Василь Євтушенко повторював за Ч. Мадайчиком, що оунівці знищили майже 40 тис. поляків³⁷.

Як польські, так і українські опубліковані джерела і матеріали, по суті, не повідомляють жодної інформації про нищення українського мирного населення на Волині польськими озброєними загонами. Фрагментарними є відомості про українсько-польське протиборство також і у виданнях, які підготовлені в умовах незалежної України³⁸. У згаданому виданні є документи, які стверджують словами самих бандерівців їх акції проти поляків. Один із керівників структури СБ УПА Василь Макар («Сіроманець», «Безрідний») 2 серпня 1943 р. в листі з Волині до свого брата в Карпатах повідомляє: «СД уживає до своєї нищівної акції ляхів. У відповідь ми нищимо їх безпощадно. На Волині і Поліссі позносили ми всі штатсгути (так називали фільварки - авт.), ляхів і німаків вибили, реманент живий і мертвий забрали, а забудування попалили»³⁹. Цих свідчень, звичайно, зовсім недостатньо для того, щоб покласти вину за початок українсько-польської різни на поляків. Але натяк знаходимо навіть у такого українофоба, як Едвард Прус, коли він пояснює вагому причину від'їзду зі Львова на Волинь з метою участі у партизанському русі одного з провідних військовиків у керівництві крайового проводу ОУН Василя Сидора («Шелеста»), - бо тут, у Львові, він був дуже добре відомий контррозвідці АК і міг наразитися на евентуальну ліквідацію з боку поляків. Той же Е. Прус подає, що перше масове мордування польського населення сталося 13 листопада 1942 р. у селі Осборки, але він же зазначає, що «збродні» здійснили команданти українських шутцманів. Наступним великим злочином «українських націоналістів» було нищення польського села Поросле, але воно також відбувалося під керівництвом німецького оберлейтенанта Фішера⁴⁰. Звичайно ж, що вина за ці останні злочини лягає головним чином на німецьку окупаційну владу.

Аналогічно опублікованим польським документам про масові убивства поляків українцями, в архівах зберігаються чисельні документи про масові убивства українців поляками і так само про польську поліцію на службі у німців. У Ковелі жорстокістю прославився «поляк Едік - кат цивільного табору»⁴¹, в Устилузі підручними начальника німецької жандармерії Гака служили начальник польської поліції Головінський та комендант загону польської самооборони Станіслав Бурак⁴² і ін. Наведемо лише деякі скупі зха інформацією висновки сільських комісій для розслідування злочинів «німецьких окупантів та їх посібників», зроблені у 1944 р. з ряду районів Волинської області:

На території Ново-Дворської сільради Турійського району під час окупації було вбито 27 мирних жителів, з них німці вбили 8, «польські націоналісти» - 18, від бомбардувань загинуло 7 чол.⁴³

В Озерянській сільраді загинуло 54 мирні жителі, з них убиті німцями — 2, убитих і замучених «польськими націоналістами» - 52 особи.

В Перспівській сільраді загинуло 12 чоловік, всі - від рук «польських націоналістів», в тім числі 10 - «замучені».

В Моковинській сільраді загинуло 43 особи, з них 25 замучені чи вбиті «польською бандою», а 18 - «бандою УПА».

На території Свинаринської сільради загинуло 46 осіб, 36 убито, а 8 закатовано «польськими націоналістами», 2-замучені німецькими окупантами.

На території Вербичненської сільради загинуло 18 осіб, з них 13 убито, 2 - кинуте у колодязь «польською бандою», 3 - убито німцями. На території Бобольської сільради загинуло 37, з яких 30 чол. замучено чи вбито «польськими націоналістами».

На сільраді Купичів з 30 чол. 26 розстріляні «польськими націоналістами», 3 - «бандою УПА», 1 - німцями.

По сільраді Ревушки з 10 вбитих «польська банда» вбила 9, а німці - одного.

По Тагачинській сільраді з 45 убитих від рук «польської банди» загинуло - 26, від німців - 19.

По сільраді Янів-Каролінка всіх 23 убитих стратила «польська банда», втім 7 жінок і хлопчик 1938 р. народження.

З 14 убитих у Клюській сільраді 9 стратили німці, 5- замучили «польські націоналісти».

В Нирській сільраді з 21 страти 15 доконали «польські націоналісти», 6 - «банда УПА», імена останніх жертв - польські.

В Осьмиговицькій сільраді страчено 12 осіб, з них 1 - німцями, 5 - поляками, 6 - «бандою УПА».

В Задібській сільраді з 22 вбитих 20 закатували поляки, проти прізвищ примітки: «задушений», «зарубаний», «замучений», «спалений».

В Ловищенській сільраді всіх 11 осіб вбила «польська банда».

В селі Тагчин у 1943 р. «бандою польських націоналістів» було страчено 41 особи.

В селі Озеряни «під час сутичок польських і українських буржуазних націоналістів» було спалено 210 дворів і загинуло 820 чол.⁴⁴

Проте такі дані можуть розглядатися лише як ілюстративні, бо комісії з інших районів, поза Турійським, рідко зазначали, від чийх рук гинули люди. Наприклад, такі дані подавали комісії Рожищенського району⁴⁵, в актах яких так само читаємо значні числа людей, вбитих «польськими націоналістами», «польською бандою», зокрема в селах

Лукив - 22 чол., Смердинь (тепер Крижівка) — 11, Вічині - 52, Вишенька - 14, Рудка Козинська - 16, Сокіл - 14, Баб'є (тепер Квітневе) - 8, Тристеня - 7, Малинівка - 1, Мар'янівка - 5, Кременець - 11 та ін. Так само зазначаються числа загиблих поляків від рук «банд УПА» в поселеннях колонії Адамівна-Острів, колонії Мар'янівка (в цьому випадку точно число жертв не подається), Малинівка (1 поляка вбито), селі Мар'янівка (1 поляк), селі Ворончин (11 чоловік). Є в актах цього району і такі поселення, де, як в с. Іванівка бандерівцями було «вбито 8 чол. за те, що були євреї», чи, як в с. Ольганівка у квітні 1942 р. бандерівцями було вбито 62 чол. за «переховування наших партизанів»⁴⁶.

В актах Маневицького району є інформація про спалені польські колонії і хутори із зазначенням кількості людей, що проживали в них до погромів, та кількості убитих внаслідок погромів, але не вказується, чи то робили німці, чи бандерівці. Так, на хуторі Замогила Сильненська з 17 жителів убито 17, в колонії Майдан Комарівський з 30 - 30, в колонії Обірки з 41 - 41, в колонії Тераж з 102 - 1, в Голодницьі з 108 - нікого, хоч саму колонію спалено, в Нешесті з 66 - 30, в залізниці з 32 - нікого, в Діброві з 84 - 4⁴⁷ і т. д.

Аналогічні дані містяться в актах комісії Любомльського району. Причому майже кожного разу вказується, хто саме піддавав нищенню окремі поселення. В селі Замостечі з 250 жителів «польська банда» вбила 48, в колонії Підлуга з 80 було вбито 52, в с. Штунь з 1650 мешканців «польська банда» вбила 92, в с. Кути з 400 мешканців бандерівці вбили 135, в с. Запіллі з 1170 поляки вбили 83 чол., в с. Рівному з 2130 мешканців вони ж вбили 68 чол., у с. Ягодин Новий бандерівці вбили з 1250 чол. 103 особи⁴⁸ і т. д.

У багатьох актах комісій подаються списки жертв за національністю, але не зазначено, від чієх рук вони понесли смерть, часто вказано «розстріляно людей німецьким загарбниками та їх пособниками». Такі формулювання часті в актах з Порицького, Ковельського та деяких інших районів. Із села Колодяжне подано лише список - 52 особи, які загинули в роки окупації. За прізвищами усі, очевидно, українці: Савчук, Кушнерук, Гушенець, Кулик, Турчин, Поліщук, Ващук, Киндир та ін.⁴⁹

Оскільки інформація про вбивць мирних людей збереглася в актах лише з кількох районів, подібно як згадка про національність страчених також подається у рідкісних випадках, то вивести навіть приблизні числа загиблого українського населення унаслідок польсько-української збройної боротьби бачиться неможливим. Якщо ж припустити, що жертви українців у всіх повітах відносно загальної кількості

загиблих були такими, як в Турійському районі, то можна було б думати, що вони були не меншими за польські. Але джерел з більшості районів не залишилося.

Не слід забувати, що з різних причин велику кількість українців вбивали і самі бандерівці, їх СБ за допомогу чи переховування радянських партизанів і підпільників, переховування поляків, так само за послух німцям, за те, що хтось із членів сім'ї був радянським активістом чи служив у німців, або син відмовлявся від служби в УПА тощо⁵⁰.

Немалими були і людські жертви, викликані усобною українською боротьбою між бандерівцями і мельниківцями, бандерівцями і бульбівцями⁵¹. Голова Братства вояків УПА Волинської області Мелетій Семенюк, оповідаючи про одну дівчину-зв'язкову із села Одереди, яка передала відомості про бандерівців радянським органам, додав, що «СБ скарала зрадницю, а чи навіть і всю сім'ю»⁵². З іншого боку набирало жахливих розмірів нищення мирного українського населення радянськими каральними органами і то не лише в силу обставин боротьби між загонами УПА і радянськими каральними органами, військовими частинами і підрозділами, але й за прямими вказівками вищих партійних, державних і військових керівників. Радянське керівництво кинуло на боротьбу з українським націоналістичним підпіллям великі збройні формування. Спочатку це були колишні партизанські з'єднання і частини⁵³.

15 листопада 1944 р. М. Хрущов звернувся до Сталіна з пропозицією створити в західних областях при управліннях НКВС спеціальні трійки у складі секретаря обкому ВКП(б), начальника управління НКВС і обласного прокурора та надати їм право «застосовувати до винних вищу міру покарання - розстріл з виконанням вироку негайно»⁵⁴. Далі український вождь рекомендував «для залякування бандитів..., засуджених до знищення, не розстрілювати, а вішати. Суди необхідно провадити відкрито із залученням місцевого населення. Результати судів у пресі не висвітлювати»⁵⁵. Пропозиції Хрущова були схвалені Сталіним і неухильно проводилися в життя⁵⁶.

Наскільки радянські методи боротьби проти ОУН і УПА були злочинними, свідчать статистичні матеріали, що їх подавали самі радянські органи. За донесенням секретаря Рівненського обкому партії Василя Бегми та начальника управління НКВС Рівненської області Трубнікова у ЦК КП(б)У за період з лютого 1944 по лютий 1945 рр-в області було проведено 2109 «чекістсько-військових операцій, в результаті яких вбито 15306 членів банд формувань ОУН і УПА», заарештовано 18 066 «бандитів» та 1246 «посібників бандитів», затри-

мано 13 136 «дезертирів Червоної армії, які ухилиються від мобілізації, з'явилося з по виною 6913 «бандитів»⁵⁷. Отже, в одній лише Рівненській області було вбито чи нейтралізовано 54 667 «бандитів» і тих, хто ухилився від мобілізації. Зрозуміло, що до числа «бандитів» потрапили тисячі людей, яких убили чи арештували за підозрою. Неймовірно великими були числа вбитих, арештованих та тих, які з'явилися з повинною, «бандитів» в усіх західних областях.

Як відомо, засобом боротьби радянської влади стало виселення з місць постійного проживання тих селян та інших груп населення, які могли розглядатися в якості соціальної опори бандерівського руху. Згідно доповідної записки Волинського обкому партії секретареві ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1947 р., план виселення з області становив 2700 сімей - станом на 21 жовтня 1947 р. було виселено 2716 сімей, число виселених 8938 чол., з них мужчин - 1927, жінок - 4221, дітей 2790⁵⁸.

Отже, із закінченням Другої світової війни у 1945 р. для волинян її втрати зовсім не закінчилися. Розкручений маховик війни відібрав життя багатьох тисяч людей ще протягом кількох післявоєнних років.

Розуміється, що фактологічні матеріали про нищення людей на Волині у часи воєнного лихоліття вичерпати неможливо. Однак, спробуємо зробити деякі узагальнення. В 1939 р., за даними польської статистики, на території Волинського воєводства числилося 2085,6 тис. населення⁵⁹. У «радянській» Волинській області перед нападом гітлерівської Німеччини проживало 1031 тис. чол., в тому числі у містах - 151 тисяча, в сільській місцевості - 880 тис. чол.⁶⁰ У Рівненській області станом на 1 січня 1941 р. проживало 1 139 808 чол.⁶¹, в тому числі у містах - 149 673 і в селах - 990 135 чол. За радянською поточною статистикою, у Волинській області за час німецької окупації було вбито 165 339 чол. місцевих жителів⁶² або 16%, у Рівненській - 175 133 чол.⁶³ або ж 15,4% довоєнної чисельності населення.

Проте ці офіційні підрахунки є дуже сумнівними. Як відомо, у 1939 р. у Волинському воєводстві на євреїв припадало 9,9%, які у масі своїй були вбиті, або ж депортовані до концтаборів за межі Волинської області. Це, зрештою, стверджував і радянський облік населення станом на 1 вересня 1944 р., за яким у Волинській області числилося усього 600 євреїв⁶⁴. Римо-католиків, які на Волині в 1939 р. практично усі були поляками, числилося 327,9 тис. чол. (15,7% всього населення воєводства). Але частина поляків була виселена у 1940 р. згідно Постанови РНК СРСР № 2122 - 617 та затвердженого тоді ж до неї «Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР»⁶⁵. Депортаційна акція

була виконана з 10 до 13 лютого 1940 р. 2 березня РНК СРСР ухвалив постанову № 289-127 с. про виселення членів сімей усіх поміщених в табори і в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників державного апарату, учасників антирадянських організацій, біженців з окупованих німцями районів колишньої Польщі, які виявили бажання виїхати з СРСР назад на зайняту німцями територію, але не були прийняті. Операцію виселення за постановою від 2 березня було проведено без будь-якого попередження 13 березня, а згодом 29 червня 1940 р. засобами терору, аж до застосування розстрілів⁶⁶. Можна допускати, що під ці радянські депортаційні акції 1940 р. підпали десятки тисяч поляків. У всякому разі, за статистикою на 1 січня 1941 р. у Рівненській області поляків числилося 70 668 чол.⁶⁷. Це менше половини від їх кількості у 1939 р. Якщо так було на всій території колишнього воєводства, то це означало, що радянські репресії і статистика зменшили число поляків на Волині уже до 1941 р. приблизно до 150 тис. чол. Якусь частину поляків, зокрема тих, які з 1943 р. втікали у міста, рятуючися від бандерівських погромів, було вивезено фашистами на примусові роботи до Німеччини⁶⁸. Необлікованою є кількість поляків, які у 1943

— на поч. 1944 рр. втекли у межі корінної Польщі. Певна кількість поляків-підпільників і членів збройних груп АК та радянського партизанського руху загинула у бойових діях. У всякому разі, станом на 1 вересня 1944 р. у Волинській області обліковувалося 41,8 тис. польського населення⁶⁹. У Рівненській області, за уточненими даними станом на 15 грудня 1944 р., переселенню в Польщу підлягало 14 500 сімей або близько 50 000 душ. Подали заяви на переселення, однак, не всі, а приблизно половина - 7323 сім'ї, або 24 866 душ⁷⁰.

З врахуванням Кременецького куща районів, можна допускати, що на території колишнього Волинського воєводства після вигнання німецьких окупантів залишилося проживати (до часу переселення у Польщу за угодою від 9 вересня 1944 р.) близько 105 тис. поляків, або приблизно третина їх довоєнної чисельності. Отже, втрати поляків за наслідками українсько-польського протиборства 1942-1944 рр., полеглих у боях, тих, що були вивезені у Німеччину чи перебравалися у корінну Польщу ще в час німецької окупації, виносили десь близько 50 тис. чоловік. Загальні ж втрати польського населення на Волині, понесені унаслідок радянських депортацій 1940 р. та репресій 1939-1941 рр., участі у війнах з Німеччиною та Радянським Союзом, втеч до корінної Польщі в 1942-1944 рр., загибелі мирного населення у ході українсько-польського збройного протистояння 1942-1944 рр.

виносили близько двох третин його довоєнної чисельності, тобто понад 200 тис. чоловік (10% чисельності усього населення краю перед початком війни).

Щодо втрат українського мирного населення, то так само окремої статистики немає. Втрати всього мирного населення на території колишнього Волинського воєводства за офіційними підрахунками, склали за 1941-1945 рр. близько 380 тис. чол. (по Волинській області -165,3 тис., Рівненській -175,1 тисячі, Кременецькому куцу - близько 40 тис. чоловік). Якщо від цього числа відняти близько 200 тис. євреїв, 50 тис. поляків, близько 10 тис. росіян, чехів та представників інших національностей, то загальні втрати убитого цивільного українського населення за час німецької окупації склали близько 120 тис. чол. Великими вони були, як сказано вище, унаслідок радянського придушення українського національно-визвольного руху у 1944-1950 рр. Дуже високим був відсоток убитих волинян, мобілізованих на фронт у 1944—1945 рр. Наприклад, у згаданому вже селі Молотків було мобілізовано на фронт 87 жителів села, 67 з них загинуло⁷¹. Ненавчених військової справи західноукраїнських селян без розбору гнали на німецькі дзоти і «висотки», бо такими були правила військового мистецтва Жукова, Конєва та інших «славетних» воєначальників. Загальні ж втрати вбитими на фронті сягали 70 тис. чоловік.

Вище наводилися дані про число убитих в ході радянських каральних акцій повстанців та підпільників УПА. Від 1944 до початку 50-х рр. вони склали разом з вивезеними «бандпособниками», а також з тими, хто не повернувся з примусових робіт у Німеччині, з вояками УПА, які прорвалися у західні країни, з вбитими каральною службою УПА мирними жителями округлено 90 тис. чоловік. Отже, за час з 1941 до початку 50-х рр. - пересічно 280 тис. чоловік. З них убитими близько 235 тис. чоловік або більше 10% всього українського населення станом на 1941 р.

Війна середини ХХ ст., отже, стала диким анахронічним засобом розв'язання суперечностей між державами і народами. Про її наслідки сьогодні повинні пам'ятати усі ті, хто шляхом насильства над людьми планує добиватися політичних, соціальних, національних чи, тим більше, фінансово-економічних цілей.

ПРИМІТКИ

1. *Rocznik Ziemi Wschodnich 1939*, Warszawa 1939.
2. *Книга пам'яті України. Рівненська область*, Львів 1994.
3. *Ровеничина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941-1945. Документи і матеріали*, Львів 1989, с. 32.

4. *Ibidem*, с. 31.
5. *Ibidem*, с. 32.
6. Державний архів Волинської області (далі: ДАВО), ф. Р-164, оп. 3, спр. 6, арк. 4зв.
7. *Ibidem*, спр. 10, арк. 4-4зв.
8. ДАВО, ф. Р-164, спр. 12, арк. 2.
9. *Ibidem*, спр. 38, арк. 6.
10. *Ibidem*, спр. 13, арк. 7.
11. Державний архів Рівненської області (далі: ДАРО), ф. 204, Виконком Рівненської обласної Ради, оп. 2, спр. 114, арк. 10.
12. *Вінок безсмертя. Книга-меморіал*, Київ 1988, с. 215.
13. ДАВО, ф. Р-164 с, оп. 3с, спр. 13, арк. 5, 12; оп. 2, спр. 17, арк. 11-62.
14. *Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади*, кн. II, Львів 1997, кн. II, с. 12.
15. ДАВО, ф. Р-164 с, оп. 2, спр. 13, арк. 1.
16. *Вінок безсмертя...*, с. 222-223.
17. *Ibidem*, с. 400-403. Подаються також інші числа убитих мешканців Малина: 674 чол., *Ibidem*, с. 392; ДАВО, ф. Р-279, оп. 1, арк. 3 - 850 чол.
18. ДАВО, ф. Р-164, оп. 2, спр. 16, арк. 23.
19. *Вінок безсмертя...*, с. 276-277.
20. *Ibidem*, сс. 215-216, 247-250, 253-254, 264-265.
21. ДАВО, ф. Р-164, оп. 2, спр. 17, арк. 1-62.
22. *Ibidem*, оп. 3, спр. 12, арк. 1—1 зв.
23. *Ibidem*, арк. 5-5зв.
24. *Ibidem*, арк. 20-21.
25. *Ibidem*, арк. 46.
26. *Вінок безсмертя...*, с. 535, 539-542.
27. ДАВО, ф. Р-164, оп. 2, спр. 16, арк. 4-5.
28. *Ibidem*, оп. 1, спр. 349, арк. 4.
29. *Книга пам'яті України. Рівненська область...*, с. 21.
30. *Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область*, Київ 1970, с. 36.
31. ДАВО, ф. Р-164, оп. 1, спр. 349, арк. 4.
32. ДАРО, ф. Р-288, Акти комісії для розслідування злочинів німецьких фашистів в Острозькому районі, оп. 1, спр. 2, арк. 2.
33. ДАВО, ф. Р-164, оп. 1, спр. 349, арк. 4.
34. *Ровеничина в роки Великої Вітчизняної війни...*, с. 3.
35. J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu. 1939-1945*, Warszawa 1990, s. 181.
36. *Ibidem*, s. 44, 49, 76, 148.
37. В. Евтушенко, *Бандеровщина* [в:] «Слава Родины» (газета Прикарпатського воєнного округу) 1990, 17 марта.
38. *Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади*, кн. I, Львів 1993, кн. I, с. 380.
39. *Ibidem*, с. 409.
40. E. Prus, *Atamania VP A. Tragedia kresów*, Wrocław 1988, s. 33-34, 170-172.

41. ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 6, арк. 4.
42. *Ibidem*, спр. 11, арк. 3.
43. *Ibidem*, спр. 38, арк. 25.
44. ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 6, арк. 27, 29, 33-34, 84-84 зв., 89-89 зв., 96-96 зв., 98, 100, 102, 104, 106, 107. *Ibidem*, оп. 2, спр. 16, арк. 2-32.
45. ДАВО, ф. Р-164, оп. 2, спр. 14, арк. 2-51.
46. *Ibidem*, спр. 12, арк. 1-2.
47. *Ibidem*.
48. ДАВО, ф. Р-164, оп. 2, спр. 11, арк. 2-8.
49. *Ibidem*, оп. 1, спр. 119, арк. 6.
50. *Ibidem*, оп. 2, спр. 14, арк. 32, 40, 49, 51.
51. *Літопис нескореної України...*, кн. II, с. 18.
52. *Ibidem*, с. 380.
53. *Ibidem*, с. 23, 24, 25.
54. *Ibidem*, с. 28-29.
55. *Ibidem*, с. 29.
56. *Ibidem*, с. 31, 215, 216, 217.
57. *Ibidem*, с. 25.
58. *Ibidem*, с. 321.
59. *Rocznik Ziemi Wschodnich 1939*, s. 11.
60. ДАВО, ф. Р-164, оп. 1, спр. 6, арк. 4зв.
61. *Книга пам'яті України. Рівненська область...*, с. 10.
62. ДАВО, ф. Р-164, оп. 1, спр. 349, арк. 4.
63. *Книга пам'яті України. Рівненська область...*, с. 10.
64. ДАВО, ф. 295, оп. 2, спр. 424, арк. 2.
65. М. Бугай, *Депортації населення з України (30-50-і роки)* [в:] «Український історичний журнал» 1990, № 1, с. 34.
66. *Депортації. Західні землі України. Кінець 30 - початок 50-х рр. Документи, матеріали. У трьох томах*, т. 1, 1939-1945, Львів 1997, с. 8-9.
67. *Книга пам'яті України. Рівненська область...*, с. 10.
68. J. Turowski, W. Siemaszko, *op. cit.*, s. 27, 50, 55 та інші
69. ДАВО, ф. 295, Обласне статистичне управління, оп. 2, спр. 424, арк. 2.
70. ДАРО, ф. 204, Виконком Рівненської обласної Ради, оп. 2, спр. 114, арк. 13.
71. *Вінок безсмертя...*, с. 546-547.

Дискусія IV

Владислав Філяр: Ми домовилися з паном Кучерепою під час складання програми, що оскільки питання втрат є дуже складною темою, спочатку будуть представлені доповіді без дискусії. Потім вони нададуться обом сторонам для вивчення і тільки на наступному семінарі відбудеться дискусія, при чому, ми не вважаємо, що на цьому завершиться тема втрат. Будемо продовжувати цю тему на декількох чергових семінарах. Такі наші спільні узгодження. Тому сьогодні не будемо дискутувати, тільки заслухаємо доповіді.

Володимир Сергійчук: Я хотів би зробити деякі уточнення. По-перше, виступ пана Пальського я назвав би не «Втрати населення», а «Боротьба НКВС проти українського підпілля». Пан Пальський не звернув увагу на те, що перші радянські партизанські відділи призначені до боротьби з УПА, які створювалися після приходу радянських партизанських загонів, а згодом були переоформлені у дивізії спеціального призначення. До речі, з'єднання, яке одержало назву Першої української партизанської дивізії імені двічі Героя Радянського Союзу Сидора Ковпака під командуванням Петра Вершигори, першим воювало проти ОУН-УПА. Це перша деталь, на яку я хотів би звернути увагу.

По-друге, дані про втрати українського підпілля в 1944-1947 рр., наведені в доповіді пана З. Пальського, потребують уточнення. Згідно київських архівів за 1944-1947 рр. втрати повинні бути в два рази більшими тому, що найбільша боротьба проти ОУН-УПА розгорнулася саме в 1944—1946 рр. Всього за 1944-1955 рр. (весь період активного збройного спротиву) згідно документів було вбито 150 тисяч представників українського підпілля, заарештовано 103 тисячі. Половину із останніх засуджено до вищої міри покарання, інших до 25 років ув'язнення. Крім того, з підпілля вийшло 75 тисяч українських націоналістів. Їх, до речі, додому ніхто не відпустив. Хрущов в Львові зібравши командний склад НКВС і секретарів обкомів наказав тих, хто прийшов з лісу направляти в спецбоївки і направляти на боротьбу з тими, хто ще залишився в підпіллі. За це й же період в східні райони СРСР вивезено 65 тисяч сімей націоналістів або 203 тисячі осіб.

Збігнєв Пальський: Дані, які я наводив, не будять в мені жодних сумнівів щодо їх автентичності, якщо йдеться про кількість. Сумнівним, натомість, є той факт, що у звітах внутрішніх військ всі особи вбиті, видалені і т. д. зараховуються до членів українського підпілля. В реальності такі великі числа неможливі - понад 263 тис. осіб, не враховуючи виселених. Це число у кілька разів перевищує чисельність українського підпілля у період його найвищого розвитку. Я пригадую, що, на жаль, мені не вдалося знайти дані щодо втрат українського населення внаслідок діяльності регулярних відділів Червоної армії, винищувальних батальйонів та інших репресивних органів СРСР. У всякому разі самі внутрішні війська НКВС зліквідували різноманітним чином, включаючи фізичне винищення, у кілька разів більше осіб, ніж нараховувало їх українське підпілля.

Ярослав Ісаєвич: Нещодавно нам був розданий текст узгоджень з теми «Втрати населення в Західній Україні у 1939-1941 рр.» Приступаємо до його обговорення.

Вальдемар Резмер: Я маю декілька пропозицій до узгоджень на тему «Втрати населення в Західній Україні в 1939-1941 рр.» Перша справа. Півроку тому в Варшаві на нашій четвертій зустрічі я мав приємність з професором Швагуляком, висвітлювати тему «Позиція і участь українців в німецько-польській кампанії 1939 р.» Ми тоді узгодили з проф. Швагуляком, а ви це прийняли, про що свідчать підписи з одного і з другого боків погляньмо на запис у четвертому томі матеріалів нашого семінару, який всі отримали, на сторінці 328: «У рядах Польського війська у вересні 1939 р. боролось до 120 тис. українців...». Тобто не більше, ніж 120 тис. Я нагадую: ми всі з цим погодилися. А сьогодні повертаємося до давно вже обговорених справ. Подається пропозиція: «у вересні 1939 р. служило від 120 до 200 тис.» Я дуже прошу дотримуватися тих узгоджень, які ми прийняли, бо інакше щохвилини будемо повертатися до обговорених справ. Я пропоную викреслити «від 120 до 200 тисяч» і вписати узгоджене півроку тому «до 120 тисяч».

Ярослав Ісаєвич: До чи близько?

Вальдемар Резмер: До, пане професоре, тобто не більше, ніж 120 тисяч. Це важливо.

Друга справа. У цьому записі далі читаємо, що більшість українців, які служили у Польському війську, сумлінно виконувала свої військові

обов'язки, а близько 6 тис. загинуло в боях. Так фактично було. Проте той, хто буде читати цей текст, може зробити неправильний висновок, що із Західної України до Польського війська набирали лише українців і лише ті проливали кров, але ж з тієї території мобілізували поляків, євреїв, чехів і навіть волинських німців, вірменів та представників інших національних меншин. Вони також гинули і були жителями Західної України, отож, не можна підкреслювати виключно вклад українців, як це записано. Тому пропоную, щоб після речення про 6 тис. українців дописати, що крім українців у боротьбі з німцями загинуло декілька тисяч жителів Західної України інших національностей, мобілізованих до Польського війська. Можна дописати, які це були національності. Це висвітлить фактичний стан речей.

Ярослав Ісасвич: Дуже перепрошую, що перебиваю. *Ad vocem*, якщо ми вже в цьому пункті. Це дуже важливо, а не зручне формулювання: «більшість з них сумлінно виконувала свої військові обов'язки, а близько...», тобто одні виконали військові обов'язки, а інші загинули. Ті, які загинули, найповніше виконали обов'язок. Отож, може, формулювання про обов'язки викреслити, бо це не стосується теми «Втрати...», а про це вже йшлося в попередньому узгодженні. Може, тільки написати, що в боях загинуло 6 тис. українців і кілька тисяч осіб інших національностей. Краще було б тут не розділяти українців та інших, а подати загальну кількість, але оскільки такої не маємо, то вимушені зробити так. Не знаю, хто порахував тих 6 тис. українців і чому українці пораховані, а неукраїнці ні. Але це вже інше питання.

Вальдемар Резмер: Пане професоре, півроку тому тема була сформульована так: «Позиція і участь українців...», отже були пораховані українці. Ця проблема з неукраїнцями виникла тільки сьогодні, попередньої теми вона не стосується. Тому я піднімаю цю проблему сьогодні і хочу, щоб було додано, що загинули не лише українці, але й інші.

Ярослав Ісасвич: Я думаю, що для цього немає жодних перешкод.

Вальдемар Резмер: Наступна справа. В пропозиціях маємо втрати, які населення Західної України понесло внаслідок війни з німецькими військами і внаслідок приходу Червоної армії. Я вважаю, що у вересні 1939 р. були також збройні виступи українців. У той час були також втрати з обох боків. Отож, не можемо записати, що втрати населення Західної України були викликані тільки польсько-німецькою війною

і приходом Червоної армії. Потрібно врахувати і той третій елемент, тобто збройний виступ українців, боротьбу і втрати з обох боків. Пропоную між першим і другим абзацом, тобто перед 17 вересня, дописати ще одне речення. Воно буде обгрунтоване, бо у висновках попереднього семінару в останньому абзаці ми записали, що «під час роззброєння польських жовнірів і в ході боротьби обидві сторони понесли втрати вбитими і пораненими». Йдеться саме про ці збройні виступи українців. Отож, одне речення ми повинні внести. Пропоную записати так: «Внаслідок збройного виступу українців під час роззброєння польських жовнірів, а також в ході боротьби обидві сторони понесли втрати вбитими і пораненими».

Ще декілька дрібних зауважень. Не знаю чи це проблема перекладу. Наприкінці п'ятого абзацу, де йдеться про Козельськ, Осташків, Старобільськ, подається таке формулювання: «Весною 1940 р. були розстріляні...». Я прошу замінити це слово. «Розстріляний» асоціюється з чимось легальним, визнаним міжнародним правом. Важко вважати розстрілом підведення до прірви і постріл у потилицю. Пропоную вжити тут слово «замордовані».

Запис на 2-й сторінці узгоджень. У доповідях були подані дуже точні дані щодо депортованих з цих земель. Називалася кількість 315-330 тисяч. Тут маємо запис кількості тисяч. Для декого це може означати 999 тисяч, це теж кількості тисяч. Чи не можна тут подати конкретну цифру, скажімо, понад 330 тисяч? Це було б конкретніше.

Наступна справа стосується останнього абзацу: «На підставі рішення Берії, всі політичні в'язні та засуджені за економічні злочини були розстріляні». Мали бути, але розстріляні були не всі. Наприклад, у львівських в'язницях внаслідок різних подій бомбардувань, хаосу, втечі сторожі частина в'язнів врятувалася. Подібно відбувалося і в інших в'язницях. Пропоную сформулювати так: «На підставі рішення Берії... мали бути замордовані». Знову не рекомендую вживати слово «розстріляні». Було рішення, якого не вдалося виконати, а із запису виникає, що це було реалізовано на ста відсотків. Тому пропоную внести зміни.

Ярослав Ісасвич: Фраза «могли бути розстріляні» не цілком відповідає дійсності. В наказі не йдеться про те, що всі особи, які вчинили господарські злочини повинні бути розстріляні, а лише деякі з них. Це речення взагалі потрібно вилучити з тексту.

Є деякі застереження щодо цифр, наведених в документі. Йдеться про кількість осіб, що загинули під час вересневої кампанії 1939 р. Наведені дані про те, що з польського боку загинуло 6-7 тис. вояків

і в таборах 181 тис. Далі йдеться про тих, які загинули в Катині, Осташкові і т. д. Ці дані стосуються не лише населення Західної України, а польських громадян вцілому. Якщо ж бути точним, то потрібно записати «з усієї кількості осіб, що загинули, певна частина були уродженцями Західної України». Далі, коли йдеться про замордованих в Осташкові, Твері і т. д., то тут слід вказати, що певну їх частину складала особи із Західної України.

Роман Дрозд: Погоджуюся з поправками пана професора Резмера, але формулювання, я б сказав, трохи невдалі. Пан професор пропонує сформулювати: «збройні виступи українців призвели до втрат...». Якщо йдеться про втрати, то все правильно, але не можемо прийняти визначення «збройні виступи українців», тому що читач може сприйняти це як загальне збройне повстання українців проти поляків, а ми ж знаємо, що цього не було. Тому тут пропоную інший запис, пов'язаний з нашими попередніми узгодженнями, а саме, що внаслідок роззброєння поляків дійшло до втрат.

Наступна справа. Я підтримую пропозицію пана професора Ісаєвича щодо рішення Берії. Знаємо, що воно було. Можна опустити це речення і тоді останній абзац звучав би приблизно так: «Черговою формою екстремістської діяльності радянської тоталітарної системи на території Західної України було винищення в'язнів». А далі: «У період червня–липня 1941 р. у в'язницях Західної України було замордовано 8 тис. в'язнів». Якщо всі погоджуються з такою цифрою, то прошу прийняти цю поправку.

Анджей Пачковський: Я також вважаю, що треба щось робити з тими узагальненими даними; 180 тис. ув'язнених, 15 тис. замордованих в Катині, Харкові та Медноє. Загалом це були польські громадяни. Щодо замордованих офіцерів, поліцаїв і т. д., можна визначити кількість, бо існують списки, натомість, що стосується в'язнів, то побоююсь, що зробити це буде дуже важко.

Окрім цього, щодо втрат населення цієї частини II Речіпосполитої потрібно вписати: окрім в'язнів, взятих в полон Червоною армією, також полонених вермахту, серед яких були і жителі Волині, Станіслава і т. д. Тут виникає певне непорозуміння. Описані події, які відбувалися на Східних землях, але вони не обов'язково стосувалися виключно жителів цих земель. У свою чергу, частина мешканців цієї території, тобто тут приписаних, підлягала різноманітним репресіям в інших частинах Польщі. Це потрібно доповнити, бо бракує тут,

наприклад, в'язнів вермахту, а серед них були представники багатьох національностей жителів цих земель.

Ще одна справа. В передостанньому абзаці польського варіанту йде мова про депортацію. Я знаю, що важко вирішити, де подавати точні числа, а де оперувати узагальненнями. Нагадую, що ті 325-340 тис., які найчастіше згадуються це ще не повна кількість депортованих осіб з цих земель. Наприклад, окрім тих великих хвиль депортацій була проведена депортація на Буковину, на Східну Україну і Східну Білорусь. Загалом депортовано було, принаймні, на кілька десятків тисяч осіб більше, ніж під час тих чотирьох вивезень. Тому, можливо, краще вжити словосполучення «кількасот тисяч», ніж вводити точну кількість, бо тоді потрібно було б врахувати всі додаткові депортації. Окрім того, в повідомленнях, які стосуються долі населення інкорпорованих до Радянського Союзу земель, згадуються також переслідування інших категорій, наприклад, записування до Червоної армії тих осіб, яким примусово було надано громадянство Радянського Союзу. Згідно з різними підрахунками, це охопило до 200 тис. осіб. Я не вірю цим підрахункам, вони здаються мені завищеними, але, принаймні, від кількадесят до 100 тис. молодих людей різних національностей в 1940 і 1941 рр. було забрано до Червоної армії. З огляду на свій підозрілий статус, більшість з них направлялася в робочі батальйони «стройбата», які були чимось посереднім між табором і штрафним батальйоном. Багатьма істориками, зокрема польськими, це також трактується як певна форма репресій, бо це призвело до втрат. Населення залишило свою територію і було примусово переселене на іншу. Отож, можливо, в цьому абзаці потрібно додати й ті інші форми діяльності Радянського Союзу, внаслідок яких частина населення тих земель примусово була вивезена за межі. Якщо говорити про Генеральну губернію, згадаймо про виселення на примусові роботи в Німеччину. Така ж акція відбулася і на землях, інкорпорованих до Радянського Союзу, де також напівдобровільно молодих людей виселяли на донбаські шахти. Це було кілька десятків тисяч осіб. Мені здається, що про цю категорію осіб різних національностей не можна забувати.

І нарешті редакційні зауваження. У четвертому абзаці польського тексту читаємо: «До 10 грудня 1939 р. заарештовано 1057 польських громадян». По-перше, вражає ця точність - 1057, коли загалом говоримо «близько 6 тис.», «близько 100 тис.», «кількасот тис.». Навіть щодо жертв під час катинських мордувань подаємо кількість «близько 15 тис.», хоча там перерахована кожна особа. А тут - 1057. Пропонує теж замінити це визначення «близько тисячі осіб».

По-друге, якщо подаємо кількість 1057 польських громадян і пишемо, «між іншим 570 плюс 487», що дорівнює 1057, а тоді, не «між іншим», а «в тому» числі, бо між іншим передбачає існування й інших категорій у той час. Цих два числа складають названу вище цифру.

І, нарешті, щодо останнього абзацу. Мені здається, що потрібно те рішення Берії пов'язати з вибухом радянсько-німецької війни *explicite*, а не пояснювати, що це впливає з дати. Отож: «На підставі рішення Берії, виданого після вибуху війни, у в'язницях, які знаходилися у [...] було замордовано понад 8 тис. в'язнів...». Не потрібно відкидати причини цього рішення, бо воно було прийняте у зв'язку з вибухом війни, щоб пришвидшити екстермінацію.

Міхал Клімецький: Я хочу внести поправки редакційного характеру. Четвертий абзац, який починається словами «польське населення». Прошу обговорити можливість усунення другого речення: «Діяльність радянської сторони трактувалася як співпраця з гітлерівською Німеччиною у справі ліквідації Польської держави». Це настільки очевидно, що така інформація не потрібна. Виникає запитання: якби ця діяльність не сприймалась як співпраця з гітлерівською Німеччиною, якби совети самі вдарили по польській стороні, то чи не було б конспірації?

Ярослав Ісаєвич: Мені видається, що вислів «польське населення негативно поставилося до радянської влади» в даному випадку не потрібен. Ми говоримо про втрати населення. А тому наш документ повинен чітко відповідати предмету нашої теми.

Ще одне зауваження до тексту. В ньому вказується, що після 17 вересня 1939 р. розпочали діяльність польські підпільні організації. При цьому навіть не згадується про українське підпілля, яке на цих теренах діяло як до, так і після приходу радянської влади.

Щодо репресій НКВС. Вони розпочалися з перших днів існування радянського режиму в Західній Україні і охоплювали представників різних національностей. В проекті документа це зафіксовано не дуже чітко. Так, як тут подано, можна зрозуміти, що репресувалися лише поляки.

Міхал Клімецький: У такому разі, в тому самому контексті можна упустити початок п'ятого абзацу: «Радянська сторона до головних своїх завдань на території Західної України зараховувала дії, які ставили за мету швидку і повну нейтралізацію». Можемо усунути ці

слова, тим більше, що це не була нейтралізація, а обезглавлення і винищення суспільства. Нейтралізація проявляється тоді, коли Швейцарія займає щодо конфлікту в Косово таку позицію, яку вона займає сьогодні, а згадувані дії були просто акцією, спрямованою на опанування і винищення суспільства.

Ярослав Ісаєвич: Більшовицька ідеологія передбачала терор як засіб зміцнення режиму і залякування населення.

Міхал Клімецький: Абзац починався б тоді словами: «Від кінця вересня органи радянської влади заарештували провідних». Останнє, невеличке зауваження, щодо речення, яке починається словами: «Справжня трагедія для жителів Західної України». Я не знаю несправжніх трагедій. Чи ж те, що було попередньо, не було трагедією? Якщо вже вживати це слово, то краще «Чергова трагедія».

Ярослав Ісаєвич: Наш документ повинен мати характер не статистичних підрахунків втрат, а виявлення факторів, що впливали на втрати населення різних категорій.

Зауваження проф. Резмера про кількість жертв в результаті воєнних дій на території Західної України також викликає певні сумніви. Тут гинули не лише уродженці цієї території, а й воїни з усієї Польщі. А це вже не є втрати Західної України.

З іншого боку сутички між українцями і поляками під час вересневої кампанії. У ході війни були випадки, коли невідомо, хто обстрілював польських вояків, а ті у відповідь стріляли по цивільному населенню. А тому ці жертви не були наслідком дій української сторони. Тут потрібно ще добре подумати над правильним формулюванням цієї частини документа.

Тепер щодо репресій НКВС, які спрямовувалися спеціально проти польського населення. Подібне зафіксовано навіть у польських підручниках. Потрібно визнати, що дійсно на початковому етапі більшовицької окупації польське населення більше постраждало. Але, як відомо, з перших же днів гинули і українці. Репресії виходили із суті радянської влади, яка нещадно поборювала так званих класових ворогів: поміщиків, капіталістів та інших гнобителів трудового народу. Це у документі потрібно зафіксувати.

У ході обговорення з'явилось багато пропозицій. Їх необхідно врахувати при підготовці остаточного варіанту узгоджень.

Збігнєв Пальський: Я маю редакційні зауваження. Пропоную перший абзац сформулювати так: «У вересневій кампанії загинуло близько 70 тис. жовнів Польського війська, в тому числі близько 6 тис. українців». Цим, мабуть, розв'яжемо проблему.

У другому абзаці пропоную викреслити речення про в'язнів, крім офіцерів, тобто в тій кампанії радянська сторона захопила понад 10 тис. офіцерів Польського війська, яких потім було розстріляно.

Третій абзац пропоную взагалі упустити тому, що він нового нічого не дає. Ті, які перейшли в Угорщину і в Румунію, це не втрати.

Маю запитання щодо передостаннього абзацу. Там подаються дуже детальні дані про Греко-Католицьку церкву: скільки священників було замордовано, скільки вивезено в Сибір. Чи маємо такі самі дані про Римсько-Католицьку церкву?

Степан Макарчук: Маю одне важливе редакційне зауваження. Йдеться про останнє речення, в якому вказується, що «у в'язницях Західної України було розстріляно понад 8 тис. в'язнів - польських громадян різної національності».

Ми не можемо визнати того, що у червні 1941 р. в Західній Україні були польські громадяни. Це означало б повністю перекреслити рішення Народних зборів Західної України у 1939 р. Щоб між нами в подальшому не виникло суперечок, пропоную вислів польські громадяни вилучити з тексту, а записати так: «8 тис. в'язнів різних національностей».

Ярослав Ісаєвич: Продовжу думку проф. Макарчука. Дійсно, в 1941 р. населення Західної України не вважало себе польськими громадянами. По-друге, серед розстріляних в'язнів були і не колишні польські громадяни, а особи, які прибули в Західну Україну з різних регіонів СРСР.

Марек Ясяк: Мені здається, що в другому абзаці невдалим є запис: «17 вересня 1939 р. Червона армія перетнула східний польсько-радянський кордон і почала просуватися на захід». Треба чітко вказати, що це була агресія, бо кордон можна перетнути і з туристичною метою і просуватися туристичним маршрутом.

Певна проблема виникає в четвертому абзаці. На мою думку, ми не звернули уваги на певну деталь. Ми повинні займатися втратами українського і польського населення. Не вистачає запису, що польське і українське населення внаслідок вибуху війни в 1939 р. опинилося під двома окупаціями - німецькою і радянською. Нічого не говориться

про понад 700 тис. українського населення, яке знаходилося у так званому Закерзонні, на захід від лінії Бугу.

Гжеіоґ Грицюк: Це документ загального характеру, отож, потрібно подумати, чи варто вносити детальні пояснення. Загалом згадуються розстріли весною 1940 р., але оскільки ми вводимо ці три табори і пов'язані з ними винищення, то чи не надати нам уваги акціям розстрілів у трьох українських в'язницях весною 1940 р., які були якби продовженням чи цивільним анексом цих трьох таборів. Це справді незрівняно великі акції, було замордовано 3,5 тис. осіб поляків, українців, євреїв. Отож, можливо, на цьому треба було б наголосити.

Анджей Пачковський: У зв'язку з тим, що сказав пан Грицюк, мені кинулося в очі певне невдале формулювання у п'ятому абзаці, де йдеться про катинську трагедію: «багато польських громадських діячів, хоч і були цивільними особами, були направлені в табори для військовополонених (близько 15 тис. осіб, які там перебували, були замордовані весною 1940 р.)». Отож, з цього виникає, начебто серед тих 15 тис. осіб більшість становили згадувані тут нами польські громадські діячі, хоча навіть не відомо, звідки ми маємо цю цифру 15 тис. Тим часом таких осіб, які були направлені до одного з тих трьох таборів, а не були офіцерами, жандармами, офіцерами КОП чи тюремними працівниками, була мікроскопічна кількість. Мені здається, потрібно лише вказати, що в катинській акції загинуло декілька тисяч жителів тих земель, про які тут ведеться мова. Це були поляки, вихідці цих земель, було, звичайно ж, кілька десятків місцевих євреїв, також українців. Тут потрібно теж внести доповнення про ту групу, про яку говорив нам пан Грицюк-про розстріляних весною підчас тієї ж операції (вона була наслідком тієї ж постанови від 5 березня 1940 р.) 7 тис. осіб, утримуваних у в'язницях Західної України та Західної Білорусі. Серед цих останніх в Західній Україні були, звичайно, жителі цих земель, але не лише вони.

Едмунд Бакуняк: Я хочу звернути увагу на виступ пана професора Макарчука, який підняв дуже важливе питання - справу громадянства. Не можемо оминати цієї проблеми, бо в подальшій нашій діяльності вона відіграватиме дуже важливу роль. Мені здається, що справу потрібно обговорити, маємо декілька точок зору. Можемо визнати, що громадяни східної Польщі були постійно, незалежно від радянських рішень, громадянами Польщі. Можемо триматися думки, що від моменту включення цих земель у склад Радянського Союзу ці люди

стали радянськими громадянами. Мені здається, що ця справа дуже складна і потрібно в'яснити, як надалі будемо її трактувати, звичайно, з правової точки зору. Відчуття можуть тут бути різноманітними, але правова сторона повинна враховуватися.

Збійнєв Пальський: Я не зовсім розумію, чому українські колеги піднімають питання громадянства, якщо на основі угоди Сікорський-Майський від 30 липня 1941 р. вони стверджували, що були польськими громадянами. Досить чисельна група, посилаючись саме на польське громадянство від 1939 р., виїхала з армією Андерса. Я пропоную залишити в документі польських громадян.

Роман Дрозд: Я бачу, що справа польських громадян породжує контрверзії. Думаю, щоб цієї справи не затягувати, варто, може, повернутися до запису, який був запропонований паном професором Пачковським, тобто, що були це поляки, українці та інші, або жителі Західної України. Бачимо, що потрібно цим зайнятися на наших подальших зустрічах, щоб в'яснити справу, але сьогодні пропоную цього не обговорювати, а прийняти запропоноване формулювання.

Ярослав Ісаєвич: Питання громадянства досить принципове. Але воно не є предметом нашого обговорення. Якщо ж польські історики будуть настоювати на тому, щоб у протоколі був термін «польські громадяни», то ми пропонуємо наступну тезу: «українські історики вважають, що таке визначення щодо всіх жителів Західної України не відповідає дійсності».

Проте я ще раз наголошую, що це не є предметом нашої дискусії. Подібне відводить нас в сторону від проблеми втрат населення у Західній Україні. Юридичний статус громадянства жителів Західної України вимагає окремої дискусії і підходів. Повернімося тоді до історії поділів Польщі, які, як відомо, є насильницькими актами. Як тоді називати підданих Росії, Пруссії, Австро-Угорщини? Громадянами якої держави були поляки, які опинилися не по своїй волі у складі цих держав?

Якщо ж це питання постало тут так гостро, то його можна обговорити на одному із наступних семінарів.

Анджей Сова: Я щодо дискусії на тему польських громадян. Не підлягає сумніву, що коли говоримо про 1939 р., як справу зрозумілу і дане формулювання повинно фігурувати у вересневій кампанії. Натомість, пізніше, можливо, достатньо написати 8 тис. в'язнів різних національностей.

Ярослав Ісасвич: З пропозицією А. Сиви можна погодитися. Просимо доповідачів врахувати все те, що тут було сказано. Автори пропозицій хай подадуть доповідачам свої зауваження.

Володимир Ханас: У книзі *Україна - Польща: важкі питання*, т. 1-2 на с. 232 є узгодження по темі «Польське підпілля в Західній Україні (на територіях, що входили до складу II Речіпосполитої) в 1939-1945 рр.»

Вам розданий матеріал, в якому є доповнення до цієї теми. Попередній варіант, поміщений у книзі звучав так: «Після входу Червоної армії в 1944 р. розпочалося нищення структур польського незалежницького підпілля. Діючи на Західній Україні воно не колаборувало з радянською владою, а також не вело боротьби з українським національно-визвольним рухом». Пропонується нова редакція до узгодження позицій по питанню «Польське підпілля в Західній Україні (на територіях, що входили до складу II Речіпосполитої) в 1939-1945 рр»:

«Учасники П'ятого міжнародного наукового семінару вважають за необхідне викласти пункт 10 узгоджень (Див. *Україна - Польща: важкі питання*, т. 1-2, Варшава 1998, с. 232) у такій редакції:

10. Після входу Червоної армії в 1944 р. розпочалося нищення польського незалежницького підпілля. Частина членів польського підпілля була примушена піти на співпрацю з радянською владою і взяти участь у діяльності винищувальних батальйонів. Мотиви участі польського населення у винищувальних батальйонах, як і діяльність цих батальйонів в цілому, заслуговують окремого розгляду на семінарі».

Чому знову піднімаю це питання? По-перше, сподіваємося, що на наступному семінарі ми розглянемо проблему колаборації. По-друге, яку мету ставило перед собою польське підпілля? Якщо ж воно не колаборувало з радянською владою і не вело боротьби з українським національно-визвольним рухом після приходу в 1944 р. Червоної армії, то виникає запитання, а що ж тоді воно робило? Тоді, який же резон існування цього підпілля?

Анджей Пачковський: Не знаю, чи запропоноване формулювання буде найвдалішим. Зокрема, в контексті подальшого обміну думок, з якого виникало, що польське підпілля після другого приходу радянської армії нічого не робило, а займалося виключно працею у винищувальних батальйонах. Це неправда.

По-перше, це підпілля було дуже ослаблене внаслідок вступу Червоної армії, і то не тільки до Львова, де історія ліквідації

польського підпілля найбільш відома, але й в інших містах. Нагадаю, що одним з видів діяльності цього підпілля аж до літа, а навіть і до ранньої осені 1945 р., була протидія виселенню поляків з цієї території. Проводилась пропаганда, видавались листівки, газети, хоча, дійсно, не велася підпільна збройна боротьба. Такою збройною діяльністю займалися польські партизани в Білорусі і Литві. Але конспіративна діяльність передбачає не лише стрілянину. УПА називалася повстанською армією, але це не значить, що вона щодня організовувала повстання. Основною чи однією з найважливіших форм діяльності УПА, була діяльність пропагандистська, виховна, усвідомлююча, організовуюча громадське життя і т. д.

Я наголошую на цій польській конспірації 1944-1946 рр., бо вона зникла лише в 1946 р. Інша справа, що не було діяльності збройної чи терористичної. Не лише в Галичині, але й на Віленщині польські конспіратори займалися підготовкою до переселення. Цілі структури АК організовано, разом з архівами, коштами, печатками переходили на інші території і готувалися до нової конспірації¹. Так само львівська Армія Крайова перемістилася на захід. На Шльонській землі, наприклад, існував східний округ Армії Крайової. Туди переїхала давня львівська структура. Отож, підпілля також існувало, а не самі лише винищувальні батальйони.

Ігор Ільюшин: Погоджуюся з думкою проф. Анджея Пачковського. Але ці проблеми слід було винести під час обговорення теми «Польське підпілля». Зачитаний Володимиром Ханасом пункт має право на існування. Частина польського підпілля залишалася в конспірації, виступаючи проти примусових переселень. Тоді був створений екстериторіальний львівський округ на території Краківщини. Про це можна сказати у окремому пункті підсумкового комюніке.

Володимир Ханас: Перепрошую пана професора Пачковського. Я сказав попередньо лише репліку про те, чим займалося польське підпілля. Мова йшла чисто по десятому пункті узгоджень, який потрібно сформулювати по-новому, оскільки він не відповідає дійсності і невдало сформульований. До цього питання потрібно ще буде повернутися у зв'язку з появою нових документів і розширенням наших знань з цієї теми.

Михайло Швагуляк: Хочу звернути увагу на те, що пропозиція потребує редагування. Залишається незрозумілим, що таке «вхід Червоної армії». Куди вхід? Увійти можна в приміщення, а не на

територію. Очевидно потрібно записати «Вступ Червоної армії на територію Західної України». По-друге, «частина польського підпілля». Хіба польське підпілля мало визначене членство? Перед цим реченням потрібно зробити вставку і пояснити, чим було зумовлено переміщення в польському підпіллі. Лише після цього можна записати, що частина польського підпілля вступала у винищувальні батальйони. Потрібно дати в документі точне визначення, а сам документ слід ще відредагувати.

Ґжегож Мотика: Я маю формальну пропозицію і, можливо, завдяки їй нам вдасться уникнути дискусії. Замість того, щоб вводити цей десятий пункт, дискутувати над його формою і обдумувати, чи взагалі його потрібно вводити, краще повідомити організаторів конференції про потребу обговорення теми винищувальні батальйони, щоб мати можливість опрацювати її у рамках циклу семінарів.

Ярослав Ісаєвич: Автори запропонували нову редакцію цього пункту для того, щоб замінити ті слова, де вказано, що польське підпілля не воювало ні проти радянської влади, ні проти українського підпілля. Якщо ж ми не приймемо нової редакції, то в силі залишиться попереднє формулювання, яке не цілком відповідає дійсності.

Анджей Пачковський: Я пропоную сформулювати десятий пункт приблизно так: «Після приходу Червоної армії в 1944 р. розпочалося винищення польського незалежницького підпілля, яке до кінця 1945 р. проводило самодопоміжну, організаційну і пропагандистську діяльність у зв'язку з виселеннями. Незалежно від цього, частина членів польського підпілля [...]».

Владислав Філяр зачитує новий варіант тексту узгоджень ііо темі «Хронологія подій в Західній Україні у 1939-1947 рр.» (Остаточний варіант дивись у кінці тому).

Ярослав Ісаєвич: Сумніваюсь, щоб на VI семінарі був представлений повний календар подій у Західній Україні. Якщо у цьому будуть представлені конкретні факти, кількість жертв, то чим будемо займатися в подальшому? Думаю, що остаточний календар має бути результатом усіх наших засідань, після розгляду усіх наших питань, після узгоджень усіх наших поглядів і врахування думок більшості. Думаю, що представлений на VI семінарі календар буде мати декларативний характер, вимагатиме постійних змін і доповнень.

Владислав Філяр: Я вважаю, що те, що ми зробимо спільно з професором Швагуляком, зовсім не буде закритою темою. Зможемо на подальших семінарах її поглиблювати і розширювати. А передусім, на шостому семінарі буде дискусія на цю тему. Вважаю, що ця тема дуже важлива, оскільки вона надасть спрямування іншим темам, з цим пов'язаним. Ми з професором Швагуляком оцінили, що це дуже важлива праця.

Михайло Швагуляк: Враховувати потрібно всі події, але не ставити тут акції українських чи польських угруповань в різних місцевостях. Адже тоді ми повинні ставити питання про кількість вбитих. Пропоную ці пункти виключити. Оскільки ми ще цього не дослідили, то говорити про втрати передчасно.

Якщо буде стояти питання про обов'язкове включення конкретних дат нападів на те чи інше село і про кількість жертв, то в даний час така пропозиція є неприйнятною.

Я буду настоювати, щоб в хронологію включати події політичного і воєнного характеру. Якщо ж мова буде йти про польсько-українську збройну конфронтацію, то треба включати загальні факти. Інакше ми не досягнемо згоди. А наступна наша робота втратить будь-який сенс.

Ярослав Ісасвич: Професор Філяр запропонував скласти узгоджений календар подій на наступний семінар. Цей календар передбачає конкретні події і дати нападів на те чи інше село із зазначенням кількості жертв. В свою чергу, професор Швагуляк з даною пропозицією не погоджується. Такий календар має бути результатом реалізації науково-дослідницького проекту, запропонованого Осередком КАРТА.

Владислав Філяр: Мені здається, що зараз в конференційній залі важко розмовляти про деталі. Тому дуже прошу, щоб присутні передали цю справу в наші руки. Будемо аналізувати кожен факт, поданий професором Швагуляком, мною і професором Клімецьким, і встановлювати хронологію, згідно з дискусією, яка тут відбулася. Будемо старатися достосуватися до цієї дискусії. А в цю хвилину зарано вирішувати, чи вставляти той чи інший пункт. Тут ми цього не вирішимо. Тому пропоную доручити це визначенням особам.

Ярослав Ісасвич: Залишається незрозумілим третій пункт запропонованого документу. Він нас зобов'язує скласти на наступний семінар не остаточний, а лише попередній варіант календаря подій.

Ярослав Ісасвич зачитує текст узгоджень по темі «Втрата населення в Західній Україні у 1939-1941 рр.». (Остаточний варіант дивись у кінці тому).

Ярослав Ісасвич: Давайте запишемо в український текст просто «офіцери», оскільки з попереднього тексту є зрозумілим, що це польські офіцери. Наступний пункт в мене викликає сумніви. Чи всі ув'язнені польські офіцери були вбиті, чи лише якась частина? Я думаю, що ув'язнених було більше, ніж убитих. Я пропоную записати, що була заарештована значна кількість польських офіцерів, з яких 3,5 тис. вбито.

Анджей Пачковський: Ув'язнених було більше, ніж розстріляних. Якщо ж йдеться про факти, то залишається невідомим, скільки осіб було ув'язнено. Відомо, що у постанові Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. йдеться про те, щоб розстріляти всіх в'язнів трьох таборів і 7 тис. в'язнів в таборах, що знаходилися на території Західної України і Західної Білорусі, тобто загалом 11 тис. в'язнів. Фактично розстріляно 7 тис., з них 3,5 тис. в Україні і 3,5 тис. в Білорусі. Невідомо, чому решта 4 тис. не була розстріляна.

Ярослав Ісасвич: Давайте викреслимо це речення. А запишемо, що в тюрмах було розстріляно 3,5 тис. в'язнів згідно рішення Політбюро ЦК ВКП(б).

Щодо наступного речення про ставлення польського населення до радянської влади. Не все населення поставилося вороже до радянської влади. Така фраза вже записана в нашому попередньому документі. Цим ми ніби-то посилюємо обґрунтованість репресій. Репресували каральні органи не лише тих, хто вороже ставився до радянської влади. Репресували тих, хто добре відносився до нової влади.

Хотів би розібратися із терміном «польські громадяни». Думаю, що правильна буде фраза «колишні польські громадяни» або «громадяни різних національностей».

Микола Кучерпа: Через поспіх ми другий абзац записали так: «17 вересня 1939 р. Радянський Союз вчинив агресію на Польщу». Пропоную це речення записати іншим чином: «17 вересня 1939 р. війська Радянського Союзу перейшли радянсько-польський кордон».

В ноті уряду СРСР говориться: «Польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність польської держави. [...] Польський уряд розпався і не проявляє ознак життя. Це значить, що польська держава і її уряд фактично перестали існувати». А далі йдеться про те, що «радянський уряд дав розпорядження Головному командуванню Червоної армії дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусі».

Як бачимо, Радянський Союз у цій ноті не оголосив війни Польщі і в жодному документі сталінського режиму терміну «агресія» немає.

Ярослав Ісаєвич: Ми знаємо, що слова і діла Сталіна дуже часто розходилися. Насправді ж Акт 17 червня 1939 р. був агресією. А тому, не будемо сперечатися із відомими фактами.

Більше застережень щодо цього факту немає. Необхідна лише мовна редакція українського тексту. Після цього потрібно узгодити український і польський тексти і поставити підписи всіх учасників.

Ярослав Ісаєвич зачитує текст узгоджень з теми «Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнародному польсько-українському конфлікті 1942-1945 рр.» (Остаточний варіант дивись у кінці тому).

Анджей Пачковський: Мені здається, що відома листівка з закликом бити польських панів, в принципі, мала націоналістичний, а не класовий характер.

Анджей Сова: Щодо першого абзацу. В польському тексті є речення «...що в ефекті призвело до взаємного винищення». Я погоджуюся з тим, що це призвело до росту взаємного антагонізму, але не до винищення. Виглядає все так, наче росіяни і німці довели до взаємовинищення у той час, коли цей процес набагато складніший.

Ярослав Ісаєвич: Думаю, що у першому абзаці термін «взаємне винищення» потрібно вилучити. З самого початку СРСР не провокував винищення народів. Безперечно, було знищення інтелігенції, соціально небезпечних елементів, але «взаємне винищення народів» - це сказано занадто.

Анджей Сова: Якщо йдеться про другий пункт, то роль Німеччини полягала тут в організації спочатку української, а потім польської допоміжної поліції. Йдеться про цю логічну послідовність: на Волині чи в іншому місці спочатку є батальйони української поліції, які потім переходять до УПА, пізніше є батальйони польської поліції.

Ярослав Ісаєвич: Під час окупації у Львові була польська поліція. Тут можливе застереження, що польська поліція замінила українську, коли остання пішла в ліс до УПА.

Андрей Пачковський: Тут справді є неузгодженість, але вона виникає зі змісту доповіді. У доповідях висвітлюється ця проблема в основному стосовно Західної України. Не говорилося про гранатову поліцію, ані про жодні інші формування, які діяли в Генеральній губернії до 1941 р. У зв'язку з цим в узгодженнях не потрібно говорити про те, що не було опрацьоване в доповідях, тому що узгодження не окрема тема, а наслідок того, що було сказано в доповідях.

Ярослав Ісаєвич: Заголовок наших узгоджень відповідає заголовкам рефератів. При такій назві рефератів ми повинні розглядати все, що робили Радянський Союз і Німеччина не лише в Генеральній губернії, а й поза її межами.

Оскільки українсько-польський конфлікт не обмежувався територією дистрикту і Західної Волині, то ніяких обмежень не може бути.

Владислав Філяр: Хочу сказати, що на Волині польська поліція не була організована водночас з українською. Спочатку в Дубиці був організований один батальйон 202, який потім був перекинений на Білорусь. З Білорусі тільки після втечі української поліції до лісу цей батальйон повернувся на Волинь і там діяв в районі Рівного і Костополя.

Ярослав Ісаєвич: Пане професоре, мені здається, що ви не зорієнтувалися, про що я говорив. Наша тема стосується польсько-українського конфлікту глобально, без територіальних обмежень. Якщо доповідачі обмежилися тільки Волинню і дистриктом Галичина, це значить, що вони не виконали того завдання, яке перед ними ставилося. Роль СРСР і Німеччини в цьому конфлікті стосується всієї території Закарпаття, політики Сталіна щодо українського руху незалежності, української державності і т. д. Тому в нашому документі не можемо обмежитися територією Західної Волині і дистрикту Галичина. Якщо врахуємо цей ширший контекст, то утворення польської поліції відбулося раніше. Українська виникла лише після 1941 р.

Владислав Філяр: Пане професоре, я зорієнтувався в цьому, розумію, що це наше недопрацювання, а передусім тих, хто давно укладав ці теми. Але справді, сьогодні нас цікавить тільки ця територія, бо продовжуючи думку пана професора, ми повинні були охопити всю

Генеральну губернію, долучити до цього ще інші організації, які були створені німцями на Замойщині та Холмщині, тоді б виник великий хаос. Тому я вважаю, що ми повинні сконцентруватися тепер на Волині і Східній Малопольщі.

Анджей Сова: Може запишемо, що роль Німеччини в цьому конфлікті полягала на організації спочатку української, а потім польської допоміжної поліції на Волині і в Східній Галичині. Це б розв'язало проблему, інакше ми були б змушені це специфікувати і розширювати.

Ярослав Ісаєвич: Я точно не знаю, чи в Генеральній губернії у 1939—1941 рр. була і українська, і польська поліції. Якщо ж були, то нехай запропонований текст залишається. Польська сторона настоює на тому, що першою була організована українська поліція. На мою думку роль Німеччини у запропонованому документі применшена. Думаю, що вона в значно більшій мірі долучилася до поглиблення конфлікту між українцями і поляками.

Анджей Сова: В третьому пункті говориться про організацію Радянським Союзом радянських і польських партизанських загонів. Польські загони підпорядковувалися радянському командуванню, отож, пропонуємо такий текст: «Організації радянських партизанських загонів, в яких опинилася певна кількість поляків».

Анджей Пачковський: Я пропоную таке формулювання: «Роль Радянського Союзу в цьому конфлікті полягала в організації партизанських загонів, у яких брала участь порівняно невелика кількість українців, а також поляки. Для останніх створили декілька окремих загонів. Радянські партизани вороже ставилися до ОУН і УПА, брутально винищували українські села і застосовували репресії щодо людей». З попереднього варіанту тексту виникає, що тільки польські відділи вороже ставилися до УПА, а радянські, інтернаціональні, приязно.

Ярослав Ісаєвич: В мене викликає сумнів фраза «відносно нечисельні українці і поляки». Ми поки-що не знаємо чисельності українців і поляків в радянських партизанських загонах. Пропоную слово «нечисельні» вилучити з тексту.

Збігнєв Пальський: Може, потрібно додати: «Ці загони вороже ставилися до ОУН, УПА і Армії Крайової».

Гурій Бухало: Потрібно уточнити текст у тому місці, де йдеться про те, що лише радянські загони виступали проти АК і ОУН-УПА.

Ярослав Ісаєвич: Думаю, що запропоноване професором Пачковським формулювання досить вдале.

Анджей Пачковський: Не знаю, чи не варто було б ще зазначити, що винищувальні батальйони, а принаймні, частина з них, у певний період виконували також функцію самооборони, а не лише інструменту винищення. Коли вони створювались, мали на меті також оборону польських сіл, звичайно, не від НКВС, а від ОУН-УПА.

Ярослав Ісаєвич: Якщо ж йдеться про Львів, то в польській літературі описано, як це місто визволила АК, вивісила прапори альянтів і т. д. Чи була це співпраця з Червоною армією? АК робила намагання визволити Львів, але це не вдалося.

Володимир Ханас: Просив би проблему чисельності поляків у винищувальних батальйонах так не узагальнювати. У них по різних оцінках поляки становили на початку від 60 до 80 відсотків. Але під час переселення національний склад винищувальних батальйонів змінювався.

Ярослав Ісаєвич: Дійсно, в час переселення поляки становили вже незначну кількість бійців винищувальних батальйонів. Ми не говоримо про винищувальні батальйони в цілому. Ми говоримо про те, що в них брала участь певна кількість поляків. В українському тексті може залишитися термін ці формування. Останній пункт: «Метою німецької політики була експлуатація окупованих територій з подальшою їх колонізацією і екстермінацією значної частини населення. Метою радянської політики було включення західноукраїнських земель до складу СРСР».

Цей сьомий пункт має сенс в тому, що він показує різницю між окупаційною політикою СРСР і Німеччини. Якщо ви вважаєте, що не було ніякої різниці, то, будь ласка, вилучіть цей пункт. Я ж вважаю, що мета Німеччини і СРСР різнилася. Це відбито в сьомому пункті. Різниця полягала в тому, що метою була експлуатація. Давайте залишимо сьомий пункт. Він не викликає ніякого особливого заперечення. Я, наприклад, ще б додав «з подальшою експлуатацією і екстермінацією населення». Отож, ми прийшли до єдності по всіх пунктах. Тепер ми можемо прийняти програму наступного семінару.

Микола Кучерепа: Ми вчора говорили, що потрібно підтримати запропонований Осередком КАРТА проект спільних українсько-польських досліджень втрат населення в ході міжнаціонального польсько-українського конфлікту у Західній Україні. Я написав коротке звернення до Міжнародного фонду «Відродження» про підтримку і просив би, по можливості, доповнити його.

Міжнародному фонду «Відродження»

Учасники V міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни», просять підтримати і профінансувати проект науково-дослідницьких робіт по документації жертв міжнародного українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни.

Учасники V міжнародного семінару.

Це можемо зробити без підписів, оскільки будемо мати розроблений проект. Чи схвалюєте Ви таке звернення?

(Голосування).

Далі нам потрібно затвердити текст прес-релізу. Ми його узгодили з професором Філяром.

Далі нам потрібно узгодити тематику VI міжнародного наукового семінару. Ми попередньо розмовляли з польською стороною і дійшли до наступного:

1. Спроби українсько-польського порозуміння в роки Другої світової війни;
2. Втрати населення у Східній Галичині в 1939-1947 рр.
3. Втрати населення в південно-східних повітах Польщі у 1939-1947 рр.
4. Міжнаціональний українсько-польський конфлікт на Волині: причини, перебіг, наслідки і уроки.

Ці чотири теми пропонуються на розгляд наступного семінару. Які будуть пропозиції чи зауваження щодо порядку денного наступного семінару?

Можливо, тему «Міжнаціональний польсько-український конфлікт на Волині» змінимо. Думаю, що на наступному семінарі краще було б розглянути проблему української і польської колаборації.

Ярослав Ісаєвич: Я сумніваюся в доцільності включення теми «Міжнаціональний польсько-український конфлікт на Волині: причини, перебіг наслідки і уроки». Ми весь час про це говоримо, це є підсумок всього. Я собі не уявляю як це має бути. Перебіг - це що, знову хроніка? Мені здається, що краще було б раніше дослідити таку часткову і порівняно легку тему, як колаборація, тому що вона була істотним

моментом загострення конфлікту. Я б настоював на тому, щоб поставити це малодосліджене питання на наступний семінар. Натомість міжнаціональний конфлікт це наша загальна проблема, яка буде наслідком всіх наших семінарів.

Ігор Ільюшин: Я вважаю, що питання конфлікту на Волині заслуговує на те, щоб його розглядати окремо. Його можна розглядати пізніше.

Ярослав Ісаєвич: Ви погоджуєтесь зі мною, що ця проблема має розглядатися в кінці. Перебіг конфлікту буде ясним тоді, коли все буде взято на облік, пораховано і т. д. А коли ми зараз поставимо це питання, то його обговорення буде мати неминуче декларативний характер і не сприятиме вирішенню часткових проблем, які, власне, служать досягненню нашої мети.

Ігор Ільюшин: Ще одне зауваження. Можливо, є сенс з одного питання колаборації зробити два: одне - щодо української, а друге - польської колаборації. Це питання дуже складне і я не знаю, чи є в нас такі фахівці, щоб могли розглянути проблему і української, і польської колаборації.

Владислав Філяр: Пропоную затвердити ті теми, які представив пан Кучерепа. До теми колаборації завжди можемо повернутись, але вона не має якогось великого значення для справ, які ми розглядаємо. Натомість, якщо йдеться про втрати, то ми обговорили втрати на Волині (без дискусії). Опрацюємо і втрати в Галичині, також без дискусії, а пізніше проведемо дискусію, яка охопить всі три території, які між собою пов'язані. Отож, тут є певне спрямування. Вважаю, поки що відкинемо тему колаборації, бо це не проблема, яка мала основний вплив на польсько-українські стосунки.

Ярослав Ісаєвич: Я не погоджуюся з думкою професора Філяра. Поляки оправдовували свою боротьбу з українцями як колаборантами. На це є дві точки зору. Я, наприклад, вважав би, що тверезий погляд на проблему потрібний. До речі, винищувальні батальйони це складова частина колаборації.

Владислав Філяр: Мені здається, що в такому гроні буде важко розв'язати цю справу. Погоджуюся з вами, що тема, яка стосується національного польсько-українського конфлікту на Волині, могла б успішно бути перенесена на пізніше, бо могла б бути повністю

обговорена. Пропоную зупинитися на трьох перших запропонованих темах, натомість, четверту тему ми обговоримо окремо з доцентом Кучерепою.

Ярослав Ісаєвич: Завершуючи семінар, скажу, що він пройшов на високому організаційному рівні, цікавими були доповіді. Плідною була дискусія.

Дозвольте побажати усім учасникам, організаторам і гостям подальших і творчих успіхів. До наступних зустрічей.

Узгодження спірних моментів
щодо поглядів українських і польських істориків,
що постали під час V міжнародного наукового семінару
Українсько-польські відносини під час Другої світової війни
Луцьк, 26-30 квітня 1999 р.

I. Хронологія подій у Західній Україні в 1939-1947 рр.

1. Доповіді пп. М. Швагуляка, В. Філяра та М. Клімецького прийнято за основу для розробки спільної хронології подій у Західній Україні в 1939-1947 рр.

2. До VI семінару будуть підготовлені додаткові матеріали відповідно до дискусії, що відбулася на семінарі.

3. Результати досліджень у вигляді проекту хронології подій будуть представлені на VI семінарі.

II. Втрати населення Західної України в 1939-1941 рр.

1. Події, що розгорнулися в 1939-1941 рр. на території, яку тоді називали Західною Україною, призвели до чудовиських людських втрат. Багато громадян II Речіпосполитої, які там проживали, загинули внаслідок польсько-німецької війни. Згідно з польськими даними, в рядах Польського війська у вересні 1939 р. служило до 120 тисяч українців. Загальні втрати Польського війська під час оборонної війни 1939 р. становили близько 70 тисяч полеглих, серед яких було близько 6 тисяч українців. У середині вересня 1939 р. в деяких місцевостях південно-східних воєводств відбулися збройні сутички українського населення з Польським військом, державною поліцією і територіальною адміністрацією. У боях обидві сторони мали втрати вбитими і пораненими.

2. 17 вересня 1939 р. Радянський Союз вчинив агресію на Польщу. В ході боїв з Червоною армією з польської сторони загинуло від 6 до 7 тисяч солдатів, а поранених було близько 10 тисяч. У полон потрапило понад 14 тисяч офіцерів Польського війська, в тому числі жителі обговорюваної території, серед них і українці. Порушуючи міжнародне право, радянське військове командування передало тих офіцерів органам НКВС. Для полонених офіцерів було створено

спеціальні табори. Окрім цього, ув'язнено на території Західної України понад 3 тисячі державних працівників і представників політичних, суспільних і господарських еліт. Вони були вбиті за рішенням Політбюро ВКП(б) від 5 березня 1940 р.

3. Від 17 вересня 1939 р. поляки й українці розпочали підпільну антирадянську діяльність. Органи НКВС проводили серед населення чисельні арешти. Від кінця вересня до початку жовтня 1939 р. були заарештовані провідні діячі польських, українських та єврейських політичних партій і громадських організацій. Передусім була репресована інтелігенція. Заарештували усю Львівську міську раду. Станом на 10 грудня 1939 р. було заарештовано понад 1000 польських громадян, в тому числі близько 600 офіцерів і 500 членів організацій, визнаних контрреволюційними.

4. Репресій зазнало також духовенство всіх віровизнань. У перші місяці радянської окупації в Західній Україні було заарештовано 57 римо-католицьких священників, 14 з яких розстріляли. Тоді ж у Львівській єпархії Греко-Католицької церкви були вбиті, або померли у радянських в'язницях 12 священників, в Перемишльській єпархії близько 20, відправлено на заслання 33 духовні особи.

5. Черговою трагедією для жителів, включеної до СРСР території були депортації. Протягом чотирьох депортацій, проведених у 1940-1941 рр. з цих земель, було вислано в північну й азіатську частини СРСР близько 330 тисяч колишніх польських громадян різних національностей, серед яких більшість становили поляки. Внаслідок епідемій, хвороб, поганого харчування у суворих кліматичних умовах і при непосильній праці померло багато депортованих. Крім цього, значна кількість населення з окупованої Радянським Союзом території, була депортована на інші землі.

6. За наказом найвищих органів радянської влади винищували також політичних в'язнів. Після вибуху німецько-радянської війни, вкінці червня та липні 1941 р., у в'язницях Західної України знищено понад 8 тисяч осіб різних національностей.

Ш. Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнаціональному польсько-українському конфлікті 1942-1945 рр.

1. Німеччина і Радянський Союз були зацікавлені в тому, щоб забезпечити своє панування на окупованих територіях, придушити національно-визвольний рух українського і польського населення, підступно використовуючи для цього українсько-польський антагонізм. Розпалюючи ворожнечу українців і поляків, вони намагалися

нейтралізувати, виснажити визвольну боротьбу обох народів, тримати їх в атмосфері страху, підозри, взаємної ненависті, реалізуючи класичне гасло «розділяй і владарюй».

2. Роль Німеччини в українсько-польському конфлікті, зокрема, полягає:

- в організації української і пізніше польської допоміжної поліції на Волині і дистрикті Галичина, яка під керівництвом окупантів здійснювала каральні та інші акції проти українського і польського населення, збройних національно-патріотичних формувань обох народів, також у здійсненні переселенських акцій;

- в епізодичній підтримці української і польської самооборони.

3. Роль СРСР в українсько-польському конфлікті, між іншим, полягала:

- в організації радянських партизанських загонів, в яких брали також участь українці і поляки. Для цих останніх було утворено кілька загонів. Ці загони займали однозначну ворожу позицію щодо ОУН і УПА, брутально пацифікували українські села, здійснювали репресії населення;

4. СРСР боровся з СЗБ-АК і ОУН-УПА. Після приходу Червоної армії загони АК спершу здійснювали з нею спорадичну і обмежену військову співпрацю. У сприятливий для себе момент радянські органи державної безпеки ліквідували АК;

5. у створенні спецзагонів, які під виглядом вояків АК або УПА чинили репресії проти українського і польського населення, намагаючись роздмухати українсько-польське протистояння, спонукати УПА і АК до взаємовідплатних акцій;

6. НКВС сформував на звільнених західноукраїнських землях «винищувальні батальйони», значну кількість особового складу яких в 1944-1945 рр. становили поляки. Ці формування брали участь у боротьбі проти українського національного руху;

7. метою німецької політики була експлуатація окупованих територій, з подальшою їх колонізацією. Метою радянської політики було включення тих територій до складу СРСР. Одним з засобів досягнення цієї мети обох держав було намагання протиставити українське і польське населення.

ГУ. Доповнення до узгоджених позицій по питанню «Польське підпілля в Західній Україні (на територіях, що входили до складу II Речіпосполитої) в 1939-1945 рр.»

Учасники П'ятого міжнародного наукового семінару вважають за необхідне викласти п. 10 узгоджень по питанню «Польське підпілля в Західній Україні (на територіях, що входили до складу II Речіпосполитої) в 1939-1945 рр.» (Див. *Україна - Польща: важкі питання*. т. 1-2, Варшава 1998, с. 232) у такій редакції:

10. Після вступу Червоної армії в 1944 р. розпочалося нищення польського незалежницького підпілля, яке до кінця 1945 р. провадило самопомогову, організаційну а також пропагандистську роботу у зв'язку з виселеннями польського населення. Однак частина членів польського підпілля була змушена співпрацювати з радянською владою і взяти участь у діяльності «винищувальних батальйонів». Мотиви участі польського населення у «винищувальних батальйонах», як і діяльність цих батальйонів в цілому заслуговують окремого розгляду на семінарі.

Особовий показник

- Абрамчук 284
Адамович Болеслав 295
Айненкель Анджей 13, 178
Алексеев 284
Альберт З. 30
Амелін 285
Андерс Владислав 195, 206, 232, 247,
248, 318
Антонович С. 200
Антонюк Порфир «Сосенко» 57, 66,
221, 225
Армстронг Джон 181, 205
- Базилевич І. М. 155
«Байда» 56, 64
Бакуняк Едмунд 7, 124, 247, 317
Балей Петро 55, 116
Банах Казимир «Ян Ліновський» 52
Бандера Степан 16, 17, 20, 32, 34—36,
42, 44—47, 55, 80, 91, 93, 116, 134,
151, 190, 193, 209, 213, 216, 235, 244,
259
Барабанов 273, 276
Барвінський Кшиштоф 295
Бардін 284
Баршніков 272, 274
Бартель Казимир 21
Бартосек К. 149
Басюк Тиміш «Яворенко» 50
Бах Ерік фон дем 212
Бегма Василь 23, 200, 212, 302
Беер 52
Березовський Амвросій 153
Берія Лаврентій 122, 143, 145, 157, 160,
203, 216, 311, 312, 314
Берлінг Зигмунт 217, 246, 247, 268
Берни Марія 270
Бєлий 221
Бєлік 272, 275
Бєляков 272
Бжезінський Збїїнєв 11
«Бистри» 126
- Білас І. 77, 105, 163, 206, 207, 219, 264,
266, 269
Білий Д. 155
Білік Альфред 132
Білінський Кипріян 153
«Блискавіца» 126
Бобров 272, 275
«Богорія» 70
Бойцу її Р. 205
«Бомба» див. Коханський Владислав
Бомбінський Казимир «Любонь» 36,
43, 51, 53, 54
Бондар О. 161
Бондаренко К. 205
Бонусяк В. 93, 95-97
Борецький Едвард 295
Боровець Тарас «Тарас Бульба»
33-36, 42, 48-52, 55, 58, 59, 61, 116,
134, 190, 195, 196, 206, 255, 256, 261
Борщевич В. 163
Брянський Антон 214
Бровкін 285
Бронєвський Владислав 155
Броніцька Марія 239
Броніцький Владек 239
Броніцький Марцін 239
Броніцький Янек 239
Брохвіч 227
Бугай Николай 157, 163, 307
Буглак 272
Будко Микола 106
Бузек Єжи 166
Бурак Станіслав 299
Бур-Коморовський Тадеуш 212, 213
Бухало Гурій 7, 130, 175, 244, 317
«Бяли» 127
- Вадіс 172
Вандич Пйотр 136
Василєвська Ванда 122, 267
Василєвський 123
Васильєв 271, 272, 275, 276

- Вагт Александер 155
 Ватутін М. Ф. 39, 71
 Вахльовський Зенон 155
 ВенГерський Й. 92,97,99,101,105,162
 Верига В. 30, 50
 Верстюк В. Ф. 90, 91, 95-97, 104
 Вертх Н. 149
 Вершигора Петро 69, 231, 308
 Веслічко М. 149
 Вельгорський Владислав 140, 141, 147-149
 Вжесінський В. 268
 Вишняков 272, 275
 Вільчевський Міхал 100, 104
 Віра З. 63
 Віра П. 63
 Внук Р. 30, 207, 220
 Волков 284
 Волошин 182
 Воробей Антін 294
 Воробей Федір «Верешак» 63
 «Ворон» 125
 Воть 161
 Врецьона Євген 22
 Вронський С. 266
 Врубель Е. 148
 Врубель Й. 148

 «Гайдамака» 241
 Гак 299
 Галицький 203
 Ганкевич Лев 151
 Гасин Олекса 215
 Гемпель А. 218
 Георгіє 295
 Герасимовський (Іван Гриньох) 193, 225
 Герінг 20
 Герман Владислав 100
 Гжибовський Казімеж 155
 «Гінча» 70, 72
 Гіряк Л. 205
 Гітлер Адольф 15, 20, 21, 48, 93, 95, 108, 113, 183, 184, 192, 229, 234, 236
 Гломбінський Станіслав 155
 Говикович Альфред 153
 Голінатій Мелетій 153
 «Голобенко» див. «Остріжський»

 Г оловінський 299
 «Голуб» 57
 Голубко 275
 «Гонта» 53
 Горбовий Володимир 20, 22, 92
 Горкін Олександр 288
 Горлинський Николай 158
 «Гострий» 60
 Грабець Омелян Батько 66
 Грабський Станіслав 122, 123, 155
 Грабчак 222
 Гривняк Андрій 153
 Гриневецький 153
 Грицай Дмитро 48, 93, 216
 Грицак Я. 205, 206
 Грицюк Гжеїж 8, 148, 149, 175, 249, 268, 317
 «Громада» 72, 75
 Гросс Ян Т. 157, 163
 Грушецький Іван 192
 Гурка-Грабовський Зігмунт «Засць» 77
 Гусак 276
 Гусєв 71

 «Іабрієль» 126
 «Іарда» 77
 Гедройц Єжи 13
 Геремек Броніслав 9, 10
 Желяк Чеслав 8, 12, 164, 165, 246
 «ГЖМОТ» 126
 «ГЗИМС» 61, 71, 72, 74
 Гловацький А. 148, 149, 161-163
 Глюза Збїїнєв 165, 168, 169
 Гроскурт Г. 29
 Ірот-Ровецький Стефан 21, 92
 Ірухман Л. 45
 Іуринов А. 148, 162

 Давиденко С. 154
 Данило 245
 Даїшлюк Михайло 189, 205, 206
 Даца Роман 97
 Дашкевич Роман 16
 Двожак Людвік 155
 Дембський Й. 265, 270
 Демкович-Добрянський Михайло 199
 Дем'янов 271, 276

- Дерюгін 272, 275
«Джазіа» див. Рерутко Ян
Дзержинський Ф. 267
Дзекановський Кароль 91
Дзюба О. М. 90, 91, 95-97, 104
Дідик 161
Длуський С. 269
Дмитрук Володимир, В. Д. 7,233,234,
236, 241
Добровольський Вітольд 60
Донцов Дмитро 33, 42
Доротище 272
«Дорош» 53
Дрож-Сатановська Софія 245
Дрозд Роман 12,131,137, 179,312,318
Дроздов 273, 275
- Едік 299
«Еней» див. Олійник Петро
- Євтушенко Василь 298, 306
Єфимов 273, 275
- Жаронь Пйотр 140, 148
Жданов 273, 276
Житков 272, 275
Жолов 285
Жуков 305
Жуковський А. 29, 162
Жупанський Анджей 10, 12, 165, 178,
180
- Заброварний Богдан 7
Завадський 130
Зав'ялов 160
Засць Михайло 155
Закревський Флоріан 295
«Залізник» 56, 64
Заречний В. 269
Заставний Ф. Д. 264
Захарченко 273, 276, 285
Захарчук Ф. 267
Збиш Т. 204
Зволякова М. 266
Зелінський З. 269
- Іванов Г. 16, 77
Івахів Василь «Сонар» 63
- Іларіон 245
Ільюшин Ігор 7,111,113,119,206,223,
232, 237, 329
Ісасвич Ярослав 7, 110, 111, 113, 116,
135,164,167, 168, 170,173,177-180,
226, 309-312, 314-316, 318-330
- Кальник 273, 275
Канаріє Вільгельм 15, 182, 183, 234
Каневський С. 2/0
Капіпар 230
Каптелов В. І. 269
Карашевич-Токажевський Міхал 91
Каращук Ганна 77
Карбишев Дмитрій 296
Карпан Я. 292
Карпус Збійнев 8, 139, 164, 172
Карпюк Андрій 294
Касарда Людмила 106, 270, 290
Качинський Сергій «Остап» 51
Кашаускене В. 163
Квасниця Іван 153
Кедрин-Рудницький Іван 16, 153, 162
Кейтель Вільгельм 15, 20
Кенсік Й. 264
Керстен Христина 140, 147149
Киверський Ян Войцех «Олива» 74,76
Кічний Іван 7, 128
Клаус 230
Клейст Петер 182, 183
Клепов 158
Кликалов 284
Климишин Микола 151, 205
Климовський Е. 206
Клімецький Міхал 8, 78, 117,135, 136,
165,177,178,180, 232, 314, 315, 322,
331
Клоков 272, 274, 285
Клячківський Дмитро «Клим Савур»
23, 59, 63, 64, 66, 210
Книш Б. 55, 205
Кобулов Богдан 216
Коваленко 125
Ковалик Зіновій 153
Коваль Степан Рубашенко 54, 60
«Коваль» 126
Ковальський Василь 216
Ковалюк Тимофій 153

- «Ковінський» 126
Ковпак Сидір 23, 52, 59, 124, 197, 210,
213, 253, 294, 308
Кожурин В. С. 262
Козлов 272, 275
Козловський І. 206, 207
Козловський Леон 228
Козловський Юліан «Тихий» 52
Кокурін А. 162
Комар Л. 163
Комаринець 285
Комола Генрик 63
Коморовський Тадеуш 101
Кондрат Микола 161
Кондратюк Костянтин 7, 150
Конєв 305
Коновалець Євген 181, 183
Коновалов 271, 276
Концевич І. 161
«Корд» 61, 67, 70-72, 74, 124-127
Корман А. 269
Коротченко 122
Корчак-Городиський О. 206
Косик В. 29, 30, 45, 46, 48, 50-52, 56,
58, 59, 67, 68, 71, 205, 218, 266,
267
Косоногов 273, 275
Костюшко Т. 267
Кот Станіслав 120, 173
Котарба Ришард 8
Котарська Е. 91
Котарський Владислав 91
Котляр ов 272, 274
Кох Еріх 21, 190, 210, 223, 242
Коханський Владислав «Бомба» 61,
65, 66, 68, 70, 125, 213
Коханський Збігнєв 200
Коциловський Йосафат 105
Красовський Єжи «Лях» 70-73
Крауснік Г. 266
Крижанівський 273, 276
Кришень 273, 275
Кроль Б. 268
Крохмалюк Роман 182, 205
Крук П. 199
«Крук» 53, 59
Крупинський В'ячеслав 295
Крутиков Борис 199
Кубійович Володимир 17, 30, 37, 62,
84, 91, 95-97, 120, 121, 197, 207, 268
«Кубік» 56, 64
Куделя Микола 129
Кузнецов Миколай 245, 259, 275
Кузьмінський Олександр 216
Кукулка Й. 105, 106
Куликов 273, 275
Куницький Миколай «Муха» 199, 207,
212, 267
Купічов 126
Курдиш Леуш 239
Куртуа С. 149
Кусьмерек Юзеф 191, 206
Кухарська Владислава 63
Кухарський Р. 127
Кучер Домна 296
Кучерепа Микола 7, 165, 169, 174, 175,
178, 308, 323, 328-330
Кшмень В. 269
Ламмерс 20
Лахоузен Ервін 15, 234, 238
Лебедь Микола 24, 30, 56, 58, 93, 95,
104, 109, 151, 207, 225, 243
Левницький Дмитро 153
Левницький Кость 16, 20, 152, 153
Ленкавський Степан 20
Леонов 272, 275
«Лех» 68, 127
Лисенко О. Є. 268
Литвин Микола 138
Литвинчук Іван «Дубовий» 63
Лівницький Андрій 95
Лінок Ян «Слон» 65
Лобейко Анна 63
Лосакер Людвіг 95
Лукашів Й. див. Ольшанський Т. А.
«Луна» 67, 69-71, 73, 74, 126
Луцький О. 162
Львов 221
Лятишевський Іван 106
«Лях» див. Красовський Єжи
Мадайчик Ч. 149, 218, 219, 298
Масвський Тадеуш «Шмігель»,
«Май» 32, 46
Майський 107, 318

Мазанашвілі 273, 284
Мазур Гжеюж 8, 90, 92, 95-97, 100,
104, 115, 116, 118, 208, 218-223, 235,
236, 239, 244
Мазуркевич Ян 152
Макар Василь «Сіроманець», «Без-
рідний» 212, 299
Макар Юрій 7, 114
Макаров 275
Макарчук Степан 7, 138, 173, 174, 291,
316, 317
«Макс» див. Собесяк Юзеф
Максимов 272, 275
Маланюк Євген 109
Маленков 122
«Малий» 72, 127
Маньковський Зиґмунт 186, 205
Маркевич Кшиштоф «Чорт» 60
Мароплен Й. Л. 149
Марченков 274
Маршалек А. 149
Масловський В. 162
Масяж В. 148
Матійченко Віктор 7, 130, 241
Матла Зіновій 22
Мацелінський Еміль 94
Медведев Дмитрій М. 23, 51, 196, 199,
206, 207, 225
Мейшвілі 273, 276
Мельник Андрій 17, 36, 42, 45^17, 80,
91, 95, 110, 183, 234
Меркулов Всеволод 158, 159, 172, 173
Месер Мойсей 231
Миколайчик 12
Миронов 273, 276
Михайлов 284
Михайловський Борис 293
Мишко 272, 275
Мірчук Петро 43, 45, 48, 49, 53, 55, 56,
64, 65
Місило С. 30
Мищенко 16
Молотов В'ячеслав 26, 41, 45, 150, 176,
183, 223, 238
Мосціцький Ігнаці 131
Мотика Гжегож 8, 30, 118, 207, 220,
224, 226, 235, 243, 260, 265, 267, 269,
270, 321

«Мотиль» 72, 127
«Мохорт» 71
Мудрий Василь 15, 16, 22, 79, 83, 92,
104, 120, 151
Муковський І. Т. 268
«Муха» див. Куницький Миколай

Назарук О. 29
Налепка Ян 221
Наливайко Н. 205
Наулко В. І. 268
Науменко Клим 138, 163
Наумов 65
Німчук Іван 29, 153
Новодворський Іван 153
Новочихін 273, 275

Овчаж 203
Окулицький Леопольд 91
Олійник Петро «Еней» 59, 63
«Ольгерд» 125, 126
Ольжич Олег 109
Ольшанський Тадеуш А., Лукашів Й.
52, 186, 205, 207, 269, 270
Омелянович-Павленко Михайло 95
Орлик-Рюккельман 176
Осадчук Богдан 7, 13, 108, 110, 111,
120, 240, 242
Остен 66
«Остріжський», «Голобенко» 40, 56,
64, 75
Островський Станіслав 153
Осубка-Моравський Едвард 26, 123
Осьмак Кирило 104

Павличко Дмитро 9, 11
Павлів Остап 151
Пайпер Тадеуш 155
Палів Дмитро 151
Пальський Збіґнєв 8, 107, 132, 174, 179,
220, 271, 308, 309, 316, 318, 326
Панне Й.-Л. 149
Паньківський Кость 94
Парсаданова Валентина С. 148, 149,
157, 163
Пастернак Євген 187, 199, 206, 207
Паталахін 276
Пахла Станіслав 63

- Пачковський Анджей 7, 149, 227, 230, 232, 233, 241, 248, 312, 317-321, 323-327
- Пеленський Зенон 108
- Переґійняк Іван «Довбешко-Коробка» 51
- Перетяткович Адам 244, 265
- Перковський А. Я. 262, 265
- Петен 228
- Петров 272
- «Пйотрусь» 61, 67, 68, 71, 126, 127
- Пеховська Ваіша 18
- Пиза Світлана 149, 220
- Пирожков С. І. 262, 265
- Піскунович Генрик 233
- Пйотровський Ч. 127
- Погодін 273, 275
- «Погром» 127
- «Подкова» 125
- Подоський Богдан, П. Б. 140, 148
- Покальчук Ю. 207
- Полєвка Адам 155
- Поліщук В. 266
- Попек Я. 63, 265, 269
- Попінський К. 162
- Потанін 273, 275
- «Похмурий» 57
- Притицький 130
- Прокоп Мирослав 194, 206
- Прокопик 172
- Прокотоюк Миколай 65, 196
- Прунсель 239
- Прус Едвард 298, 299, 306
- Прютцман 68
- Петроконський Станіслав 91
- Пузиревський 285
- Пукацький Франтішек «Ѕимс» 70
- Пшешнорський 153
- Пютз 52
- П'ясецький Болєслав 227
- Равлик Іван 20
- Радзивілл кн. 292
- Радченко 273
- Рачкевич 228
- Ребет Лев 20
- Ревай 182
- Резинкін 284
- Резмер Вальдемар 8, 113, 117, 131, 132, 137, 222, 226, 233, 235, 237, 238, 309, 310, 312, 315
- Рейт Юрій 12, 180
- Решкін 214
- Репринцев В. Ф. 90, 91, 95-97, 104
- Рерутко Ян «Джага» 61, 65, 69, 125
- «Ришард» 61
- Ріббентроп Йоахим 15, 16, 41, 45, 183, 223, 238
- «Розважний» 64
- Розенберг Людвіг 20, 155
- Рольке Бруно Аспік 50
- Романовський В. 219, 265, 268-270
- «Рубашенко» див. Коваль Степан
- Рудик Степан 154
- Рудик-Бурачинська Лідія 154
- Рудницька Мілена 22
- Рудюк Уляна 296
- Румель Зигмунт «Поремба» 60
- Рядченко 276
- Рясний Василь 203
- Сабадаш 272, 276
- Сабуров Олександр 52, 124, 210, 212, 214, 216, 221
- Савіцький Казимир 21, 82, 93, 213
- Савченко 273, 276
- Садовий О. (Прокоп Мирослав) 120
- Садовський К. 161
- Самотуга 273, 275
- Сатановський Роберт 124, 134, 190, 200, 201, 245, 247, 248
- Сачковський 295
- Сватко Я. 205
- Свикла Леопольд 74
- Свірський Владислав 219, 220
- Селицький 272
- Семашко Владислав 46, 53, 54, 60, 129, 170, 239, 245, 259, 261-264, 269, 270, 298, 306, 307
- Семашко Єва 46, 261, 264, 269, 270
- Семашко З. С. 148, 149
- Семенюк Мелетій 302
- Сергієнко Василь 160
- Сергійчук Володимир 7, 121, 170, 171, 177-180, 200, 205-207, 218-222, 224, 232, 237, 267-269, 308

- Серов Іван 158
«Сивий» 69, 70, 72, 73, 126
Сивіцький Микола 197, 205-207
Сидір Василь «Шелест», «Виштий»
66, 97, 210, 299
Симон 161
Сич М. 218
Сичов 275
Сікорський Владислав 18, 107, 120,
160, 190, 194, 195, 318
Скарадзінський Богдан 218, 220
Скоток Ю. 161
Скородумов 275
Скотников 273, 275
Скрипник Степан 22, 79, 83, 92
Скуза Войцех 155
«Славко» 57
Славой-Складковський Фелікс 132
Сліпий Йосип 105, 106
Слюсарчик Й. 29, 30
Смаль-Стоцький Роман 16
Смирнов 285
Сміян К. 206
Смовський К. 59
Собсяк Юзеф «Макс» 200, 243, 245,
267
Собчак Й. 264
Сова Анджей Л. 8, 210, 214, 218, 219,
243, 318, 319, 324, 326
Сойбель 272
«Сокіл» 61, 69, 70, 72, 74, 126, 127
«Сокіл П» 70
Соковец 221
Соколов В. 215, 217, 219
Соломахін 274, 276
Сомбель 276
Спектор Самуель 253, 265, 266
Сребраковський А. 148, 149
Сталін Йосип 16, 122, 123, 150, 157,
163, 195, 201, 203, 229, 238, 247, 302,
324, 325
Старосвєтов 285
Старосольський Володимир 153
Старух Ярослав 20
Стахів Михайло 151
Стельмашук Юрій «Рудий» 63
Степаняк Михайло 22
Стехов 199
Стецько Ярослав 20, 33, 93, 208, 218,
240
Стецюк Г. 57, 58
Стецюк Славомір «П'ятий» 65
«Стремено» 61
Стрїлка Р. 267
Строкач Тимофій 197, 200, 221, 222
Студішський Владислав 222, 224, 228,
230
Субтельний О. 29, 45, 162
Судол А. 90, 148
Суслопаров 274, 276
Сушко Роман 182, 238
Счасний 271, 276, 284
Тарасюк Борис 9
Тверд ох лібенко 172
Телешанський М. 161
Телїга Олена 109
Тимошенко 172
Тимчій-Лопатинський Володимир
184
Тобюянський З. 265
Тожецький Ришард 29, 30, 47, 82, 89,
92, 94, 148, 162, 176, 205, 207, 209,
214, 218-220, 243, 269
Токажевський-Карашевич М. 45
Топкар-Сауре 198
Топчиев 285
Трайїш І. 206
Трофимович Володимир, В. Т. 7, 181,
183, 193, 205, 222, 226, 233, 244
Трубніков 302
Трусяк Т. 63
Трухан Мирослав 176
Туберан Макс 292
Туровський Юзеф 53, 54, 59, 60, 65, 67,
127, 129, 170, 245, 256, 259, 261-264,
266, 268-270, 298, 306, 307
Тухольський Й. 219
«Тшаск» 70-73, 126, 127
Українка Леся 130
Уткін 158
Фатєєв 271, 276, 284
Федорів 23
Федорів Р. 163

- Філіпковський Владислав 96,105,123,
240
- Філіпов 160
- Філяр Владислав 7, 31, 62, 66, 67, 73,
106,109,111,114,116,117,123,124,
127,131, 134,136, 137,177, 179,266,
269, 308, 321, 322, 325, 328, 329, 331
- Фімушкін 272, 275
- Фішер 299
- Фіялка М. 219
- Фогель 294
- Франк Ганс 94, 185, 209, 236
- Франко Іван 162
- Фур Іван 186, 187, 205
- Ханас Володимир 7, 116, 122,171, 173,
180, 230, 240, 319, 320, 327
- Хойновський Анджей 148, 214, 219
- Хомишин Григорій 106
- Хомутовський 221
- Хрущов Микита 122, 123, 190, 192,
197, 200, 203, 232, 302, 308
- Царук Ярослав 110, 111, 129,130,169,
170, 267
- Цат-Мацкевич Станіслав 227-229
- Цебровський Віктор 153
- Цесельський С. 148, 149
- Цибульський Генрик 124—127, 219
- Цісек Ян 231
- Цістик Богдан 153
- Чазов 272, 275
- Чарнецький 135
- Чарнецький Микола 106
- Чернякевич Й. 266, 268
- «Чех» 127
- Чучман 161
- Чхеїдзе Олександр «Чапаев» 198, 214
- Шавловський Ришард (К. Лішевський) 142, 148
- Шанковський Л. 244, 265, 268
- Шапошніков 271, 276
- Шароватов 273
- Швагуляк Михайло 7, 14, 107,
113-115,117,121,128,132,136, 137,
162, 177, 178, 237, 309, 320, 322, 331
- Шварн 245
- Шверник Микола 288
- Шевляков 273, 276
- Шевченко Тарас 185
- Шевяков А. А. 263
- Шенгартт Карл Ебергард 21
- Шептицький Андрей 15,18, 20, 22, 37,
62, 83, 92, 95, 105, 161, 183
- Шимкевич 273, 276
- Шитов Іван 125, 201, 213
- Штендера Євген 216, 220
- Штерн Анатоль 155
- Штумберк-Ріхтер Тадеуш «Жегота»
73
- Шубанський Р. 162
- «Шуваль» 60
- Шуленбург 238
- Шуляк О. 52
- Шумук Данило 119
- Шухевич Роман 25, 97
- Щепаняк Фелікс «Слуцький» 66, 68
- Щербак 272, 275
- Щесняк Анджей 157, 162, 163
- «Щука» 56, 64
- Юзевський 196
- Юрченко 272, 275
- Юхневич М. 49, 53, 64, 267, 269, 270
- Яг ляж Єжи 155
- «Ягода-Черник» 40, 75
- Янсон Фелікс 105
- «Ярема» 56, 64
- «Ярослав» 68, 70, 71, 73
- Ярош Б. 162
- «Яструб», «Ястшомб» 61, 69, 70, 72,
74, 75, 124—126
- Ясяк Марек 8, 13, 178, 179, 316
- Яхненко Наталія 154, 163
- Яців Дмитро 20

Географічний показник

- Австрія 237
Австро-Угорщина 318
Адамівна-Острів 301
Азія 19, 65
Акмолинська область 159
Актюбінська область 159
Алтайський край 146
Ангерс 228
Англія 231
Андруга 256
Антонівка 53, 69, 73, 104
Антоновецькі ліси 59
Артасів 101
- Баб'є (Квітневе) 126, 301
Бабин 259, 269
Бабча 97
Бар 105
Барнш 98
Белз 98
Берберки 102
Бережани 101, 231, 240, 276, 277, 284
Бережанський повіт 87, 90, 98, 101, 102, 172
Бережець 69
Бережки 256
Бережне 56
Бережниця 101
Береза Картузька 175
Березина 60, 101
Березичі 294
Березівка 60, 260
Березно 196, 275
Берестечко 58
Береч 266
Берлін 20, 108, 182, 183, 204, 224, 228
Бесарабія 107, 158
Бжезіни 260
Бистричі 242
Битень 54
Битків 104
Битюків 204
- Біла 53
Біла вулиця 292
Білгорайські ліси 104
Білин 37, 59, 67, 110
Біличі 57
Білорусь, Білоруська РСР, БРСР, Західна Білорусь 16,115,143,145,146, 148,157-159,162, 173,176, 206,210, 216, 233, 303, 317, 320, 323-325
Бібрський повіт 87, 100, 102, 103
Біше 87, 98
Бобер 260
Бобли 294, 300
Бобровська Рудня 196
Бовдури 85, 97
Богданівка 202
Богородчани 101
Боднарів 86, 101
Боків 99
Болехів 80, 90, 92, 277
Болото Городятина 77
Болото Захвойного 77
Болтуни 125
Борек 60
Борислав 81, 92
Борове 53, 256
Борщів 231
Борщівка 36, 54, 260
Борщівський повіт 99
Брестський повіт 63
Бригідки 162
Броди 25, 105, 276, 284
Бродівський повіт 85, 87, 97, 98
Брусно 103
Буг 40, 45, 75, 77, 106, 109, 126, 134, 137, 190, 191, 205, 217, 267, 268, 317
Будапешт 97
Будилів 101
Будище 127
Будки 103
Букачевичі 275
Буковина 66, 89, 97, 107, 171, 313

- Бурштин 275
 Буськ 161, 276
 Бучацький повіт 90, 98
 Варшава 8, 10, 13, 22, 29, 53, 83, 92,
 134,140, 165,167,169,178-180,219,
 245, 259, 309, 319, 334
 Васильківська Слобідка 99
 Веймарська Республіка 108
 Великий Порськ 54
 Великі Мости 98
 Великі Очі 102
 Великобританія 227, 232
 Великопольща 232, 236
 Велицьк 54, 63
 Велицька гміна 63
 Велунь 53
 Верба 60, 69, 226, 253, 267, 276, 300
 Вербковецька волость 187
 Верхня 101
 Верховини 225
 Верхостав 110
 Видумки 292
 Вижниця 275
 Виджтів 126
 Вирка 60
 Вирняни 185
 Виробки 60
 Висоцьк 125
 Вишенька 301
 Вишневець 276
 Вишнів 126
 Відень 91, 183
 Вікно 202
 Вілещина 320
 Вілія 71, 125
 Вільгівок 110
 Вільнюс 227
 Вінницька область 66
 Вінниця 66, 93, 152
 Вісла 45, 205
 Вітоніж 126
 Віщинь 102
 Вічин 301
 Вовнянка 294
 Вовчухи 105
 Водзінове 69
 Войлів (Волосів) 103
 Войнилів 275
 Волга 224, 232
 Волинська область 26, 59, 122, 130,
 139, 159, 174, 250, 251, 255, 257,
 262-264, 268, 269, 280, 282, 288,293,
 294, 296, 297, 299, 302-306
 Волинське воєводство 84, 139, 250,
 252, 253, 264—268, 291, 303-305
 Волинський край 291
 Волинський повіт 264
 Волинь, Західна Волинь 7, 21-25, 31-
 -49, 51-53, 55, 57, 59, 60, 62, 63, 66,
 67, 69, 77-79, 83-89, 96, 107-112,
 116,119,123,127,128,130-132,134—
 -136, 151, 159, 163, 167, 170, 173,
 175-177,185, 187, 189,191,192,195,
 197-201,206,209-214,216-219,221-
 -225, 231, 233, 235, 236, 240, 241,
 243-247,249-271,273,277,289,291-
 -293, 296-299, 303, 304, 306, 312,
 324-326, 328, 329, 333
 Волиця 101
 Волкове 103
 Вологодська область 288
 Володава 40, 77
 Володавський повіт 119
 Володимир-Волинський 39,46, 50,71,
 73, 74, 110, 115, 129, 169, 192, 215,
 253, 254, 259, 266-268, 295, 296
 Володимир-Волинський повіт, Воло-
 димирський повіт 34, 36, 37, 52, 58-
 -60, 63, 66, 67, 110, 259, 261, 264
 Володимир-Волинський район, Во-
 лодимирський район 54, 128-130,
 239, 257
 Володимирець 53, 256, 275
 Володимирецький район 189
 Володимирівка 60
 Волчиці 53
 Воля Островецька 63, 129
 Воля Уханська 187
 Ворончин 301
 Ворчин 71, 127
 Гай 63
 Гайки 72, 127
 Гали 53, 60
 Галич 150, 275

Галичина, Східна Малополюца,
Східна Галичина 8,21,23,24,26,33,
42, 59, 66, 78, 79, 81-89, 91, 93-97,
106,108,110-113,118,131,134, 136,
151,152,161,173, 175-178,183-185,
191,192,195,197,204,208,209,211, Гута *Сопачевська* 53
213-218,222,223,226,230,231,233,
236, 241,243,244, 262,268, 271,273,
320, 325, 326, 328, 329, 333

Ганачів 99, 102

Генеральна губернія, Г-Г 16, 17, 20,
21,81,90,91,95, 100, 112, 117, 119,
121, 131, 144, 146, 175, 178, 184, 187,
208, 209, 218, 223, 236, 268, 313, 325,
326

Гербутів 86, 99

Германівка 65

Германовичі 101

Гишки 185

Гіновичі 101

Гірка Вишневецька 126

Глинянський район 185

Глібів 202

Гнойно 68

Голинь 60

Голоби 54, 72, 74

Голодниця 301

Голядин 76

Гончиброда 54

Горбки 292

Горинь 127, 244

Городеша 79, 81, 90, 92

Городець 272

Городичин 126

Городниця 51, 99

Городок 105

Городоцький повіт 102

Горохів 55, 58, 110, 275

Горохівський повіт 36, 37, 59, 63, 261,
264

Горохівський район 54, 128, 293

Гоща 292

Гощинська гміна 54

Гравівка 98

Грані 189, 256

Грімно 104

Грубешів 104, 186, 203

Грубешівський повіт 40, 75, 187, 188

Грушівка 124

Гурби 25, 58

Гурів 60

Гута 76

Гута Ратненська 77

Гута Степанська 37, 53, 59

Гутисько 87, 101, 103

Дажва 125, 126

Далекий Схід 156

Дедеркали 260

Дембіц 186

Дембиця 216

Демблії 189

Деражне 292

Дермань 225

Діброва 125, 301

Дніпро 23, 118

Добрий Край 16

Добриш 53

Добромільський район 155

Довга Войнилівська 87, 101

Довге 60

Долина 80, 81, 90, 92, 96

Долинський повіт 100

Долиняли 105

Домброва 71, 256

Домбровида 267

Домілополь 119

Донбас 156, 177

Дорошів Великий 101

Дрогощинський повіт 264

Дрогобицька область 26, 139, 161,
174, 280-282, 285, 288

Дрогобицький район 155

Дрогобич 81, 92, 141, 275, 276, 282

Дрогобиччина 162

Дубиця 77, 325

Дубівці 99

Дубівецький повіт 34, 36, 52, 58, 59,
252, 261, 264

Дубівецький район 54

Дубно 50, 54, 161, 189, 226, 253, 254,
259, 266, 267, 269, 273, 216, 277, 285,
296

Дубровиця 53, 272, 274

Дуричі 77

- Європа 9, 11, 18, 45, 115, 199, 228
 Єзерці 260
 Єзори 53
 Єзжани 125
 Єрмаківка 99
- Жбадинь 102
 Желехів 100
 Жидачівський повіт 101-104
 Житомир 196, 253
 Житомирська область 63, 66, 188
 Житомирщина 244
 Жовківський повіт 87, 98, 102
 Журавичі 126
 Журавники 97
- Заболоття 58, 71, 267
 Завидівський ліс 57
 Завії 86, 101
 Заволочі 65
 Загаї 60
 Задібськ 300
 Закарпатська область 282
 Закарпатська Україна, Закарпаття 66,
 113, 182, 183, 188, 325
 Закерзонський край, Закерзоння 17,
 27, 28, 202, 204, 317
 Залізниця 294, 301
 Залісся 85, 98
 Заліщицький повіт 98
 Замління 74, 75
 Замогила Сильненська 301
 Замойський повіт 187
 Замошчина 112, 119, 187, 211, 236, 326
 Заморочня 267
 Замостечі 301
 Замости 73
 Замостя 203, 209
 Запілля 72, 127, 129, 301
 Заслуччя 256
 Засмики 37, 59, 64, 67, 68, 71, 72, 110
 Затурці 69, 73
 Зауберсдорф 182
 Західна Білорусь див. Білорусь
 Західна Україна 7, 8, 14—21, 24, 27, 28,
 32, 111-113, 115-118, 121, 122, 128,
 130, 133, 137, 139, 142-148, 150-157,
 159, 161-164, 170, 172-177, 179, 180,
 185, 193, 194, 203, 204, 206, 208, 209,
 217, 218, 225, 226, 230, 231, 238, 239,
 241, 287, 309, 310, 312, 314, 315-319,
 321, 323-325, 328, 331, 332, 334
- Збараж 231, 284
 Збаражський повіт 121
 Збереже 245
 Зборівський повіт 87, 90, 101, 103
 Збруч 120, 173
 Здолбунів 40, 46, 49, 64, 67, 188, 253,
 259, 269, 272
 Здолбунівський повіт 54, 63, 252, 261,
 264
 Здолбунівський район 54
 Зівка 60
 Злязло 68
 Золотий Потік 98
 Золочів 161, 213, 276
 Золочівський повіт 87, 98, 100-102
- Іване Пусте 99
 Іванічі 60, 111, 294
 Іванівка 301
 Івано-Франківська область 121
 Івано-Франківщина 170
 Іваньче 60
 Іркутська область 160, 287, 288
 Ірландія 229
 Іспанія 245
 Італія 229
- Казахстан, Казахська РСР 145, 146,
 159, 288
 Калинівка 71
 Калус 276, 285
 Калуський повіт 87, 101
 Кальників 101
 Камінне 256
 Камінь-Каширський 40, 276, 285
 Камінь-Каширський повіт 63, 264
 Камьонка 60
 Кам'янецький повіт 87, 97, 100, 102,
 103
 Кам'янець-Подільський 66
 Кам'янка 276
 Кам'янка Струмілова 268
 Кам'янки 202
 Капітулка 267

Каро лійка 125
Карпати 23, 26, 97, 185, 213, 299
Карпатська Україна 183
Карпилівка 256
Карчунок 69
Катербург 189
Катинь 107, 146, 149, 161, 312
Кемеровська область 288
Кемпа 292
Кидри 296
Київ 9, 49, 122, 123, 152, 166, 170, 275, 282
Киселин 295
Кишинів 276
Кіровська область 288
Кладнів 126
Клевань 187, 189, 259, 273
Клюськ 300
Клобучин 266
Кобринський повіт 63, 264
Кобринь 187
Ковалівка 98
Ковбань 110
Ковель 36, 37, 39, 49, 50, 53, 54, 60, 73-75, 161, 187, 188, 212, 253, 254, 266, 277, 292, 294-296, 299
Ковельський повіт 36, 37, 54, 59, 63, 66, 67, 261, 264
Ковельський район 54, 301
Ковельщина 267
Кодень 40, 77
Козельськ 145, 146, 311
Козин 69
Козова 101
Козарники 260
Коліндяїш 100
Колки 51, 54, 164, 189, 273, 276, 295
Колківський район 292, 295
Колодеж 110
Колодяжне 73, 301
Коломия 80, 81, 90, 92, 105, 202, 277, 285
Комари 53
Комі АРСР 159, 288
Константишівка 57
Конюхи 142, 172
Копичинецький повіт 98, 99
Копичиші 277, 284
Корець 296
Коритишча 72, 127
Коростятин 98
Кортеліси 293, 294
Корчинок Дашовський 100
Корчунок 104
Косецька Гута 260
Косинь 245
Косів 80, 81, 90, 92
Косово 315
Костопіль 40, 49, 67, 69, 212, 242, 254, 269, 271, 273, 275, 296, 325
Костопільський повіт 34, 54, 56, 63, 242, 260, 261, 264, 267, 298
Костопільський район 54
Краків 17, 20, 22, 46, 47, 91-93, 120, 187, 208
Краківщина 320
Красноярськ 146
Красноярський край 287, 288
Крати 67
Краць 126
Кременець 34, 50, 51, 60, 69, 254, 259, 266, 267, 269, 275, 276, 284, 301
Кременецький повіт 34, 52, 54, 63, 250, 257, 261, 264, 268, 296, 298
Кременецький район 54
Кремль 195, 199
Крем'янець 25, 161
Крем'яниччина 189, 267
Крехівка 102
Кривбас 177
Кривиця 256, 267
Кудерявці 100
Куликів 101
Кунев 275
Куличів 66, 70, 265, 300
Купрач 71
Куркова вулиця 154
Куропатники 102
Кустанойська область 159
Кустичі 60
Кути (Кюнти) 79, 90, 129, 301
Куткір 100
Лашвецький район 296
Ланівці 99
Лемешів 110

Лемківщина 16, 121, 202
Леніно 229
Ленчинська 260
Лейія (Леньків) 97
Лесняки 124, 129
Литва, Литовська РСР 163, 216, 320
Литвиця 256
Лички 294
Лідавка 36, 54, 260
Ліски 126
Лісок 100
Ліський повіт 27
Літовеж 58
Лобна 294
Ловищенськ 300
Лодзь 144
Локачі 294
Лондон 44, 82, 140, 191, 195, 212, 213,
229, 231
Лука 256
Лука Мала 202
Луків 301
Луковець Вишневський 95, 100
Луковець Журавський 95, 100
Луцьк 7, 9, 10, 12, 36, 40, 46, 49, 54, 59,
60, 67, 69, 74, 150, 161, 166, 167, 169,
212, 253, 254, 261, 265-267, 271, 273,
276, 277, 285, 295, 296, 331
Луцький повіт 34, 36, 52, 58, 63, 66,
252, 261, 264, 298
Луцький район 54
Львів 14—16, 18, 20-22, 25, 29, 33, 57,
81, 83, 90-96, 98, 103-108, 116,
121-123, 132, 144, 147, 150-155,
162-164, 170, 172, 178, 183, 185, 195,
206, 208, 213, 215, 240, 268, 275, 276,
282, 284, 299, 308, 319, 325, 327
Львівська область 26, 78, 139, 160, 162,
174, 192, 203, 205, 268, 280-282, 288
Львівське воєводство 78—80, 84, 88, 90,
101, 106, 139
Львівський повіт 86, 103
Львівщина 154, 158, 161, 170, 176, 199
Любачів 104
Любачівський повіт 27, 103, 188
Любешів 294
Любиковичі 256
Любин 102
Люблин 122, 123, 208
Люблинське воєводство 262
Люблинщина 26, 40, 187, 209, 211, 217,
268
Любомль 39, 74, 75, 294
Любомльське Побужжя 129
Любомльський повіт 36, 61, 63, 259,
261, 264
Любомльський район 54, 128, 129,
257, 301
Людвипіль 51, 242, 292
Ляди 60
Мазярня 102
Майдан 68
Майдан Комарівський 301
Малин 60, 189, 253, 262, 265, 294, 306
Малинівка 301
Малопольща 84, 96
Маневицький район 129, 188, 297, 301
Маневичі 266, 294
Манява 96
Маркова 98
Марковичі 110
Мар'янівка 301
Матів 75
Ме дух а 99
Межиріччя 272, 275
Мельники 76
Мельниця 275
Медзяки 103
Медное 146, 312
Миколаїв 79, 90, 275
Миколаївщина 15
Милова 129
Милятин 71
Мирків 110
Михайлівка 68
Мишаківка 260
Міднянські ліси 40
Мізоч 276
Мінський повіт 264
Млинів 189, 259, 269, 276, 292
Моковин 300
Молдавія 158, 159
Молодава 191
Молодятицька волость 187
Молотків 296, 305

Молотовська область 288
Монте Касіно 229, 247
Монятицька волость 187
Морочне 292
МосберГ 102
Москва 14, 16, 19, 27, 28, 45, 106, 112,
117,141, 157,160, 170,174,181, 195,
200, 201, 204, 206, 221, 224,232, 242,
245, 246, 282
Мосурські ліси 40, 76
Мочулянка 125
Мюнхен 43

Надвірна 141, 285
Надвірянський повіт 97, 101, 103
Надвірянський район 204
Надсяння 202
Нараїв 102
Нарва 45
Нароль 104
Незнанівські Будки 103
Немирів 106
Нешест 301
Нирськ 300
Нихворощі 110
Німеччина 7, 14, 15, 17, 21, 23, 26-30,
32, 33, 36, 41, 43, 45, 57, 78, 80, 81,
90-93, 108, 112, 113, 116, 120, 121,
128, 131, 133, 144, 145,151, 162, 164,
176,181-186, 188, 189, 191-193, 205,
208-210, 215, 217, 218, 222-224,
227-230,232,234-238, 240-242, 246,
251, 252, 258, 266, 269, 293, 296,
303-305, 313, 314, 324-327, 332, 333
Новаки 256
Нова Гута 102, 260
Новий Гай 63
Новини 239
Новоград-Волинський 272
Ново-Дворськ 299
Новосибірська область 145, 146, 287,
288
Новосілки 53, 60
Новостав 128
Новояричів 276

Обенижі 294, 296
Обірки 34, 52, 260, 266, 295, 301

Овадно 294
Одеряди 302
Ожеїшн 296
Ожешин 60
Оздютичі 71, 127
Озерна 294
Озерини 300
Олевськ 33, 48, 51, 52
Одесько 275
Олешів 101
Олика 131, 254, 292, 294
Ольганівка 301
Омельно 125, 126
Омелянка 60
Омська область 287, 288
Опалин 124, 294
Орвяниця 256
Оришківці 267
Осборки 299
Осевичі 60
Осечнік 125
Осташків 145, 146, 311, 312
Ости 57
Острівки 60
Остріг 40, 67, 69, 70, 254, 273, 276, 296
Острівки 63, 129
Острожецький (Млинівський) район
294
Острозький район 189, 306
Островськ 53
Осьмиговичі 70, 127, 300
Охшвка 71, 239
Охотники 260

Павелче 101
Павликівка 101
Павлів 103, 104
Павлодарська область 159
Панська Долина 37, 59, 66, 110, 125
Париж 13, 120, 152
Паросль 34, 53, 212
Парцеровичі 189
Парчевські ліси 40
Пасічна 97, 204
Пациків 101
Перекурки 71, 127, 129
Перемишль 15, 25, 29, 106, 107, 189
Перемишльський повіт 27

- Перемишльщина 89
 Перемишляни 275
 Перемишлянський повіт 87, 99, 100, 102
 Переспа 60, 300
 Пешівка 102
 Пєняцька Гута 85, 99, 217
 Пилауча Велика 101
 Писарева Воля 110
 Південно-Казахська область 159
 Підбереззя 110
 Підгаєцький повіт 90, 98, 99
 Підлиси 63
 Підлуга 301
 Підляшшя 16, 119, 127, 197, 202, 206
 Підсельче 60
 Підтемне 103
 Підшумляниці 99
 Пізанка Гнила 202
 Пізанка Комісарська 202
 Пінський повіт 63
 Плоске 101
 Побужжя 128
 Повурії 188
 Подіванивка 266
 Поділля 52, 246
 Покуття 90, 218
 Полапи 125, 129
 Поле 60
 Полісся 21, 24, 35, 42, 51, 59, 66, 83, 127, 173, 201, 209-211, 214, 225, 256, 261, 265, 299
 Польське восводство 250, 257
 Половці 98
 Полтава 152
 Полтавщина 21
 Польське Королівство 228
 Польща, ПНР, Польська Республіка, Речіпосполита, II Речіпосполита 7-12, 14, 15, 21, 26-29, 32, 40, 41, 45^17, 49, 67, 79, 80, 82-84, 86, 88-90, 92, 98, 105, 106, 108, 113, 115, 118, 120, 122, 123, 128, 130-132, 134, 136, 141-143, 147, 148, 149, 151, 157, 159, 161, 162, 165-167, 169, 176-179, 181-186, 194, 195, 198-202, 204, 206, 207, 210, 213, 215-218, 220, 222-224, 227-229, 232, 234, 235, 238, 240-242, 245, 249, 251, 258, 264, 265-267, 269, 285, 293, 304, 312, 314, 315, 317-319, 323, 324, 328, 331, 334
 Поляни 60
 Помор'я 232, 236
 Помор'яни 103
 Помяри 260
 Порицьк 60
 Порицький район 301
 Поросле 299
 Постойно 68
 Посяшя 16
 Потугори 260
 Почаїв 219
 Правобережжя, Правобережна Україна 21, 173
 Прибалтика 145, 158, 159
 Прикарпаття 26
 Прип'ять 23, 40, 77
 Пруссія 318
 Пузів 71, 126, 127
 Пустомити 51
 Пшебраже 37, 59, 64, 66, 68, 69, 73, 110, 124-126, 196, 221, 222
 Пшиборово 77
 П'яне 125
 Рава-Руська 96, 104, 106
 Рава-Руський повіт 188
 Равський повіт 87, 104
 Радехів 275
 Радехівський повіт 87, 100, 103, 104
 Радзів 103
 Радивилів 292
 Радижево 256
 Радовичі 64
 Радом 189
 Радянська Україна 29
 Радянський Союз 7, 14, 27, 28, 32, 41, 45-47, 78, 81, 82, 107, 108, 133, 140-142, 145-148, 156, 157, 160, 169, 174, 176, 177, 194, 195, 200, 208, 215, 222, 223, 225, 227, 229, 230, 231, 234-239, 241, 242, 245-247, 304, 305, 308, 313, 317, 323-326, 331, 332
 Раківець 67
 Раковець 101, 103
 Рапалло 108

Ратнівський район 293
 Ратно 164, 294
 Рафалівка 164, 267, 272, 274
 Ревушки 300
 Рейх див. Німеччина
 Речіпосполита див. Польща
 Рибча 189
 Рим 45
 Рівне 21,35,40,46,48-50,52,54,59,60,
     67, 68, 71, 124, 129, 150, 187, 206,
     210, 242,245,253,254, 259, 266,267,
     269, 271-273,276,277, 282, 284, 292,
     296, 301, 325
 Рівненська область 26, 122, 139, 174,
     187-189,197, 250, 251,253, 255, 257,
     262-265,268, 271, 277,280, 282, 288,
     293, 296, 297, 302-307
 Рівненський повіт 34, 36, 52, 54,63, 66,
     252, 261, 264
 Рівненський район 54
 Рівненщина, Ровешдина 130,170, 200,
     234, 305, 306
 Річки 103
 Рогатин 141, 275, 285
 Рогатинський повіт 86, 87, 99
 Родатичі 105
 Рожищенський район 297, 300
 Рожищі 40, 67, 69, 73, 294
 Розкошівка 187
 Рокитне 39, 51, 67, 214, 256, 272, 275
 Ромашівка 98
 Ромашково 60
 Росія, Російська Федерація 18, 144,
     157, 163, 228, 288, 318
 РП див. Польща
 Руда Ружанецька 26
 Рудка Козинська 301
 Рудки 103
 Рудківський повіт 104
 Рудники 295
 Рудники Войтковицькі 260
 Рудня 260
 Ружичі 187
 Румунія 90, 150, 171, 316
 Ряшівське воєводство 262

 Садівські ліси 69
 Садки 260

 Садове 60
 Самбір 81, 92, 104, 161, 238
 Самбірський повіт 104
 Саноцький повіт 27
 Сарненський повіт 34, 51, 53, 54, 57,
     63, 212, 256, 261, 264
 Сарни 39, 40, 54, 67, 69, 189, 210, 267,
     271, 272, 274, 275, 277, 285, 292
 Сатурн 96
 Свердловська область 159, 288
 Свинарин 57, 300
 Свинаринські ліси 69, 126
 Свіщів 125
 Седлисько 60
 Семіпалатинська область 159
 Сенкевичівка 253, 294
 Серни 102
 Сибір 153, 156, 161, 316
 Сирники 53
 Сівки 260
 Скалатський район 202
 Скварява 102
 Славута 71
 Слобідка Джуринська 102
 Словатиче 125
 Словаччина 183, 184
 Случ 127
 Смердинь (Крижівка) 301
 Смолинський повіт 264
 Смолярські ліси 40, 76
 Соболівка 102
 Сокальський повіт 87, 101, 188
 Сокіл 125, 129, 301
 Соколів 102
 Соколівка 100
 Солин 106
 Солокія 106
 Сосонки 292
 Сошники 60
 СРСР, ССРСР, Советський Союз, Ра-
 дяньський Союз 16,18,19,25, 26,28,
     80, 89, 90, 93, 96, 105-107, 112, 115,
     121, 128, 141,143, 144, 146-149, 151,
     155-160,173,174,181,185,193,194,
     203,208,218,225,249,253, 262, 263,
     265-268,287,288, 303, 304, 308, 309,
     316, 324, 325, 327, 332, 333
 Ставки 129

Ставочки 75, 129
 Станіслав 25, 80, 81, 90, 92, 94, 100, 141, 150, 152, 172, 212, 213, 277, 282, 285, 312
 Станіславська область 26, 78, 139, 159, 161, 174, 280-282, 288 -
 Станіславське восводство 79, 80, 84, 88, 106, 139, 141, 240
 Станіславський повіт 86, 99, 101
 Станіслівка 102
 Стара Гута 37, 51, 53, 59, 110
 Старий Гай 63
 Старий Мізунь 100
 Старики 58, 267
 Старі Стрілічі 100
 Старобільськ 145, 146, 311
 Старовижівський район 297
 Старосілля 295
 Стенжаричі 71, 73, 127, 239
 Степанський район 189
 Степань 275
 Стир 40, 127
 Столинський повіт 63, 261
 Стохід 40, 69, 294
 Страдеч 77
 Стрибуж 77
 Стрий 79, 81, 90, 92, 100, 161, 164, 226, 246
 Стрийський повіт 100, 102
 Стрийський район 156
 Стрийщина 15
 Струтинські Вороняки 101
 Суха Лоза 63
 Суховоля 85, 98, 273
 Суходільська Гута 102
 Суходоли 60
 Сушибаба 68, 125
 Східна Білорусь 313
 Східна Галичина див. Галичина
 Східна Європа 17, 19, 20, 28, 47, 65, 182
 Східна Малопольща див. Галичина
 Східна Пруссія 27
 Східна Україна 154, 313
 Східні Креси 113, 197
 Сян 45, 98, 106, 217
 Таврів 101
 Тагачин 300
 Тараж 295, 301
 Твер 107, 312
 Тельче 129
 Темне 60
 Терновиця 101
 Тернопіль 150, 172, 215, 219, 246, 277, 282
 Тернопільська земля 148
 Тернопільська область 26, 78, 139, 159, 161, 171, 172, 174, 231, 280, 281, 282, 288, 296
 Тернопільське восводство 79, 80, 84, 88, 106, 139, 213
 Тернопільщина 121, 170, 202, 217, 235
 Товмацький повіт 101
 Товсте 98
 Томашів 203
 Томашівський повіт 40, 75, 98, 188
 Томашівці 87, 101
 Топорів 100
 Торонто 153
 Торське 98
 Торчин 69, 73, 294
 Травники 209
 Трипутні 189, 256
 Тростень 301
 Тросянець 124, 294
 Трускавець 277, 284
 Тулиголови 101
 Туличі 296
 Туличів 267
 Тур 60
 Турильне 99
 Турійськ 39, 73, 294
 Турійський район 294, 297, 299, 300, 302
 Турія 74
 Турківський район 156
 Туропин 39, 74
 Турпін 126
 Тюменська область 288
 Убереж 57
 Угли 57
 Угорщина, Угорська держава 90, 151, 183, 316
 Удмурдська АРСР 288
 Уднів 101

- Ужасіе 60
- Україна 7, 9-12, 19-25, 27-30, 32, 33, 36, 37, 45, 48, 51, 58, 62, 64, 66, 77, 80-82, 90, 92, 95, 105, 108, 112, 113, 116, 117,120,122-124,128-130,132, 134,136-138,151,152,155,157-160, 162,163, 165-167,169,170, 174, 178, 181, 183, 190, 194,197,199, 202-211, 218-220,222, 226,227,234, 235, 238, 240, 242,264-269, 290, 291, 293, 297, 299, 306, 307, 319, 323, 334
- Українська РСР, УРСР 16, 26, 27, 78, 90, 105, 143, 154, 156, 158, 160, 195, 202,203, 216,251, 262, 263, 265, 267, 268, 287, 293, 303, 306
- Умань 161
- УНР 55, 58
- Урал 20
- Устилуг 294, 299
- Устилузький район 130, 294
- Ухань 187
- Фалемичі 60
- Феліксівка 100
- Франкфурт-на-Майні 199
- Франція 227, 228
- Харків 107, 146, 152, 312
- Хіноче 256, 260
- Хліплі 101
- Хмельські 202
- Хмелів 110
- Хобултова 60
- Хобут 54
- Ходерківці 100
- Ходорів 79, 90, 276, 284
- Холм 109, 121, 134, 245
- Холмська земля 97
- Холмщина 16,66, 75,89,112,119-121, 131, 132,187,197,202, 203, 205-207, 243, 326
- Хом'яківка 98
- Хоптянка 202
- Хороми 76
- Целіїв 98
- Цепцевичі 189
- Церковшце 295
- Циманський район 294
- Ципухи 86, 100
- Цуманські ліси 196
- Цумань 273
- Чебно 126
- Челябінська область 288
- Черемошня 102
- Чернівецька область 26, 282, 288
- Чернівці 89, 275, 285
- Черній 126
- Чехія 229, 230
- Чехословачина 253, 265
- Читинська область 288
- Чмикос 75
- Чортків 150, 161, 276
- Чортківський повіт 96, 98, 100, 102
- Чудель 256
- Шахи 53
- Шацьк 76, 294
- Шацький район 294
- Шацькі ліси 40
- Шварцевичі 53
- Швейків 98
- Швейцарія 315
- Шейно (Журавлине) 294
- Шепетівка 253
- Шмонисько 60
- Широкі Поля 100
- Шльонськ, Шльонська земля 232, 320
- Шманківчики 100
- Шопи 260
- Шпанів 130
- Штунь 74, 75, 126, 301
- Шумляв 102
- Шумляни 101
- Шумськ 71, 275
- Щирець 79, 90
- Щирецька Гута 102
- Щиреччина 15
- Яворівський повіт 87, 102
- Яворівський район 158
- Ягодин 71
- Ягодин Новий 301
- Язениця Польська 103

Якубовці 142
Ялівка 106
Янів 45
Янів-Каролинка 300
Янівка 63, 98
Янківці 129
Янова Долина 56
Японія 251

Ярослав 203
Ярославський повіт 27
Яцулі 256

II Речіносполита, РП, II РП, див.
Польща

III Рейх див. Німеччина

POLAND - UKRAINE:
DIFFICULT QUESTIONS

The 5th International Historical Seminar

Polish-Ukrainian Relations During World War II

Lutsk, 27-29 of April, 1999

The World Society of Home Army Soldiers and the Union of Ukrainians in Poland present the following volume from the series *Poland- Ukraine: Difficult Questions*. It contains material of the 5th Historical Seminar held between 27 and 29 of April 1999 in Lutsk, Ukraine. The following problems were discussed during the seminar:

1. The chronology of events in Western Ukraine 1939-1947.
2. The numerical losses of the population in Western Ukraine 1939-1941.
3. The role played by the Germany and the Soviet Union in the Polish-Ukrainian nationality conflict 1939-1945.
4. The numerical losses of the population in Volhynia 1941-1947.

During the seminar the first three topics were completed with the included protocol of agreements and disagreements. The more exhaustive discussion of topic No. 4 will tentatively take place during the 7th seminar in the year 2000. At this time the numerical losses of the population in Volhynia will be discussed together with those suffered in Eastern Galicia and the south-eastern poviats of communist Poland. This is expected to be completed with a protocol of agreements and disagreements.

The following Ukrainian historians participated in the seminar:

1. Prof. Iaroslav Isaievych (chairman)
2. Ass. Prof. Huriy Bukhalo
3. Dr. Volodymyr Khanas
4. Ass. Prof. Volodymyr Dmytruk
5. Ass. Prof. Dior Iliushyn
6. Prof. Ivan Kichyi
7. Prof. Kostiantyn Kondratiuk (speaker)
8. Ass. Prof. Mykola Kucherepa
9. Prof. Iurii Makar
10. Prof. Stepan Makarchuk (speaker)
11. Ass. Prof. Viktor Matiichenko
12. Prof. Bohdan Osadchuk
13. Prof. Volodymyr Serhiichuk
14. Prof. Mykhailo Shvakhulak (speaker)
15. Prof. Volodymyr Trofymovych (speaker)
16. Prof. Bohdan Zabrovarnyi.

The following Polish historians participated in the seminar:

1. Prof. Andrzej Paczkowski (chairman)
2. Prof. Edmund Bakuniak

3. Prof. Władysław Filar (speaker)
4. Prof. Czesław Grzelak
5. Dr. Grzegorz Hryciuk (speaker)
6. Dr. Marek Jasiak
7. Dr. Zbigniew Karpus (speaker)
8. Prof. Michał Klimecki (speaker)
9. M.Sc. Ryszard Kotarba
10. Prof. Grzegorz Mazur (speaker)
11. Dr. Grzegorz Motyka
12. Dr. Zbigniew Pałski (speaker)
13. Prof. Waldemar Rezmer
14. Dr. Andrzej L. Sowa.

The organizers of this meeting have decided that the next 6th seminar with the participation of both Polish and Ukrainian historians will be held in Warsaw on the 3rd, 4th and 5th November 1999. It will consider the following topics:

1. The attempts at political settlement of Polish-Ukrainian nationality conflict during WW II.

2. The numerical losses of the population in Eastern Galicia between 1939-1947.

3. The chronology of the main events in Western Ukraine 1939-1947.

It is assumed that the discussion of the first topic will be concluded with the protocol of agreements and disagreements. The discussion and establishment of basic facts and putting them in a chronological framework is something to be aimed at for the 3rd topic. Polemics referring to opinions expressed during previous seminars should be an essential part of the program.

World Society of Home Army Soldiers
Association of Ukrainians in Poland

AGREEMENTS AND DISAGREEMENTS
between Polish and Ukrainian historians
during the 5th historical seminar

Polish-Ukrainian Relations During World War II
Lutsk, 27-29 of April 1999

I. The following was established as far as the agreements and disagreements are concerned on the topic „The chronology of the main events in Western Ukraine 1939-1947”

1. During the seminar the papers presented by professors: Mykhailo Shvahulak, Wladyslaw Filar and Michal Klimecki were accepted as the groundwork for laying out the chronology of main events in Western Ukraine (1939-1947).

2. The auxiliary material which will help in laying out the chronology and be in accordance with the conclusions reached during the 5th seminar has to be prepared by the beginning of the 6th seminar.

3. The final product of this effort, the project of the calendar comprising main events, is to be presented during the 6th seminar.

II. The numerical population losses in Western Ukraine 1939-1941

Between 1939 and 1941 huge demographic losses were suffered by the population of what was then called Western Ukraine. A great number of citizens of the Second Republic living in the area lost their lives as a result of the German September campaign against Poland. According to Polish estimates there were about 120 thousand Ukrainians serving in the Polish Army during the Polish-German war of 1939. The losses of the Polish Army during the defensive war against Germany were around 70 thousand, that number including 6 thousand of its Ukrainian citizens. Beginning in mid September, 1939, a number of armed incursions conducted by the Ukrainian population against the Polish Army, the State Police and territorial administration took place. During the struggle there were casualties, dead and wounded on both sides.

On September 17th 1939 the Soviet Union conducted an act of aggression against Poland. On the Polish side the result of the military clash against the Red Army were casualties of between 6 and 7 thousand dead and about 10 thousand wounded. Among more than 14 thousand officers of the Polish Army taken captive, many of whom came originally from south-eastern stretches of the Polish state (Western Ukraine), there were also Ukrainians. Violating international law concerning POW's, the Soviet military command handed over the above mentioned officers to the jurisdiction of the NKVD and placed them in special camps. Also, more than three thousand civil servants and activists of political, communal and economical walks of life were incarcerated in prisons located on the territory of Western Ukraine.

By the power of the decree of the Political Bureau of the All-Union Communist Party (B), issued on March 5th 1940, they were all murdered.

Since September 17th 1939 both Poles and Ukrainians initiated conspiratorial activity aimed at Soviet rule. At the time, the NKVD conducted numerous repressive actions directed against the local population. The leading members and activists of Polish, Ukrainian and Jewish political parties and other organizations were arrested in September/October 1939. Special care was taken with the local intelligentsia, a case in point was the arrest of the City Council in L'wów/Lviv. By December 10th more than a thousand Polish citizens were arrested. That number included around 600 military officers and 500 individuals considered by the Soviets as members of counter-revolutionary organizations.

In Western Ukraine the clergy of all religious denominations was persecuted between 1939 and 1941. Beginning in the first months of occupation, the Soviets arrested 57 Roman Catholic priests and shot 14 of them. At the same time, repressions against the Greek Catholic Church were conducted. In the L'wów/Lviv diocese 12 priests were murdered or perished in Soviet jails. The number for the Przemyśl diocese was 20. This list should be completed by 33 priests deported east from their parishes.

The next tragic episode for the inhabitants of all lands incorporated into the Soviet Union were forced deportations. During the course of four main deportations, conducted in 1940 and 1941, about 330 thousand former Polish citizens of different nationalities, the majority of them being Poles, were sent to northern and Asiatic parts of the USSR. Many of them died of epidemics, disease, under nourishment, extreme weather conditions and hard physical labor. It has to be pointed out that a large number of the population which found itself under Soviet rule was resettled to other parts of the USSR.

The list of repressions is completed by the cases of execution of political prisoners ordered by the highest Soviet state organs. Specifically, after the outbreak of the German-Soviet war in June/July 1941, more than 8 thousand people of different nationalities were murdered in the prisons of Western Ukraine.

III. The role played by Germany and Soviet Union in the course of Polish-Ukrainian nationality conflict 1942-1945

1. During the time under consideration both the Third Reich and the Soviet Union aimed at strengthening their rule over occupied territory and the liquidation of Polish and Ukrainian pro-independence organizations. To achieve that goal both powers did their best to take advantage of already existing Polish-Ukrainian antagonism. By applying the policy of divide et impera they strove to fuel mutual hostility and thus provoke and deepen conflicts between Poles and Ukrainians. On their way to stifle Polish and Ukrainian efforts at gaining independence they attempted to introduce an atmosphere of fear, mistrust and hate between both nations.

2. The role of Germany in the Polish-Ukrainian nationality conflict revealed itself in:

-creating Ukrainian and, in time, Polish auxiliary police formations that had taken repressive actions against both the Polish and Ukrainian population and

clandestine military and civil organizations. Police formations also took part in resettlement actions of local populations.

- sporadically supporting Polish or Ukrainian Self-Defense Centers.

3. The part played by the Soviet Union revealed itself in:

- organizing Soviet partisan units manned to a large degree with Ukrainians and Poles. Several separate units came into existence for the latter. These same units took a decidedly hostile stand against the OUN and UPA and engaged in pacifications of Ukrainian villages and repressions of a different kind against the local population.

4. The Soviet Union fought both the Home Army (ZWZ-AK) and the Ukrainian Insurgent Army (OUN-UPA). Initially, sporadic and limited military cooperation between the AK and the Red Army took place. In the end, however, the security organs of the USSR began to liquidate the AK units pending political decisions from the top.

5. The Soviet Union organized special partisan units disguised as the AK and UPA that engaged in repressions against the Polish and Ukrainian population. This action fuelled and sharpened the Polish-Ukrainian conflict and prompted mutual acts of revenge conducted by the AK and UPA.

6. On the liberated territory of Western Ukraine the Soviet authorities organized „destruction battalions” with the Poles constituting a significant proportion. These units took part in the fight with the pro-independence Ukrainian movement.

7. The principal goal of German policy was the exploitation of the occupied territory and its subsequent colonization. The Soviets, in turn, aimed at the incorporation into the Soviet Union of the territories under discussion. One of the means of attaining these goals for both powers was antagonizing Polish and Ukrainian societies.

IV. Correction to the agreements under the heading „Polish Underground in Western Ukraine (concerning territories that were part of the Second Polish Republic) 1939-1945”

The participants of the 5th International Historical Seminar on Polish-Ukrainian relations during WW II would like to introduce some changes in point No. 10 of agreements (see: *Polska - Ukraina: trudne pytania*, t. 1-2, Warszawa 1998, s. 232). The change runs as follows:

10. After the arrival of the Red Army into the territory of Western Ukraine in 1944 the destruction of the Polish pro-independence underground was begun. The Polish Underground provided help to the local Polish population and tried to meet the resettlement of the Poles with appropriate propaganda. Some members of the Polish Underground, however, were forced to cooperate with Soviet authorities and participate in the activities of the „destruction battalions”. The motives behind this participation and the operational activity of destruction battalions require additional analysis during one of the following seminars.

Translated by Krzysztof Łada

